

БАЙГАЛЬ ОРЧИН
АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН ЯАМ

БЭЛЧЭЭРИЙН ТОГТВОРТОЙ МЕНЕЖМЕНТИЙН СУУРЬ СУДАЛГАА ХИЙХ

№ЗСШ-021221

БАЙГАЛЬ ОРЧИН
АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН ЯАМ

Захиалагч байгууллага:

БАЙГАЛЬ ОРЧИН, АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН ЯАМ

Санхүүжүүлэгч байгууллага:

ХОЛБООНЫ БҮГД НАЙРАМДАХ ГЕРМАН УЛСЫН СЭРГЭЭН БОСГОЛТЫН
ЗЭЭЛИЙН (KfW) БАНК

Хэрэгжүүлэгч байгууллага:

“БИОЛОГИЙН ОЛОН ЯНЗ БАЙДЛЫГ ХАМГААЛАХ, УУР АМЬСГАЛЫН
ӨӨРЧЛӨЛТӨД ДАСАН ЗОХИЦОХ II, III” ТӨСӨЛ BMZ

№.2016 67 054, №.2018 68 272

Гүйцэтгэгч байгууллага:

ХОВД ИХ СУРГУУЛЬ

ГАРЧИГ

УДИРТГАЛ.....	- 1 -
I БҮЛЭГ. СУДАЛГААНД ХАМРАГДСАН СУМДЫН БЭЛЧЭЭР, НИЙГЭМ ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮЗҮҮЛЭЛТ.....	- 9 -
1.1. Судалгаанд хамрагдсан сумдын байгаль, нийгэм эдийн засгийн үзүүлэлт	- 9 -
1.2. Сумдын нэгдмэл сан	- 15 -
1.3. Тусгай хамгаалалттай газар нутгууд	- 20 -
1.3.1. Дархан цаазат газрууд.....	- 20 -
1.3.2 Байгалийн цогцолборт газар	- 33 -
II БҮЛЭГ. СУМДАД СҮҮЛИЙН 3 ЖИЛД БЭЛЧЭЭРИЙН ЧИГЛЭЛЭЭР ХИЙГДСЭН СУДАЛГАА ТООН ҮЗҮҮЛЭЛТ.....	- 46 -
2.1. Малын тоо толгой, бэлчээрийн даац	- 46 -
2.2. Худаг уст цэг	- 46 -
2.3. Цаг агаарын төлөв байдал	- 54 -
2.4. Бэлчээрийн төрөл, төлөв байдал, доройтол	- 60 -
2.5. Өвөлжөө, хаваржаа, зуслан, намаржааны байршил	- 64 -
III БҮЛЭГ. СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ҮР ДҮН.....	- 70 -
3.1. Хөрс	- 70 -
3.1.1 Хөрсөн бүрхэвч, үндсэн хэв шинжийн хөрсний тархалт	- 70 -
3.1.2 Хөрсний морфологи шинж.....	- 118 -
3.1.3 Хөрсний үржил шимийн түвшин ба хими, физик шинж чанар	- 141 -
3.2. Ургамал	- 159 -
3.3. Амьтан.....	- 173 -
3.3.1. Алтан элсний дархан цаазат газрын амьтны аймаг	- 173 -
3.3.2. Ханхөхийн нурууны байгалийн цогцолбор газрын амьтны аймаг	- 175 -
3.3.3. Түргэн уулын ДЦГ, Ачит нуур, Дэвэлийн аралын БЦГ-ын амьтны аймаг.....	- 179 -
3.3.4. Цагаан шувуут уулын ДЦГ, амьтны аймаг	- 180 -
3.3.5. Увс нуурын ай савын ДЦГ-ын амьтны аймаг	- 182 -
3.3.6. Чигэртэйн голын БЦГ-ын амьтны аймаг.....	- 184 -
3.3.7. Хар Ус нуурын БЦГ-ын амьтны аймаг.....	- 185 -
3.3.8. Мянган угалзатын нурууны БЦГ-ын амьтны аймаг	- 188 -
3.3.9. Алаг хайрхан уулын БЦГ-ын, Говийн их дархан газрын “Б” хэсэг.....	- 190 -
3.3.10. Зэрлэг амьтдын экологийн холбоос нутаг	- 193 -
3.4. Бэлчээр ашиглагчдаас авсан анкетын судалгааны үр дүн.....	- 197 -
IV БҮЛЭГ. БЭЛЧЭЭРИЙН ӨНӨӨГИЙН ТӨЛӨВ БАЙДАЛ	- 200 -
4.1. Бэлчээрийн хэв шинж	- 200 -
4.2. Ургац, даац.....	247
4.3. Бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөөнд хийсэн шинжилгээ	261
ДҮГНЭЛТ, САНАЛ	283
НОМ ЗҮЙ.....	285

Хүснэгтийн жагсаалт:

Хүснэгт 1. Судалгаанд хамрагдсан сумдын хүн ам, малын тоо, газар нутгийн хэмжээ	- 3 -
Хүснэгт 2. Сумдын ХАА-н газрын хоёрдугаар түвшний ангиллын газрын хэмжээ	- 15 -
Хүснэгт 3. Судалгааны сумуудын уст цэгүүдийн нэгтгэл	- 46 -
Хүснэгт 4. Ховд аймгийн голуудын нэгтгэлээс	- 47 -
Хүснэгт 5. Ховд аймгийн нууруудын нэгтгэлээс	- 48 -
Хүснэгт 6. Ховд аймгийн рашааны нэгтгэлээс.....	- 49 -
Хүснэгт 7. Ховд аймгийн булгийн нэгтгэлээс	- 50 -
Хүснэгт 8. Ховд аймгийн голуудын нэгтгэлээс	- 50 -
Хүснэгт 9. Цэцэг сумын нутаг дахь булаг	- 51 -
Хүснэгт 10. Цэцэг сумын нутаг дахь гол	- 52 -
Хүснэгт 11. Цэцэг сумын нутаг дахь нуур.....	- 52 -
Хүснэгт 12. Цэцэг сумын нутаг дахь худаг	- 53 -
Хүснэгт 13. Цэцэг сумын нутаг дахь рашаан	- 53 -
Хүснэгт 14. Дэлүүн сумын уст цэгийн бүртгэл.....	- 53 -
Хүснэгт 15. Агаарын температурын жилийн явц (°C)	- 55 -
Хүснэгт 16. Хур тунадасны жилийн явц (mm).....	- 57 -
Хүснэгт 17. Бүс нутгийн дундаж салхины их хурд.....	- 60 -
Хүснэгт 18. Сумдын байгалийн бэлчээрийн төрх байдал	- 62 -
Хүснэгт 19. Судалгааны сумдын малчдын 4 улирлын байршлын нэгтгэл	- 66 -
Хүснэгт 20. Судалгааны талбайд тархсан хөрсний хэв шинж	- 70 -
Хүснэгт 21. Судалгааны талбайд тархах хөрсний морфологи шинж.....	- 118 -
Хүснэгт 22. Хөрсний механик бүрэлдэхүүн (Кластерын дундаж)	- 143 -
Хүснэгт 23. Хөрсний механик бүрэлдэхүүн (Кластерын дундаж)	- 145 -
Хүснэгт 24. Хөрсний үржил шимт чанар (Кластерын дундаж).....	- 146 -
Хүснэгт 25. Хөрсний хими шинж чанар (Кластерын дундаж)	- 153 -
Хүснэгт 26. Ханхөхийн нурууны ургамлын аймгийн овгийн жагсаалт.....	- 161 -
Хүснэгт 27. Ханхөхийн нурууны ургамлын аймгийн овгийн жагсаалт.....	- 161 -
Хүснэгт 28. Экосистемийн ангилаа	- 170 -
Хүснэгт 29. Судалгаанд хамрагдсан малчдын ирүүлсэн санал	- 199 -
Хүснэгт 30. Бэлчээрийн ургамалжлын бичиглэл	- 200 -
Хүснэгт 31. Бэлчээрийн судалгааны явцад бичиглэсэн ургамлын зүйлийн жагсаалт.....	240
Хүснэгт 32. Бэлчээрийн даац тооцсон үзүүлэлт/2019он/	249
Хүснэгт 33. Бэлчээрийн даацын тооцооны нэгтгэл	252
Хүснэгт 34. Бэлчээрийн даац тооцсон үзүүлэлт/2020 он/	253
Хүснэгт 35. Бэлчээрийн даацын тооцооны нэгтгэл/2020 он/	256
Хүснэгт 36. Бэлчээрийн даац тооцсон үзүүлэлт/2021 он/	257
Хүснэгт 37. Бэлчээрийн даацын тооцооны нэгтгэл /2021 он/	260

Зургийн жагсаалт:

Зураг 1. Судалгааны ажлын аргазүйн бүдүүвч.....	- 4 -
Зураг 2. Геоботаникийн бичиглэл хийх талбай.....	- 6 -
Зураг 3. Сумдын ХАА-н газрын 2019 оны хэмжээ, хувиар.....	- 16 -
Зураг 4. Сумдын ХАА-н газрын 2019 оны хэмжээ, га-р.....	- 16 -
Зураг 5. Сумдын ХАА-н газрын 2020 оны хэмжээ, хувиар.....	- 17 -
Зураг 6. Сумдын ХАА-н газрын 2020 оны хэмжээ, га-р.....	- 17 -
Зураг 7. Сумдын ХАА-н газрын 2021 оны хэмжээ, хувиар.....	- 18 -
Зураг 8. Сумдын ХАА-н газрын 2020 оны хэмжээ, га-р.....	- 18 -
Зураг 9. Говийн их даархан цаазат газрын Б хэсэг.....	- 21 -
Зураг 10. Увс нуурын дархан цаазат газар.....	- 26 -
Зураг 11. Хархираа-Түргэний дархан цаазат газар.....	- 27 -
Зураг 12. Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар.....	- 30 -
Зураг 13. Зураг Алтан элсний дархан цаазат газар.....	- 32 -
Зураг 14. Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газар.....	- 34 -
Зураг 15. Хан хөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газар.....	- 36 -
Зураг 16. Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолборт газар.....	- 38 -
Зураг 17. Хар-Ус нуурын байгалийн цогцолборт газар.....	- 40 -
Зураг 18. Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газар.....	- 42 -
Зураг 19. Чигэртэйн байгалийн цогцолборт газар.....	- 44 -
Зураг 20. Сумдын ус, уст цэгүүдийн харьцуулалт.....	- 47 -
Зураг 21. Цаг уурын өртөөний мэдээ (Агаарын температурын хуваарилалт сараар (°C).....	- 57 -
Зураг 22. Монгол Алтайн бүсийн жилийн дундаж агаарын температурын хуваарилалт (Монгол Алтайн бүс нутгийн байгаль нийгэм эдийн засгийн өнөөгийн байдал, цаашдын хандлага, ред Ч.Лхагвасүрэн УБ 2017).....	- 57 -
Зураг 23. Баруун бүс нутгийн хур тунадасны орон зайн хуваарилалт (Монгол Алтайн бүс нутгийн байгаль нийгэм эдийн засгийн өнөөгийн байдал, цаашдын хандлага, ред Ч.Лхагвасүрэн УБ 2017).....	- 57 -
Зураг 24. Цаг уурын өртөөний мэдээ (Хур тунадасны хуваарилалт сараар (°C).....	- 59 -
Зураг 25. Сумдын бэлчээрийн төрх байдал.....	- 63 -
Зураг 26. Сумдын бэлчээрийн төрх байдал /хэвийн/.....	- 63 -
Зураг 27. Сумдын бэлчээрийн төрх байдал /Чулуурхаг/.....	- 63 -
Зураг 28. Сумдын бэлчээрийн төрх байдал /Сөөгөрхөг/.....	- 64 -
Зураг 29. Сумдын бэлчээрийн төрх байдал /Довонтой/.....	- 64 -
Зураг 30. Судалгааны сумдын малчдын 4 улирлын байршлын нэгтгэл.....	- 67 -
Зураг 31. Монгол Алтайн нуруу дагасан малчдын 4 улирлын нүүдлийн загвар.....	- 68 -
Зураг 32. Хангайн гол болон салбар нуруу дагасан малчдын 4 улирлын нүүдлийн загвар.....	- 68 -
Зураг 33. Алтайн өвөр говиор нутаглах малчдын 4 улирлын нүүдлийн загвар.....	- 68 -
Зураг 34. Ховд аймгийн алтай сумын малчдын бүртгэл.....	- 69 -
Зураг 35. Говь-Алтай аймгийн Бугат сумын малчдын бүртгэл.....	- 69 -
Зураг 36. Хан Хөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газар (ХХ), Хархираа-Түргэн уулын (ХТ) дархан цаазат газар, Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар (ЦШ), Чигэртэйн голын ай савын байгалийн цогцолборт газар (ЧУ), Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газар (МУ), Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолборт газруудын (АХ) судалгаанд хамаарагдах сумдын нутагт тархсан хөрсний өнгөн үе дэх ялзмаг агууламж.....	- 148 -
Зураг 37. Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсэг (ГБ), Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газар (АН), Увс нуурын дархан цаазат газар (УН), Алтан элсний дархан цаазат газар (АЭ), Хар ус нуурын байгалийн цогцолборт газрын (ХН) судалгаанд хамаарагдах сумдын нутагт тархсан хөрсний өнгөн үе дэх ялзмаг агууламж.....	- 149 -

Зураг 53. Хан хөхийн нурууны БЦГ, Янгир ямааны тархалт, байршил	- 178 -
Зураг 54. Увс аймгийн нутаг дэвсгэрт тархан амьдарч байгаа цоохор ирвэсийн тархацын захын цэг	- 180 -
Зураг 55. Цагаан шувуут уулын ирвэсний тархац.....	- 181 -
Зураг 56. Цагаан шувуут ууланд байршуулсан автомат камерт орсон амьтдын тоон үзүүлэлт.....	- 181 -
Зураг 57. Цагаан шувуут уулын бугын тархалт Зураг 58. Цагаан шувуут уулын янгирын тархалт	- 182 -
Зураг 59. Увс нуурын ай савын голын халиу, төв азийн минжний тархалт	- 182 -
Зураг 60. 2020 онд Тэсийн голын БНГ дагуух Төв азийн минжний тархалт.....	- 183 -
Зураг 61. Тэсийн голын байгалийн нөц газарт амьдарч байгаа Төв азийн минжний тархалт.....	- 183 -
Зураг 62. Чигэртэй голын ай савын аргалийн тархалт.....	- 185 -
Зураг 63. Цагаан гол орчмын гахайны ул мар	- 187 -
Зураг 64. Аргалант уулын янгир ямаанны тархалт	- 188 -
Зураг 65. Тахийн тоо толгойн хөдлөл зүй, жилээр	- 190 -
Зураг 66. Тахийн байршил.....	- 191 -
Зураг 67. Говийн коридор нутгийн хэмжээ 6602.89 км2	- 193 -
Зураг 68. Увс аймгийн ТХГ дахь холбоос нутаг	- 194 -
Зураг 69. Мянган угалзатын нурууны ТХГ-ын холбоос нутаг	- 195 -
Зураг 70. Мянган угалзатын БЦГ-ын зэрлэг амьтдын холбоос нутаг	- 196 -
Зураг 71. Баян-Өлгийн аймгийн ТХГ дахь холбоос нутаг	- 197 -
Зураг 72. Бугат сумын бэлчээр ашиглалтын журам.....	264
Зураг 73. Судалгааны сумдын нийт нутаг дэвсгэрийн өндөршлийн зураг.....	268
Зураг 74. Судалгааны сумдын нийт нутаг дэвсгэрийн сүүдэртсэн гадаргын зураг	269
Зураг 75. Судалгааны сумдын нийт нутаг дэвсгэрийн зовхисын зураг	271
Зураг 76. Судалгааны сумдын нийт нутаг дэвсгэрийн налуугийн зураг	272
Зураг 77. Алтай сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг	273
Зураг 78. Бугат сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг	274
Зураг 79. Бөхмөрөн сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг	275
Зураг 80. Буянт сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг	276
Зураг 81. Дэлүүн сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг	277
Зураг 82. Дөргөн сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг	278
Зураг 83. Тариалан сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг	279
Зураг 84. Тэс сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг	280
Зураг 85. Цэцэг сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг	281
Зураг 86. Зүүнхангай сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг	282

ТАЛАРХАЛ

“БЭЛЧЭЭРИЙН ТОГТВОРТОЙ МЕНЕЖМЕНТИЙН СУУРЬ СУДАЛГАА ХИЙХ” №ЗСШ-021221 зөвлөх үйлчилгээний ажлын захиалагч байгууллага: БАЙГАЛЬ ОРЧИН, АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН ЯАМ; Санхүүжүүлэгч байгууллага: ХОЛБООНЫ БҮГД НАЙРАМДАХ ГЕРМАН УЛСЫН СЭРГЭЭН БОСГОЛТЫН ЗЭЭЛИЙН (KfW) БАНК; хэрэгжүүлэгч байгууллага: “БИОЛОГИЙН ОЛОН ЯНЗ БАЙДЛЫГ ХАМГААЛАХ, УУР АМЬСГАЛЫН ӨӨРЧЛӨЛТӨД ДАСАН ЗОХИЦОХ II, III” ТӨСӨЛ BMZ No.2016 67 054, No.2018 68 272 болон хээрийн судалгааны ажлыг зохион байгуулахад хамтран ажилласан Увс нуурын ай савын дархан цаазат газрын хамгаалалтын захиргаа, Говийн Их дархан цаазат газрын “Б” хэсгийн хамгаалалтын захиргаа, Ханхөхийн БЦГ, Мянган угалзатын БЦГ, ХУНБЦГ, Чигэртэй голын ай савын БЦГ, судалгаанд хамрагдсан сумуудын малчид, байгаль хамгаалагч нар, жолооч Г.Бямбаа, Д.Буянтогтох хамтран ажиллаж суралцсан багийн гишүүд, судалгааны ажилд чин сэтгэлээсээ тусалсан орон нутгийн иргэд, сумын ИТХ, ЗДТГ-ын хамт олонд гүн талархал илэрхийлье.

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ

АБОАЖГ	Аймгийн байгаль орчин аялал жуулчлалын газар
АЖБЗГ	Аялал жуулчлалын бодлого зохицуулалтын газар
БАХ	Бэлчээр ашиглагчдын хэсэг
БНГ	Байгалийн нөөц газар
БОАЖЯ	Байгаль орчин аялал жуулчлалын яам
БОННМБ	Байгаль орчин нийгмийн нөлөөллийн менежментийн бодлого
БОНХАЖЯ	Байгаль орчин ногоон хөгжил аялал жуулчлалын яам (хуучин нэрээр)
БОНХЯ	Байгаль орчин ногоон хөгжлийн яам (хуучин нэрээр)
БЦГ	Байгалийн цогцолборт газар
ГИДЦГ	Говийн их дархан цаазат газар
ГМС	Газарзүйн мэдээллийн систем
ГОУХАН	Германы олон улсын хамтын ажиллагааны нийгэмлэг
ДБХС	Дэлхийн байгаль хамгаалах сан
ДЦГ	Дархан цаазат газар
д.т.д	Далайн түвшнээс дээш
ЗДТГ	Засаг даргын тамгын газар
ИТХ	Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурал
КМЗ	Кластрын менежментийн зөвлөл
МАА	Мал аж ахуй
МНР	Монгольская Народная Республика
МУБЦГ	Мянган угалзатын байгалийн цогцолборт газар
ОБЗ	Орчны бүсийн зөвлөл
ОНТХГ	Орон нутгийн тусгай хамгаалалттай газар
ТББ	Төрийн бус байгууллага
ТХГН	Тусгай хамгаалалттай газар нутаг
ТХГХЗ	Тусгай хамгаалалттай газрын хамгаалалтын захиргаа
УИХ	Улсын Их Хурал
УНАСДЦГ	Увс нуурын ай савын дархан цаазат газар
УСГЗ	Усны сав газрын захиргаа
УТХГ	Улсын тусгай хамгаалалттай газар
УЦУОШГ	Ус цаг уур, орчны шинжилгээний газар
ХАА	Хөдөө аж ахуй
ХБЦГ	Ханхөхийн байгалийн цогцолборт газар
ХУНБЦГ	Хар-Ус нуурын байгалийн цогцолборт газар
ЧГАСБЦГ	Чигэртэйн голын ай савын байгалийн цогцолборт газар
EC	Electrical conductivity
GIS	Geographic Information Sistem
N	Давтагдлын тоо
pH	Урвалын орчин
SOM	Soil organic matter
SRTM	Shuttle Radar Topography Mission
TNC	Дэ Начэ Консерванси (АНУ-ын байгаль хамгааллын байгууллага)

УДИРТГАЛ

Монгол орны Мал аж ахуйн салбарын хөгжил, байршлын хүчин зүйлийн судалгааг олон байгууллага, судлаачид хийсээр ирсэн.

Судлаачдын хийсэн судалгаагаар Монгол орны МАА-н салбар хүнд байдалд ирээд байна. 2020 оны байдлаар малын тоо хонин толгойд шилжүүлснээр хамгийн их мал тоологдож 70,1 саяд хүрсэн (1212.мн). Энэхүү мал сүргийн өсөлтийг дагаж бэлчээрийн нөхцөл байдал доройтолд орж мал аж ахуйн салбарт хүндрэл үүсч байгааг нотолсон судалгааны дүн ч гарсаар байна. Ингэснээр бэлчээрийн төлөв байдал, чанар буюу бэлчээрийн бүтээмжийн бууралт, үүнтэй уялдсан орчны доройтол ихээхэн газар авч байна. Монгол орны бэлчээрийн төлөв байдлын 2018 оны үндэсний тайлангаас үзэхэд бэлчээр нутгийн 57% доройтолд өртөж, байгалийн унаган төлөв байдлаасаа өөрчлөгджээ. Бэлчээр газрын доройтолд байгалийн хүчин зүйл нөлөөлж байгаа хэдий ч хүний хүчин зүйл буюу эмх замбараагүй ашиглалт болон малын тоо толгой бэлчээрийн даацаас хэтэрсэн явдал хамгийн гол нөлөөлөгч хүчин зүйл болж байна.

Бэлчээр газрын доройтолд нэг талаас байгалийн хүчин зүйл, нөгөө талаас хүний хүчин зүйл буюу эмх замбараагүй ашиглалт болон малын тоо толгой бэлчээрийн даацаас хэтэрсэн явдал хамгийн гол нөлөөлөгч хүчин зүйл болж байгааг судалгаанууд харуулдаг.

Бэлчээрийн тогтвортой менежмент, бэлчээр ашиглалтын менежментийн шийдлийг бүс нутгийн хэмжээнд тодорхойлох үүднээс Бэлчээрийн менежментийн суурь судалгааг Германы Засгийн газар (KfW байгууллага)-ын “Биологийн олон янз байдлын хамгаалал ба уур амьсгалын өөрчлөлтөд дасан зохицох нь” төслийн II ба III-р үе шатны төслөөс санхүүжүүлэн хийж гүйцэтгэлээ. Энэхүү төслийн зорилго нь Биологийн олон янз байдлыг хамгаалах, уур амьсгалын өөрчлөлтөд дасан зохицох” төслийн II, III үе шатанд Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хамгаалалтын захиргаад, орон нутгийн удирдлага, иргэдийн санал болгосон, Монгол улсын ТХГН-ийн сүлжээнд чухал ач холбогдолтой газар (орчны бүс нутаг, эко холбоос нутаг ороод)-н үр ашигтай, тогтвортой менежментийг сайжруулах, нутгийн иргэдийн тогтвортой амьжиргааны шинэ эх үүсвэрийг хөгжүүлэхэд хувь нэмэр оруулах, ТХГН-ийн сүлжээний хэмжээнд чадавхыг дээшлүүлэх, олон нийтэд таниулан сурталчлах арга хэмжээнүүдийг зохион байгуулахад дэмжлэг үзүүлэх зэрэг болно. Газар зүйн хувьд томоохон бүс нутгийг сонгосоноор эдгээр бүсүүдэд аймаг, сум орон нутгийн болон байгаль хамгааллын чиглэлийн байгууллагуудын хамтын ажиллагааг сайжруулан ТХГН болон эко-коридор нутгуудын хамгаалалт, ашиглалт, орон нутгийн тогтвортой хөгжлийг нэгдмэл байдлаар хөгжүүлэх, санхүүгийн тогтвортой байдлыг дээшлүүлэхэд оршино. Энэхүү зорилгод хүрэхийн тулд орон нутгийн засаг захиргаа (аймаг, сум), кластер дахь мэргэжлийн байгууллагууд (БОАЖГ, ТХГ-ын хамгаалалтын захиргаа, Усны Сав Газрын захиргаа, Ойн анги, УЦУОШГ гэх мэт), малчдын нөхөрлөл болон бусад талууд (ТББ, хувийн хэвшил) хамтран Кластер нутаг дахь улсын болон орон нутгийн ТХГ нутгуудад хамтын зохицуулалттай үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх болно. Биологийн олон янз байдлыг хамгаалах, уур амьсгалын өөрчлөлтөд дасан зохицох” II, III төслийн 2-р бүрэлдхүүн хэсгийн хүрээнд ТХГН-ын бэлчээр ашиглалтын менежментийн суурь судалгаа хийх үүднээс үр дүнг үзнэлэх үндсэн шалгууруудыг тодорхойлох зорилгоор 5кластерт хамрагдах ТХГН, тэдгээрийн орчны бүс, экологийн кластерийн бэлчээрийн тогтвортой менежментийн суурь мэдээлэл бүрдүүлэх зорилготой.

Ховд Их сургуулийн Зөвлөх баг “Биологийн олон янз байдлыг хамгаалах, уур амьсгалын өөрчлөлтөд дасан зохицох нь” төслийн 2-р бүрэлдэхүүн хэсгийн хүрээнд Төслийн бүс нутагт бэлчээрийн тогтвортой менежментийн үр дүнг үнэлэх үндсэн шалгууруудыг тодорхойлох зорилгоор төслийн кластеруудад хамрагдах ТХГН, тэдгээрийн орчны бүс, экологийн холбоос нутгийг хамруулан бэлчээрийн тогтвортой менежментийн суурь мэдээлэл бүрдүүлэх ажлыг гүйцэтгэлээ. Төсөл нь Монгол орны тусгай хамгаалалттай газар нутгийн менежментийг (орчны бүс болон экологийн коридор) бэхжүүлэх, биологийн олон янз байдлыг хамгаалах, орчны бүс дэх орон нутгийн ард иргэдийн тогтвортой амьжиргааг дэмжих зорилготой.

Судалгаанд төсөлд хамрагдаж буй нутаг дэвсгэрийн 5 аймгийн 10 сум, 11 ТХГН буюу Увс аймгийн Тариалан, Бөхмөрөн, Тэс, Зүүнхангай, Ховд аймгийн Цэцэг, Дөргөн, Буянт, Алтай, Говь-Алтай аймгийн Буга, Баян-Өлгий аймгийн Дэлүүн сумдын нутагт хамрагдах Түргэн уулын дархан цаазат газар, Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар, Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газар, Увс нуурын ай савын дархан цаазат газар, Ханхөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газар, Алтан элсний дархан цаазат газар, Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газар, Хар ус нуурын байгалийн цогцолборт газар, Говийн Их дархан цаазат газрын Б хэсэг, Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолборт газар, Зүүн гарын говийн дархан цаазат газрууд, Чигэртэйн голын ай савын байгалийн цогцолборт газар, орчны бүсүүд хамрагдлаа.

Судалгааны ажлын хүрээнд кластерын сумдын газрын нэгдмэл сангийн ангилалын ГТ-1 ийг сумдын түвшинд цуглуулсан, хадлан, бэлчээрээс бусад ангилалд хамаарах газрын хэмжээ, бэлчээрийн төрөл, онцлог, биологийн ургацын хэмжээ (ц/га), бүтээмжит чанар, бэлчээрийн даац, малын тоо, төрлөөр хадлангийн талбайн хэмжээ, төрөл, аймгуудын хадлангийн ургацын хэмжээ (ц/га), өвөлжөө, хаваржаа, зуслан, намаржааны байршил, нүүдэл, Ус цаг уур орчны шинжилгээний газрын бэлчээрийн мониторингийн 63 цэгийн тоо, хамрах хадлан, бэлчээрийн төлөв байдал, доройтлын зэрэг, ТХГН-ууд, бэлчээрийн менежментийн эрхзүйн баримт бичгүүд, тэдгээрийн хэрэгжилтийн байдал, тулгамдаж буй асуудлууд, бэлчээрийн уст цэгийн байршил, хөрсний тархалт, морфологи, үржил шим, хими шинж, цаг агаарын төлөв байдал, 1:100000 масштабын орон зайн мэдээлэлийн санг нэгтгэж Бэлчээрийн менежментийн суурь судалгааны мэдээлэлийн санг үүсгэлээ. Бэлчээр ашиглалтын өнөөгийн байдалд дүн шинжилгээ хийх үүднээс асуулгын аргаар судалгаа авч, багийн иргэд болон бэлчээр ашиглагч талуудын дунд хэлэлцүүлэг зохион байгууллаа.

Бэлчээрийн менежментийн суурь судалгааны мэдээлэлийн сан үүсгэх ажил нь бэлчээр ашиглалтын одоогийн нөхцөлтэй уялдуулж өөрчлөн сайжруулах зорилгоор цаашид бэлчээрийн менежментийн шийдлүүд боловсруулах, байгаль орчны болон нийгмийн нөлөөлөл бүхий нөхцөлд мал аж ахуйн үйлдвэрлэл, байгаль орчны бүтээгдхүүний тогтвортой байдлыг хангахад чиглэгдэх болно. Суурь судалгааны ажил нь бэлчээрийн ашигдалтанд оролцогч талуудын харилцаанд тулгуурласан бэлчээр ашиглалтын уламжлалт мэдлэг мэдээллийг орчин үеийн үзэл баримтлалд уялдуулан нэгтгэснээрээ онцлог юм.

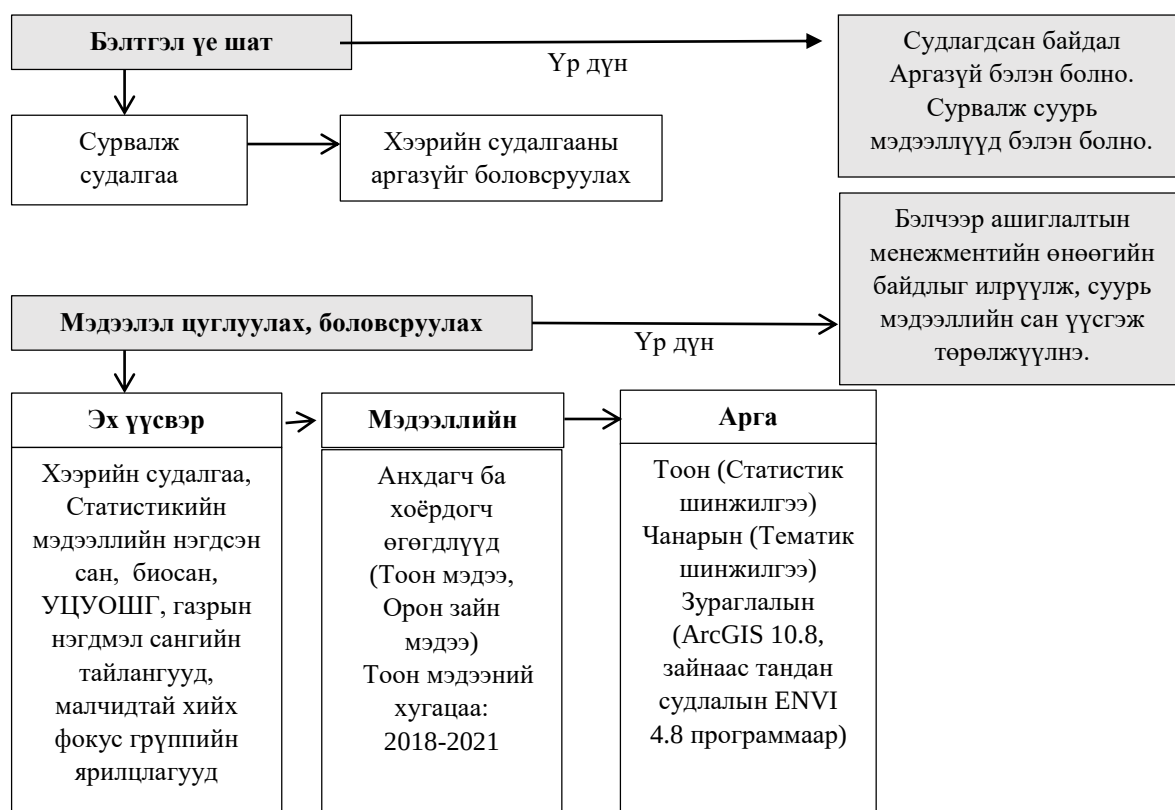
Хүснэгт 1. Судалгаанд хамрагдсан сумдын хүн ам, малын тоо, газар нутгийн хэмжээ

	Аймаг	Сумууд	Кластерын дугаар	Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ, км.кв	Хүн амын тоо, хүн	Онууд	Адуу	Үхэр	Тэмээ	Хонь	Ямаа	Нийт дүн
	Говь-Алтай	Бугат	Кластер-V	992.1	2183	2019	6 038	2 631	1 745	54 895	115 696	181 005
					2167	2020	6 431	2 700	1 684	51 808	111 994	174 617
					2197	2021	6397	2288	1561	42533	89912	142 691
1	Баян-Өлгий	Дэлүүн	Кластер-IV	559.5	7395	2019	10 684	20 557	327	97 945	99 289	228 802
					7417	2020	10 972	21 259	324	90 120	118 705	241 380
2					7548	2021	13 065	26 163	333	102 645	128 420	270 626
3	Ховд	Алтай	Кластер-V	1314.4	3314	2019	9 165	13 526	1 258	68 153	120 447	212 549
					3341	2020	9 676	13 778	1 388	63 859	124 162	212 863
					3376	2021	10 174	14 709	1 492	64 458	115 569	206 402
4		Буянт	Кластер-IV	367.9	3678	2019	11 180	20 226	276	57 816	95 129	184 627
					3667	2020	10 961	20 471	253	55 156	109 826	196 667
					3753	2021	12 488	23 304	322	64 389	118 282	218 785
5		Дөргөн	Кластер-IV	412.8	3047	2019	5 796	4 542	4 976	31 715	89 168	136 197
					3061	2020	6 057	4 773	5 247	36 337	109 694	162 108
					3106	2021	7 106	5 657	5 973	43 233	123 701	185 670
6		Цэцэг	Кластер-II	349.2	3137	2019	8 276	7 684	833	72 860	82 881	172 534
					3153	2020	8 033	6 934	855	68 628	84 113	168 563
					3178	2021	7 764	5 770	574	69 683	79 488	163 279
7	Увс	Бөхмөрөн	Кластер-I	373.5	2275	2019	4 421	6 027	127	56 525	57 661	124 761
					2276	2020	4 681	6 487	124	58 090	61 113	130 495
					2294	2021	5 360	8 172	116	60 848	62 003	136 499
8		Зүүнхангай	Кластер-III	265.8	2352	2019	10 792	10 358	135	94 422	62 721	178 428
					2371	2020	11 309	11 562	158	95 928	67 385	186 342
					2400	2021	12 531	13 564	206	113 544	70 742	210 587
9		Тариалан	Кластер-I	247.8	4002	2019	3 014	6 148	916	86 532	53 467	150 077
					3987	2020	3 492	6 805	885	84 909	57 115	153 206
					4039	2021	3 807	7 770	922	86 202	54 482	153 183
10		Тэс	Кластер-III	308.5	5230	2019	15 831	32 226	2 252	159 090	78 503	287 902
					5202	2020	15 835	33 337	2 007	150 250	78 407	181 005
					5196	2021	17473	37316	1914	160411	84245	301 359

Судалгааны аргазүй

1. Бэлтгэл үе шат: Өмнө хийгдсэн сурвалж материалуудтай танилцаж суурь мэдээллүүдийг бэлтгэх. Судалгааны үед хэрэглэгдэх ярилцлагын асуулт, цуглуулах мэдээллийн тоо, төрлийг тодорхой болгож бэлтгэх.

2. Мэдээлэл цуглуулах, боловсруулах үе: Хээрийн судалгаа (хөрс, ургамал, бэлчээр, амьтад, уст цэг, гадаргын усны), статистикийн мэдээллийн нэгдсэн сан, биосан, УЦУОШГ (хамрах хугацаа 2018-2022), газрын нэгдмэл сангийн тайлангууд, аймаг, сумын бэлчээр ашиглалт, менежментийн төлөвлөгөө, бэлчээрийн төлөв байдлын суурь зурагнууд, малчид, багийн засаг дарга, газрын даамал, байгаль хамгаалагч нартай хийх фокус группийн ярилцлагуудаар цугларсан анхдагч болон хоёрдогч өгөгдлүүдэд тоон ба чанарын анализ хийж одоогийн төлөв байдлыг илрүүлж үр дүнг зураглах ба ингэснээр бэлчээр ашиглалтын менежментийн өнөөгийн байдлыг илрүүлж, суурь мэдээллийн сан үүсгэх тэдгээрийг төрөлжүүлэх нөхцөл бүрдэнэ (Зураг).

Зураг 1. Судалгааны ажлын аргазүйн бүдүүвч

Судалгаагаар цуглуулсан тоон мэдээллийг SPSS-23 программ ашиглан боловсруулж, зураглалыг газарзүйн мэдээллийн системийн ArcGIS 10.8, зайнаас тандан судлалын ENVI 4.8 программ хангамжийг ашиглан гүйцэтгэнэ.

Зурагзүйн бүтээлүүд, зураглалын ажлын үндэс: Том масштабын зураглал үйлдэх стандартын дагуу сэдэвчилсэн зургуудыг 1:100000 масштабтайгаар хэвлэлийн эх бэлтгэх ба сэдэвчилсэн зургуудыг оронзайн боловсруулалтын үндсэн дээр бэлчээрийн ургамал, бэлчээрийн төлөв байдал, талхагдал, даац, нөөц, хөрс, тухайн газрын шүхэр зүйл амьтны тархалт, байршил, өвөлжөө, хаваржааны байршил, нүүдлийн замнал, нийгэм эдийн засгийн үндсэн үзүүлэлтүүдээр зургууд хийж гүйцэтгэнэ.

Хээрийн судалгааны аргазүй: Бид хээрийн судалгааг 5-р сарын 10 наас 8-р сарын 30, хүртэлх хугацаанд хийж, дээжийг шинжилгээнд бэлтгэж лабораторид илгээсэн. Хөрсний талбайн судалгаанд хүрз, метр, дээжний уут, 10%-ийн давсны хүчил, хөрсний өнгө тодорхойлох ном (Soil Munsell Chart), дээжний хутгуур, фото аппарат, GPS зэрэг багаж хэрэгсэл ашигласан.

Сурвалж судалгаа: Өмнөх судлаачдын судалгааны материалуудтай танилцаж 1:100000 масштабтай байрзүйн зураг, хөрсний том, дунд масштабын зургууд олж бэлтгэл хангах. 2022-ны 3-р сараас 6-р сарын 1-нийг хүртэл.

Хээрийн судалгааны аргазүй: Хөрсний дээжийг авахдаа Монгол улсын MNS 3298:90 стандартыг баримталсан. Хөрсний зүсэлт хийх цэгийг сонгохдоо тухайн газрын ландшафтыг төлөөлж чадах, хажуугийн дагуу бодис энергийн шилжилт хөдөлгөөнийг илрүүлэхүйц цэгүүдийг сонгон авсан. Сонгосон цэгүүдэд хөрсний зүсэлтийг хийж

зүсэлтийн хананаас үе бүрээс шинжилгээний холимог дээж авч морфологийн бичиглэл хийв.

Лабораторийн шинжилгээний аргууд: Шинжилгээг ШУА-ийн Газарзүйн-Геоэкологийн хүрээлэнгийн Хөрс судлалын лабораторид хийж гүйцэтгэв.

Хөрсийг хуурай нөхцөлд хатааж 2 мм-ийн шигшүүрээр шигшиж задлан шинжилгээнд хөрсний механик бүрэлдэхүүнийг гидрометр, Качинскийн, рН-ийг хөрс: ус (1:2.5) рН метрийн, цахилгаан дамжуулах чанарыг хөрс: ус (1:2.5) ЕС метрийн, органик агууламжийг Тюрины бихроматын исэлдэлтийн, карбонатыг Кальциметрийн, хөдөлгөөнт фосфорыг Мачигины, хөдөлгөөнт калийг Дөлт фотометрийн аргуудаар тодорхойлсон.

Боловсруулалт: 2022 оны VI-IX хүртэл судалгааны талбайнуудад 96 хөрсний зүсэлт хийж 254 дээж авсан. Хөрсний хими-физик шинжийн үндсэн үзүүлэлтийн 2540 ширхэг, анализын дүнд боловсруулалт хийлээ.

Хөрсний шинж чанарын үзүүлэлтүүдийн тоон мэдээллийг төвийн чиг хандлага болон хэвийн тархалт (дундаж, медиан, стандарт хазайлт)-аар шинжилж SPSS-22 программын analyze, graphs цэсийг ашиглан боловсруулсан.

Хөрсний дээжийг авахдаа Монгол улсын MNS 3298:90 стандартыг баримтална. Хөрсний зүсэлт хийх цэгийг сонгохдоо өндрийн ба өргөргийн бүсшилын зарчмыг баримтлан тухайн газрын ландшафтыг төлөөлж чадах, хажуугийн дагуу бодис энергийн шилжилт хөдөлгөөнийг илрүүлэхүйц цэгүүдийг сонгон авч зүсэлтийг үйлдэнэ. Сонгосон цэгүүдэд хөрсний зүсэлтийг 70-80 см-ийн өргөнтэй, 120-130 см-ийн урттай хийж зүсэлтийн хананаас үе бүрээс шинжилгээний холимог дээж авч морфологийн бичиглэл хийнэ. 2022 оны 05-р сарын 1 нээс 8-р сарын 1.

Лабораторийн шинжилгээ: Хөрсийг хуурай нөхцөлд хатааж 2 мм-ийн шигшүүрээр шигшиж задлан шинжилгээг улсын итгэмжлэгдсэн лабораторид шинжлүүлнэ. Хөрсний шинж чанаруудаас дараах үзүүлэлтийг доорх аргуудаар хийж гүйцэтгэнэ.

Хөрсний механик бүрэлдэхүүнийг гидрометр, рН-ийг хөрс: ус (1:2.5) рН метрийн, цахилгаан дамжуулах чанарыг хөрс: ус (1:2.5) ЕС метрийн, органик агууламжийг Тюрины бихроматын исэлдэлтийн, карбонатыг Кальциметрийн, хөдөлгөөнт фосфорыг Мачигины, хөдөлгөөнт калийг Дөлт фотометрийн, хөрсний нягтын Пикнометрийн аргуудаар тодорхойлно. 2022 оны 7-р сараас 2022 оны 8-р сарын 15-ныг хүртэл.

Боловсруулалт: Хөрсний шинж чанарын үзүүлэлтүүдийн тоон мэдээллийг SPSS-23 программ ашиглан боловсруулна. Тайланг 2022 оны 8-р сарын 15 наас 9-р сарын 10 хооронд бичиж боловсруулна.

Ургамал, бэлчээрийн судалгааны аргазүй

Геоботаникийн судалгааны арга зүй: Бид энэхүү судалгааг тухайн нутаг дэвсгэрт ургамлын вегетацийн хугацаанд гүйцэтгэх ба геоботаникийн бичиглэлийг 1м X 1м хэмжээтэй газарт тусгаг бүрхцийг Л.Г.Раменский (1938) -н аргаар 1м² тор ашиглан тогтоох ба арвийг О.Друде (1940)-гийн хуваарийн аргыг ашиглан заагдсан цэгүүдэд хийнэ. Ургамлын бичиглэлээр зүйлийн бүрэлдэхүүн, үзэгдэл зүйн үе шат, өндөр, тусгаг

бүрхэц, арви, амьдралын хэлбэр, ургацын хэмжээ, экологийн бүлэг, статусыг илрүүлнэ. D боловсруулалтыг Microsoft office, Google Earth Pro, Arc GIS программуудыг ашиглан гүйцэтгэлээ.

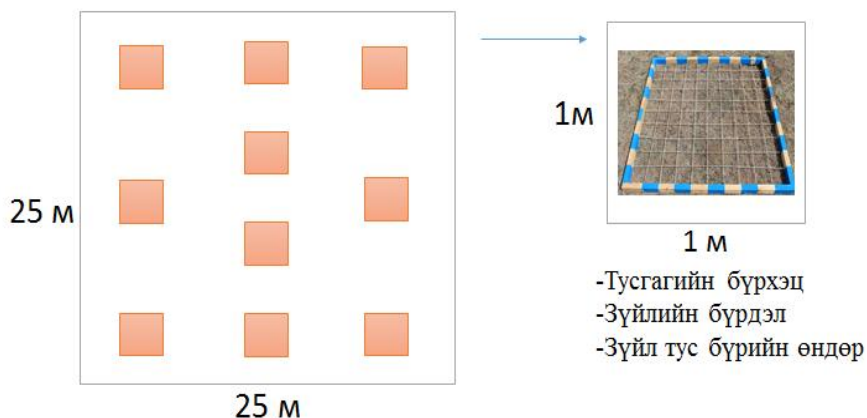
Зүйлийн бүрэлдэхүүн. Ургамалжлын зүйлийн бүрэлдэхүүнийг В.И Грубов Монголын гуурст ургамал таних бичиг (Грубов, 1989), БНМАУ-ын бэлчээр, хадлан дахь тэжээлийн ургамал таних бичиг (Өлзийхутаг, 1985), Urgamgal. M. (2009). Apiaceae, Flora of Mongolia. 10 volume, (Urgamal, 2009), Urgamal M., Oyuntsetseg B., Nyambayar D., Dulamsuren Ch. (2014). Conspectus of the vascular plants of Mongolia (Urgamal, 2014) тус тус бүтээлийг ашиглаж нэрлэж, тодорхойлов.

Ургамлын бүх ангилал нэршил зохиогчийг Brummit & Powell (1992)–ийн дагуу бичих ба олон улсын ургамлын нэрийн индексийг баримталж (International Plant Names Index), овгийг APG III (2009) системийн дагуу, зүйлийн нэрийг Н.Өлзийхутаг (1985), И.А.Губанов (1996), М. Ургамал (2009, 2014) нарын бүтээлүүдэд тулгуурлан ажиллалаа.

Ургамлын үзэгдэл зүйн үе шатууд. Зүйл тус бүр амьдралын хөгжлийн аль шатандаа байгааг тэмдэглэх шаардлагатай байдаг. В.В.Алехин (1925) ургамлын хөгжлийн үе ангилсан ангилааг баримтална. Үүнд:

- Цэцэглэх хүртлээ ургах	(Цэцэглэж дуусах
^ Бундуужих үе	+ Цэцэглэж дууссан ч үр боловсроогүй
) Цэцэглэж эхлэх	# Үр жимс боловсроод унаж буй
О Бүрэн цэцэглэх	>> Үрээ гөвсний дараах вегетаци

Тусгаг бүрхэц. Тусгаг бүрхцийг зонхилогч ургамлын өндөр, ургамлын гадаргуу хөрсийг хучиж халхалж буй бүрхцийг хэр зэрэг байгааг хувиар илэрхийлэх хэмжээсийг Л.Г. Раменский, Друдегийн нүдэн баримжааны аргаар үнэлнэ (2-р зураг).

Зураг 2. Геоботаникийн бичиглэл хийх талбай

Арви: Друдегийн хуваарьт тоо биш дараах үгүүдээр тухайн зүйлийн арвийн байдлыг илэрхийлнэ. Үүнд:

- Soc - 90%-иас дээш
- Cop₃- 90- 70%
- Cop₂- 70-50%
- Cop₁- 50-30%

- SP- 30 – 10%
- Sol- 10% ийм бүрхцийг тус тус заана.

Друдьегийн хуваарийг ашиглан зүйл тус бүрийн бодгалийн тоо, бүрхэц буюу бүрхэх талбайг тодорхойлно. Жишээ нь: 1м² талбайд тухайн зүйлийн бодгалиудын бүрхэц нь 90%-силүү бол (бүх талбайн 90%-ийг эзэлдэг) Soc гэсэн арвийг өгдөг.

Амьдралын хэлбэр: Ургамлыг амьдралын хэлбэрээр нь мод, сөөг, сөөгөнцөр, олон наст өвслөг ургамал, нэг наст өвслөг ургамал, хөвд, хаг гэж ангилахаас гадна нахианы байрлал болон өвөлжих нөхцөлөөр нь бүлэг болгосон Н.Раункиерийн ангиллаар ангилна.

Экологийн бүлэг: Ургамлыг чийг, гэрэлтэй харьцах байдал, амьдрах орчны онцлогоор нь ангилдаг Чернова, Былова (1981) –н аргазүйг ашиглан психрофит, гигрофит, ксерофит, мезофит, гидрофит болон холимог хэлбэрийн, псаммофит, галофит, петрофит гэх мэт экологийн бүлгүүдийг тодорхойлно.

Статусын анализ: Ургамлын статусын ангиллыг ховор (Rare), нэн ховор (Very rare), Монгол орны улаан номонд орсон (Red book), устсан (Relict), устаж болзошгүй (Endangered), эмзэг (Vulnerable), ховордож болзошгүй (Near Threatened), анхааралд өртөхөөргүй (Least Concern), унаган (Endemic), завсрын унаган (Subendemic) гэсэн Х.Тахтаджяны аргаар ангилна.

Бэлчээрийн судалгааны аргазүй

Бэлчээрийн хээрийн судалгааны арга зүй: Бэлчээрийн хээрийн судалгааг Газрын харилцаа, геодези, зураг зүйн газрын даргын 2015 оны А/105 дугаар тушаалын “Бэлчээрийн газрын өөрчлөлтийг фотомониторингийн аргаар үнэлэх журам” 1 дүгээр хавсралт, “Бэлчээрийн газарт фото мониторинг хийх аргачилсан заавар” 2 дугаар хавсралтын дагуу тус тус хийж гүйцэтгэв (Хавсралт).

Бэлчээрийн даац тодорхойлох арга зүй: Бэлчээрийн даацыг Үндэсний статистикийн хорооны дарга, Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн сайд, Байгаль орчин аялал жуулчлалын сайдын 2019 оны 08-р сарын 05-ны өдрийн А/113, А-250, А/422 дугаар хамтарсан тушаалын “Малын бэлчээрийн даац тодорхойлох нэгдсэн аргачлал” хавсралтын дагуу хийж гүйцэтгэлээ (Хавсралт).

Амьтны судалгааны аргазүй

Судалгаанд хамрагдах тусгай хамгаалалттай газар нутагт тархсан нэн ховор, ховор болон экологи эдийн засгийн ач холбогдол бүхий амьтны зүйлүүдийн тархалтыг тогтоох зорилгоор дараах арга зүйг ашиглаж судалгааг гүйцэтгэсэн.

Тухайн гаазр нутгуудад тархсан нэн ховор, ховор, экологи, эдийн засгийн ач холбогдол бүхий амьтдын судлагдсан байдлын мэдээ, тайлан ашиглаж амьтдын тархцын тоймыг гаргана. Амьтдын тархцын тойм зураг гаргахын тулд ТХГ-ын захиргааны мэргэжилтэн, байгаль хамгаалагч нартай мэдээлэл солилцож хамтарч ажиллах ба ТХГН-т гүйцэтгэсэн судалгааны тайлан мэдээ, бусад мэргэжлийн байгууллагын судлаачдын судалгааны материал, 1:100000 масштабтай байр зүйн зураг ашиглав.

Тархалт нь тодорхой бус, мэдээ мэдээлэл дутмаг амьтдын тархалт байршлыг тодруулах зорилгоор тодорхой маршрутын дагуу хээрийн судалгааг гүйцэтгэнэ. Хээрийн

судалгааг гүйцэтгэхдээ тухайн зүйл, газар нутгийн онцлог судлагдсан байдлыг үндэслэн дээж талбайн болон замналын аргыг хослуулан хэрэглэлээ.

Замналын аргаар судалгаа гүйцэтгэхдээ сонгосон маршрутаар явах үед тухайн амьтны талаарх мэдээллийг шууд (тухайн амьтныг биеэр харж бүртгэх) ба шууд бус (тухайн амьтны үлдээсэн ул мөр харж бүртгэх) замаар бүртгэв.

Дээж талбайн аргаар судалгаа гүйцэтгэхдээ сонгосон дээж талбайнуудад ажиглалтын болон барих аргыг (шермений амьд баригч, конус, суваг, тор зэргийг ашиглан шөнийн идэвхтэй амьтад болон нүхэнд амьдардаг мэрэгч амьтдыг тоолоход голчлон ашиглана) хэрэглэлээ.

Хээрийн судалгааны явцад цуглуулсан мэдээллийг 1:100000 маштабтай газрын зураг болон ArcGIS програм ашиглан боловсруулж судлагдсан байдлын мэдээлэлтэй харьцуулан амьтдын тархцын зургийг боловсруулав.

Амьтдын тархцын зургийг бэлчээрийн зурагтай давхцуулж зэрлэг амьтан болон бэлчээрийн малын тархац нутгийн давхцалын зургийг боловсруулав.

Бүс нутгийн байр зүйн зураг, амьтны тархалтын зураг, малын бэлчээрийн зураг зэргийг ашиглан ТХГН-ийн коридор нутгийн өнөөгийн байдалд үнэлгээ өглөө.

I БҮЛЭГ. СУДАЛГААНД ХАМРАГДСАН СУМДЫН БЭЛЧЭЭР, НИЙГЭМ ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮЗҮҮЛЭЛТ

1.1. Судалгаанд хамрагдсан сумдын байгаль, нийгэм эдийн засгийн үзүүлэлт

Судалгаанд хамрагдсан сумдын танилцуулга

Бөхмөрөн сум

Бөхмөрөн сум нь хойд талаараа Оросын холбооны Бүгд найрамдах Тува улс, баруун талаараа Баян-Өлгий аймгийн Ногооннуур, зүүн талаараа Увс аймгийн Сагил сум, Түргэн сум Улаангом сумын 4-р баг, урд талаараа Ховд сумуудтай хиллэдэг. Улаанбаатар хотоос 1516 км, аймгийн төвөөсөө 180 км зайд оршдог.

Сумын төв Байшинт нь далайн түвшнээс дээш 1498 м өндөрт байрладаг, эрс тэс уур амьсгалтай, зундаа маш халуун, ялаа шумуул ихтэй улмаас сумын төвийн айлууд 70 км хол нүүж зүүн шилийн ууланд гарч зусдаг.

Хархираа, Түргэн, Байрмын уулс, Сийлхэмийн нуруу, Бөхмөрөн голын сав, Ачит нуурын хоорондох тэгш тал, цав толгод, уул нуруу бүхий өргөн уудам газар нутгийг эзэлдэг, говь тал хээр, хангай алтайн өндөр уулархаг хэсгийг аль алины шинжийг хадгалж тогтсон нуур гол, булаг шандаар элбэг нутаг юм.

Бөхмөрөнгийн хар хөдөөд баглуур тэсэг, монгол өвст цөлийн хээр, элсэрхэг цайвар хөрсөнд алтан харгана бүхий хазаар өвс, хялгана, монгол өвст цөлжүү хээр тархах бөгөөд ерхөг хялгана бүхий хуурай хээрт шилжинэ. Уулархаг газраараа шинэсэн ой тархаж улмаар хөвд бүхий тайгын харгайн ойд шилждэг. Дэлхийн улаан номонд орсон ан амьтан, жигүүртэн шувууд элбэгтэй. Тухайлбал аргаль хонь, янгир ямаа, халиун буга, цоохор ирвэс, зэрлэг гахай, хойлог, ятуу, алтан гургалдай зэрэг ховор амьтдын өлгий нутаг юм. Ачит нуур 3 төрлийн загастай жилийн нөөц 100 тн. Бөхмөрөн сумын нэг онцлог нь түүхийн дурсгалт газар олонтой.

Мөн хадлан тэжээлийн бэлтгэл, зэрлэг чацарганы өлгий нутаг. Бэлтгэсэн тэжээлээ аймгийнхаа фондонд тушаадаг. Одоогийн Увс аймгийн Бөхмөрөн сумын голлох хүн ам нь Дөрвөд ястан.

Тус сум нь 3 багтай 2021 оны байдлаар нийт 2294 хүн амтай, үүнээс эмэгтэй 1131, эрэгтэй 1163 байна. Гурван жигэртэй баг 603, Хар алтат 786, Байшинт 905 хүн тус тус оршин суудаг. 2021 оны байдлаар 147636 мянган толгой малтай. Үхэр 9300, тэмээ 120, Адуу 5780, хонь 64790, ямаа 67660 толгой малтай.

Нийт газар нутгийн 83 хувь буюу 313175 га газар нутгийг Хөдөө аж ахуйн зориулалтаар ашигладаг.

Эдийн засгийн голлох салбар нь нүүдлийн мал аж ахуй, ардын уламжлалт газар тариалан юм.

Зүүн хангай сум

Зүүн хангай сум нь Ханхөхийн нурууны зүүн төгсөлд байрладаг. Баруун талаараа Өндөр хангай, хойд талаараа Баруунтуруун, зүүн талаараа Завхан аймгийн Тэс,

Баянхайрхан Сонгино, өмнө талаасаа Завхан аймгийн Сантмаргац сумжуудтай тус тус хил залган оршдог.

Улаанбаатар хотоос 1080 км зайд, Увс аймгийн төв Улаангом хотоос 360 км зайд оршдог.

Зүүн хангай сум нь байгалийн үзэсгэлэнт Согоо нуур, Хан хөхий нурууны газрын хагарал Тост, Цонж Хүнхийн гивант рашаантай, ой модоор баялаг уул нуруудтай. Монголын хамгийн том хиргисүүр, Нүхэн хадны ус гэх мэт түүх дурсгалын газруудтай.

Үхрийн нүд, тошлой, гүзээлзгэнэ, аньс, самар, мөөг болон эмийн олон төрлийн ургамалтай, тухайлбал таван салаа, цээнэ юмдүүжин, сэржмядаг, алтан гагнуур, азийн төлөгч өвс зэрэг хүн малын эмчилгээний 100 гаруй зүйлийн эмийн ургамал ургадаг.

Буга, согоо, үнэг, чоно, мануул, хярс, шилүүс, дорго, бор гөрөөс, хэрэм, тарвага, туулай, зурам, чандага, гахай, хун, галуу, хойлог, тоодог, тогоруу, нугас, ногтруу, ангир гэх мэт ан амьтан, жигүүртэн шувууд олон бий.

Зүүнхангай сум нь 265,8 мян/га газар нутагтай. Даланбулаг, Жаргалант, Хайрхан, Баянгол гэсэн 4 багтай. Нийт хүн ам 2409. Үүнээс Даланбулаг 536, Баянгол 690, Жаргалант 669, Хайрхан 514 хүн оршин суудаг. 2021 оны байдлаар нийт 210590 орчим толгой малтай. Үхэр 13560, адуу 12530, тэмээ 210, ямаа 70740, хонь 86200 толгой малтай. Хүн амын орлогын ихэнх хэсгийг уламжлалт бэлчээрийн мал аж ахуй бүрдүүлдэг. Үүнээс гадна давс олборлолт, ан агнуур, алт олборлолт зэрэг эдийн засгийн бусад эх үүсвэрүүдтэй.

Тариалан сум

Тариалан сум нь Алтайн нурууны салбар уулс болох Мөнх цаст Хархираан уулсаас Увс нуур хүртэл үргэлжилсэн 247,9 мянган км хавтгай дөрвөлжин нутаг дэвсгэртэй Увс аймгийн Наранбулаг, Өлгий, Өмнөговь, Ховд, Улаангом сумуудтай хиллэдэг. Улаанбаатар хотоос 1340 км, Улаангом хотоос 31 км алслагдсан.

Газар нутгийн хувьд ерөнхийдөө өндөрлөг далайн түвшингээс дээш 1600-4200 м-т оршдог эрс тэрс уур амьсгалтай зуны улиралд 35⁰С хэм хүртэл халж хүйтэрдэг. Хархираа, Түргэний болон Цагаан салаа, Харгайт, Гурван хороо, Бургастай, Орлого, Намир зэрэг том жижиг голууд, Их бага Адуун нуур, Яст, Шар, Хар зэрэг нууруудтай. Халиун буга, янгир, аргаль, ирвэс, шилүүс, дорго, нохой зээх, гахай зэрэг ховор амьтад нутаглаж агь, ерхөг, арц, таана, хөмүүл, сонгино, тошлой, үхрийн нүд, нохойн хошуу, тэхийн шээг зэрэг эмийн болон бэлчээрийн ургамал ургадаг.

Тус суманд 904 өрх, 3873 хүн амтай үүний 0-18 насны хүүхэд 1476, 60-аас дээш насны ахмадууд 211, хөдөлмөрийн насны 2186 хүн амьдардаг.

2021 оны байдлаар 126293 мянган толгой малтай, үхэр 7770, адуу 3810, тэмээ 920, хонь 86200, ямаа 54480 толгой тус тус байна. Хөдөөний 4, төвийн 2 багтай нийт хүн амын 89,3% нь үндэсний цөөнх хотон ястан амьдардаг.

Бургастай багт 713, Тарвагай багт 473, Мянган багт 639, Толь багт 231, Хөхөө багт 15, Хархираа багт 443 хүн тус тус оршин суудаг.

Эдийн засгийн голлох салбар нь нүүдлийн мал аж ахуй, ардын уламжлалт газар тариалан юм. Тус сумын газар нутаг алт, нүүрс, төмрийн хүдэр зэрэг байгалийн

баялагаар элбэг бөгөөд одоо алтны нөхөн сэргээлтийн 4, нүүрсний 2 компани тус тус олборлолт хийж үйл ажиллагаагаа явуулж байна.

Сумын нутаг дэвсгэр нь уул, гүвээ толгод бүхий тал хээр буюу мал аж ахуй болон газар тариалан эрхлэхэд тохиромжтой.

Тэс сум

Увс аймгийн баруун хойд хэсэгт Улаанбаатар хотоос 1378 км, аймгийн төвөөс 185 км зайд байрладаг. ОХУ-ын Тува улстай зүүн, зүүн урд талаараа Зүүнговь, Наранбулаг, Малчин сумуудтай хиллэдэг.

Уур амьсгалын хувьд эрс тэс, өвөл нь хэт хүйтэн, зун нь аагим халуун, циклон болон эсрэг циклон зонхилдог. Хүйтний улирлын үргэлжлэх хугацаа харьцангуй урт 10-р сарын сүүлчээр цас орж 4-р сарын 1 хүртэл хүйтний эрч төдий л буурдаггүй, хүйтний туйл 1-р сард хасах 56 хэм, халууны туйл нь 7-р сарын сүүлчээр нэмэх 46 хэм, олон жилийн дунджаар жилд 150-250 мм тунадастай, үүний ихэнх нь 7, 8-р сард унадаг.

Тэс сум нь Нуур, Баян овоо, Суврага, Ханжит, Ендэрт, Тооромт, Нурагт, Цагаан толгой, Булгийн өндөр, Нуур эхэн гэсэн 10 багийн 5341 хүн 1268 өрх амьдардаг. Хүн амын тоогоор Увс аймгийн 18 сумаас эхний байранд ордог /аймгийн төвийг оролцуулалгүйгээр/ сум юм. 2021 оны байдлаар 301370 тоо толгой малтай. Адуу 17470, тэмээ 1910, үхэр 37320, хонь 160410, ямаа 84250 толгой малтай.

Тэс сум далайн түвшнээс дээш 754-916 метр өндөрт нийт 308506 га талбай эзлэн оршино.

Дэлүүн сум

Дэлүүн сум нь 1938 онд байгуулагдсан. Нутаг дэвсгэрийг нь 10 багт хуваадаг. Мал хөрөнгө хүн амын тоогоороо Баян-Өлгий аймаг төдийгүй Монгол Улсын хэмжээнд эхний гуравт ордог том сумуудын нэг. Аймгийн төвөөсөө 150 км, нийслэлээс 1800 орчим км алслагдсан, 549,1 мянган га нутаг дэвсгэртэй. Алтай, Толбо, Булган сум, Ховд аймгийн Ховд, Дуут сумтай, баруун талаараа БНХАУ-тай хил залгадаг. Далайн түвшингээс 1800-4000 м өндөрлөгт оршдог.

Цаг агаар нь сэрүүхэн, тогтворгүй, жилийн дундаж температур 0-7 градус, хүйтний улиралд -38 хэм хүртэл хүйтэрдэг. Долдугаар сард +30+33 хэм хүртэл халдаг. Жилд дунджаар 80-100 мм хур тундас ордог. Салхины хурд 26-34м/сек хүрдэг тохиолдол бий. Сумын төв далайн түвшинээс 2160 м өндөрт байрладаг. Чихэртэй, Саралахаз, Бузаукөл, Далакөл зэрэг цэнгэг устай гол нууртай, Буянт гол нь загасаар элбэг.

Ой мод багатай бөгөөд зарим газарт хар мод, бургас, харгана, ургадаг. Арц, таван салаа, хүнцэл, гаа, зад өвс, хаг өвс, царван зэрэг эмийн ургамал, тошлой хар, улаан хад, зэрэг жимс жимсгэнэ, хялгана, өлөн өвс, хаг өвс, ерхөг, агь, хиаг мангир, сонгино зэрэг ургамал элбэгтэй. Буга, янгир, аргаль, угалз, ирвэс, шилүүс, баавгай, чоно, үнэг мануул, нохой зээх, өмхий хүрэн, туулай, булга, тарвага, зурам, хэрэм, үен зэрэг ан амьтан, тас, бүргэд, ёл, хойлог, сойр, шар шувуу, ууль, хэрээ, элээ, болжмор, тагтаа, шаазгай шонхор, тоодог, ятуу, хур, хон хэрээ, зэрэг шувууд нутагладаг, тогоруу, галуу, ангир, нугас, цахлай, хун, хавтгалж зэрэг усны шувууд хавар ирж, намар буцдаг.

Сумын нутаг алт, жонш, нүүрс зэрэг байгалийн баялаг ихтэй. Нийт хүн амын тоо 7613, 0-19 насны хүүхэд залуучууд 3475, 60-аас дээш настай 459 хүн оршин суудаг.

Эдийн засгийн эх үүсвэр нь нүүдлийн мал аж ахуй. Нийт малын тоо 270720, үүнээс адуу 13130, үхэр 26190, тэмээ 330, хонь 102650, ямаа 128420 толгой.

Цэцэг сум

Засагт хан аймгийн Дархан бэйлийн хошуу тайж гүн Юндэндоржийн Маньбазарын хошуу буюу одоогийн Цэцэг сум нь 1924 онд байгуулагдсан. 349199 га хавтгай дөрвөлжин газар нутагтай. Өндөр уулсын бүсэд багтдаг. Хажинга, Баянгол, Баян-Овоо, Цэцэг нуур, Хөшөөт гэсэн 5 багтай, газар нутгийн 70 хувь нь улсын болон орон нутгийн тусгай хамгаалалттай.

Газар зүйн байршлаараа зүүн талаараа Говь-Алтай аймгийн Тонхил, баруун талаарай Ховд аймгийн Алтай баруун хойгуураа Мөст сум хойгуураа Зэрэг, Дарви, сумдтай хиллэдэг. Сумын хамгийн өндөр цэг нь Алтайн нурууны салбар Сутай уул 4290, Хөх сайр уул 3333м, Өндөр индэр уул 3378м, тахилгат уул 3231м, Тахилгат уул 3231м, Их мянган 3720м, Хамгийн нам цэг 1650м Давсны хонхор, Улаанбаатар хотоос 1350 км, Ховд аймгийн төвөөс 221 км, зайд оршдог. Халх 3 сумын нэг юм.

Нутгийн хонхор хотгор хэсэгтээ халуун хуурай, өндөр уулархаг нутагтаа сэрүүвтэр, Өвлийн цагт сумын нутаг дэвсгэрт эсрэг циклон тогтдог, хаварх намрын улиралд салхи ихтэй. Өвлийн улиралд -35-40 хэм хүйтэн, Зуны улиралд +33+35 хэм хүртэл халдаг.

Хөшөөтийн уурхай нүүрсний орд газар, алт, мөнгө, зэс, оюу, гянт болд, өнгөт чулуу, утаат болор, гялтгануур, төрөл бүрийн шороон будаг, давс, мөсөн хужир, Элс, хайрга, дайрга чулуу, хүрэм чулуу, боржин, шөрмөсөн чулуу зэрэг байгалийн баялагтай.

Сумын нутагт ирвэс, алтайн аргаль, нохой зээх, хярс зэрэг дэлхийд ховордсон амьтад, мөн буга, янгир, хойлог зэрэг монголд ховор ан амьтан бий. Үнэг, чоно, хадны суусар, асганы огодой, мануул, ахууна, хахилаг, ёл, шонхор, бүргэдтэй, Алтайн аргаль хэмээх зэрлэг хонины гол цөм нутаг юм.

Эдийн засгийн гол салбар нь мал аж ахуй, нийт 163670 толгой малтай. Адуу 7760, үхэр 5770, тэмээ 570, хонь 69870, ямаа 79700 толгой. Жилд дундажаар 13 тн ямааны ноолуур, 50 гаруй тн хонины ноос, 12 тн бодын хөөвөр, 5 тн тэмээний ноос бэлтгэж 20 гаруй тонн сүү, цөцгийн тос боловсруулдаг. Мал сүргийн нэлээд хувийг сарлаг үхэр эзэлдэг учир тослог ихтэй сүү, мах бэлтгэх боломжтой.

Алтай сум

Алтай сум нь Монгол орны баруун урд захад орших бөгөөд Улаанбаатараас 1750 км, Ховд хотоос 325 км, хилийн Ярант боомтоос 120 км зайтай. Урдуураа БНХАУ, баруунаар Үенч, хойд хэсгээр Мөст, зүүн, зүүн хойгуур Цэцэг, Говь-Алтайн Тонхил сумуудтай хиллэдэг. Нутаг дэвсгэр 13.1 мян. км² бөгөөд өндөр уул, говь, цөлөрхөг хээрийн байгалийн бүслүүр хосолно.

Хамгийн өндөр цэг нь Цагаан тэмээтийн оргил. Өвөлдөө -45 хэм хүртэл хүйтэрдэг, зундаа + 40 хэм хүртэл халдаг эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай.

Бодонч, Ангирт, Барлаг, Бураат, Цагдуултай зэрэг голуудтай, Тахилт, Халиуны хар булаг, Аршаант, Наран, Зээг, Бунхант, Талын булаг, Хиагтын Орлогын амны рашаанууд

элэг, цөс, ходоод, гэдсэнд зохимжтой 30 гаруй булагтай. Шилбулаг, Хатуугийн ус, Ямаан ус, Аргаль шанд, Задгай ус зэрэг 20-иод горхи, шанд Алтайн уулс Их бага Хавтаг, Тахийн шар нурууны бэл хормойгоор элбэг тохиолдоно.

Аргаль, Янгир, Хулан, Хар сүүлт, үнэг, чоно, тарвага, зурам, суусар, мануул, ирвэс, шилүүс зэрэг ховор ан амьтан тархсан.

Өндөр уулсын бүсэд вансэмбэрүү, алтан гагнуур, эрэнгомбо, гишүүнэ зэрэг ургамал ургана, говь нутагт таана хөмүүл, хулангийн ундаа, чихэр өвс, мөнх ногоон зээргэнэ зэрэг эмийн цэцэгт ургамал, гоёо, сульхир болон хармаг, тошлой, хад жимс элбэгтэй. Харгана, арц, далан хальс, нохойн хошуу, яргай, тавилхай зэрэг бутлаг ургамал ерхөг, хялгана, ботууль, агт, шаваг, шарилж гэх мэт бэлчээрийн ургамал тал хөндий, уулын бэл, нугад ихээр ургадаг. Говь цөлөрхөг газруудад хайлаас, сухай, хонхот харгана, тосон торлог, заг, тэсэг, загзмал, багалуур, улаан бударгана зэрэг ургамалтай.

Тус сум усан ба утаат болор, гялтгануур, гуранз, шөрмөсөн чулуу, биндэрьяа, төмрийн хүдэр, занар гэх мэт 13 төрлийн үнэт эрдэнэ, байгалийн баялагтай.

Монгол улсын алдартай гучин гурван говийн таван говь /Хонин ус, Тахь ус, Ёлхон, Бор Цонж, Хуурайн говь / буюу их говийн дархан газрын “Б” хэсэг Алтай суманд харьяалагддаг, дэлхийд болон монголд ховордсон тахь, хулан, хар сүүлт зэрэг ховор амьтантай.

Засаг захиргааны 4 баг, төсвийн албан газар 6, аж ахуйн нэгж 16, 763 өрх, 3388 хүн амтай, үүнээс эрэгтэй 1672 эмэгтэй 1716 байна. Тус сумын нийт хүн амын 64 хувь нь сумын төвд амьдардаг, сумын хүн амын 53 хувь нь залуу болон дунд насныхан, 35 хувь нь хүүхэд, 12 хувь нь хөгшид байна. Малын тоо 2021 оны байдлаар нийт 208830 толгой малтай. Үүнээс адуу 10170, үхэр 14710, тэмээ 1490, хонь 65310, ямаа 117150 толгой малтайгаар аймгийн нийгэм эдийн засагт хувь нэмрээ оруулж байна.

Сумын хэмжээнд нийт 13,3 га-д газар тариалан эрхэлдэг. Үүнээс 4,1 га-д төмс, хүнсний ногоо, 3 га-д улаанбуудай, 1,7 га-д бусад бүтээгдэхүүн тариалж байна.

Буянт сум

Буянт сум нь Алтайн уулархаг муж, Их нууруудын сав газарт Буянт голын үржил шимт хөндийд 367950 га нутаг эзлэн оршдог. Сумын төв нь Ховд хотоос 25 км зайд, зүүн талаараа Мянгад сум, урд талаараа Чандмань, Манхан сумууд, баруун талаараа Дуут сум, хойд талаараа Ховд сумтай хиллэдэг. Буянт сум нь засаг захиргаа нутаг дэвсгэрийн хувьд Норжинхайрхан, Нарийн гол, Цагаан бургас, Наранхайрхан, Цагаан эрэг гэх 5 багаас бүрддэг.

Тус суманд, халх, өөлд, захчин, торгууд, дөрвөд, баяд, казах, тува, чантуу зэрэг 10 гаруй угсаатны бүлэг, гурван мянга гаруй хүн ам, найман зуугаад өрх амьдарч байгаагаас 600 гаад өрх нь хөдөө, 200 гаад нь сумын төвд амьдарч байна. Ард иргэдийн хувьд ихэвчлэн мал аж ахуй, газар тариалан эрхлэн амьдардаг. 193 мянган га бэлчээрийн талбайтай бөгөөд таван зуу гаруй өрх, 218790 гаруй толгой малтай. Үүнээс үхэр 23300, адуу 12490, тэмээ 320, хонь 64390, ямаа 118280 толгой тус тус байна.

300 гаруй өрх, 800 орчим га талбайд төмс, хүнсний ногоо, жимс, жимсний мод тариалж жилд дунджаар 12 мянга орчим тонн ургац хурааж өөрийн болон хөрш аймаг,

сум, улаанбаатар хотын ард иргэдийн хэрэгцээнд нийлүүлж байна. Тус сумын брэнд бүтээгдэхүүн нь шар төмс, амтат гуа, тарвас юм. Мөн жилд 20 мянга орчим тонн хадлан бэлтгэж бусад аймаг, сумдын хэрэгцээнд нийлүүлдэг.

Сүүлийн үед голын голдирол өөрчилж, тухайн голын экологийн урсацыг үлдээлгүй газар тариалан, хадланд усыг замбраагүй хэрэглэх, голын эрүүл ахуйн бүсэд хатуу хог хаягдал хаях, цэвэрлэх байгууламжийн техник, технологи хуучирсанаар стандартын шаардлага хангаагүй ус, лагийг голд нийлүүлдэг зэрэг хүний зохисгүй үйл ажиллагаагаар усны хомсдол, бохирдол үүсэж байна.

Дөргөн сум

Аймгийн төв Ховд хотоос зүүн хойш, баруун талаараа Мянгад, хойд талаараа Увс аймаг, зүүн талаараа Завхан аймаг, өмнө талаараа Чандмань сумтай хиллэдэг.

Сумын нутаг дэвсгэр нь физик газарзүйн мужлалаар говийн их мужийн Алтайн ар говийн муж, Их нууруудын хотгорын тойрогт хамрагдах ба гадрагын зохион байгуулалтад говийн нам уулс болон цав толгод, аараг зонхилж, тэдгээрийн хоорондох зайг их бага хэмжээний хотгор газар эзэлнэ.

Томоохон хотгор газруудын тоонд Хар-Ус, Далай нуур, Хар нуур, Завхан голын хөндий орно. Газрын гадаргын дундаж өндөр далайн түвшнээс дээш 1400-1500 м-т өргөгдсөн ба хамгийн өндөр цэг нь 2240,6 м-т хүрнэ.

Сумын нийт хүн амын 99.6%-ийг дөрвөд ястан эзэлдэг. 2021 оны эцсийн дүнгээр 3123 хүн амтай, хүн амын тоогоор Ховд аймгийн 17 сумаас 11-т ордог.

185670 толгой малтай. Үүнээс адуу 7110, үхэр 5660, тэмээ 5970, хонь 43230, ямаа 123700 толгой байна. Голлон эрхэлдэг аж ахуй нь нүүдлийн мал аж ахуй.

Бугат сум

Бугат сумын төв нь аймгийн төвөөс баруун зүгт 210 км-ийн зайд орших бөгөөд баруун талаараа БНХАУ, хойд талаараа Тонхил, зүүн талаараа Төгрөг, урд талаараа Алтай сумтай хиллэдэг. Засаг захиргааны нэгжийн хувьд 5 багт хуваагддаг.

Энэ нутаг Алтайн уулт өндөрлөг мужид багтдаг. Бугат сумын нутагт орших Алаг хайрхан уул нь Монгол Алтайн нурууны дунд хэсгийн өндөр уулсын нэг бөгөөд ховор, нэн ховор ургамал вансэмбэрүү, юмдүүжин, сэржмядаг, бамбай зэрэг ургамал, хулан, тахь, аргаль, янгир, харсүүлт, ирвэс, хойлог гэх мэт ховор ан, амьтан шувуудын байршил нутаг юм. Алаг хайрхан уул далайн түвшнээс дээш 3738 м өндөр. Энэ уулыг 1996 онд улсын тусгай хамгаалалтад авсан байна. Тус сумын нутагт Тамчийн бэлчирийн хүн чулуу, Дунд нуурын буган хөшөө зэрэг түүх соёлын дурсгалт газрууд байдаг.

Тус сумын нутаг нь далайн түвшнээс дээш 1500-3755 м өндөрт оршдог. Нийт 994710 га нутаг дэвсгэртэй бөгөөд ихэнхийг өндөр шовх уулс, өргөн уудам говь хоолой, ухаа толгод тал хээр нутаг эзэлдэг. Нийт нутгийн 87 хувийг малын бэлчээр эзэлдэг бөгөөд хадлангийн талбай 135 га, тариалах талбай 450 га, гол ус нуур цөөрмийн эзлэх талбай 800 га болдог.

Нийт малын тоо 2021 оны байдлаар 142730, үүнээс адуу 6400, үхэр 2330, тэмээ 1560, ямаа 89910, хонь 42530 толгой тус тус байна. Хүн амын тоо 2215. Голлон эрхлэдэг аж ахуй нь мал аж ахуй, газар тариалан юм.

1.2. Сумдын нэгдмэл сан

Судалгаанд хамрагдсан сумдын газрын нэгдмэл сан, түүн дэх ХАА-н газар

Судалгаанд хамрагдсан нийт 10 сумдын газрын нэгдмэл сангийн хэмжээ 5191575.2 га байна. Тус талбайн хэмжээ жил бүр үл өөрчлөгдөх боловч газрын нэгдмэл сангийн дотоод ангиллууд тодорхой хөдөлгөөнд орж байдаг онцлогтой билээ.

2019 оны байдлаар ХАА-н газар 3363993.79 га байсан бол 2020 онд 3214214.0 га болж, харин 2021 онд 3121708.5 га болж өөрчлөгдсөн байна. Тус өөрчлөлтийг ажиглавал жил ирэх тутам тус ангилалын газраас бусад аль нэг ангилал руу тодорхой хэмжээний газар шилжиж жилээс жилд буурч байгаа нь харагдаж байна.

Хүснэгт 2. Сумдын ХАА-н газрын хоёрдугаар түвшний ангиллын газрын хэмжээ

Дд	Он	ХАА-н газар, бүгд	Сумын нэр	Бэлчээрийн газар, бүгд	Хадлангийн талбай, бүгд	Тариалангийн газар, бүгд	Атаршсан газар, бүгд	Хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн дэвсгэр газар, бүгд
1	2019	382044.1	Бугат	381204.65	138.5	233.64	335.80	131.5
2	2019	496165.84	Дэлүүн	495604.40	524.00	19.40	0.00	18.04
3	2019	830937.52	Алтай	829924.95	415.00	354.60	242.97	242.97
4	2019	201055.22	Буянт	189310.53	8153	3376.70	195.89	95.89
5	2019	373472.83	Дөргөн	373418.01	19	18.00	17.82	17.82
6	2019	255742.14	Цэцэг	255209.14	60	0.00	473	471.5
7	2019	196126.94	Бөхмөрөн	192415.14	1780.6	37.9	0.3	195
8	2019	210514.43	Зүүнхангай	209346.24	1098	20.81	3.46	45.92
9	2019	230286.31	Тариалан	223773.33	1809.73	1974.94	694.23	264.08
10	2019	187648.47	Тэс	151223.16	3050	87.65	60.5	383.16
1	2020	382044.1	Бугат	381204.65	138.5	233.64	335.80	131.5
2	2020	346386.16	Дэлүүн	345824.72	524.00	19.40		18.04
3	2020	830937.52	Алтай	829915.82	415.00	362.93	243.77	243.77
4	2020	201055.22	Буянт	189066.33	8153	3619.70	197.09	97.09
5	2020	373472.83	Дөргөн	373416.50	19	18.00	19.33	19.33
6	2020	255742.14	Цэцэг	255200.14	60	0.00	482	480.5
7	2020	196126.94	Бөхмөрөн	192402.42	1792.9	37.9	0.3	195.42
8	2020	210514.43	Зүүнхангай	208997.115	1098	369.81	3.46	46.045
9	2020	230286.31	Тариалан	223757.55	1824.79	2074.94	594.23	264.8
10	2020	187648.39	Тэс	151222.77	3050	87.65	60.5	383.47
1	2021	382040.2	Бугат	381197.92	138.5	235.62	333.82	134.3
2	2021	348012.33	Дэлүүн	347370.73	524.00	19.40		98.20
3	2021	830937.52	Алтай	829915.82	415.00	362.93	243.77	243.77
4	2021	201055.22	Буянт	188988.83	8153	3697.20	197.09	97.09
5	2021	373472.83	Дөргөн	373416.30	19	18.00	19.53	19.53
6	2021	255630.10	Цэцэг	255026.10	110.00	0.00	494.00	492.50
7	2021	102112.26	Бөхмөрөн	98379.87	1794.9	43.28	0.3	195.91
8	2021	210514.43	Зүүнхангай	208996.365	1098	369.81	3.46	46.795

9	2021	230285.29	Тариалан	223750.45	1824.79	2079.94	594.23	265.88
10	2021	187648.39	Тэс	151222.77	3050	87.65	60.5	383.47

Үүн дотроос ХАА-н газрыг сонгон авч үзвэл дараах график дүрслэл дээр илүү тодорхой ажиглагдана.

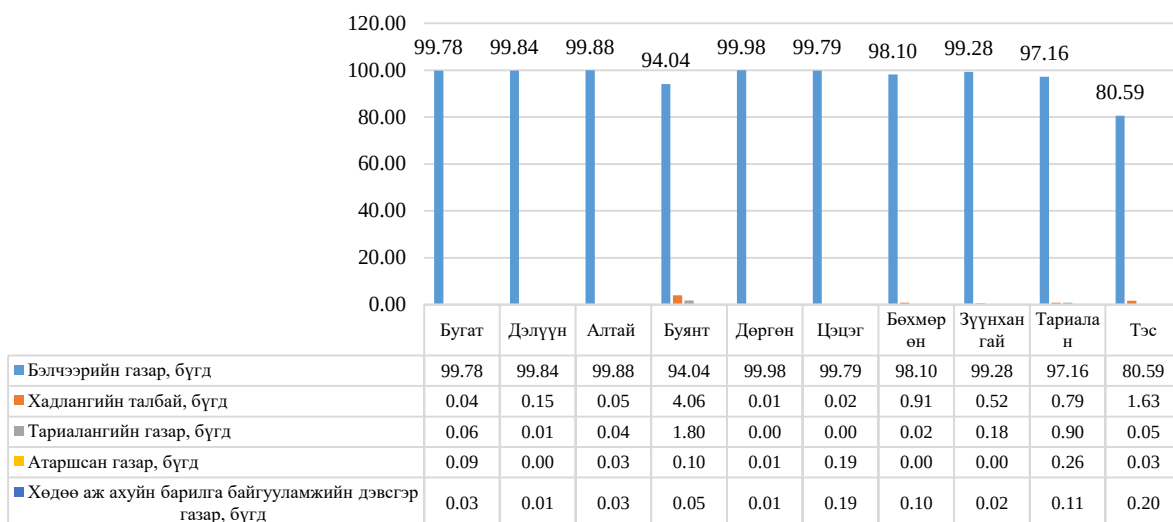

Зураг 3. Сумдын ХАА-н газрын 2019 оны хэмжээ, хувиар

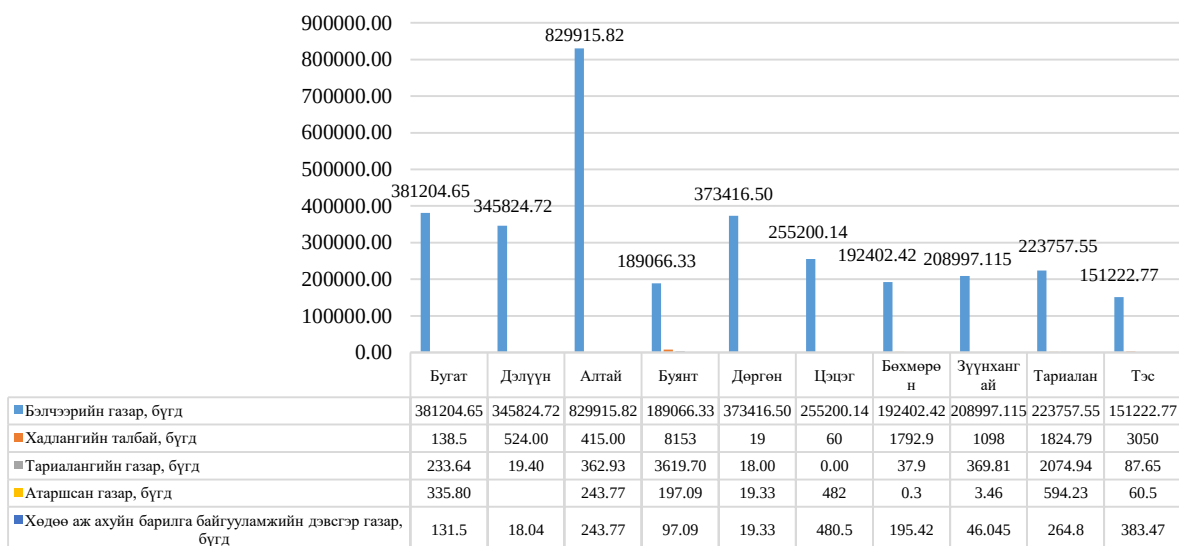
Зураг 4. Сумдын ХАА-н газрын 2019 оны хэмжээ, га-р

Сумдын ХАА-н газрын 2020 оны хэмжээ, %-р

Зураг 5. Сумдын ХАА-н газрын 2020 оны хэмжээ, хувиар

Сумдын ХАА-н газрын 2020 оны хэмжээ, га-р

Зураг 6. Сумдын ХАА-н газрын 2020 оны хэмжээ, га-р

Зураг 7. Сумдын ХАА-н газрын 2021 оны хэмжээ, хувиар

Зураг 8. Сумдын ХАА-н газрын 2020 оны хэмжээ, га-р

Сум тус бүрийн 2021 оны газрын нэгдмэл сангийн хэмжээг ХАА-н газрын хувь хэмжээтэй тус бүрчлэн авч үзвэл дараах үр дүн гарч байна.

2021 оны байдлаар Бугат сумын газрын нэгдмэл сан нийт 992086.2 га бөгөөд түүнд хөдөө аж ахуйн газар 382040.2 га, хот, тосгон, бусад суурины газар 627.89 га, зам шугам сүлжээний газар 436 га, ойн сан бүхий газар 72780 га, усны сан бүхий газар 820 га, улсын тусгай хэрэгцээний газар 535382.1002 га-г эзэлж байна.

Үүнээс хөдөө аж ахуйн газарт бэлчээр 381204.65 га буюу 99.78 хувийг, хадлан 138.5 га буюу 0.04 хувийг, тариалан 235.62 га буюу 0.06 хувийг, атаршсан 333.82 га буюу 0.09 хувийг, хөдөө аж ахуйн барилга, байгууламжийн дэвсгэр газар 134.3 га буюу 0.04 хувийг эзэлж байна.

2021 оны байдлаар Дэлүүн сумын газрын нэгдмэл сан нийт 559499 га бөгөөд түүнд хөдөө аж ахуйн газар 348012.33 га, хот, тосгон, бусад суурины газар 382.18 га, зам шугам сүлжээний газар 1319 га, ойн сан бүхий газар 9 га, усны сан бүхий газар 4872.85 га, улсын тусгай хэрэгцээний газар 206532.0 га-г эзэлж байна.

Үүнээс хөдөө аж ахуйн газарт бэлчээр 347370.73 га буюу 99.82 хувийг, хадлан 138.5 га буюу 0.04 хувийг, тариалан 19.4 га буюу 0.01 хувийг, атаршсан 0 га буюу 0.0 хувийг, хөдөө аж ахуйн барилга, байгууламжийн дэвсгэр газар 98.2 га буюу 0.03 хувийг эзэлж байна.

2021 оны байдлаар Алтай сумын газрын нэгдмэл сан нийт 1314426 га бөгөөд түүнд хөдөө аж ахуйн газар 830937.52 га, хот, тосгон, бусад суурины газар **10144.50** га, зам шугам сүлжээний газар 2474.50 га, ойн сан бүхий газар 121407.20 га, усны сан бүхий газар 271.28 га, улсын тусгай хэрэгцээний газар 349191.00 га-г тус тус эзэлж байна.

Үүнээс хөдөө аж ахуйн газарт бэлчээр 829915.82 га буюу 99.88 хувийг, хадлан 415.00 га буюу 0.05 хувийг, тариалан 362.93га буюу 0.04 хувийг, атаршсан 0 га буюу 0.0 хувийг, хөдөө аж ахуйн барилга, байгууламжийн дэвсгэр газар 243.77 га буюу 0.03 хувийг эзэлж байна.

2021 оны байдлаар Буянт сумын газрын нэгдмэл сан нийт 367950 га бөгөөд түүнд хөдөө аж ахуйн газар 201055.22 га, хот, тосгон, бусад суурины газар 210.00 га, зам шугам сүлжээний газар 2082.00 га, ойн сан бүхий газар 239.00 га, усны сан бүхий газар 27335.00 га, улсын тусгай хэрэгцээний газар 137028.78 га-г эзэлж байна.

Үүнээс хөдөө аж ахуйн газарт бэлчээр 188988.83 га буюу 94 хувийг, хадлан 8153 га буюу 4.06 хувийг, тариалан 3697.20 га буюу 1.84 хувийг, атаршсан 197.09 га буюу 0.10 хувийг, хөдөө аж ахуйн барилга, байгууламжийн дэвсгэр газар 97.09 га буюу 0.05 хувийг эзэлж байна.

2021 оны байдлаар Дөргөн сумын газрын нэгдмэл сан нийт 412812 га бөгөөд түүнд хөдөө аж ахуйн газар 373472.83 га, хот, тосгон, бусад суурины газар 1769.40 га, зам шугам сүлжээний газар 990.00 га, ойн сан бүхий газар 5 га, усны сан бүхий газар 147.00 га, улсын тусгай хэрэгцээний газар 36427.77 га-г эзэлж байна.

Үүнээс хөдөө аж ахуйн газарт бэлчээр 373416.30 га буюу 99.98 хувийг, хадлан 19 га буюу 0.01 хувийг, тариалан 18 га буюу 0.009 хувийг, атаршсан 0 га буюу 0.0 хувийг, хөдөө аж ахуйн барилга, байгууламжийн дэвсгэр газар 19.53 га буюу 0.01 хувийг эзэлж байна.

2021 оны байдлаар Цэцэг сумын газрын нэгдмэл сан нийт 349199 га бөгөөд түүнд хөдөө аж ахуйн газар 255630.10 га, хот, тосгон, бусад суурины газар 773.90 га, зам шугам сүлжээний газар 1810.00 га, ойн сан бүхий газар 2 га, усны сан бүхий газар 2130.00 га, улсын тусгай хэрэгцээний газар 88853.00 га-г эзэлж байна.

Үүнээс хөдөө аж ахуйн газарт бэлчээр 255026.10 га буюу 99.76 хувийг, хадлан 110 га буюу 0.04 хувийг, тариалан 0 га буюу 0.0 хувийг, атаршсан 0 га буюу 0.0 хувийг, хөдөө аж ахуйн барилга, байгууламжийн дэвсгэр газар 492.50 га буюу 0.19 хувийг эзэлж байна.

2021 оны байдлаар Бөхмөрөн сумын газрын нэгдмэл сан нийт 373475.002 га бөгөөд түүнд хөдөө аж ахуйн газар 102112.26 га, хот, тосгон, бусад суурины газар 310.34 га, зам

шугам сүлжээний газар 2798.29 га, ойн сан бүхий газар 420 га, усны сан бүхий газар 16023 га, улсын тусгай хэрэгцээний газар 250360.5 га-г эзэлж байна.

Үүнээс хөдөө аж ахуйн газарт бэлчээр 98379.87 га буюу 96.34 хувийг, хадлан 1794.9 га буюу 1.76 хувийг, тариалан 43.28 га буюу 0.04 хувийг, атаршсан 0.3 га буюу 0.0 хувийг, хөдөө аж ахуйн барилга, байгууламжийн дэвсгэр газар 195.91 га буюу 0.19 хувийг эзэлж байна.

2021 оны байдлаар Зүүнхангай сумын газрын нэгдмэл сан нийт 265823 га бөгөөд түүнд хөдөө аж ахуйн газар 210514.43 га, хот, тосгон, бусад суурины газар 630.14 га, зам шугам сүлжээний газар 2832.43 га, ойн сан бүхий газар 18655 га, усны сан бүхий газар 952 га, улсын тусгай хэрэгцээний газар 32239.00 га-г эзэлж байна.

Үүнээс хөдөө аж ахуйн газарт бэлчээр 208996.365 га буюу 99.28 хувийг, хадлан 1098 га буюу 0.52 хувийг, тариалан 369.81 га буюу 0.18 хувийг, атаршсан 3.46 га буюу 0.0 хувийг, хөдөө аж ахуйн барилга, байгууламжийн дэвсгэр газар 46.795 га буюу 0.02 хувийг эзэлж байна.

2021 оны байдлаар Тариалан сумын газрын нэгдмэл сан нийт 247799 га бөгөөд түүнд хөдөө аж ахуйн газар 230285.29 га, хот, тосгон, бусад суурины газар 2364.19 га, зам шугам сүлжээний газар 3766.02 га, ойн сан бүхий газар 2849 га, усны сан бүхий газар 968 га, улсын тусгай хэрэгцээний газар 7500 га-г эзэлж байна.

Үүнээс хөдөө аж ахуйн газарт бэлчээр 223750.45 га буюу 97.16 хувийг, хадлан 1824.79 га буюу 0.79 хувийг, тариалан 2079.94 га буюу 0.9 хувийг, атаршсан 594.23 га буюу 0.26 хувийг, хөдөө аж ахуйн барилга, байгууламжийн дэвсгэр газар 265.88 га буюу 0.12 хувийг эзэлж байна.

2021 оны байдлаар Тэс сумын газрын нэгдмэл сан нийт 308506 га бөгөөд түүнд хөдөө аж ахуйн газар 187648.39 га, хот, тосгон, бусад суурины газар 433.83 га, зам шугам сүлжээний газар 3383.26 га, ойн сан бүхий газар 0 га, усны сан бүхий газар 3552 га, улсын тусгай хэрэгцээний газар **113488.52** га-г эзэлж байна.

Үүнээс хөдөө аж ахуйн газарт бэлчээр 151222.77 га буюу 80.59 хувийг, хадлан 3055 га буюу 1.63 хувийг, тариалан 87.65 га буюу 0.05 хувийг, атаршсан 60.5 га буюу 0.03 хувийг, хөдөө аж ахуйн барилга, байгууламжийн дэвсгэр газар 32844 га буюу 17.5 хувийг эзэлж байна.

1.3. Тусгай хамгаалалттай газар нутгууд

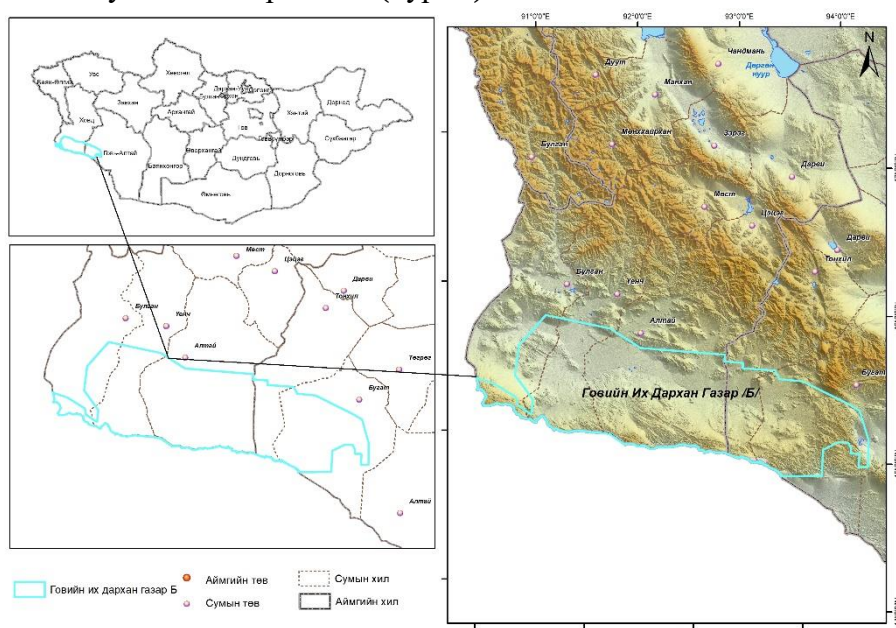
1.3.1. Дархан цаазат газрууд

1. Говийн их дархан газрын Б хэсэг

Төв Азийн их цөлийн хойд хэсэг, Зүүнгарын говийн экосистемийн тэнцвэртэй байдлыг хадгалах, олон улсын болон Монголын улаан номонд бүртгэгдсэн зэрлэг амьтан, ургамлын амьдрах орчныг хамгаалах, тогтвортой өсөлтийг хангах зорилгоор 1975 онд Бүгд Найрамдах Монгол Ард улс (БНМАУ)-ын Ардын Их Хурлын Тэргүүлэгчид (АИХТ)-ийн 84 дүгээр тогтоолоор ГИДЦГ-ыг “А”, “Б” гэсэн 2 хэсэгтэйгээр байгуулсан. Хожим нь ТХГН-ийн тухай хуулийн дагуу УИХ-ын 1995 оны 26 дугаар тогтоолоор тус ДЦГ-ын ангилал, “А”, “Б” хэсгүүдийг хэвээр үлдээж дахин баталгаажуулсан. ГИДЦГ-ийн Б нь 927111.8 га талбайтай байсныг Зүүн гарын говийн

өвөрмөц экосистемийг хамгаалах, өсөн нэмэгдэж буй тахийн популяцийн тогтвортой байдлыг хангах, түүний амьдрах орчныг хамгаалах зорилгоор 2019 оны 5-р сарын 2 ны өдрийн УИХ-ын тогтоолоор хилийн заагийг өргөтгөсөн ба нийт 1835724.9 га талбайг хамарч байна.

Газарзүйн байрлал. ГИДЦГ-ын “Б” хэсэг нь Монгол орны баруун урд хэсэг Алтайн нурууны өвөрт Говь-Алтай аймгийн Бугат, Тонхил, Ховд аймгийн Алтай, Үенч сумдын урд хэсгийг хамран Монгол-Хятадын хил дагуу оршдог. Энэ хэсэг нь физик газар зүйн мужлалаар Говийн их мужийн Алтайн өмнөх говийн мужийн Зүүнгарын говийн тойрогт хамаарагдана. Байгалийн бүс бүслүүрийн хувьд нутаг дэвсгэрийн ихэнх хэсэг нь жинхэнэ цөлийн бүсэд, баруун хойт хэсэг нь хэт гандуу цөлийн бүсэд, зүүн урд хэсэг нь уулын заримдаг цөлийн бүсэд тус тус хамаарагдана. Экологи-газарзүйн мужлалаар Төв Азийн заримдаг цөл, цөлийн их мужийн Зүүнгарын говийн мужийн Бор цонж-Хонин усны говийн дэд мужид хамаарагдана (Зураг).

Зураг 9. Говийн их даархан цаазат газрын Б хэсэг

Гадарга. Газрын гадаргын хувьд дундаж өндөр уул, нам уул, уулс хоорондын хотгор хөндий, цав толгод, суурьт тал гэсэн хэв шинжит газрын гадаргатай. Өндөр уулс: ДЦГ-ын өмнөд хилээр Байтаг богдын бүлэгт багтах Бага Хавтаг (2699 м), Их Хавтаг (2918 м), Хөх өндөр (2553 м), Тахийн шар нуруу (2725 м) зэрэг эрс эгц хажуутай, гүн хавцал ам хөндийтэй сайр, гуу жалга, эрэгцэг мөргөцөг ихтэй, бартаат, хад чулуу ихтэй уулс дархан газрын хил болон зүүн тийш өргөрөг дагуу байрласан өндөр уулс байдаг. Хэд хэдэн зэрэгцсэн нуруудаас тогтсон. Байтаг богд, салбар нурууд нь нийтдээ 150 гаруй км үргэлжилнэ. Дундаж өндөр уулс: Мэргэн (1772 м), Ямаат (2014 м), Зээг (1893 м), Шуургат (1852 м), Цахир (1839 м) зэрэг өндөрлөг уулс, Халтар (1537 м), Банзайн хүрэн (1541 м), Ямбат толгой (1582 м), Яст (1659 м), Галбын гозгор (1594 м), Халзан бүргэдэй (2105 м), Хөндлөн (1978 м), Ширээ хайрхан (2081 м), Дуут (2468 м), Тангадын хар уул (1834 м), Товх хүрэн (1650 м), Улаан ташуу, Гашуун хар, Уушгийн улаан (1888 м) зэрэг дундаж өндөр уулс, Нүхэн (1798 м), Эргүү хар (1785 м), Тэрэгт хүрэн (1793 м), Цахир (2145 м), Хүрэн богд (2234 м) зэрэг уул, нурууд ДЦГ-д байдаг. Эдгээр уулс нь ихэнхдээ эгц цавчим орой, хад асга ихтэй, өгөршилд ихээхэн автагдсан байдаг. Энэ уулсын

гадаргад ил гарсан чулуулаг өгөршин үйрч, хурц өнцөг, ирмэгтэй сэвсгэр болон элсэн хурдсыг ихээр үүсгэсэн байдаг ба хэдийгээр уулын хуурай хээр зонхилох боловч хөрс, ургамлын бүрхэвч төдийлөн сайн тогтворжоогүй, ус, салхины элэгдлийн, зарим газартаа элэгдэл хуримтлалын гадарга зонхилно. Нам уул, толгод: ДЦГ-ын нутагт Сэртэн (1482 м), Эрээн толгой (1148), Худгийн толгой (1419м), Тахийн усны хар (1395 м), Таван толгой, Халтарын толгой, Тасархай хар, Бурз, Шал хар, Ганган хар, Хонь усны адгийн бор толгой, Говийн элсэн толгой, Загийн толгой гэх мэт нам уулс, толгодтой. Эдгээр нь Алтайн цаад говийн уулс хоорондын хөндийд уул, нуруудаас тасарч, харьцах өндрийн зөрүү, эзлэх талбай багавтар, хад асга ихтэй боловч малын бэлчээрлэлтэд муу нөлөө үзүүлэхгүй харин ч хаврын улиралд мал төллүүлэх болон цас бороо, шуургатай үед нөмөр нөөлөгтэй, бичил орчин болдог байна. Мөн судалгаа, шинжилгээ, хяналт шалгалтийн ажлыг хэрэгжүүлэх орчны ажиглалтад чухал үүрэгтэй байдаг. Уул хоорондын хотгор, хөндийнүүд: ДЦГ-т томоохон уулс хооронд Тахийн тал, Хагийн хоолой, Хүрэн дэл, Сухайт, Ёлхоны эхний хөндий зэрэг томоохон хөндийнүүд нилээд талбайг эзлэн оршдог байна. Эдгээр хотгор хөндийнүүдэд зарим хэсэгт нь бага зэргийн бөөн тарамцаг байдалтай, зарим хэсэгт нь өөр хоорондоо жалга хөндий хоолойгоор тусгаарлагдсан цав толгодын хэв шинжийн гадарга бас тохиолдоно. Энэ хэв шинжийн гадарга нь ДЦГ-т ихээхэн талбайг эзлэн оршино. Тухайлбал Хонин усны говь, Ёлхоны хоолой, Давсан хуурайн хотгор, Ёлхоны эхэн тал зэрэг тэгшивтэр гадаргатай говийн гөлтгөнөт бор хөрстэй, багалуур, бударгана зэрэг өвслөг ургамалтай боловч ургамал нь тачир, сийрэг, гадарга нь нар, салхины өгөршлийн үйл явцад эрчимтэй автагдсан төдийгүй говийн наранд өгөршсөн хар бараан өнгийн хайрга, хайрганцар, элсэн хурдсаар хучигдсан байна. Мөн Бор цонжийн говь, Баруун хуурай, Давсан хуурай, Хоол, Ёлхоны хоолой, Тахь ус, Хонин усны говь зэрэг уудам говьтой. Тахийн талын Бижийн гол орчмын нутаг нь хойд талаараа Дуут, Илмэн, Сэрвэн зэрэг говийн бэсрэг уулсын бэл хормой хөндий, талархаг хотгор гүдгэр тархсан байна. ДЦГ-ын хамгийн өндөр цэг нь Тахийн шар нурууны бүлэг нуруудын ноён оргил болох далайн түвшнээс дээш 2725 м-т орших Хөх өндөр уул, хамгийн нам цэг нь далайн түвшнээс дээш 1146 м-т орших Цонжийн эрээн толгой юм.

Уур амьсгал. Уур амьсгал нь эх газрын эрс тэс шинжтэй, өвөл нь 1-р сарын дундаж температур -20^0 - -24^0 хүйтэн, хамгийн халуун нь 7-р сард $+42.30$ болдог байна. Хөдөө аж ахуйд нэн чухал ач холбогдолтой ургамлын дулаан хангамжийн гол үзүүлэлт нь агаарын хоногийн дундаж температур 10 хэмээс дээш дулаан байх үеийн температурын нийлбэр юм. Энэ температурын нийлбэрийн хэмжээ, хуваарилалт өргөрөг, байгалийн бүс бүслүүрийн онцлогоос хамаарч манай оронд 1000-3000 хэмийн хооронд хэлбэлздэг бол ДЦГ-ын нутаг дэвсгэрт 3000^0C буюу заримдаа түүнээс ч илүү гардаг. Энэ нь дулааны улирлын үргэлжлэх хугацаа урт, үнэмлэхүй халуун-хүйтэн харьцангуй их байдагтай холбоотой. Энд хавар, намрын 0 градусын хооронд үргэлжлэх хугацаа 200 гаруй хоног байдаг нь уулархаг их мужуудаас 20 хоногоор илүү байна. Хур тунадас бага, жилд дунджаар 39-65 мм тунадас унана. Нам дор нутгаар 50-55 мм, ууландаа 55-65 мм хур тунадас унадаг. Энэ унаж буй хур тунадасны 77.3 хувь нь дулааны улиралд, 22.7 хувь нь хүйтний улиралд унадаг байна. Салхины дундаж хурд 2.3-3.6 м/сек байх боловч хамгийн их хурд 40 м/сек хүрдэг ба энэ нь манай орны салхины дээд хэмжээ гэж үзэж болно. Уур амьсгалын хувьд жил, улирлын доторх температурын хэлбэлзэл ихтэй, нилээд халуун,

урт зунтай, богино, хүйтэн ширүүн өвөлтэй, хур тунадас бага унадаг, түүний хуваарилалт туйлын жигд биш, хавартаа нилээд салхитай байдаг.

Ургамлын аймаг. ДЦГ нь Азийн цөлийн ургамлын аймгийн Зүүнгарын говийн цөлийн ургамлын тойрогт багтдаг байна. Зүүнгарын говийг судалсан эрдэмтэд ургамалжилтаар хээржүү цөл, жинхэнэ цөл, хэт хуурай цөл гэж 3 дэд бүсэд хувааж, хээржүү цөлд зонхилох ургамал нь сайрын хялгана, таана, жинхэнэ цөлд зайсангийн заг, шар хотир, арзгар үрт хармаг зэрэг ургамал байдаг бол хэт хуурай цөлд сайр дагаж хонин зээргэнэ, ахар навчит баглуур, заг элбэг ургадаг байна. Зүүнгарын говьд 54 овог, 226 төрлийн 572 зүйл ургамалтай гэж судлаачид (Грубов 1982, Цэрэнбалжид 1991,1993) тэмдэглэсэн байдаг. Эндхийн хөрс, ургамал нь уур амьсгалын онцлог байдалтай шууд холбоотой, хөрс нимгэн, элсэрхэг, хайрхаг, хужир элбэгтэй, хуурайдуу. Энд монгол өвст, монгол өвс-хазаар өвс, монгол өвс-таанат, монгол өвс-бударганат, монгол өвс-агьт цөлөрхөг хээр зонхилно. Цөлийн ургамалжилтаас зүйл бүрийн бударгана, дэрс, шар мод, буйлс, харгана, заг голлохоос гадна булаг, шанд, баянбүрд зэрэг газраа тоорой, жигд, хайлаас, сухай, хармаг, гоёо, таана, боролзой, зээргэнэ, шаваг, шарилж, ортууз зэрэг модлог, бутлаг, өвслөг ургамлаар нилээд баялаг. Шал тойром, элс зэрэг огт ургамалгүй газар ч мэр сэр тохиолдоно. Энэ нутгийн ургамлын нэг онцлог нь хэдийгээр тачир сийрэг цөөн зүйлийн ургамалтай боловч бэлчээрийн ач холбогдол ихтэй болон эмийн түүхий эд болох ургамал зонхилж байгаа явдал юм. Энэ нь Тахийн талд бэлчээрийн ургамал зонхилж, тахь нутагших боломжийг бүрдүүлж байна. Мөн Төвд ба Монголын ардын эмнэлэгт алтайн согсоот, говийн цулхирыг халуун буулгахад, гялгар дэрсийг ходоодонд, зүүнгарын гоёо, загийг даралт ихдэх өвчинд хэрэглэдэг байна. Ургамлын үржил, цэцэглэлтийн хугацаа богино, чийг бага зөвхөн зуны улиралд харьцангуй хур тунадастай, өвөл нь цас багатай, хүйтэн, хуурай, агаарын температурын хоногийн ба улирлын хэлбэлзэл их, хаврын хүчтэй шуурга зэрэг нь говь, цөлийн экологийн тааламжгүй нөхцөлд зохицон ургах онцлогийг бүрдүүлнэ. Зүүнгарын говь, цөлийн ургамалжилт, ургамлын нөмрөгөөр хамгийн баялаг газар бол баян бүрд түүний орчмын нутаг юм. Говийн баян бүрдэд навчит тоорой, олон цэцэгт сухай, сибирийн хармаг, орос махирс, Муркрофтын жигд, яшилдуу чацаргана, хонхот харгана, зүүнгарын будраа зэрэг модлог, сөөгөрхөг ховордсон ургамлууд зонхилдог. ГИДЦГ-ын “Б” хэсэгт 42 овгийн 135 төрөлд хамаарах 204 зүйлийн ургамал тодорхойлсон байна. Нийт бүртгэгдсэн ургамлаас 113 зүйл эмийн, 83 зүйл балт ургамал, 16 зүйл эфирийн бодист, 15 зүйл тэжээлийн, 33 зүйл хортой, 2 зүйл техникийн, 12 зүйл гоёл чимэглэлийн, 7 зүйл элсний нүүдэл тогтоогч, хөрс хамгаалагч ургамал байна гэж эдийн засгийн ач холбогдлоор нь ангилсан байна (Г.Цэрэнбалжид, 1991-1992 он). МУИС-ийн судлаач А.Оюунболорын 1999-2002 онд ДЦГ-т хийсэн ургамалжилтын судалгааны ажлын магистрын бүтээлд нийт 184 зүйл ургамал тэмдэглэснээс эмийн 66, хүнсний 18, хөрс хамгаалах ач холбогдолтой 21, гоёл чимэглэлийн 15, хортой 18, тэжээлийн 117 зүйлийн ургамал давхардсан тоогоор бүртгэгджээ. Зэрлэг ан амьтан болон гэрийн мал иддэг 30 гаруй зүйл ургамал тодорхойлноос *Ptilagrostis Pelliottii*, *Stipa gobica*, *Stipa glareosa*, *Phragmitis communis*, *Agropyronrepens*, *Agropyron cristatum*, *Agropyron geniculatum*, *Elymus Pabianus*, *Elymus angustus*, *Elymus secalinus*, *Achnatherum splendens*, *Scirpus Hippolytii*, *Blysmus sinocompressus*, *Allium polyrrhizum*, *Iris tenuifolia*, *Medicago falcata*, *Melilotus suaveolens*, *Kaschgaria Komarovii*, *Artemisia caespitosa*, *Artemisia Mongolica*, *Artemisia pectinata*, *Artemisia macrocephala* зэрэг зүйлийг голлон иддэг байна. Дэлхийн хэмжээнд ховордсон

унаган ургамлуудад *Oxytropis monophylla*, *Zygophyllum neglectum*, *Artemisia gobica*, *Astragalus Sanchirii*, *Ajania achilleoides*, *Artemisia xanthichroa*, *Scirzonera pseudodivaricata*, *Scorzonera Ikonnikovii*, дэд болон хагас эндемик ургамлуудад *Ptilagrostis Pelliotii*, *Stipa gobica*, *Allium mongolicum*, *Allium polyrrhizium*, *Artemisia caespitosa*, *Saussurea Grubovii*, *Calamagrostis salina*, *Asparagus gobicus*, *Corispermum mongolicum*, *Kalidium gracile*, *Dontostemon senilis*, *Zygophyllum gobicum*, *Pedicularis altaica*, *Artemisia mongolorum*, реликт ургамлуудад *Ephedra Przewalskii*, *Reaumuria soongorica* зэрэг зүйлүүд тус тус тэмдэглэгдсэн байна.

Амьтны аймаг. ДЦГ-ын амьтны аймаг нь Зүүн гарын говийн баруун говийн тойрогт багтдаг. Ан амьтны арви, зүйлийн олон янз байдлын тухайд харьцангуй баялаг боловч зөвхөн энэ нутагт тархсан унаган зүйлүүд элбэгтэй, устсан болон тархац нутаг нь хумигдсан, тоо толгой нь цөөрсөн зүйлүүд нэлээд байдаг тул тархац нутгийг нь хамгаалах, судалгаа шинжилгээ явуулах болон хамгаалалтын бусад арга хэмжээ авах зайлшгүй шаардлагатай байдаг. Энэ нутагт ареал нутаг нь хумигдан, тоо толгой нь цөөрөн “Улаан ном”-д бүртгэгдсэн тахь, хулан, хар сүүлт зээр, аргаль, янгир, ирвэс, таван хуруут атигдаахай, сухайн чичүүл зэрэг хөхтөн, алтайн хойлог, хулан жороо, явлаг сар, тоодог зэрэг шувууд, толбот могой гүрвэл, тойрмын хонин гүрвэл, тэмээн сүүл могой зэрэг хэвлээр явагчид, ногоон бах зэрэг хоёр нутагтан амьтад тархсан байдаг. Мөн 2005 онд шинэчлэгдэн хийгдсэн Монгол орны хөхтөн амьтны улаан дансанд “Бүс нутгийн”, “Олон улсын үнэлгээ”-нд мэдээлэл дутмаг, эмзэг, ховордож болзошгүй, устаж болзошгүй ангилалд олон зүйлийн амьтан бүртгэгдсэн байна. Үүнд: говийн алагдаага, давжаа алагдаага, өөхөн-сүүлт атигдаахай, зүүн гар даахай, бордуу шишүүхэй, тавшгар барагчин, овын шар оготно, овын хөх оготно, зүлгийн оготно, малтаахай, борхон турсаахай, том соотон багваахай, еврази шилүүс, мануул, саарал чоно, хярс, үнэг, эрээн хүрнэ зэрэг хөхтөн бүртгэгджээ. Зүүн гарын говийн экосистемд онцгой үүрэгтэй туулай, огодой, мах идэшт шувууд болох ёл, бүргэд, тас, хэд хэдэн зүйл сар, шонхор, ууль, бэгбаатар, шар шувуу зэрэг шувууд харьцангуй элбэг тохиолддог байна. Өнгөрсөн хугацаанд хийгдсэн гадаад, дотоодын судлаачдын судалгааны дүнг нэгтгэн үзэхэд нийт 46 зүйл хөхтөн тэмдэглэгдсэнээс мэрэгч 25, мах идэшт 8, гар далавчтан 5, салаа туруутан 4, битүү туурайтан 2, шавьж идэштэн 2 зүйл тус тус байна. Сүүлийн жилүүдэд ДЦГ түүний ОБ-д тохиолдлын чанартай халиун буга тэмдэглэгдэх болсон. ОУТГ-ийн судлаач Петра Каченски, Ули Рехстейнер зэрэг эрдэмтдийн 2002, 2003 оны судалгаагаар нийт 97 зүйл нүүдлийн болон суурин шувуу бүртгэжээ. Мөн 1 зүйл хоёр нутагтан, 6 зүйл мөлхөгч амьтан тэмдэглэгдсэн байна. Хоёр нутагтны ангийн Дамжигийн ус зэрэг уст цэгүүд нутгийн хамгийн зүүн талын хязгаар болно. Энэ бах Мөлхөгчдийн ангийн төмөр гүрвэл, могой гүрвэл, толбот могой зэрэг мөлхөгчид тэмдэглэгдсэн байна (Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсгийн менежментийн төлөвлөгөө, 2019).

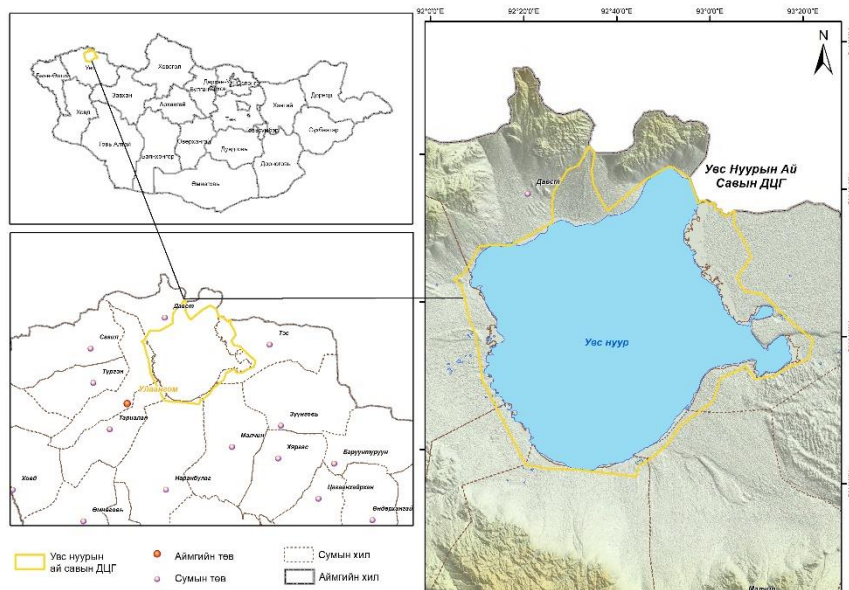
2. Увс нуурын дархан цаазат газар

Увс нуурын ай сав нь Төв Азийн говь, цөлийн тархалтын хойд хил болж цөлийн гандуу хуурай орчин нуур, устай зэрэгцэн оршиж экологийн өвөрмөц орчныг бүрдүүлдэг маш өвөрмөц байгаль-газарзүйн гайхам сонин иж бүрдэл бүхий газар бөгөөд энэхүү ландшафтын өвөрмөц орчныг хамгаалах зорилгоор Увс нуур, Түргэний уул, Цагаан шувуут, Торхилог-Тэсийн голын адаг, Алтан элс гэсэн экологийн орчин байгалийн цогцолборын хувьд ялгаатай биенээсээ төдий л алслагдаагүй газар нутгийг хэсэгчлэн

хамарсан Увс нуурын ай савын кластерийн дархан газрыг байгуулсан нь УИХ-ын 1993 оны 83 дугаар тогтоолоор батлагдсан. Нийтдээ 712.5 мянган га талбайтай. Увс нуурын ай савын дархан цаазат газар нь НҮБ-ын “Хүн ба шим мандал” хөтөлбөрийн олон улсын шим мандлын нөөц газрын сүлжээнд 1997 онд, Дэлхийн өвийн сүлжээнд 2003 онд, Олон улсын ач холбогдол бүхий ус намгархаг газар ялангуяа нүүдлийн шувууд олноор амьдардаг орчны тухай олон улсын конвенцид 2004 онд нэгдэн орж бүртгэгдсэн. Мөн олон улсын гео-биосферийн судалгааны бүсэд багтдаг. Энэ нь дэлхийн байгалийн бүс бүслүүрийн бүхий л шинж төрхийг өөртөө агуулсан Төв Азийн эталон нутаг юм. Ай савын хамгийн нам цэг нь далайн түвшнээс дээш 758.9 м (Увс нуурын түвшин), хамгийн өндөр цэг нь далайн түвшнээс дээш 3966.2 м өргөгдсөн Хархираагийн ноён оргил юм. Иймээс говь цөлийн ландшафтын хэв шинжээс өндөр уулын мөнх цас, мөсөн голын хэв шинж хүртэл бүгд багтжээ.

Увс нуурын кластер. 1983 оны УИХ-ийн 83-р тогтоолоор 441223 га хамгаалагдсан. Увс нуурын хэсгийг хамран 335 мянган га талбайг эзлэн далайн түвшнээс дээш 759 м өндөрт оршдог учир Их нуурын хотгортоо хамгийн нам юм. Монгол орны гандуу бүсэд орших нуур, ус намгархаг газар, түүний эргэн тойрны цөлийн ландшафт, заримдаг цөлийн гандуу орчин нуур устай зэрэгцэн орших экологийн хувьд өвөрмөц орчин, ус намгийн шувууд, биологийн төрөл зүйлүүдийг хамгаалах зорилгоор хамгаалалтад авсан. Увс нуурын зүүн, зүүн өмнө талаас цутгаж буй Нарийн ба Баруун турууны голын хөндийг бүхэлд нь хамарсан Бориг дэлийн элс нуурын захад тулж элсэн манхан үүсгэдэг. Нуурын бусад хэсэгт чулуурхаг сайр болон эртний нуурын хурдас түгээмэл тархсан. Булнайн нурууны араас эх авч Увс нуурт цутгадаг Тэсийн голын адгийн хэсэгхэн газрыг улсын тусгай хамгаалалтад авах нь байгаль хамгааллын чухал ач холбогдолтой юм. Тэс гол нь Увс нуурт цутгадаг олон тооны голуудаас хамгийн томоохон нь бөгөөд адаг орчимдоо хэсэг хэсэг салаалж, тэр дагуудаа намаг, нуга, хужир, мараа, усан арал, бургасан шугуй бүхий өвөрмөц үзэсгэлэнтэй нутаг юм. Тэсийн голын адаг нь далайн түвшнээс дээш 760-800 м хооронд хэлбэлзэх нуурын ба аллювийн хурдас бүхий тэгш талархаг гадаргаас тогтоно. Нугат намгийн мараалаг хөрстэй бургасан шугуй бүхий алаг өвс, үетэнт-алаг өвст нугын бүлгэмдэл бүхий татмын нугын ландшафтай (Зураг 8).

Увс нуур, түүний цутгал голуудын ай сав дагуу хар мод, хуш, улиас, зэгс чацаргана, чихэр өвс, үхэр манжин зэрэг олон зүйлийн ургамал ургана. Амьтдаас бор гөрөөс, гахай, буга нутагшсанаас гадна олон төрлийн жигүүртэн шувууд, загас, жараахай байдаг. Шувуудаас 245 зүйл, өвөлждөг 8 зүйл, дайрч өнгөрдөг 82 зүйл бүртгэгджээ.

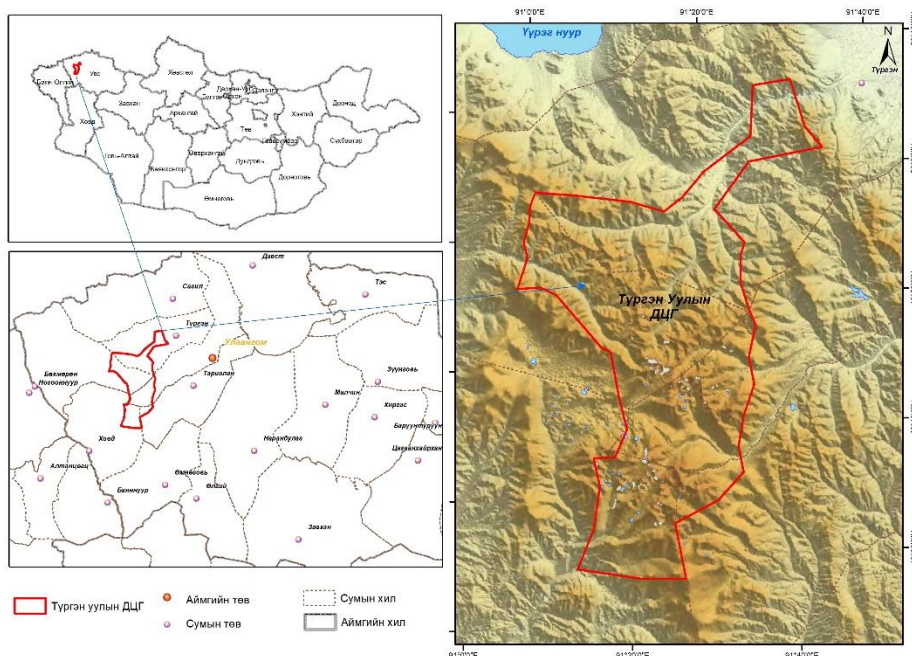
Зураг 10. Увс нуурын дархан цаазат газар

Манай улсад ховордсон халбаган хошуут, цасч дэглий, ямаан сүүлт, итэлгэн цахлай, ухаа шумбуур, нугас, хээрийн галуу, усны цагаан сүүлт бүргэд зэрэг ус намгийн 70 гаруй зүйл шувууд бий. Увс нуурын Тэс, Торхилогийн голын цутгал, адаг орчмоор алтайн сугас, эрэн жараа, сахалт жараахай зэрэг загастай. Нуур зундаа эрэг орчимдоо 26-27 хэм, төв хэсэгтээ 20-21 хэм халж үлэмж хэмжээний дулаан хуримтлуулах учир өвөл голдоо өрхөлж усан манан татуулан зугуухан хөрдөг байна. Нуурын эргэн тойронд байгаа эртний нуурын хурдас түүнчлэн эргээс 20-30 км-ийн алсад орших татралтын хэд хэдэн далан дэнж үүсгэсэн нь Увс нуурын ус татарч багассаныг гэрчилж байна. Сүүлийн үед уур амьсгалын дулааралт, хүний үйл ажиллагааны сөрөг нөлөөний улмаас өөрчлөгдсөөр байгаа учраас Увс нуур, түүний цутгал Торхилог, Тэс голын адгийг улсын тусгай хамгаалтад авсан (Монгол орны тусгай хамгаалалттай газар нутаг, 2004).

3. Хархираа-Түргэн уулын дархан цаазат газар

Газарзүйн байршил. Экологийн чухал ач холбогдолтой, хамгаалалтад авах зайлшгүй шаардлагатай Хархираа-Түргэний уулс нь Монгол Алтайн нурууны томоохон салбар бөгөөд Увс нуурын хотгорын баруунтай хойноос урагшаа 80 км, баруунаас зүүн тийш 60 км орчим нутгийг эзэлнэ. Хархираа-Түргэний уулс нь мөнх цас, мөс, хойд хэсгээрээ бага хэмжээний шинэсэн ойтой, ховор амьтны тархац болон холбоо нутаг болдог үзэсгэлэнт сайхан уул болохын зэрэгцээ голын урсац бүрэлдэх экологийн онцгой ач холбогдолтой газар юм (Зураг 9).

Түргэн, Хархираа уулын ноёлох оргилууд 3900 м-ээс дээш сүндэрлэж мөнх цас, мөсөөр хучигдсан байна. Хархираа-Түргэний уулсын хойд хэсгээр Атар-Зэстийн нуруу, зүүн урагшаа Хан Хөхөөн нуруугаар үргэлжилж урагшаа Түргэний Цаст уул (3710.9), Ёл уул (3359.9) хүртэл үргэлжилнэ. Нурууны урд болон баруун хэсгээр Хархираа-Түргэний уулсаас эх авсан Баруун Дунд, Өмнө салаа голууд нийлж Харгайтын голд цутган улмаар Иргийн голын цутгалууд болж Гоожуурын голтой нийлэн Шивэрийн гол болон үргэлжилдэг.

Зураг 11. Хархираа-Түргэний дархан цаазат газар

Уулсын баруун хэсэгт Иргийн гол, Иргийн голын салаа хэсгүүдийн хонхорт Улаан сайн даваа (2602.0)-наас зүүн урагшаа Ар Нартын хүрэн уул (2664.9), Иргийн голын зүүн хэсэг, Түргэний дархан цаазат газрын баруун талаар мөсдлийн гаралтай нуурын томоохон хөндий, урсац бүрэлдэх онцгой орчин бий.

Хархираа-Түргэний уулсын Түргэн уул 1993 онд Увс нуурын ай савын дархан цаазат газрын хэсэг буюу кластер болж дархан цаазат газрын ангилалд орсон юм. Түргэний дархан цаазат газрын- хил дотор Хархираа уулын ноён оргил Хархираа Мөст уул (3966.2) орсон байдаг. Хилийн зааг нь Түргэний дархан цаазат газрын шууд үргэлжлэл болох ба зүүн хойд хилээс Атар, зүүн тийшээ Суугийн шилээр Зэст, урагшаа Хөхөөн нуруугаар урагшаа явсаар Хархираагийн уулсын зүүн бэлээр ороож явсаар Түргэний дархан газрын зүүн урд хил болох Ёл уул (3359.9) хүрнэ.

Хотгор гүдгэр. Уулсын орой, хяр эгц, бөмбөгөр хэлбэртэй байх ба уулсын хажуу нь эгцдүү, хад чулуу ихтэй байдаг. Хархираа-Түргэний уулсын зүүн захаар үргэлжилсэн хад асга чулуу ихтэй, эгц цавчим хажуутай бөгөөд хормойноосоо ихэд цөлжсөн нь Увс нуурын цөлжсөн хотгорын нөлөө юм. Хархираагийн уулын хойд хэсгээр салбар уул болох Шар Ямаат (2322.0), Шар хөтөл (1920), Улаан даваа, Таван Архаг ууг (3220.8), Хан Хөхөө (3205.0), Хөх уул (2905.7), Хойд Мянган (2384), Гурван хороо (3228), Хүрээ хөтөл (2229), Хасын уул (2760) зэрэг өндөр уулстай. Уулын тундр, ой, тайга, уулын хээр зэрэг байгалийн олон бүс бүслүүр тохиолдох бөгөөд мөнх цас, мөсөн гол, усан хүрхрээ, мөсөн тогоо, агуй, хад цохио бүхий байгалийн үзэсгэлэн бүрдсэн өвөрмөц тогтоцтой газар

Уулаас Хархираа, Дунд гол, Орлогын гол, Ар Сайр, Гашуун, Цагаан усны гол, Ихрийн гол зэрэг олон гол, горхи эх авч урсдаг бөгөөд голуудын хөндийнүүд ихэвчлэн нарийхан хавцлын байдалтайгаас гадна тэвшин хөндий үүсгэсэн байдаг. Мөн Их адуу, Хөх нуур, олон булаг оргилж байдаг нь мөнх цас мөснөөс гаралтай ус зүйн сүлжээ сайтайг гэрчилнэ. Уул нуруудын нэн өндөр оргилууд нь шовхдуу байхаас биш орой хяр нь ерөнхийдөө хавтгайдуу бөмбөгөр хэлбэртэй, эртний тэгшрэлийн шаталсан гадаргатай байх нь цөөнгүй, уулын хажуунууд нь эгц цавчим, хад асга, нуранги чулуу элбэгтэй, ихэнхдээ хавцал маягийн гүн хөндийнүүдтэй байна. Уулын орой, ар хажуу, ам хөндийн ёроолд олон жилийн цэвдэг чулуулаг тархсан байх тул цэвдэгтэй газраар намгархаг шинжтэй байна. Эндхийн голууд хад асга, хайрга чулуутай нарийн хавцал дундуур урсах тул голын татам зөвхөн адаг орчмоор нь бага сага илэрч үзэгдэнэ. Хархираа-Түргэний уулс нь хад асга чулуу ихтэй, эгц цавчим хажуутай бөгөөд хормойноос ихэд цөлжсөн нь Увс нуурын цөлжсөн хотгорын нөлөө юм. Хархираа-Түргэний уулсын хамрах хэсэг нь уур амьсгалын хувьд эх газарлаг шинжтэй, голуудын сүлжээ харьцангуй сайн хөгжсөн, олон жилийн цэвдэг чулуулаг үргэлжлэн болон тасалданги тархсанаас гадна уул нурууд нь нийтдээ өндөр өргөгдсөн байдаг. Газарзүйн босоо бүсшлийн зүй тогтол тодорхой илэрч нурууны зүүн хэсгээр цөлжүү хээр, заримдаг цөл, доод биеэр хуурай хээр, дээд хэсгээр өндөр уулын хээр, оройн хэсгээр өндөр уулын нугын болон ян сарьдаг, мөнх цас, мөсний ландшафт уртраг, өргөргийн чиглэлд ялгарч илэрдэг өвөрмөц онцгой нутаг юм.

Уур амьсгал. Уур амьсгалын улирлын ялгаа хамгийн тод илэрдэг, өвөл нь дэлхийн хамгийн өндөр даралтын орны доор, зун нь Өмнөд Азийн эх газрын нам даралтын орны хойд захад оршдог. Өөрөөр хэлбэл өвөл, зунаар даралтын орны тэмдэг эсрэгээр солигддог нутаг юм.

Ургамлын аймаг. Сонгосон нутаг нь Монгол орны ургамал газарзүйн мужлалаар Ховдын уулын цөлжсөн хээрийн тойрог, Их Нууруудын хотгорын цөлөрхөг хээрийн тойрогт хамаарна. Хөрс ургамлын хувьд мөнх цастай залган голын эхэн хэсэгт уулын нугын хүрэн хөрс тохиолдох ба голлож улалж, бушилз, хөвд, хаг ургана. Тус нутгийн ургамлан бүрхэвчийг бүрдүүлж байгаа зүйлүүд гэвэл: Сибирь шинэс (*Larix sibirica*), Сибирь гацуур (*Picea obovata*), Тошлогонцор бургас (*Salix berberifolia*), Алтайн биелиг өвс (*Poa altaica*), Бага хургалж (*Eragrostis minor*), Одой хиаг (*Agropyron pumilum*), Саман ерхөг (*Agropyron cristatum*), Говийн хялгана (*Stipa gobica*), Клеменцийн хялгана (*Stipa Klemenzii*), Дэрвээн хазаар өвс (*Cleistogenes squarrosa*), Том цэцэгт дааган сүүл (*Koeleria cristata*), Лени ботууль (*Festuca lenensis*), Монгол бутнуур (*Helictotrichon mongolicum*), Поповын булцуу-зэгс (*Bolboschoenus Popovii*), Беллардийн бушилз (*Kobresia bellardii*), Сибирь бушилз (*K. sibirica*), Смирновын бушилз (*K. Smirnovii*), Хар цэцэгт улалж (*Carex melanantha*), Мэлхийн гол өвс (*Juncus ranarius*), Стеллерийн сонгино (*Allium Stellerianum*), Сөөгөн лууль (*Chenopodium frutescens*), Уртавттар хамхуул (*Corispermum elongatum*), Марцны хурган чих (*Rumex maritimus*), Төллүүр тарна (*Polygonum viviparum*), Ахар навчит баглуур (*Anabasis brevifolia*), Цөөн цэцэгт батга (*Eritrclhlum pauciflorum*), Анхилуун шөнөжимөл цэцэг (*Melandrium suaveolens*), Багцан тайр (*Gypsophila paniculata*), Өндөр гээг цэцэг (*Delphinium elatum*), Хигмэл яргуй (*Pulsatilla multifida*), Тангад холтсон цэцэг (*Ranunculus tanguticus*), Сапожниковын бургас (*Salix Saposhnikovii*), Сиймхий алтан цэгцүүхэй (*Hypericum oerforatum*), Цасны зэгзээхэй (*Macropodium nivale*), Цөлийн шар дэмэг (*Alyssum desertorum*), Монгол хамбил (*Draba*

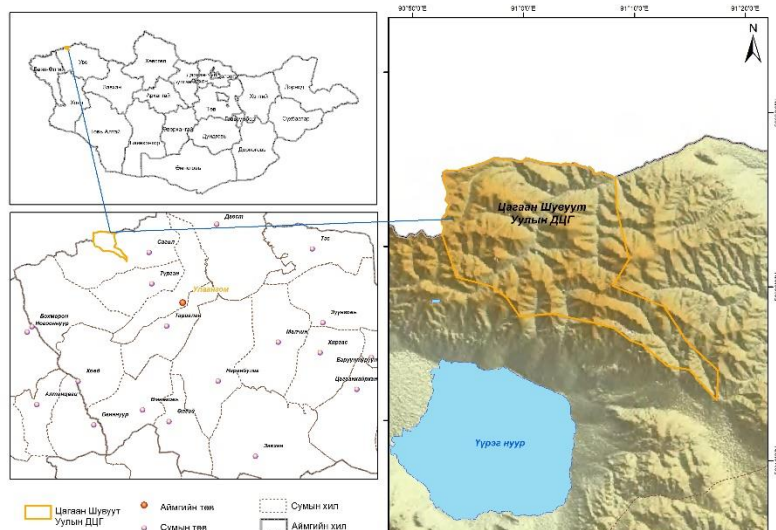
mongolica), Сөөгөнцөр шувтаахай (*Arabis fruticulosa*), Нугараа цомбогоно (*Microstigma deflexum*), Ягаан ягаалзай (*Braya rosea*), Залесовын зэдгэлж (*Comarum Salesovianum*), Ирт зожир өвс (*Dryas oxydontha*), Хоёр цэцэгт гичгэнэ (*Potentilla bi flora*), Хүйтний гичгэнэ (*Potentilla gelida*), Дөрвөн дохиуртзожирс (*Dryadanthe tetrandra*), Малтууш баганан цэцэг (*Coluria geoides*), Литвиновын мугээ (*Rhodiola Litvinovii*), Дөрвөлсөн мугээ (*Rhodiola quadrifida*), Ямаан сэрдэг (*Saxifraga hirculus*), Эсрэг навчит сэрдэг (*Saxifraga oppositifolia*), Монгол тарваган шийр (*Thermopsis mongolica*), Ганц навчит сальжир (*Gueldenstaedtia monophylla*), Үсэрхэг жимст ортууз (*Oxytropis eriocarpa*), Элдэв навчинцарт ортууз (*Oxytropis heterophylla*), Арзгар ортууз (*Oxytropis setosa*), Цасархуу навчинцарт ортууз (*Oxytropis chionophylla*), Нарийн ортууз (*Oxytropis tenuis*), Алтайн маалинга (*Linum altaicum*), Ойн цооргоно (*Angelica sylvestris*), Гоо инж буурал (*Polemonium pulchellum*), Ахар дэвүүрт хотир (*Zygophyllum brachypterum*), Роборовскийн хармаг (*Nitraria Roborovskii*), Зүргийлэг ороонго (*Cuscuta lupuliformis*), Бүнгийн шимэлдэг (*Dracocephalum Bundeianum*), Сормуусгүй шимэлдэг (*Dracocephalum imberbe*), Алаг шимэлдэг (*Dracocephalum discolor*), Орогдуу нохойн хэл (*Panzeria canescens*), Алтайн ганга (*Thymus altaicus*), Зүүнгарын хавраг (*Ferula soongorica*), Алтайн хонин зажлуур (*Linaria altaica*), Өндөр хувиланга (*Pedicularis elata*), Завсрын сэрхэлиг (*Patrinia intermedia*), Гацмал бамбай (*Valeriana dubia*), Бага бөмбөөхөй (*Utricularia minor*), Корнугын таван салаа (*Plantago Cornutii*), Сорсооторхуу лавай (*Asterothamnus heteropappoides*), Онгт тунхуу (*Chrysanthemum sinuatum*), Алатавын шиваантиг (*Pyrethrum alatavicum*), Алтайн шарилж (*Artemisia altaicense*), Агь (*A. frigida*), Ямаан шарилж (*A. scoparia*), Дэгнүүлт шарилж (*A. caespitosa*), Бүхэл навчит тайжийн жинс (*Echinops integrifolius*), Алашаа банздоо (*Saussurea alaschanica*), Ганган банздоо (*S. elegans*), Мөсний банздоо (*S. glacialis*), Сайханы банздоо (*S. saichanensis*), Ишгүй шахам банздоо (*S. subacaulis*), Алатавын хонгорзалаа (*Serratula alatafica*), Навтгархонгорзул (*Centaurea adpressa*), Лийрэн багваахай (*Taraxacum lyratum*), Монгол багваахай (*Taraxacum mongolicum*), Олон ишт банга (*Crepis multicaulis*). Тус уулын ургамлын зонхилох бүлгэмдэл нь уулын зүүн хойт, зүүн урд хэсэг дэхь уулын нугын ба уулын нугын бараан хөрстэй газраар тохиолдох Беллардийн бушилз, Сибирь бушилз бүхий бушилзат нуга, цармын ширэгт хөрстэй газраар алаг цоог тохиолдох улалж - бушилзат (Сибирь бушилз), бушилз - зожир өвст (Ирт зожир өвс) сөөгөн ба бургасан (Тошлогонцор бургас) царам, уулын өврөөр уулын нугат хээрийн хөрстэй газрын чулуусаг ургамал бүхий бушилзат хээржүү нуга, бушилз-ботуульт (Энгийн бушилз (*Kobresia simplicuscula*), Утсан бушилз (*K. filifolia*), Лени ботуул, Монгол бутнуур, Шангины банздоо (*Saussurea schanginiana*), Сайханы банздоо, Цасархуу навчинцарт ортууз, Хүйтний гичгэнэ, Цөөн цэцэгт батга) өндөр уулын хээрт алаг цоог тохиолдоно. Толгодын бэл уулс хоорондох тал хөндийн элстэй үйрмэг чулуурхаг хар хүрэн, хүрэн хөрстэй газрын агь - жижиг дэгнүүлт үетэн - хялганат, шарилж - хялганат хээр (Крыловын хялгана), Дэрвээн хазаар өвс, Том цэцэгт дааган сүүл, Саман ерхөг, Агь, Ямаан шарилж). Тус уулсын төв хэсэгт Алтан харгана (*Caragana leucophloea*) болон Их Нууруудын хотгор, нууруудын хөндийн өрнөд хэсэгт - Бүнгийн харгана (*Caragana Bungei*) болон Клеменцийн хялгана, Дэгнүүлт шарилж, Ямаан харгана (*Caragana rудmaea*) оролцсон ба Дэрвээн хазаар өвс элбэгтэй өмнөд хувилбар элбэг тохиолддог онцлогтой. Уулынхаа зүүн хойд, зүүн хормойгоор хялганат - баглуурт (Клеменцийн хялгана, Ахар навчит баглуур) бүлгэмдэл дайралдана. Эмийн гоц ашигт ургамалд: Өндөр гээг цэцэг, Хигмэл

яргуй, Залесовын зэдгэлж, Марцны хурган чих, Литвиновын мугээ, Дөрвөлсөн мугээ, Ямаан сэрдэг, Монгол тарваган шийр, Алтайн маалинга, Роборовскийн хармаг, Алтайн ганга, Зүүнгарын хавраг, Алтайн хонин зажлуур, Корнудын таван салаа, Гацмал бамбай, Агь, Монгол багваахай. Унаган, завсрын унаган, нэн ховор, ховор, үлдвэр ургамалд: Алтайн биелэг өвс, Одой хиаг, Богданы арвай, Смирновын бушилз, Монгол хамбил, Монгол тарваган шийр, Элдэв навчинцарт ортууз, Алтайн ганга, Сайханы банздоо, Алатавын хонгорзалаа, Навтгар хонгоо зул.

Амьтны аймаг. Амьтны аймгийн газарзүйн мужлалын хувьд Хойд говийн тойрогт хамаарах ба цөлөрхөг хээрийн бүсийн амьтад тохиолдоно. Энд хөхтөн амьтаас таван хуруут атигдаахай Монгол улсын улаан номын 3 удаагийн жагсаалтад ховор зүйл зэрэглэлээр (1987, 1997, 2014), саарал чоно Зэрлэг амьтан ургамлын ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай конвенц (SITES)-ийн II хавсралтад бүртгэгдэж, Монгол орны хөхтөн амьтны Улаан дансанд саарал чоно, шар үнэг, хярс үнэг зэрэг 3 зүйл хөхтөн "Ховордож болзошгүй" ангиллаар, говийн алагдаага, таван хуруут атигдаахай, шивэр жөвүү зэрэг 3 зүйл мэрэгч "Мэдээлэл дутмаг" ангиллаар бусад 7 зүйл амьтан "Анхааралд өртхөөргүй ангиллаар тус тус хамрагджээ (Монгол Алтайн нуруу, их нууруудын хотгор, нууруудын хөндийн экологийн бүс нутагт хөгжлийг байгаль орчинд нөлөө багатай төлөвлөх нь. Хамгаалах шаардлагтай, экологийн хувьд чухал ач холбогдолтой газар нутгийн хүрээлэн буй орчны тодорхойлолт, 2017).

4. Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар

Цагаан шувуут уулын байгалийн унаган төрх, биологийн төрөл зүйлүүдийг хамгаалах зорилгоор 1993 оны УИХ-ын 83-р тогтоолоор Увс нуурын ай савын дархан цаазат газрын ангиллаар улсын тусгай хамгаалалтад авсан. УИХ-ын 2008 оны 05 тоот тогтоолоор аргаль хонь, баданга хүдэр (*Moschus moschiferus*), халиун буга, зэрлэг гахайн байршил нутаг болох Баянзүрх уулыг улсын тусгай хамгаалалтад хамруулан хилийн заагийг өргөтгөсөн. Цагаан шувуут уулын ДЦГ нь нийт 33304 га талбайг хамарч байна.

Зураг 12. Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар

Газарзүйн байрлал. Увс нуурын ай савын өндөр уулын нуга, уулын хээрийн онцлогийг төлөөлөх Цагаан шувуут уул нь Увс нуур, Үүрэг нуурын усан хагалбарт зүүн хойноосоо баруун урагш сунаж тогтсон байршилтай бие даасан мужийг үүсгэдэг өндөр уулын экосистем юм.

Гадарга. Цагаан шувуут уул нь хэрчигдэл ихтэй шовх хянга хяр, хад асга бүхий эгц хажуутай, далайн түвшнээс дээш 2500-3500 метр өргөгдсөн, өндөр цэг нь

Цагааншувуут уул (3496) юм. Өндөр уулын ян сарьдаг, тайга, уулын хээр, ойт хээр, мөнх цас, мөсөн голын ландшафтууд ландшафтын өвөрмөц хэв шинжийг үүсгэдэг.

Уур амьсгал. Энэ бүс нутаг дэлхийн бөмбөрцгийн хойд хагасын цөлийн бүсийн хамгийн хойд (Увсын хотгор) хил болж өргөрөгтөө эх газрын хамгийн хатуу шируун уур амьсгалтай нутаг юм. Жилийн дундаж болоод хүйтэн улирлын агаарын температурын хувьд харгалзах өгөргийн бүстээ хамгийн хүйтэн, жилийн дундаж агаарын температур – 8⁰С хүртэл хүйтэн, өвлийн хамгийн хүйтэн I сарын дундаж температур нь -30 -35⁰С, үнэмлэхүй хүйтэн нь -50-55⁰С хүрдэг.

Ургамлын аймаг. Цагааншувуут уулын ДЦГ нь Монгол орны ургамал газарзүйн Ховдын тойрогт хамаарагдана. Тус нутгийн зонхилогч ургамлын тоонд: Нарийн урт Улалж, Хар цэцэгт Улалж, Хар түрүүт Улалж, Бөндгөр Улалж, Сибирийн Бушилз, Хурган Мэхээр, Бүтэннавчит Хонлин, Ямаан Сэрдэг, Смирновын Бушилз, Крыловын Хялгана, Алтайн нил, Хүмхээл, Цагаан Дэгд, Гоо Дэвхэргийн Цагаан, Цавцагаан Гичгэнэ, Цайвар шар Цагаантүрүү, Хуурамч бор Хурганзасаа, Зожир өвс, Смирновын Бушилз, Беллардын Бушилз, Нарийн-урт Улалж, Алтайн Биелэг, Ахарнавчит Ботууль, Монгол Бутнуурь, Дааган сүүлхэй, Залаат өвс, Сибирийн Өлөнцөр, Дурсгал цэцэг, Азийн Жамъянмядаг, Бяцхан-навчит Авилс, Эдерийн болон Улаан Хавилгана, Хаврын Алаглиг цэцэг, Цөлийн Шөнөжмөл цэцэг, Хүйтний Гичгэнэ, Ягаан Мүгээ, Дэлбээгүй Шөнөжмөл цэцэг. Цагаан шувуут ууланд бушилзат нуга нилээд талбайд тархдаг. Үүнд Нарийн урт улалж, Хар цэцэгт, Хар түрүүт, Бөндгөр улалж зонхилсон намагжсан нугын бүлгэмдлүүд тааралддаг боловч төдийлөн их талбайг эзэлдэггүй. Мөн Цагааншувуут уулын ар хажуугаар Сибирийн Бушилз, Хурган Мэхээр, Бүтэннавчит Хонлин, Ямаан Сэрдэг зэрэг дэд зонхилогч бүхий Хар цэцэгт Улалжит хэвшил намагжсан Бушилзат булгэмдэлтэй ээлжлэн тааралдана. Мөн уулын оройн хэсгээр Нарийн урт Улалжит булгэмдлүүдийн ургамлан нөмрөгт Смирновын Бушилз, Крыловын Хялгана, Алтайн нил, Хүмхээл, Цагаан Дэгд зэрэг ургамал харьцангуй өндөр арвитай ургана. Мөн зарим зүйл Улалж болон Гоо Дэвхэргийн Цагаан, Цав цагаан Гичгэнэ, цайвар шар Цагаан түрүү, Хуурамч бор Хурган засаа бага арвитай боловч үргэлж тааралдана. Улалжит энэхүү бүлгэмдлүүд Зожир өвст тундартай ээлжлэн тааралдах нь цөөнгүй.

Амьтны аймаг. Амыны аймгийн мужлалын хувьд баруун хойт Монголын тойрогт хамаарна. Энд өндөр уулын нуга, хээрийн бүсийн амьтад тохиолдох ба зүйлийн бүрдлийн хувьд баялаг. Энд хөхтөн амьтдаас цоохор ирвэс (*Panthera uncia*), янгир ямаа (*Capra sibirica*), аргаль хонь (*Ovis ammon*), баданга хүдэр (*Moschus moschiferus*) Монгол улсын улаан номын жагсаалтад ховор зүйл зэрэглэлээр (1987, 1997, 2014), цоохор ирвэс (*Panthera uncia*), янгир ямаа (*Capra sibirica*), аргаль хонь (*Ovis ammon*) Засгийн газрын тогтоолоор баталдаг Ховор амьтны жагсаалтад бүртгэгдсэн. Мөн цоохор ирвэс (*Panthera uncia*), янгир ямаа (*Capra sibirica*), аргаль хонь (*Ovis ammon*), баданга хүдэр (*Moschus moschiferus*), саарал чоно (*Canis lupus*) зэрэг 6 зүйл хөхтөн Зэрлэг амьтан ургамлын ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай конвенц (SITES)-ийн I ба II хавсралтад, цоохор ирвэс (*Panthera uncia*) Нүүдэллэдэг зүйлийг хамгаалах тухай олон улсын конвенцийн I хавсралтад тус тус бичигдэж, Монгол орны хөхтөн амьтны Улаан дансанд цоохор ирвэс (*Panthera uncia*), янгир ямаа (*Capra sibirica*), аргаль хонь (*Ovis ammon*), баданга хүдэр (*Moschus moschiferus*), халиун буга (*Cervus elaphus*), монгол тарвага (*Marmota sibirica*) зэрэг 6 зүйл “Устаж болзошгүй”, саарал чоно (*Canis lupus*),

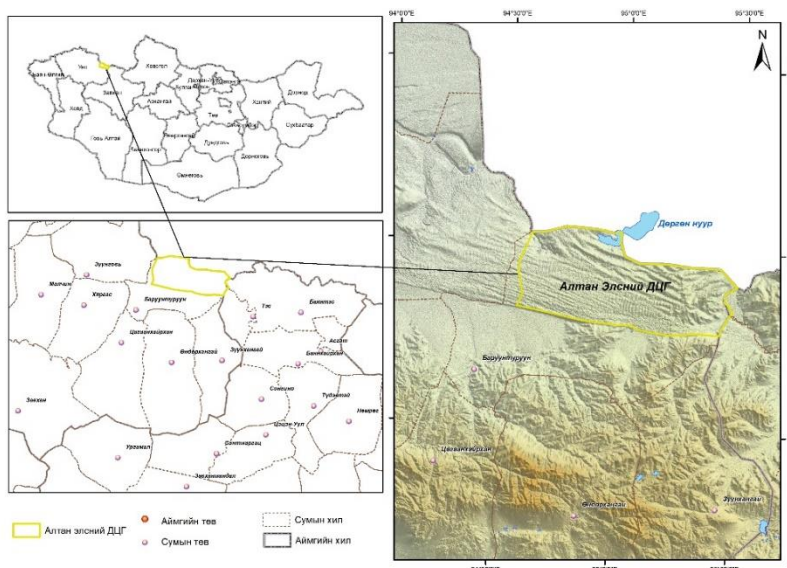
шар үнэг (*Vulpes vulpes*), хярс үнэг (*Vulpes corsac*), мануул мий (*Otocolobus manul*), бараан хэрэм (*Sciurus vulgaris*) зэрэг 5 зүйл хөхтөн “Ховордох болзошгүй”, бусад 10 зүйл амьтан “Анхааралд өртхөөргүй ангилалд тус тус хамрагджээ. Шувуудаас ооч ёл, алтайн хойлог, өгөөлэй шулганаа, шар элэгт хөмрөг зэрэг манай орны улаан номонд бүртгэгдсэн ховор шувууд тохиолдоно (Монгол Алтайн нуруу, их нууруудын хотгор, нууруудын хөндийн экологийн бүс нутагт хөгжлийг байгаль орчинд нөлөө багатай төлөвлөх нь. Хамгаалах шаардлагатай, экологийн хувьд чухал ач холбогдолтой газар нутгийн хүрээлэн буй орчны тодорхойлолт, 2017).

5. Алтан элсний дархан цаазат газар

Элсэн дороос эх аван урсдаг цэнгэг устай гол горхи, булаг шанд, баян бүрдүүдтэй ба элсний нүүлт зэрэг хүний нөлөөнд автагдаагүй манхан элс, эртний амьтдын үлдэгдэл, түүхийн дурсгалыг хадгалан үлдээх зорилгоор УИХ-ын 1993 оны 83 дугаар тогтоолоор Увс нуурын ай савын кластерийн дархан цаазат газруудын сүлжээнд хамруулан улсын тусгай хамгаалалтад авсан байна. Алтан элсний ДЦГ нь Увс аймгийн Баруун туруун, Зүүнговь, Завхан аймгийн Тэс сумдын нутаг дэвсгэрт нийтдээ 150244 га талбайг эздэн оршдог. Алтан элсний ДЦГ-ын хамгааллын менежментийг 2012 оноос эхлэн Хан Хөхийн нурууны УТХГН-ийн хамгаалалтын захиргаанд хариуцуулах болсон.

Газарзүйн байрлал. Алтан элсний ДЦГ нь Увс аймгийн Баруунтуруун, Зүүнговь, Завхан аймгийн Тэс сумдын нутаг дэвсгэрт оршдог. Алтан элсний ДЦГ нь Увс нуурын хотгорын зүүн хэсэгт орших Бөөрөг дэл элсний зүүн хэсгийн нутаг дэвсгэрийг хамрана.

Гадарга. Алтан элс нь манханжсан далагнасан хярууд бүхий хонхорт бөөрөг хэв шинжтэй. Манханжиж далагнасан бөөргүүдийн урт 140-300 м, хааяа 600м хүрэх ба бөөргүүд тэгш хэмгүй хажуу үүсгэж, эрс хажуу нь зүүн тийш хандсан байна. Эндхийн элс бүх үе давхаргадаа карбонатгүй, элсний бүрэлдэхүүн жижиг, нарийн ширхэгтэй элс голлодог.

Зураг 13. Зураг Алтан элсний дархан цаазат газар

Алтан элсийг нэг талаас нуур-пролювийн гаралтай дөрөвдөгч галавын хурдас, баруун хойт зүгээс байнга үлээх салхиар хийсэн хуримтлагдсан, нөгөө талаас суурь чулуулгийн өгөршилтэй (Б.Оюунгэрэл, 2004) холбоотой үүссэн гэж үздэг. Алтан элс нь дов толгодлог гадаргатай ба үүнийг элсний зүүн хэсэгт элсэн дунд орших Эрдэнэ толгой,

Залаа толгой, Хөх толгой зэрэг нам уулс гэрчилнэ.

Алтан элсний ДЦГ орчимд кайнозойн үеийн тунамал, хувирмал хурдас чулуулаг тохиолдоно. Алтан элсний ДЦГ орчимд кайнозойн үеийн тунамал, хувирмал хурдас чулуулаг тохиолдоно. Нутгийн зүүн хэсэгт дунд дөрөвдөгчийн үеийн хөндийн үйрдэс хайрга, үйрмэг, бул чулуу бүхий элс, нуурын мөстлөгийн элс, алевроит, шавар, элсэнцэр зэрэг хурдас, чулуулаг тохиолддог. Мөн плеоцены доод дунд үеийн ногоовтор улаавтар саарал өнгийн шавар, шохой, миоцены үеийн ангилаагүй шүлтлэгдүү хүрэн, ногоон саарал, алаг, улаан өнгийн шавар, алевроит, үйрмэг хайрга, бул чулуу бүхий элс зонхилно. Мөн монгол орны хамгийн томоохон элсэн тарамцаг болох Бөөрөг дэл элс оршдог.

Уур амьсгал. Дэлхийн бөмбөрцгийн хойд хагасын цөлийн бүсийн хамгийн хойд (Увсын хотгор) хэсэгт оршдог. Нутагт уур амьсгалын улирлын ялгаа хамгийн тод илэрдэг, өвөл нь дэлхийн хамгийн өндөр даралтын орны дор, зун нь Өмнөд азийн эх газрын нам даралтын орны хойд захад оршдог.

Ургамлын аймаг. Алтан элсний ДЦГ-ын Нарийны голын эхэнд нарс, бургас, шинэс, улиас, хус, өлөн, шаваг, харгана, ботууль, хялгана, хазаар өвс, агь, ганга, алтан харгана, суль Тавилгантын элсний хар модны сүв орчимд шинэс мод ургасан байдаг нь элсний нүүлтийг сааруулж байдаг онцлогтой.

Амьтны аймаг. Алтан элсний ДЦГ-т Бор гөрөөс (*Capreolus pygargus*), Саарал чоно (*Canis lupus*) Шар үнэг (*Vulpes vulpes Linnaeus*), Өмхий хүрэн (*Mystela eversmanni Lesson*), Шар чичүүл (*Rhombomys opimus Lichtenstein*), Азийн шар минж (*Caster fiber*), Монгол тарвага (*Marmota sibirica*), Бор туулай (*Lepus tolai*), Мануул мий (*Otocolobus manul*) зэрэг 35 зүйлийн хөхтөн, 111 зүйлийн шувуу, 2 зүйлийн загас, 2 зүйлийн мөлхөгч амьтан амьдардаг (Алтан элсний дархан цаазат газрын менежментийн төлөвлөгөө, 2022).

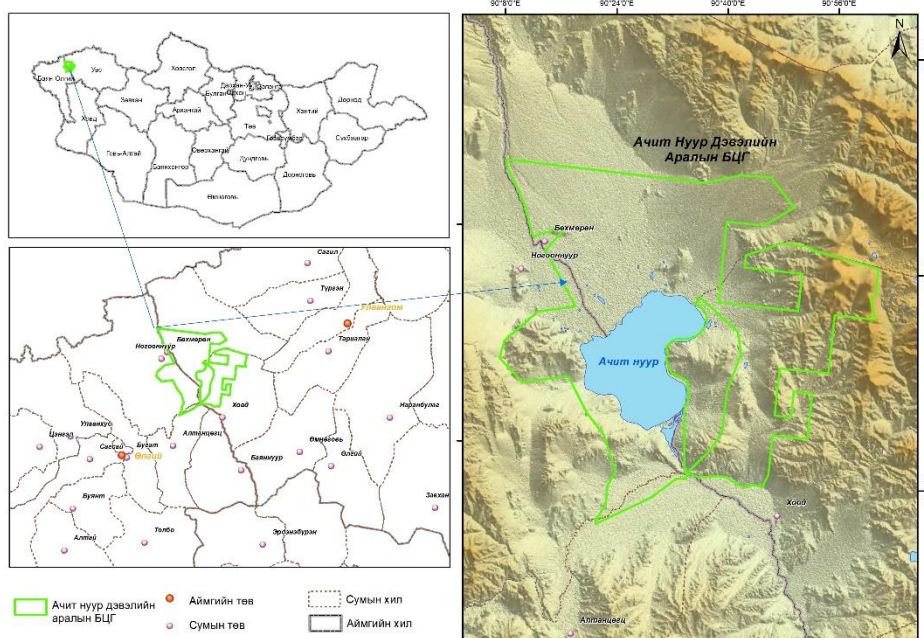
1.3.2 Байгалийн цогцолборт газар

1. Ачит нуур

Баян-Өлгий, Увс аймгийн заагт орших Ачит нуураас гарсан Усан хоолойн гол, Ховд голын Дэвэлийн арал орчмын 1030 га газрыг 2000 оны УИХ-ын 29 дүгээр тогтоолоор Монголд ховордож байгаа гургуул, зэгсний гахай, усны минж, зэрлэг чацарганыг хамгаалах зорилгоор Байгалийн нөөцийн ангиллаар тусгай хамгаалалтанд авсан. Үүний дараагаар Ачит нуур - Дэвэлийн арлын хамтаар Улсын Их Хурлын 2020 оны 05 дугаар сарын 07- ны өдрийн 46 дугаар тогтоолоор Байгалийн цогцолборт газрын ангиллаар тусгай хамгаалалтанд авч хамгааллын статусыг нэмэгдүүлсэн. Ачит нуур-Дэвэлийн арлын Байгалийн цогцолборт газар нь 211552.82 га талбай. Увс нуурын ай савын улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хамгаалалтын захиргаа хариуцан хамгааллын менежментийг хэрэгжүүлдэг. Ачит нуур, түүний орчмын ус, намгархаг газрын нийт талбайн 75.1 хувь нь Дэвэлийн арал-Ачит нуурын БЦГ-т хамрагдаж байна.

Монгол улсын улаан ном, Зэрлэг амьтан ба ургамлын аймгийн ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай конвенц (CITES), Зэрлэг амьтдын нүүдлийн зүйлийг хамгаалах тухай конвенц (CMS) болон Дэлхийн байгаль хамгаалах холбооны (IUCN) Улаан дансны шалгуураар нэн ховор, ховорд тооцогдох олон зүйл шувуудын нүүдлийн үедээ бууж амрах болон үржлийн чухал газар болдог.

Газарзүйн байрлал. Хамгаалах шаардлагатай, экологийн хувьд чухал ач холбогдолтой Ачит нуур Монгол Алтайн нурууны хойд хэсэгт Сийлхэм, Хархираа, Түргэний уулс дотоодын хотгорт оршдог ус намгархаг газар бөгөөд олон улсын ангиллаар дотоодын ус намгархаг газарт хамаарна. Ачит нуур, түүний орчмын ус, намгархаг газар нь Монгол орны баруун хязгаар Увс, Баян-Өлгий аймгийн хилийн дунд байдаг. Улаанбаатар хотоос 1516км, Увс аймгийн Улаангом хотоос 110км зайд, Баян-Өлгий аймгийн Өлгий хотоос 60 км зайтай оршдог.

Зураг 14. Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газар

Гадарга. Талбайн хувьд Алтайн нуурууд дотор хамгийн томд орох энэ нуурын мандал 1435 метрийн үнэмлэхүй өндөрт оршино. Нуурын хотгор тектоникийн зөрөгт хотос бөгөөд дөрөвдөгч галавын мөстлөгийн дараа хаталтын үед усны түвшин доошилж ирэхэд нуурын ёроол ил гарч уулын эгц хажуу илтэд холджээ. Иймээс эргийн байдал талархаг булан тохой арал хойг байхгүй. Цутгал голын адаг, эх авч урсах голын хэсэгт багахан хэмжээний намагтай, бусад газрууд, эргэн тойронд нь заримдаг цөлийн ландшафт зонхилно. Нуурын хойт талаас цутгах хэд хэдэн гол адагтаа асар их хэмжээний садраа үүсгэж зэгс, шугуй бүхий өвөрмөц орчныг бүрдүүлдэг. Нуурын эргээс нэгээс хоёр км зайд татралтын хэд хэдэн дэнж байгаа нь нуурын ус их байсны ул мөр юм. Ямаатын уул нь нуур луу түрж орсон дундаж өндөр уул бөгөөд эргэн тойронд нь ухаа гүвээт тал үргэлжилнэ. Цөлжүү хээрийн ландшафт бүхий бэлүүд нь 1400-1600 м өндөрт оршино. Геологийн тогтоц нь өвөрмөц, эртний чулуулгаас тогтсон байдаг. Бөхмөрөн сумын нутаг дэвсгэрт шинэ төрмөлийн эриний тунамал, хувирмал, галт уулын ба гүний хурдас чулуулаг элбэг тохиоддоно. Ховд сумын нутаг дэвсгэрт эх төрмөлөөс эхлээд шинэ төрмөлийн эриний тунамал, хувирмал уулын ба гүний хурдас чулуулаг элбэг тохиолдоно. Тус сумын нутагт нүүрс болон өнгөт металлын хэд хэдэн орд илэрц байгаа нь тогтоогджээ.

Уур амьсгал. Судалгаанд авч үзэж буй бүс нутаг бол дэлхийн бөмбөрцгийн хойд хагасын цөлийн бүсийн хамгийн хойд хил болж өргөрөгтөө эх газрын хамгийн хатуу ширүүн, уур амьсгалтай нутаг юм. Жилийн дундаж болоод хүйтэн улирлын агаарын температурын хувьд харгалзах өргөрөгийн бүстээ хамгийн хүйтэн жилийн дундаж

агаарын температур -8°C хүртэл хүйтэн, өвлийн хамгийн хүйтэн 1 дүгээр сарын дундаж температур нь $-30...-35^{\circ}\text{C}$, үнэмлэхүй хүйтэн нь -50°C хүрдэг. Алтайн нурууны сүүдэрлэх нөлөөгөөр хотгор хуурай уур амьсгал бүрэлдэж энэ нь уг бүс нутагт томоохон талбай эзэлсэн нүцгэн элс тогтох шалтгаан болно. Бүс нутгийн уур амьсгалын талаар 2-р бүлгийн 2.3 хэсгээс дэлгэрүүлэн харна уу.

Ургамлын аймаг. Ургамал газарзүйн тойргоор авч үзвэл Ховдын уулын цөлжүү хээр болон Их Нууруудын хотгорын цөлөрхөг хээрийн тойргийн зааг дээр оршдог онцлогтой.

Тухайн бүс нутагт 1020 гаруй зүйлийн ургамал бүртгэгдсэний дотор 131 зүйл нь модлог, сөөглөг ургамал, 889 зүйл нь өвслөг ургамал. Ургамлын зүйлийн бүрдлийг экологийн бүлгүүдэд ангилан үзвэл: хуурайсаг 110 зүйл, хуурайсуу- чийгсэг 77 зүйл, чийгсэг 115 зүйл, намагсаг 93, уссаг 9 зүйл, хүйтсэг 312, давссаг 86, элссэг 11 зүйл байна. Ургамлын зүйлийн бүрдлийн тэн хагасаас илүү хувь нь (671 зүйл) олон наст өвслөг ургамал байгаагийн дотор үетэн (79 зүйл), улалжийн (32 зүйл) овог зонхилон эзэлдэг.

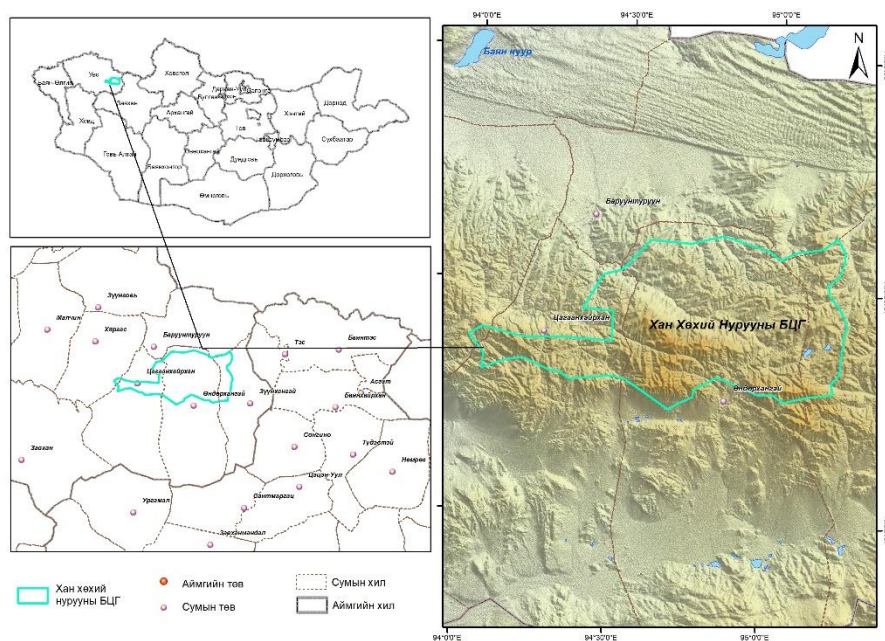
Дэлхийн байгаль хамгаалах холбоо (IUCN) Улаан дансны шалгуураар бүс нутгийн хэмжээнд устаж байгаа (CR) зэрэглэлд багтсан Далиу сонгино (*Allium obliquum*), устаж болзошгүй (EN) зэрэглэлд багтсан Онит тунхуу (*Chrysanthemum smuatum*), Хонин арц (*Juniperus sabina*), Ямаан сэрдэг (*Saxifraga hirculus*), Монгол ортууз (*Oxytropis Mongolia*) гэх зэрэг олон зүйл ховор ургамалтай.

Амьтны аймаг. Амьтны аймгийн газарзүйн мужлалын хувьд Хойт говийн тойрогт хамаарах ба хээр, цөлөрхөг хээрийн бүс, ус намгархаг газрын биологийн төрөл зүйл, нүүдлийн шувууд тохиолддог. Энд тархсан хөхтөн амьтдаас Монгол улсын Улаан номонд бүртгэгдсэн аргаль хонь, янгир ямаа, цоохор ирвэс азийн минж, Зэрлэг амьтан, ургамлын ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай конвенц (SITES)-ийн I, II хавсралтад азийн минж, аргаль хонь, шилүүс мий, саарал чоно, Монгол орны хөхтөн амьтны Улаан дансанд “Устаж болзошгүй” ангиллаар 5 зүйл монгол тарвага (*Marmota sibirica*), Азийн минж (*Castor fiber*), цоохор ирвэс (*Uncia uncia*), аргаль хонь (*Ovis ammon*), янгир ямаа (*Capra sibirica*), “Ховордож болзошгүй” ангиллаар 5 зүйл саарал чоно (*Canis lupus*), шар үнэг (*Vulpes vulpes*), хярс үнэг (*Vulpes corsac*), Еврази шилүүс (*Lynx lynx*), мануул мий (*Otocolobus manul*), “Анхааралд өртхөөргүй” ангиллаар 6 зүйл дэлдэн зараа (*Hemiechinus auritus*), бор туулай (*Lejus tolai*), урт сүүлт зурам (*Citellus undulata*), хэргэлзий оготоно (*Microtus gregalis*), өмхий үен (*Mustela eversmanni*), цагаан үен (*Mustela erminea*) хөхтөн хамрагдсан байна. Энэ бүс нутагт 158 зүйлийн шувуу тохиолдох ба үүний 124 зүйл нь нүүдлийн шувуу байдаг. Монгол улсын улаан номын жагсаалтад орсон хар өрөвтас, гангар хун, хээрийн галуу, хошуу галуу, цагаан сүүлт нөмрөг, зэрлэг гургуул, хонин тоодог, жороо тоодог, азийн цууцил, итэлгэн цахлай зэрэг ховор шувуудтай. Мөн алтайн сугас, монгол хадран ээрэг загас бий (**Олон улсын ач холбогдол бүхий ус, намгархаг газар Ачит нуур, 2022**).

2. Ханхөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газар

Ханхөхийн нуруу нь Хангай нурууны баруун захын салбар уулс боловч хотгорын ландшафтын нөлөөнд ихэд өртсөн учир Хангайн нурууны газарзүйн нийтлэг төрхөөс ялгаатай. Ойт хээр, цөлөрхөг хээр, ус намаг бүхий байгалийн эрс тэс ландшафт тод илэрсэн энэ нутгийн байгалийн тэнцвэрт байдлыг хадгалах, зүй зохистой ашиглах,

хамгаалах зорилгоор УИХ-ын 2000 оны 29 дүгээр тогтоолоор 221 598 га газар нутгийг Байгалийн Цогцолборт Газрын ангиллаар улсын тусгай хамгаалалтанд авчээ. Уг БЦГ-ын хамгааллын менежментийг анх Увс нуурын ай савын ТХГН-ийн хамгаалалтын захиргаа хариуцаж байсан ба БОАЖСайдын 2011 оны А-416 дугаар тушаалаар 2012 оноос эхлэн Увс аймгийн Өндөрхангай суманд байгуулагдсан Хан Хөхийн нурууны УТХГН-ийн хамгаалалтын захиргаа хариуцах болсон.

Зураг 15. Хан хөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газар

Газарзүйн байрлал. Ханхөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газар нь Монгол орны баруун хойд хэсэгт Увс аймгийн Өндөрхангай, Зүүнхангай, Цагаанхайрхан, Хяргас, Баруунтуруун сумдын нутгийг хамарсан 221 598 га талбайтай. Энэ нь Хангайн нурууны баруун талын бие даасан томоохон салбар уулсад хамаарна.

Гадарга. Хангайн нурууны уулт тогтолцоо нь бүхэлдээ төв Монголын атриат мужид багтана. Хан Хөхийн нуруу нь зүүн хэсгээрээ өндөрлөг д.т.д 2600-2800 өндөр бүхий уулс зонхилох ба түүний ар, өвөр хажуугаар гуу жалга ихтэй бөгөөд уулс хоорондын хөндийгөөр тэгш талархаг гадаргатай.

Физик газарзүйн мужлалтаар Хангайн уулархаг их мужийн, баруун хэсгийн бие даасан дэд мужид багтана. Ойт хээрийн бүсэд ихэнх хэсэг нь хамрагдах ба уулын тайга, уулын ойт хээр, хээрийн бүслүүр ялгарна. Хан Хөхийн нуруу нь баруун тийшээ Их нууруудын хотгор руу нилээн гүн орсон тогтоцтой ба түүний хойд талд Увс нуурын хотгор, урд талд нь Хяргас нуурын хотгор үүсэж Ханхөхийн баруун зах Тогтохын шил, Хархираа, Түргэний уулсын уулсын завсраар бага шиг хоолойгоор хоорондоо холбогдоно. Хамгийн өндөр оргил нь нурууны зүүн хэсэгт орших Алтан Дуулга (д.т.д 2928 м) уул, хамгийн нам хэсэг нь нурууны хойд бэлд орших Зүүн Турууны голын хөндий юм.

Уур амьсгал. Ханхөхийн нуруу түүний хамрах нутгаар нарны нийлбэр цацрагийн жилийн дундаж хэмжээ нутгийн хойд хэсгээр 1200-1300 кВт-цаг/м², дунд хэсгээр 1300-1400 кВт-цаг/м², өмнөд хэсгээр 1400-1500 кВт-цаг/м². Жилийн бүрхэг өдрийн тоо 50-70 хоног, цэлмэг өдрийн тоо 120 хоног үргэлжилдэг.

Агаарын жилийн дундаж температур Хан хөхийн нурууны янз бүрийн өндөрлөг хэсгүүдэд 6-12°C байдаг. I сарын агаарын дундаж температур -27.5°C, VII сарын агаарын дундаж температур 12.0-14.0°C байх бөгөөд хамгийн дулаан нь 39°C, хамгийн хүйтэн - 47.5°C. Тус нутгийн хур тунадасны хуваарилалт хотгор гүдгэрийн байдлаас төдийлөн хамаардаггүй бөгөөд баруун өмнөд хэсгийн 2000-2300 орчим метрийн өндөртэй дундаж өндөр уулсын хэсэгт жилдээ 375-400 мм, уулсын оройн хэсэгтээ 400 мм-ээс дээш, Ханхөхийн нурууны гол ноёлог Дуулга уулын ой бүхий салхин дээд хэсэгт жилийн дундаж хур тунадасны хэмжээ 275-300 мм, зүүн, зүүн хойд хэсгийн дундаж өндөр уулсаар 200-250 мм, зах хаяа нутгаар 100-250 мм тунадас унана.

Ургамлын аймаг. Ханхөхийн нуруу нь ургамал нөмрөгийн өвөрмөц төрхөөрөө манай орны бусад газраас эрс ялгардаг онцлогтой бүс нутаг юм.

Өндөр уулын хэсэгт хуш-шинэсэн ой, тармаг ой, сөөгт ширэнгэ бүхий дэд тайгын бүс болон зожир өвст тундр, улалжит, бушилзат хүйтсэг нуга зонхилно. Ойн бүслүүрт өмнөд Сибирь-баруун хойд Монголын тайгархаг, шинэсэн ойн хээрийн бүслүүрт Дорнод казакстан-Баруун монголын хэв шинжид хамаарах алаг өвс-ботуульт, улалж-бутнуурт бүлгэмдлүүд тус тус зонхилно.

Ханхөхийн нурууны ар хормойд ботуульт бүлгэмдэл зонхилж, хааяа дааган сүүлт, хялганат хээр тааралдана. Нурууны энгэр бэл хэсгээр ленийн ботууль зонхилсон өндөр уулын элемент бүхий ботуульт, алаг өвс-жижиг дэгнүүлт үетэнт бүлгэмдлүүд тархсан. Мөн малтууш баганаан цэцэг бүхий бутнуурт нугажуу хээр нурууны энгэрээр зурвас тааралдана. Ханхөхийн нурууны БЦГ-ын ой нь хотгор гүдгэрийн ялгаа, уур амьсгалын нөхцөлтэй уялдан хөрсний үржил шимтэй давхарга харилцан адилгүй байдгаас ой нь маш эмзэгхэн тогтоцтой их таруу байрласан байдаг.

Энд 56 овогт хамаарах 99 төрлийн 413 зүйлийн ургамал ургах ба үүнээс нэн ховор 29 зүйл, ховор 39 зүйл ургамал, Монгол улсын Улаан номонд бүртгэгдсэн 19 зүйл ургамал тохиолдоно.

Эмийн гоц ашигт ургамалд час улаан матрын хумс, задгай цэцэгт хөрс, дэрэвгэр бургас, сөөгөн хус, жавхаалаг башир, дөрвөлсөн мүгээ, ягаан цээнэ, эмийн сөд, сөөгөн боролзгоно, нугын шимтгэлэй, их тавансалаа, эмийн бамбай, сибирь хүцэнгэ, алтайн ганга, азийн төлөгч өвс, монгол багваахай.

Унаган, завсрын унаган, нэн ховор, ховор, үлдвэр ургамалд Юнатовын шивэлз, Павловын сорвоо, Монгол үрээн сүүл, ягаан цээнэ, Монгол авлис, сибирь хүцэнгэ, хоёр цэцэгт ортууз, алтайн ганга, алтайн иршэмбэ, хөхөмдөг туяалиг цэцэг, монгол багваахай, монгол шивэлз.

Амьтны аймаг. Ханхөхийн нуруунд халиун буга (*Cervus elaphus*), бор гөрөөс (*Capreolus pygargus*), зэрлэг гахай (*Sus scrofa*), цоохор ирвэс, янгир ямаа, шилүүс мий (*Lynx lynx*), чандага туулай (*Lepus timidus*), боролзон туулай (*Lepus tolai*), шар үнэг (*Vulpes vulpes*), хярс үнэг (*Vulpes corsac*), халздай дорго (*Meles leucurus*), нохой зээх (*Gulo gulo*), мануул мий (*Otocolobus manul*), монгол тарвага (*Marmota sibirica*) зэрэг 7 баг, 16 овог, 42 төрөлд хамаарах 61 зүйлийн хөхтөн амьтад, алтайн хойлог (*Tetraogallus altaicus*), хур хар (*Lyrurus tetrix*), нургийн сойр (*Tetrao parvirostris Bonaparte*), цэвдэгийн ятуу (*Lagopus muta*), шивэр хөтүү (*Tetrastes bonasia*) зэрэг 17 баг, 45 овог, 114 төрөлд хамаарах 200 гаруй зүйлийн шувууд тэмдэглэгдсэн байна.

Ханхөхийн нурууны ар хажуугийн алаг цоог ойд бараан хэрэм, замба жирх, хүрэндүү ойго, улаан ойго, мэхээрч оготно, модны үен, шилүүс, мий, халиун буга, зэрлэг гахай, баданга хүдэр, бор гөрөөстэй. Нутгийн хээрийн бүсэд огдой, монгол тарвага, сүүлэрхэг зурам, сохор номин, хэрэлзгий оготно, хярс, үнэг, цагаан үен, боролзон туулай зонхилно.

Ханхөхийн шувуудын 61 зүйл нь суурин, 145 зүйл нь нүүдлийн шувууд байна. Суурин амьдрах шувуудаас цагаан ахууна, цэвдгийн ахууна, эрээн хавирга хахилаг, дагуур ятуу зэрэг юм. Эдгээрээс ус намгийн амьдралтай 63 зүйл, мод буттай газарт 88 зүйл, тал хээрийн 22 зүйл, говийн 5 зүйл, өндөр уулын 7 зүйл байгаа бөгөөд хад асгатай газар 20 зүйл шувуу тохиолдоно (Хан хөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газрын менежментийн төлөвлөгөө, 2022).

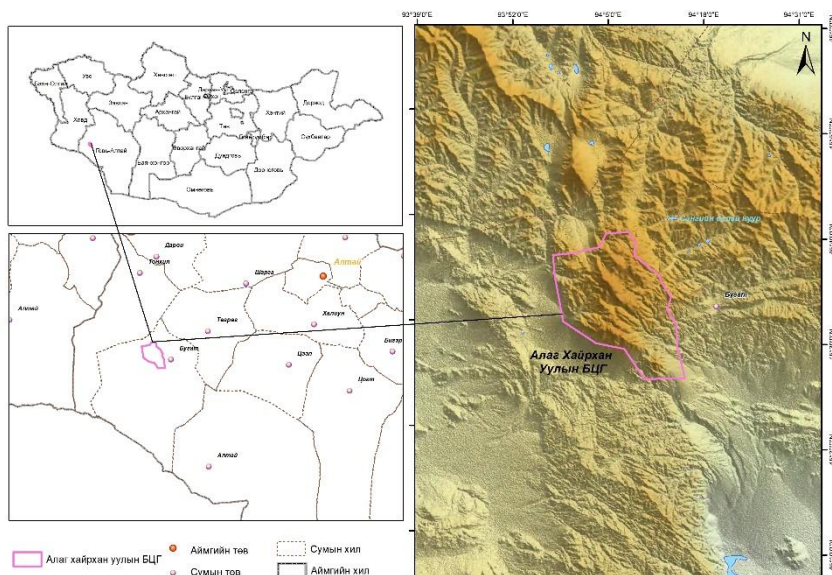
3. Алаг Хайрхан уулын байгалийн нөөц газар

Эмийн ургамлыг их хэмжээгээр замбараагүй түүх явдал гарч, хүний үйл ажиллагааны нөлөөгөөр амьтан, ургамлын нөөц хомсдож байсан учраас УИХ-ын 1996 оны 43 дугаар тогтоолоор байгалийн унаган төрх, хэв шинжийг хадгалах мөн ховор, ховордсон амьтан, ургамлыг хамгаалах зорилгоор байгалийн нөөц газрын ангиллаар улсын тусгай хамгаалалтад авсан байна.

Газарзүйн байрлал. Говь-Алтай аймгийн Бугат сумын нутаг дэвсгэрт оршдог.

Гадарга. Алаг хайрхан уулын хажуу эгц бөгөөд эртний мөстлийн үеийн мөсөн голын нөлөөгөөр үүссэн хунх, тэвшин хөндий элбэг.

Энэ нутаг нь Алтайн уулт өндөрлөгийн мужид багтдаг бөгөөд Бүс, Барзан, Алаг хайрхан, Буга хайрхан, Бага хайрхан зэрэг салбар уулсаас тогтоно.

Зураг 16. Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолборт газар

Энэ уул нь зүүн талаасаа маш хэц, энэ уулын орой дээрээс Ховд аймгийн Баатар хайрхан, Завхан аймгийн Отгонтэнгэр, Говь-Алтай аймгийн Сутай хайрхан зэрэг мөнх цаст уулс, Шарга, Цэнхэр номин, Хонь усны говиуд тод харагддаг. Алаг хайрхан уулын ноён оргил нь д.т.д 3738 м өндөрт оршдог бөгөөд Бугат сумын олон гол, горхи, булаг шандууд энэхүү уулнаас эх авч урсдаг.

Уур амьсгал. Байгалийн эрс тэс уур амьсгалтай, хур бороо бага, жилд унах тунадасны хэмжээ олон жилийн дунджаар 71.5 мм, жилийн хамгийн дулаан 7 дугаар сард 36 хэм, хамгийн хүйтэн 1, 2-р сард 40 хэм, агаарын дундаж температур зунд +28 хэм, өвөлд -27 хэм байдаг. Жилийн ихэнх хугацаанд гол төлөв баруун хойт зүгийн салхитай байх бөгөөд хавар, намарт үе үе секундэд 20-30 м/с хурдтай салхилдаг.

Ургамлын аймаг. Алаг хайрханыг эмийн ургамлын уул гэж нутгийн ард түмэн ярьдаг. Энэ ууланд хамгийн тэгээмэл тархсан эмийн ургамал бол Эрээн гомбо юм. Уулын хярын хэсэгт Вансэмбэрүү, уулнаас эх авсан голуудын эхэнд Егүүшин, Минж наваг, Сэржмядаг, Хөх сайрын эхэнд хярын нохойн хошуу, бамбай, үнэрт арц, Хөх жалга, Ганц салаанд Юмдүүжин цэцэг, Гүнзэнд зэсцарван гэх мэт эмийн ургамалууд ургадаг. Алтайн зэрлэг сонгино, тошлог, улаалзгана зэрэг ахуйн хэрэгцээд өргөн ашилагддаг ургамлууд түгээмэл ургана. Улиас, Хус, Бургас, Арц, Эмгэлж, Тавилгана, Тосон торлог, Балга, Яргай, Гадингар, Харгана зэрэг модлог ургамалуудтай.

Амьтны аймаг. Алтайн нурууны үндсэн төлөөлөл болох ирвэс, янгир, монгол тарвага, урт сүүлт зурам, туулай, чоно, үнэг, хярс, суусар, үен, үмхий хүрэн, шилүүс, мануул, сарьсан багваахай зэрэг хөхтөн амьтад, хойлог, цасны ахуунь, хахилаг, хөхөө, өвөөлж, харцага, тас, бүргэд, элээ, хэрээ, ногтруу, сар, хун, галуу, нугас, ангир, тогоруу, ёл, шар шувуу, ууль, турлиах, шонхор, хөх бух, богширго, хараацай зэрэг өвөлждөг болон нүүдлийн шувууд, улаан номонд бүртгэгдсэн толбот гүрвэл, могой гүрвэл зэрэг мөлхөгчид амьдардаг.

4. Хар-Ус нуурын байгалийн цогцолборт газар

Хар-Ус нуурын БЦГ-ыг УИХ-ын 1997 оны 47-р тогтоолоор тусгай хамгаалалтад 850272 га нутаг хамгаалагдсан.

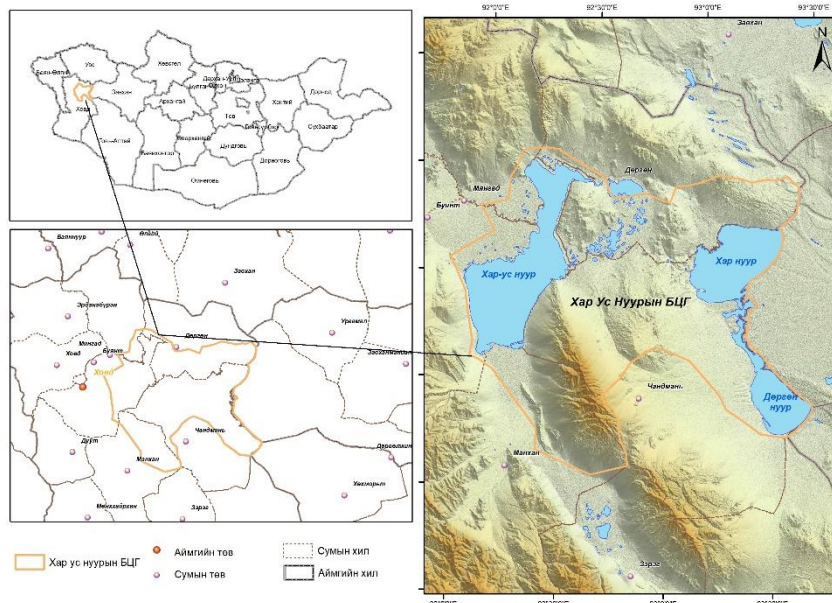
Газарзүйн байрлал. Монгол орны байгалийн мужуудаас байгалийн цогцолборийн хувьд хаана ч давтагдашгүй өвөрмөц дүр төрхтэй биеэ даасан мужийн нэг болох Их нууруудын хотгор руу Монгол Алтай, Хангайн салбар уулс түрж орж ирсний улмаас бие биенээсээ харьцангуй салангид хэд хэдэн хотгорыг бий болгосны нэг нь Хар-Ус нуурын хотгор юм.

Гадарга. Хар-Ус нуурын сав газар нь Их нууруудын хотгорын төв хэсэгт байрлах бөгөөд нууруудын хөндийн төв хэсэгт Жаргалант хайрханы нуруу үлэмж талбайг эзлэн оршдог учир энэ хотгор нь физик газарзүй, геоморфологийн хувьд өвөрмөц онцлогтой. ХУНБЦГ нь геологийн тогтцын хувьд Умардын атриат мужид хамаарах ба геологийн тогтоцоор рифеин ба фанерозойн далайн хөгжилтэй дээд эрт төрмөлийн уул үүслийн бүтэцтэй геологийн олон янзын хувьсал өөрчлөлттэй нутаг юм. Чулуулгаас гнейс, профорит, туф, амфиболит, шохойн чулуу, хүрмэн чулуу, боржин, элсэн чулуу зэрэг нь Хар ус нуурт, мөн далайн үе шатны тунамал чулуу Жаргалант хайрхан уулын бэл хормой, нуурын сав хөндийгөөр дөрөвдөгчийн болон орчин үеийн нуурын хурдас делюв, пролювын хурдсууд ихээхэн тархсан байна. Жаргалант хайрхан ууланд рифейн болон кембрийн габро гранодиорит, баруун урд талаар нь хүрэн нүүрсний үетэй элсэн чулуу, алевролит нэлээд тархсан байна. Жаргалант хайрхан уулын зүүн хажуугийн нам уулсаар шохойлог, шүлтлэг бүлгийн тоналит, диорит, гранодиорит зэрэг гүний чулуулгууд тархсан байна. Хар Ус, Хар, Дөргөн нуурын сав хөндийгөөр юрийн үеийн настай эх газрын ба нуурын ёроолд үүссэн улаан ба алаг өнгөт тив гаралт саарал өнгөт элс

хайргархаг чулуулаг тархжээ. Жаргалант хайрхан уулаас Хар-Ус нуурын налуу гадаргад дөрөвдөгчийн элс хайргархаг чулуулаг тархана.

Зураг 17. Хар-Ус нуурын байгалийн цогцолборт газар

Уур амьсгал. ХУНБЦГ нь уур амьсгалын мужлалаар Их нууруудын хотгорын бие

даасан муж болгон авч үздэг. Их нууруудын хотгор нь тал бүрээрээ өндөр уулсаар хүрээлэгдсэн учир баруун зүгээс ирэх чийгтэй агаарын урсгал энд орж ирэхгүй. Харин зүүн ба зүүн урд талаасаа нээлттэй тул Төв Азийн их цөлийн хуурай уур амьсгал саадгүй нэвтэрнэ. Энэ онцлогийн улмаас дээрх бүс нутаг нь цөлөрхөг шинжтэй байдаг. Агаарын ба хөрсний чийгийн хангамжийг нөхцөлдүүлдэг гол хүчин зүйл бол хур тунадас юм. ХУНБЦГ-т жилдээ унах тунадасны хэмжээ 122 мм-ээс хэтэрдэггүй. Зарим гантай жилүүдэд хур тунадасны хэмжээ 90-100 мм болтлоо буурах ч явдал байдаг. Жилийн тунадасны ихэнхи нь (70-80% нь) зуны саруудад унах ба өвөл цасан бүрхүүлийн зузаан нь 2-3 см-ээс хэтэрдэггүй. Хавар, намрын улиралд хур тунадасгүй зуны хур тунадас нь голдуу аадар бороо, мөндөр хэлбэрээр халуун хуурай нөхцөлд ордог учраас хөрсөнд шингэц муутай.

Ургамлын аймаг. ХУНБЦГ-ын нутаг нь бүхэлдээ ботаник газар зүйн мужлалаар Евразийн хээрийн мужийн, Төв Азийн дэд мужийн, Умарт Говийн цөлийн хээрийн хошууны, Баруун хойт Говийн цөлийн хээрийн дэд хошууны Их Нууруудын хотгорын цөлөрхөг хээрийн тойрогт багтана.

ХУНБЦГ-ын Нарийн гол, Ховд голын цутгалангийн хэсгээр голын хэв дагасан бургасан төгөл байхаас гадна цогцолборт газрын хязгаарлалтын бүсийн хилийн дотор Ховд аймгийн Чандмань сумын нутаг дахь Баянхайрхан, Даргат, Хойт голын хэсгээр жижиг голын татмаар хусан ой тархсан байна. Эдгээр жижиг төглүүд нь нилээд олон жилийн настай бөгөөд нягтшилийн хувьд нилээд сийрэгжсэн ой юм. ХУНБЦГ-ын онцгой бүс болох Жаргалант хайрхан уулын зарим хэсгүүдээр уулын ам, салаа дагасан бага хэмжээний газарт тархсан Бургас, Улиас зэрэг модтой. Хар-Ус нуурын хотгорын тэгш тал нам дор газруудаар манай орны байгалийн бүсүүдийн ээлжлэн солигдох зүй тогтлын дагуу байрласан хээр, цөлжүү хээр, цөлийн ургамалжилтын хэв шинж, хэвшлүүд тархахын зэрэгцээ нам дор газрын дундаас огцом дээш өргөгдөж байрласан Жаргалант

Хайрханы нурууны бэл хормойгоос орой хүртэл уулын босоо бүслүүрийн дагуу эрэмбэтэй солигдон тархсан ургамалжилтын хэвшинж, хэвшлүүдийн зүй тогтол илэрдэг (Буян-Орших 1993,1995).

ХУНБЦГ-т 58 овгийн 234 төрөлд хамаарах 457 зүйл ургамал бүртгээд байгаагаас 90 зүйл нь эмийн, 13 зүйл нь Монголын Улаан номонд орсон, 9 зүйл нь үлдэц ба завсрын унаган, ховор нийт 60 зүйл ургамал ургадаг (С.Мөнхбаяр, Б.Мандах нар, 1999). Сонирхол татдаг ургамлаас ганц навчит салжир, цагаан бөлбөө, алтан саахуу цэцэг, эгэл шагшуурга ургадаг.

Монгол орны хувьд зөвхөн тус районд ургадаг 19 зүйл эндемик ургамал байдгаас гадна Монголын болон тус районы эндемик 13 зүйл ургамал бүртгэгдээд байна. Монголын улаан номонд тэмдэглэгдсэн 86 зүйл ургамлаас 22 зүйл нь тохиолдож байгаагийн 13 зүйл нь нэн ховор, 9 зүйл нь ховор гэсэн статуст тооцогдож байна. Нийт ургамлын 4.5% сөөг, 1.2% модлог ургамал, 94.3% өвслөг.18.1 %-г унаган ба завсрын унаган, нэн ховор, ховор ургамал эзлэж байна.

Амьтны аймаг. Хар-Ус нуурын хотгор нь А.Г Банниковын (1954) боловсруулсан Монгол орны амьтны газар зүйн мужлалаар уулархаг Азийн доод муж, Монгол- Түвдийн муж, Говийн дэд муж, хойт Говийн тойрогт хамаарна. ХУНБЦГ-ын амьтны аймгийн бүрэлдэхүүн болон амьтны зүйл тус бүрийн тархалт байршил нь газрын гадаргын хотгор гүдгэрийн байдал, өндөр уулын босоо бүслүүрийн онцлогийг өөртөө бүрэн тусгасан байдаг. 275 зүйл сээр нуруутан амьтан тархсан бөгөөд шувууны дийлэнх нь ус, намгийн шувууд байдаг. Сээр нуруугүйтнээс хөрсний 391 зүйл шавьж байх бөгөөд түүнээс хөрсний цох 346 зүйл байдаг (К.Улыкпан, С. Дорж 1998).

Байгалийн цогцолборт газар нь амьтны аймгийн хувьд цөл, хээр. өндөр уулын бүсийн төлөөлөгчдийн төдийгүй ус намгийн шувуудын хувьд хамгийн тохиромжтой амьдрах орчин юм. Одоогоор ХУН-ын Байгалийн цогцолборт газарт 6 багийн 14 овгийн 30 төрлийн 54 зүйл хөхтөн амьтад бүртгэгдээд байгаагийн 11 зүйл нь ховор, нэн ховор статуст хамаардаг. Энд 44 зүйлийн жижиг хөхтөн амьтад байгаа нь тухайн экосистемийг тогтвортой байлгах нөхцөл болох бөгөөд жижиг мэргэгчдээс энд Төв азийн минж, тавал атигдаахай, цоохор ирвэс – (*Snow Leopard*), монгол бөхөн - *Mongolian Saiga Antelope* (*Saiga tatarica mongolica*), зэгсний гахай (*Sus scrofa*) бий.

Олон улс болон бүс нутгийн хэмжээнд ховордлын зэрэгт багтсан 17 зүйл шувууд бүртгэгдсэн байна. Мөн Монгол улсын улаан номонд нийт 35 зүйл шувууд орсон (Шийрэвдамба 2013) байдгаас бидний судалгаагаар 11 зүйл нь ХУНБЦГ-т бүртгэгдсэн. Борцгор хотон (*Dalmatian Pelican /Pelicanus crlspus*), Цагаантолгойт ямаансүүл (*Oxyuraleucocephala*) байдаг.

ХУНБЦГ дахь нуур, голуудад 3 овгийн 4 зүйл загас тархсан байдаг ба цөмөөрөө цэнгэг болон давстай усанд зохицон амьдрах өвөрмөц зохилдлоготой.

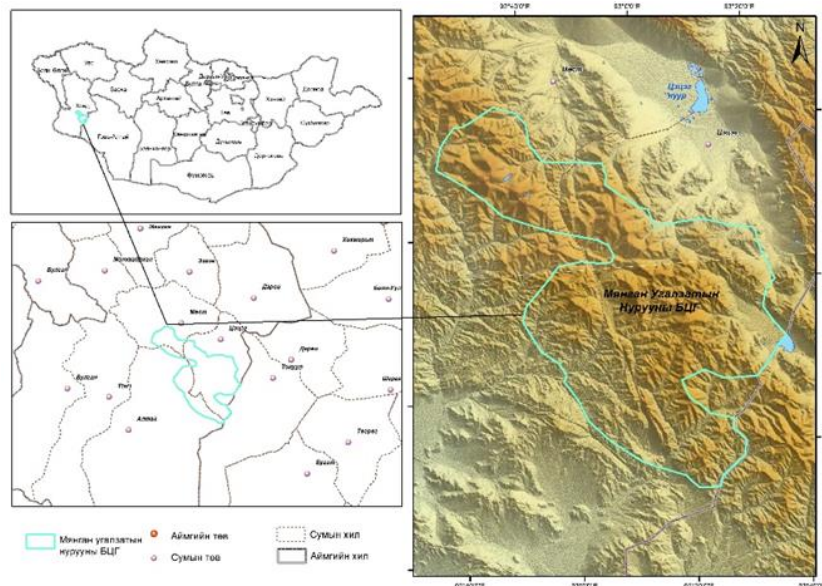
5. Мянган угалзатын байгалийн цогцолборт газар

УИХ-ын 2002 оны 39-р тогтоолоор байгалийн цогцолборт газрын ангиллаар улсын тусгай хамгаалалтад авч улмаар хамгаалах бүсийг өргөтгөн 2011 онд УИХ-ын 18 –р тогтоолоор 303775 га болгосон байна.

Газарзүйн байрлал. Ховд аймгийн Цэцэг, Мөст, Алтай сумдын нутгийг дамжин

байршдаг.

Гадарга. Мянган Угалзатын нуруу нь Монгол Алтайн нурууны хойд хэсэгт эргэн тойрон хотгороор хүрээлэгдэн өндөр уулын хуурай хээрийн бүсэд оршдог бөгөөд Их Мянган Угалзат, Бага Мянган Угалзат, Бөөрөгийн нуруу, Асгатын нуруу, Цагаан Асганы нуруу, Ар уул, Богосын уул, Ембүү уул зэрэг хэд хэдэн том уулаас бүрдсэн том нуруу

ЮМ.

Зураг 18. Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газар

Гадарга хэрчигдэл ихтэй, өндөр уулын хотгор гүдгэрийн хэв шинж зонхилж захдуу хэсгээр нь дундаж уулын хотгор гүдгэр тогтжээ. Уул нуруудын оргилууд нь шовхдуу байхаас биш орой хяр нь ерөнхийдөө хавтгайдуу бөмбөгөр хэлбэртэй, эртний тэгшрэлийн шаталсан гадаргатай байх нь цөөнгүй. Уулын хажуу нь эгц цавчим, хад асга, нуранги чулуу элбэгтэй, цогцолборт газрын урд хэсгээр Ар даваа, Онц, Улаан ташуу зэрэг газраар шовх боржин цохио хад ихтэй. Энд уул нуруудын өндөр 3000-3300 м-ийн хооронд хэлбэлзэнэ. Өндөр уулсууд томоохон ам хөндийгөөр хэрчигдсэн байх бөгөөд Майхан Чулуут, Ар булаг, Шивэрт Хужирт зэрэг томоохон ам хөндий бий. Энд өндөр уулын хээр, уулын хуурай хээрийн ландшафт, уулын хоорондох хөндий хотгорт заримдаг цөлийн ландшафт бүрэлдэн тогтсон байна.

Уур амьсгал. Уур амьсгалын хувьд өвөл, зун, өдөр шөнийн температурын ялгаа ихтэй, эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай. Хамгийн хүйтэн 1-р сарын агаарын дундаж температур $-17^{\circ}-24^{\circ}\text{C}$, 7-р сарынх $+12^{\circ}+15^{\circ}\text{C}$, жилийн дундаж нь $-1^{\circ}-3^{\circ}\text{C}$ орчим байна. Хөрсний гадарга өвлийн улиралд $-20^{\circ}-24^{\circ}\text{C}$ хүртэл хөрч, зундаа $+19^{\circ}+20^{\circ}\text{C}$ хүртэл халдаг байна. Өндөр уулархаг газраар цаг агаарын инверсийн үзэгдэл тодорхой ажиглагдана. Хур тунадасны хэмжээ маш бага, жилд дунджаар 76-158 мм тунадас унана.

Ургамлын аймаг. Мянган Угалзатын нуруу нь Монгол Алтайн нуруудын нэгэн адил Сибирийн ой, Төв Азийн цөл, Казахстан-Тураны, Дорнод Азийн ургамлын аймгийн төлөөлөл нэвтрэн орж ирсэн уулзвар нутаг учраас ургамлын аймгийн хувьд өвөрмөц газар юм. Ургамалжилтын мужлалаар Их Нууруудын хотгорын цөлөрхөг хээрийн тойрогт багтдаг. Мянган Угалзатын нурууны бэл хормой, хотгоруудаар сөөгөнцөр-сайрын хялганат, таана-сайрын хялганат, баглуур-таана сайрын хялганат цөлийн хээр,

ботууль-дааган сүүл-невскийн ерхөгт, ботууль-невскийн ерхөгт, дэгнүүл үетэнт хээр (дэрвээн хазаар өвс, крыловын хялгана, саман хиаг), хуурай хээрийн ургамалшилтай байдаг бол дээшээгээ өгсөх тутам уулын хээрийн дэгнүүл үетэнт (*Festuca lenensis*, *Poa attenuate*, *Koeleria cristata*), өндөр уулын хээрийн алаг өвс-дэгнүүл үетэнт, өндөр уулын улалжит нугажуу хээр (*Carex pediformis*, *Festuca lenensis*, *Poa attenuata*, *Koeleria cristata*)-ийн хэвшинжүүд голлох шинжтэй болж ирнэ. Өндөр уулын хээрт олонх тохиолдолд *Stipa krylovii*, *Festuca lenensis* зонхилно. Мянган Угалзатын нуруу орчмын нутагт 61 овгийн 241 төрлийн 690 зүйлийн ургамал байдгаас 98 зүйл нь мод, сөөг, 592 зүйл нь өвслөг ургамал юм. Энд алтайн сонгино (*Allium altaicum*), ягаан мугээ (*Rhodiola rosea*), вансэмбэрүү (*Saussurea involucrata*) зэрэг ховор ургамал, хөмүүл (*Allium mongolicum*), алтайн сонгино (*Allium altaicum*), тошлой (*Grossularia acicularis*), хад (*Ribes altissimum*), цайны зэрэг хүнсний ургамал, зээргэнэ (*Ephedra*), эмгээлж, башига (*Odontites*), сибирь гандигар (*Sambucus sibirica*), барагшуун зэрэг эмийн ургамал ихтэй. Олон улсын улаан номонд орсон вансэмбэрүү, Монгол улсын улаан номонд орсон хонин арц (*Juniperus pseudosabina*), тэмээн харгана (*Caragana spinosa*) бий.

Амьтны аймаг. Өндөр уулын бүслүүрийн экосистемийн онцлогийг илэрхийлэх түгээмэл тархалттай гол амьтдаас Цоохор ирвэс (*Uncia uncia*), Янгир ямаа (*Capra sibirica*), Алтайн аргал хонь (*Ovis ammon ammon*), Тагийн огодой (*Ochotona alpina*), Алтайн тарвага (*Marmota baibacina*), Алтайн хойлог (*Tetraogallus altaicus*), Цармын бүргэд (*Aquila chrysaetos*) зэрэг хөхтөн, мэрэгчид, шувуудыг нэрлэж болно. Нутгийн ихэнх хэсгийг уулын хээр эзлэх бөгөөд тэнд монгол тарвага (*Marmota sibirica*), урт сүүлт зурам (*Citellus undulatus*), монгол огодой (*Ochotona pallasi*), бор туулай (*Lepus tolai*), саарал чоно (*Canis lupus*), шар үнэг (*Vulpes vulpes*), хярс (*Vulpes corsac*), тарважи бүргэд (*Aquila rapax*), сар (*Buteo hemilasius*), зээрд шонхор (*Falco naumanni*), начин шонхор (*Falco tinnunculus*) зэрэг элбэг тохиолдоно. Хуурай хээр уулсын хоорондох өргөн хөндийнүүдийг эзлэх ба тэнд бор туулай (*Lepus tolai*), хярс (*Vulpes corsac*), урт сүүлт зурам (*Citellus undulatus*) мэтийн амьтад тохиолдоно. Олон Улсын улаан дансанд орсон амьтдаас Цоохор ирвэс (*Uncia uncia*), Аргаль хонь (*Ovis ammon*), Тагийн огодой (*Ochotona alpina*), Хар сүүлт зээр (*Gazella subgutturosa*), Зээрд шонхор (*Falco naumanni*) зэрэг олон амьтан, шувууд энд бий. Монгол Улсын Амьтны тухай хуулиар нэн ховор амьтны бүртгэлд 6 зүйл (54.5%) хөхтөн, Монгол Улсын улаан номонд (1997) устаж, ховордож буй амьтны ангиллаар бүртгэгдсэн 17 зүйл (57.6%) хөхтөн, 30 зүйл шувуудын 5 зүйл (16.6%), 5 зүйл мөлхөгчдөөс 4 зүйл (80%), 4 зүйл хоёр нутагтнаас 1 зүйл (25%), Олон улсын улаан ном /IUNC/-д бүртгэгдсэн монгол орны 8 зүйл хөхтний 6 зүйл (75%), нүүдэллэдэг зүйлүүдийг хамгаалах олон улсын конвенцийн (CMS) I хавсралтад 1 зүйл, II хавсралтад 3 зүйл (75%), Зэрлэг амьтан ургамлын ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай конвенц /CITES/-ийн 1-р хавсралтад бүртгэгдсэн манай орны 12 зүйл хөхтөн амьтны 4 зүйл (33.3%), 2-р хавсралтад бүртгэгдсэн 6 зүйл хөхтөн, 11 зүйл шувуу, 1 зүйл мөлхөгч нийт 17 зүйл амьтан тус нутагт амьдарч байна. Энэ бүхэн цогцолбор газрыг хамгаалах шаардлагатай устаж, ховордож буй олон зүйл амьтдыг агуулсан онцгой чухал газар юм (Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолбор газрын байгаль орчны төлөв байдлын судалгаа, 2018).

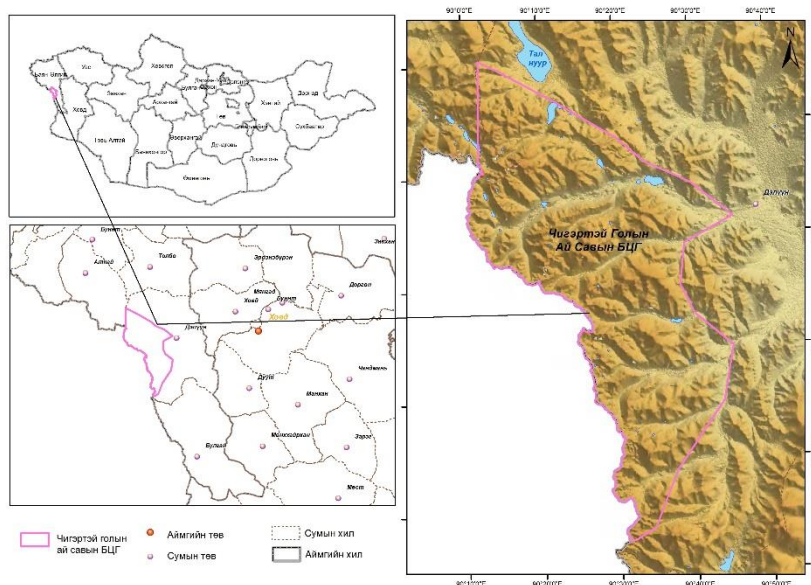
6. Чигэртэй голын сав газрын байгалийн цогцолборт газар

Төв Азийн гадагш урсгалгүй ай савыг хамгаалах, түүнтэй салшгүй харилцан

шүтэлцээтэй биологийн төрөл зүйл, тэдгээрийн амьдрах орчныг хамгаалах, тухайн бүс нутгийн экологийн аюулгүй байдлыг хамгаалах онцгой үүрэг бүхий Чигэртэйн голын ай савыг 2012 оны УИХ-ын 57 дугаар тогтоолоор байгуулсан.

Чигэртэй голын эх нь Төв Азийн гадагш урсгалгүй ай савыг тэжээн тэтгэж байдаг Ховд, Буянт голуудын цутгал олон голуудын эх болсон экологийн онцгой ач холбогдолтой газар бөгөөд нийтдээ 178367.3 га талбайг хамардаг.

Газарзүйн байрлал. Баян-Өлгий аймгийн Дэлүүн сумын нутагт оршдог. Чигэртэй гол нь Монгол Алтайн нуруунаас эх авдаг. Байгалийн төрх байдлын хувьд өндөр уулын хээр, уулын хуурай хээрийн ландшафт эрс давамгайлах боловч уулсын оройгоор өндөр уулын нуга, тундрын ландшафт бүрэлдэн тогтсон байна. Голын эхээр, уулын ар хажууд хэсэг хэсэгхэн шинэсэн ой, сөөгөн ширэнгэ тохиолддог нь ихэнхдээ цэвдэгт царамын ой

ЮМ.

Зураг 19. Чигэртэйн байгалийн цогцолборт газар

Гадарга. Энд Монгол Алтайн нурууны салбар болох Хайртын нуруу Жаланыш, Энгэрлэг, Цагаан уул, Зүрх уул, Сарай, Шивэр зэрэг томоохон уулстай.

Уул нуруудын дундаж өндөр 2700-3600 метрт хүрэх бөгөөд хамгийн өндөр цэг нь 3868 м өндөр Хайртын нуруу, хамгийн нам цэг нь Чигэртэй голын хөндийд 2305.5 м өндөрт тус тус оршино. Гол ноёлог нь баруунаас зүүн тийш намссан хярын байдалтай орших ба түүний өмнөд талаар олон тооны тусгаар орших эгц цавчим оргилуудтай. Тус районд дөрөвдөгч галавын мөстлөгийн ул мөрүүд маш сайн хадгалагдаж үлдсэн төдийгүй орчин үеийн мөстлөг гол ноёлогуудын орой хяраар багагүй талбайг эзлэх ажээ. Гадаргын хувьд эгц цавчим хажуутай, мөстлөгийн хунх маш их хөгжсөн, чулуун нураг, асгарга уулын ихэнх хажууг эзлэн, ялангуяа өвөр хажууд түгээмэл байна. Энд физик өгөршил, түүний дотор хүйтний өгөршил маш эрчимтэй явагддаг. Ар хажууд тагийн дэнж нилээд хөгжсөн.

Голуудын эхэн хэсгээр герцины атираашлын 400-240 сая жилийн өмнөх үед хамаарагдах девоны шаварлаг болон цахиурлаг занар, пермийн галавын гранодиорит тархана. Мезозойн эринээс эхлэн одоо үе хүртэл геологийн урт хугацааны туршид эх газрын горим дангаар ноёрхож байна. Шинэхэн тектоникийн хөдөлгөөн, уул үүсэх үйл

явц миоцен, плиоцены эхэн үеэс идэвхжиж (одоогоос 20 сая жилийн өмнө) Алтайн уулт тогтолцооны өнөөгийн дүр төрх хэлбэржин тогтсон бөгөөд энэ үйл явц эдүгээ үргэлжилсээр байгаа ажээ. Ууланд дөрөвдөгчийн сайр чулуурхаг сэвсгэр шороон хурдас нимгэн хучаас үүсгэдэг бол хөндий, хотгоруудаар мөсөн голын, делюви- пролювийн болон аллювийн гаралтай хайрга, чулуурхаг зузаан хурдсууд тогтжээ.

Уур амьсгал. Эх газрын уулын сэрүүн бүсийн хуурайдуу эрс тэс уур амьсгалтай. Хөдөө аж ахуйд нэн чухал ач холбогдолтой ургамлын дулаан хангамжийн гол үзүүлэлт нь агаарын хоногийн дундаж температур 10 хэмээс дээш дулаан байх үеийн температурын нийлбэр юм. Энэ температурын нийлбэрийн хэмжээ, хуваарилалт өргөрөг, байгалийн бүс, босоо бүслүүрийн онцлогоос хамаарч өөр өөр байдаг. Энэхүү температурын дундаж хэмжээ сав газрын эхэн хэсгийн уулархаг районд дунджаар 1500-2500°C, агаарын хоногийн дундаж температур 10°C-ээс дээш дулаан байх хоногийн тоо уулархаг нутгаар 70 хоног байна (Үндэсний атлас, 1990).

Агаарын температур олон жилийн дунджаар Дэлүүн суманд -3.7...-0.8°C, I сарын агаарын температур олон жилийн дунджаар Дэлүүнд -21.9°C хүйтэн байна. Зуны улиралд сав газрын эх харьцангуй сэрүүн VII сарын агаарын температур олон жилийн дунджаар Дэлүүнд 14.9°C байна.

Жилд орох хур тунадасны ихэнх нь зуны улиралд буюу VI, VII, VIII саруудад унаж, олон жилийн дунджаар жилд 99.17 мм тунадас унадаг. Жилд 65 хоног цасан ба шороон шуургатай, 8 хоногт хүчтэй салхилж салхины хамгийн их хурд 34-40 м/с хүрдэг ба салхины голлох чиглэл нь баруун, баруун хойт зүгээс байдаг (2000-2020 оны Дэлүүн өртөөний мэдээгээр).

Ургамал. Ойн ургамалжилт уулын ар сугаар маш бага хэмжээгээр тааралдана. Ой дотор *Lonicera altaica*, *Rosa acicularis* гэсэн хоёр зүйлийн сөөг, өвслөг ургамлаас *Festuca altaica*, *F. fenensis*, *Kobresia bellardii*, *Polygonum viviparum*, *Oxytropis alpina*, *Saussurea sumnevici*, *Thalictrum minus* гэх мэт зүйл ургана.

Амьтан. Өндөр уулын бүслүүрийн экосистемийн онцлогийг илэрхийлэх түгээмэл тархалттай гол амьтад гэвэл цоохор ирвэс (*Llncia uncia*), янгир ямаа (*Capra sibirica*), Алтайн аргал хонь (*Ovis ammon*), Тагийн огодой (*Ochotona alpina ssp. hoffmanni*), Алтайн тарвага (*Matmota baibacina*), Хадны барагчин (*Alticola argentatus*), Түүнчлэн аль ч экосистемд тохиолддог саарал чоно (*Canus lupus*), Шар үнэг (*Vulpes vulpes*) элбэг бий. Мэрэгчид болон уулын хээрийн амьтдаас монгол тарвага (*Marmota sibirica*), урт сүүлт зурам (*Citeilus undufatus*), монгол огодой (*Ochotona pallasi*), бор туулай (*Lepus tolai*), дорго (*Meles meies*), хярс (*Vulpes corsac*) зэрэг амьтад байна.

Шувуудаас Алтайн хойлог (*Tetraogallus altaicus*), Хилэн омруут ахууна (*Gavia arctica*), Цармын бүргэд (*Aguila chrysaetos*) зэрэг хөхтөн, мэрэгчид шувуудыг нэрлэж болно. тарважи бүргэд (*Aguila rapax*), сар (*Buteo hemilasius*), зээрд шонхор (*Falco naumanni*), начин шонхор (*Falco tinnunculus*), тоодог (*Otus tarda*) тохиолдоно.

II БҮЛЭГ. СУМДАД СҮҮЛИЙН 3 ЖИЛД БЭЛЧЭЭРИЙН ЧИГЛЭЛЭЭР ХИЙГДСЭН СУДАЛГАА ТООН ҮЗҮҮЛЭЛТ

2.1. Малын тоо толгой, бэлчээрийн даац

XXXXXXXXXXXXXXXXXX

2.2. Худаг уст цэг

Ус зүй, худаг уст цэгийн мэдээлэл

Бэлчээрийн тогтвортой менежментийн суурь судалгааны төслийн ажлын хүрээнд бид бүгд нутаг бэлчээрийг ашиглахад үндсэн хүчин зүйл болдог ус, уст цэгийн бүртгэл мэдээллийн асуудлыг хөндөн авч үзэн усны тооллого судалгааны материалуудыг олж авахыг зорин ажиллалаа.

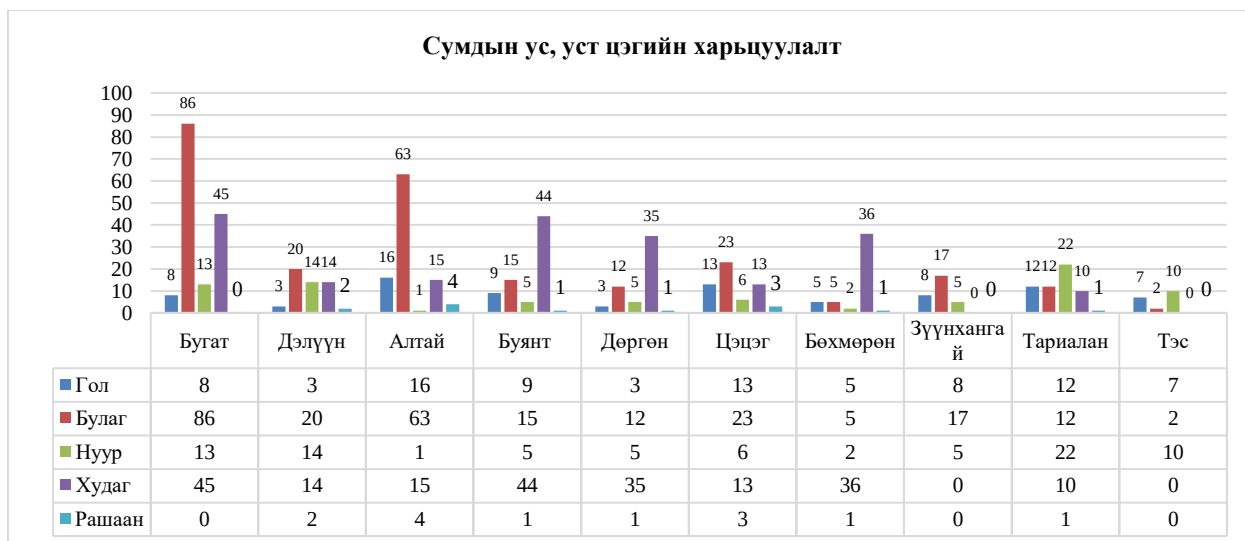
Хээрийн судалгаагаар явах хугацаанд тааралдсан ус, уст цэгүүдийг бүртгэх, зургийг нь авах, байршлыг нь тодорхойлох зэрэг ажлуудыг хэрэгжүүлж ажилласан.

Сумуудын байгаль орчны байцаагч болон сав газрын мэргэжилтэн нартай холбогдох, уулзаж ажиллахыг зорисон боловч хөдөө ажилтай явсан байх, амралттай байх зэрэг нөхцөл шалтгаанаас болж зарим тохиолдолд өөр арга хэлбэрээр холбогдож мэдээ материал авах бүрдүүлэх шаардлагатай тулгарч байв.

Өнөөдрийн байдлаар дараах хүснэгтэд үзүүлсэн ангилалд хамаарах бэлчээр ашиглалтад голлох нөлөө үзүүлэх ус, уст цэгүүдийн мэдээлэл нэгтгэгдсэн байна.

Хүснэгт 3. Судалгааны сумуудын уст цэгүүдийн нэгтгэл

Дд	Сумын нэр	Гол	Булаг	Нуур	Худаг	Рашаан	Нийт уст цэг
1	Бугат	8	86	13	45	0	152.0
2	Дэлүүн	3	20	14	14	2	53.0
3	Алтай	16	63	1	15	4	99.0
4	Буянт	9	15	5	44	1	74.0
5	Дөргөн	3	12	5	35	1	56.0
6	Цэцэг	13	23	6	13	3	58.0
7	Бөхмөрөн	5	5	2	36	1	49.0
8	Зүүнхангай	8	17	5	0	0	30.0
9	Тариалан	12	12	22	10	1	57.0
10	Тэс	7	2	10	0	0	19.0
	Total	215	635	107	202	24	1183.0

Зураг 20. Сумдын ус, уст цэгүүдийн харьцуулалт

Дээрх ус, уст цэгүүдийн нэгтгэлээс мэдээллийг нь харьцангуй тодорхой болгох үүднээс зураглалын програм хангамжийн мэдээлэл болон усны тооллогын материалаас сонгон дараах задаргааг үзүүлж байна.

Хүснэгт 4. Ховд аймгийн голуудын нэгтгэлээс

ID	Голын нэр	Цутгал гол	Xd	Xm	Xs	Yd	Ym	Ys	Голын дундаж өргөн	Голын урт,км	Голын дундаж гүн, м	Урсац м/сек
1	Улиастын	Булган	46	15	34	91	28	0	6.8		0.09	0.11
2	Улаан гангын	Их нарийн	46	36	40	92	8	19	0.8		0.03	0.01
3	Цүнхэг	Их нарийн	46	36	40	92	0	17	3.5		0.3	0.25
4	Арцат	Булган	46	39	38	91	46	30				
5	Хороон	Арцат	46	39	24	91	45	27				
6	Уст гол	Нарийн	46	34	21	91	52	14				
7	Их харгайт	Үенч	46	28	46	91	56	1	4.4		0.1	0.15
8	Нүцгэн	Үенч	46	20	26	92	7	22	2.28		0.17	0.19
9	Үенч	Шургана	46	2	0	92	0	30	7.2	135		0.23
10	Хөнгө	Харгайт	46	21	58	91	53	51	1		0.3	
11	Түргэн	Харгайт	46	29	41	91	52	4				
12	Их нарийн	Үенч	46	27	59	92	9	58	3.5			
13	Урд жаргалан	Үенч	46	15	54	92	2	54	2		0.05	0.02
14	Нарийн	Үенч	46	28	21	92	3	46	2.94		0.18	0.18
15	Хар чулуут		46	28	21	92	3	48				
16	Сөнхөл	Арцат	46	33	15	91	44	12				
17	Шиврийн гол	Дулаан	46	32	28	91	46	50				
18	Дулаан	Хүйтэн	46	31	51	91	48	22	1.32		0.05	
19	Хүйтэн	Харгайт	46	30	57	91	48	38				

206	Нарийн цүнхэгийн гол	Хөх нуурын гол	46	53	33.3	91	52	35.6	2.8	0.21	0.26	0.45
207	Сэнхэрийн гол		47	3	57.6	91	50	47.1	19.6	0.08	0.35	0.21
208	Алагийн гол	Сэнхэрийн гол	47	10	19.5	91	48	9.2	5.5	0.25	0.55	0.4
209	Дутуйн дунд буйр	Шургадаг	48	44	486	91	43	241	1.3	6.8	0.09	0.046
210	Бүрдийн хоолойн горхи	Шургадаг	48	48	638	91	49	978	1.2	6.2	0.05	0.033
211	Цагаан бургас	Увс аймгийн Өмнөговь сумын нутаг ороод ширгэдэг	48	48	49	91	43	227	5.7	17.4	0.2	5.7
212	Тавхайн гол		48	56	297	91	54	425	4.8	17.4	0.21	5.1
213	Хустын гол	Уулын бэлд шургадаг	48	42	161	91	36	9	1.8	11	2.5	3.8
214	Улиастан гол	Уулын бэлд	48	43	301	91	31	7	2	12	2.5	4.1
215	Буянт гол		47	51	20	91	5	30	7.6	0.52	3.31	0.84

Хүснэгт 5. Ховд аймгийн нууруудын нэгтгэлээс

№	Нуурын нэр	Нуурт цутгах гол	Нуураас эх авсан гол	X _d	X _m	X _s	Y _d	Y _m	Y _s	H, m	Нуурын мандлын талбай	Нуурын дундаж гүн
1	Баян нуур			46	18	48	91	51	40		4.9	
2	Дэвсэг нуур			46	34	33	91	50	12		0.05	
3	Цэцэг нуур			46	40	1	93	16	0			4.1
4	Хулмын цагаан нуур			46	11	0	93	28	12		6460	7.8
5	Шар хулсны нуур			46	37	51	93	13	20			
6	Ганц нуур			46	37	37	93	12	36			
7	Бага тойруулга нуур			46	46	0	93	13	0			
8	Их тойруулга нуур			46	43	30	93	12	55			
9	Шавагт нуур			46	35	2	92	49	46	2172	6000	8

10	Ногоон нуур			46	49	19	92	17	33	2697	5000	14
11	Давст нуур			46	46	37	92	18	26	2552	7200	1
12	Асгатын ногоон		асгат гол	46	29	0	92	42	59		5800	6
13	Бөөргийн ногоон		Боорж	46	29	0	92	42	6		13500	6
14	Хагийн нуур			45	44	49	92	11	5	2506	2500	0.8
15	Цагаан нуур	Хөвхөрийн гол		47	1	30	93	26	30	1368	13640	0.4
16	Хөдөө нуур	Алтан тээлийн горхи, булгууд		47	19	654	92	45	113	1149	9200	0.4
17	Хавцлын нуур			46	55	12	93	1	210	2034	11040	0.6
18	Холбоо цагаан нуур			47	14	2	92	27	4	1151	18640	0.3-0.7
19	Цагаан нуур			47	18	200	92	43	310	1167	8740	0.3
20	Бяцхан нуур			46	16	120	92	41	110	1156	6400	0.2-0.4
21	Хөндлөн харын тогтоол	үгүй	үгүй	47	16	14	92	8	46	1530	120	0.4
22	Хагийн нуур	үгүй	үгүй	47	13	59	92	9	16	1566	160	0.3
23	Далай нуур	Юмын хоолой	Чонохарайх	48	19	39	92	44	37	1211	52	1,8
24	Нуурууд			48	28	358	93	12	102	1168	8.6	0.7
25	Хөдөө нуур			48	9	58	93	2	25	1132	0,5	-

Хүснэгт 6. Ховд аймгийн рашааны нэгтгэлээс

№	Рашааны нэр	Xd	Xm	Xs	Yd	Ym	Ys	H	Ундарга
1	бугын хөндлөн булаг	46	14	1	92	18	41		0.4
2	халиуны хар давын булаг	46	33	30	93	9	30		0.5
3	хиагтын хөндлөн булаг	46	1	2	93	12	56		0.5
4	даадан булаг	45	34	56	91	4	10		
5	индэртийн булаг	45	36	35	91	22	33		
6	Хясааны рашаан	47	46	476	92	43	112	1310	0.1
7	Улаан байшинтын рашаан	47	38	247	93	8	283	1492	0.04
8	Дунд гол	47	41	63	92	44	832	1761	0.2
9	Дайргатын ар булаг	47	40	681	92	45	829	1736	0.2
10	Дэлгэрийн рашаан	46	40	6	93	38	0		0.5
11	Цахир боом	46	47	1	93	25	19	1671	0.11
12	Улаан булагын рашаан	48	1	49	91	39	8		

13	Улаан богоч	48	1	49	91	39	8		13
14	Сундуйлын рашаан	48	57	118	91	54	39	1789	0.6
15	Хар мөртийн рашаан	47	31	40	92	41	32		0.6
16	Нэвтийн рашаан	47	31	53	91	41	46.5	2075	0.005
17	Улаан эргийн рашаан	46	22	56	92	7	52		
18	Жаргалантын рашаан	47	44	457	92	27	177	2112	0.05
19	Ар хүжийн рашаан	47	6	16	91	47	0	2069	0.6
20	Зээрд морины рашаан	47	18	47	91	52	5	2108	0.5
21	Могой хар рашаан	46	33	58.3	92	19	56.8	2452	
22	Хар хагийн унгийн рашаан	46	48	24.9	92	17	13.1	2533	0.7
23	Хар булаг	46	8	17	92	58	54	2322	20л/с
24	Тахилт булаг	45	48	38	92	18	27	1340	

Хүснэгт 7. Ховд аймгийн булгийн нэгтгэлээс

ID	Булгийн нэр	Xd	Xm	Xs	Yd	Ym	Ys	H	Ундарга	lat	long
1	Хөх хөтлийн ам	46	36	21	92	0	28	2345		46.605833	92.00777778
2	Мараатын ам	46	35	3.1	92	0	57	2302		46.584194	92.01583333
3	Номтын ам	46	34	45	92	1	15	2104		46.579167	92.02083333
4	Баянсалааны Хөх булаг	46	33	30	92	1	54	2018		46.558333	92.03166667
5	Хүүргэлтийн ам	46	28	18	92	3	14	2089		46.471667	92.05388889
6	Шаралтын ам	46	37	6	92	0	22	2087		46.618333	92.00611111
7	Давааны Хөх булаг	46	33	53	92	3	55	2506		46.564722	92.06527778
8	Өргөн ширэг	46	30	59	92	3	49	2005		46.516389	92.06361111
9	Хөх хөтөл	46	38	54	92	8	48	2589		46.648333	92.14666667
625	Хөх сайрын булаг	46	41	32	93	22	40		0.88	46.692222	93.37777778
626	Хойт салааны булаг	46	41	19	93	25	28		0.73	46.688611	93.42444444
627	Хөх булаг	45	57	17	92	24	45			45.954722	92.4125
628	Шил булаг	46	2	37	93	12	23			46.043611	93.20638889
629	Давааны ус булаг	46	45	9	93	17	58	1956		46.7525	93.29944444
630	Хажанга булаг	46	31	8	93	30	7	2266		46.518889	93.50194444
631	Ил булаг	46	32	19	93	29	14	2240		46.538611	93.48722222
632	Хавчиг булаг	46	13	22	93	29	5	1922		46.222778	93.48472222
633	Талын булаг 1	45	56	45	92	52	22			45.945833	92.87277778
634	Талын булаг 2	45	57	17	92	24	45			45.954722	92.4125
635	Талын булаг 3	45	55	52	92	19	0			45.931111	92.31666667

Хүснэгт 8. Ховд аймгийн голуудын нэгтгэлээс

I D	Эзэмшигч	X d	X m	Xs	Y d	Y m	Ys	Lat	Long	Зориулалт	Худгийн гүн	Ундрага	Гаргасан огноо
1	Сумын төв	46	41	31	92	17	32	46.6919444	92.29222222	ундны	27.1	2.4	1983
2	Гандан хийд	46	55	33	93	37	24	46.9258333	93.62333333	ундны		1.4	2009

3	Буянт баг	46	52	4 8	93	57	4 8	46.88	93.9633333 3	ундны	9.3	1	200 9
4	ЗДТГазар	46	56	3 3	93	36	4 4	46.9425	93.6122222 2	ундны		1.6	201 0
5	ЗДТГазар	46	56	3 3	93	37	4 1	46.9425	93.6280555 6	ундны		2	
6	11 жилийн дунд сургууль	46	56	3 3	93	36	5 5	46.9425	93.6152777 8	ундны		2.1	201 0
7	Сумын иргэд	46	55	3 3	93	37	1 8	46.925833 3	93.6216666 7	ундны		2.6	
8	Хаус хороолол	46	56	3 4	93	36	5 8	46.942777 8	93.6161111 1	ундны	59	2.6	
9	Япон тур	46	55	5 4	93	37	2	46.931666 7	93.6172222 2	ундны	61	1.6	
10	Наадмын талбай	46	56	6	93	36	4 3	46.935	93.6119444 4	ундны	67	1.6	
11	Хуучин сумын худаг	46	56	4	93	37	3	46.934444 4	93.6175	ундны	71	2.5	201 7
12	Сампил	46	57	2 8	93	29	2 7	46.957777 8	93.4908333 3	ундны		0.8	
13	ЗДТГ	47	25	3 5	92	14	5 0	47.426388 9	92.2472222 2	Сумын төв Халуун ус		2.7	197 2
14	Дөргөн сум сүм	48	20	3 3	92	37	3 6	48.3425	92.6266666 7	Поондны худаг		1.6 .	200 8
15	Улаан товгор	47	58	4 0	91	48	2 0	47.977777 8	91.8055555 6	ундны		0.9	
16	108-н газар	48	7	2 0	91	50	1 0	48.122222 2	91.8361111 1	ундны		2.2	
17	захын гуу	48	10	1 0	91	50	1 6	48.169444 4	91.8377777 8	ундны		1	
18	Цахир	47	10	8	91	21	1 2	47.168888 9	91.3533333 3	ундны		1	
19	Хар цохионы худаг	46	5	1 0	92	1	1 0	46.086111 1	92.0194444 4	ундны		1	
20	Дөрөлж	47	58	5 0	91	48	3 8	47.980555 6	91.8105555 6	ундны		0.9	

Сумдын уст цэгийн мэдээллийн бүртгэлээс:

Хүснэгт 9. Цэцэг сумын нутаг дахь булаг

Дд	Булгийн нэр	г	м	с	г	м	с	Ундрага
1	Ембүүгийн булаг	46	15	21	93	7	51	0.8
2	Хүрэн бэлчэрийн булаг	46	4	20	93	10	29	0.57
3	Ар булаг	46	20	1	92	55	33	0.4
4	Хөндлөн булаг	46	13	59	93	18	35	0.57
5	Хөтлийн хараат булаг	46	19	1	92	56	38	0.43
6	Асгатын булаг	46	14	20	93	2	20	0.4
7	Цармын булаг	46	15	27	93	0	4	0.17

8	Давааны налагийн булаг	46	21	19	92	54	6	0.11
9	Эхэн давын булаг	46	20	21	93	6	6	0.61
10	Хуримтын эхний булаг	46	20	10	93	4	34	0.13
11	Хажуу булаг	46	28	18	93	30	6	0.38
12	Толийн булаг	46	33	24	93	28	6	0.2
13	Хөх сайрын булаг	46	41	32	93	22	40	0.88
14	Хойт салааны булаг	46	41	19	93	25	28	0.73
15	хөх булаг	45	57	17	92	24	45	
16	шил булаг	46	2	37	93	12	23	
17	Давааны ус булаг	46	45	09	93	17	58	
18	Хажанга булаг	46	31	08	93	30	07	
19	Ил булаг	46	32	19	93	29	14	
20	Хавчиг булаг	46	13	22	93	29	05	
21	Талын булаг 1	45	56	45	92	52	22	
22	Талын булаг 2	45	57	17	92	24	45	
23	Талын булаг 3	45	55	52	92	19	00	

Хүснэгт 10. Цэцэг сумын нутаг дахь гол

№	Голын нэр	Цутгал гол	Xd	Xm	Xs	Yd	Ym	Ys	Голын дундаж өргөн	Голын урт, км	Голын дундаж гүн, м	Урсац м/сек
1	Ембүүгийн гол	Майхан чулуу	46	16	16	93	7	44	1.7		0.17	0.1
2	Майхан чулууны гол	Ангирт	46	11	29	93	7	46	2.7		0.21	0.22
3	Цагаан бэлчрийн		46	17	55	93	21	5	1.2		0.23	0.7
4	Улиаст тохойн гол	Ангирт	46	5	47	93	3	59	1.5		0.19	0.7
5	Буга боодог		46	13	59	93	14	34	1.1		0.31	1.2
6	Хөшөөтийн гол		46	6	29	93	21	51	1.5		0.29	0.3
7	Хужиртын гол	Ангирт	46	17	1	93	55	27	2.3		0.29	0.53
8	Хуримтын гол		46	20	45	93	55	27	1.8		0.17	0.21
9	Хойт богосын гол		46	25	19	93	10	38	1.1		0.09	1.44
10	Урд богосын гол		46	21	58	93	11	37	2.3		0.22	0.2
11	Нүцгэний гол		46	27	53	92	53	0	2		0.5	0.36
12	Бунханы гол		46	21	0	93	22	1	2.5		0.7	0.13
13	Ангиртын гол	Бодонч	46	15	22	92	59	38	4		0.45	0.27

Хүснэгт 11. Цэцэг сумын нутаг дахь нуур

№	Нуурын нэр	Нуурт цутгах гол	Нуураас эх авсан гол	Xd	Xm	Xs	Yd	Ym	Ys
1	Цэцэг нуур			46	40	1	93	16	0
2	Хулмын цагаан нуур			46	11	0	93	28	12
3	Шар хулсны нуур			46	37	51	93	13	20
4	Ганц нуур			46	37	37	93	12	36
5	Бага тойруулга нуур			46	46	0	93	13	0

6	Их тойруулга нуур			46	43	30	93	12	55
---	-------------------	--	--	----	----	----	----	----	----

Хүснэгт 12. Цэцэг сумын нутаг дахь худаг

№	Эзэмшигч	Xd	Xm	Xs	Yd	Ym	Ys	H	Зориулалт	Худгийн гүн м	Ундрага л/с	Худгийн паспорт улсын бүртгэлийн дугаар
1	Хөшөөтийн худаг	46	48	3	93	19	5		Бэлчээр	55	1.8	3399
2	Зүүн хоолой									88.8	1	2303
3	Их улааны									62.3	12	5788
4	Зээгийн хотгор									30		5823
5	Тээг									105	1.1	7599
6	Сумын төв									65	4	7609
7	Яргайтын	46	37	10	93	10	0		Бэлчээр	16	1	822
8	Ялаатын	46	23	22	93	19	0		Бэлчээр	17	0.9	351
9	Олон худаг									12	0.6	371
10	Тэжээлийн цэг									11	0.5	346
11	Цагаан шандны									75	0.6	487
12	Хөх үзүүрийн	46	30	10	93	2	10		Бэлчээр	23	1.3	221
13	Улаан толгойн дэвсэг	46	21	40	93	23	3	2389	Бэлчээр	50	1	2092

Хүснэгт 13. Цэцэг сумын нутаг дахь рашаан

№	Рашааны нэр	Xd	Xm	Xs	Yd	Ym	Ys	H	Ундарга
1	Бугын хөндлөн булаг	46	14	1	92	18	41		0.4
2	Халиуны хар давын булаг	46	33	30	93	9	30		0.5
3	Хиагтын хөндлөн булаг	46	1	2	93	12	56		0.5

Хүснэгт 14. Дэлүүн сумын уст цэгийн бүртгэл

№	Сумын нэр	Талбайн нэр	Талбайн дугаар	Талбайн хэмжээ /га/	Цэгийн дугаар	Эргэлтийн цэгийн солбицол	
						ЗУ	ХӨ
1	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	1	90° 32' 15.387" E	47° 35' 45.192" N
2	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	2	90° 32' 3.905" E	47° 35' 48.621" N
3	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	3	90° 47' 20.488" E	47° 44' 1.090" N
4	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	4	90° 47' 16.496" E	47° 43' 45.126" N
5	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	5	90° 47' 12.505" E	47° 43' 29.161" N
6	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	6	90° 47' 8.515" E	47° 43' 13.196" N
7	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	7	90° 47' 4.752" E	47° 42' 57.206" N

8	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	8	90° 47' 0.404" E	47° 42' 41.308" N
9	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	9	90° 46' 53.343" E	47° 42' 25.835" N
10	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	10	90° 46' 46.283" E	47° 42' 10.362" N
11	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	11	90° 46' 39.224" E	47° 41' 54.889" N
12	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	12	90° 46' 32.167" E	47° 41' 39.416" N
13	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	13	90° 46' 21.252" E	47° 41' 25.327" N
14	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	14	90° 46' 5.525" E	47° 41' 13.187" N
15	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	15	90° 45' 53.181" E	47° 40' 59.380" N
16	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	16	90° 45' 40.100" E	47° 40' 45.860" N
17	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	17	90° 45' 22.295" E	47° 40' 35.424" N
18	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	18	90° 45' 3.339" E	47° 40' 25.544" N
19	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	19	90° 44' 44.313" E	47° 40' 16.112" N
20	Дэлүүн	Үерт гол	1	2530.00	20	90° 44' 23.338" E	47° 40' 8.452" N

2.3. Цаг агаарын төлөв байдал

Уур амьсгал

Монгол орны Баруун бүс нутаг нь байгаль газарзүйн нөхцлөөрөө ихээхэн өвөрмөц, байгалийн 3 их мужийг дамнан байрлах тул судалгаанд хамрагдаж буй дөрвөн аймгийн нутаг дэвсгэр нь байгалийн төрхөөрөө өөр хоорондоо ялгаатай байдаг. Тухайлбал Алтайн уулархаг их мужид хамрагдах Хархираа-Түргэний уулс, Хангайн их мужид багтах Хан Хөхийн уулс, Говийн их мужид багтах Их нууруудын хотгорын Увс Хар-Ус нуурын хотгор, Зүүн гарын говь, Алтайн өвөр говь эзэлдэг (Монгол тулсын үндэсний атлас, ред Д.Доржготов УБ. 2009). Иймд энэ онцлогтой уялдан уур амьсгалын элементүүдийн хуваарилалт үндсэндээ уулт хотгорын системд захирагддаг.

Ийм учраас энэ бүс нутгийн уур амьсгалын элементүүдийн орны бүслэг шинж чанар уулзүйн нөлөөгөөр бүрэн алдагдсан байдаг. Үүнийг бүс нутгийн олон жилийн дундаж жил, улирлын агаарын температур, хур тунадасны газарзүйн хуваарилалтаас харж болно. Олон жилийн дундаж агаарын температур $-1.2^{\circ}\text{C}+5.6^{\circ}\text{C}$ хооронд (Зураг), өвлийн улирлын дундаж агаарын температур газарзүйн байршлаас хамааран $-14.1^{\circ}\text{C}-40.8^{\circ}\text{C}$, харин зуных $+13.5^{\circ}\text{C} +22^{\circ}\text{C}$ хооронд тус тус хэлбэлзэж байна (Хүснэгт).

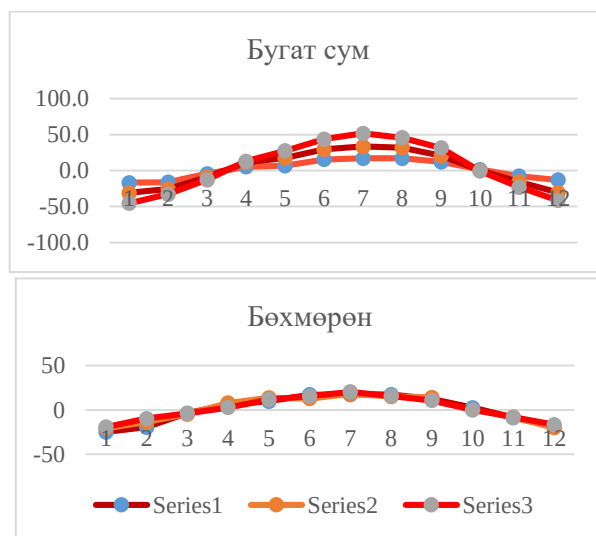
Өвлийн улиралд нам доор газарт буюу Их нууруудын хотгорт харьцангуй хүйтэн, уулархаг хэсэгтээ дулаан байна. Энэхүү бүс нутаг нь далай тэнгисээс ихээхэн алслагдсан, Евразийн эх газрын төвд тал бүрээсээ өндөр уул нуруугаар хүрээлэгдсэн, далайн түвшнээс 1500 гаруй м лүү өндөр өргөгдсөн зэргээс шалтгаалан эх газрын эрс тэс, хатуу ширүүн уур амьсгалтай.

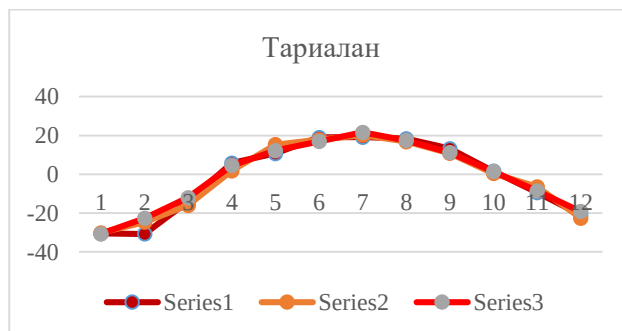
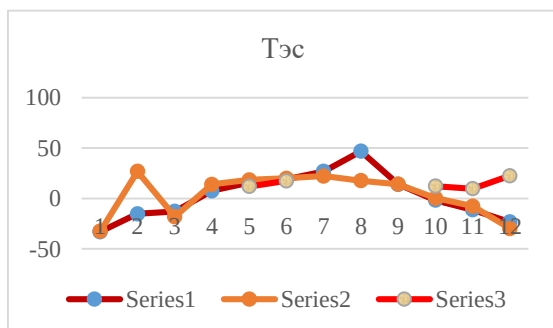
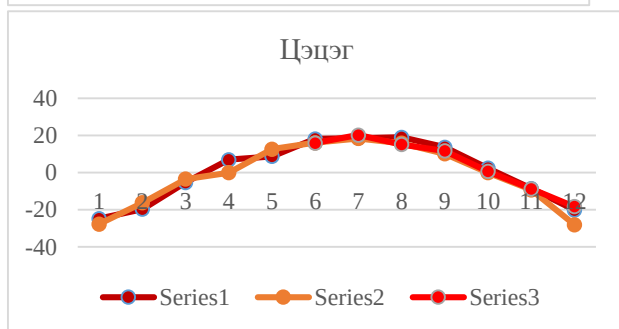
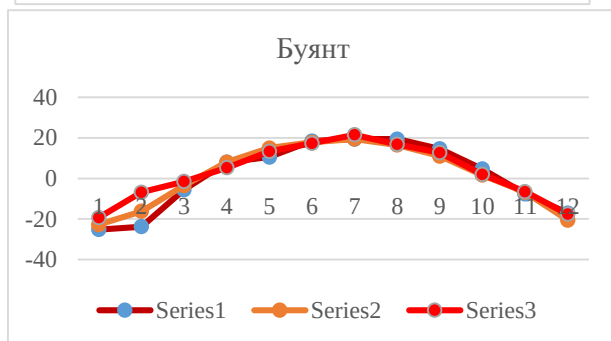
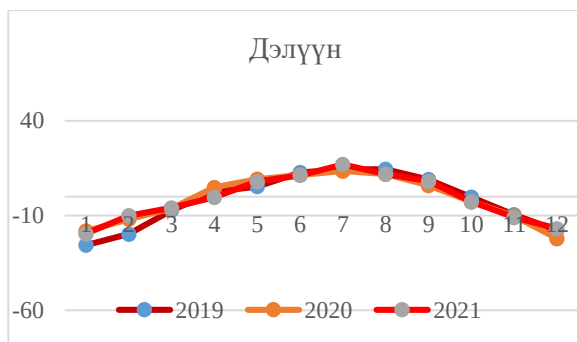
Уур амьсгалын гол онцлог бол жилийн дөрвөн улирлын ялгаа ихтэй, энэ чанараараа агаарын температурын хэлбэлзэл өндөр, хур тунадас бага, уур амьсгалд өргөрөгийн болон өндрийн бүслүүрийн ялгаа тодорхой илэрдэг. Зуны улирал VI сараас VIII сарын дунд хүртэл үргэлжлэх ба хуурай зун, хүйтэн, урт өвөл XI сараас IV сар хүртэл үргэлжлэх өвөлтэй ба хавар намрын улирлын үргэлжлэх хугацаа сүүлийн гурван жилд бага зэрэг хэлбэлзэж байна.

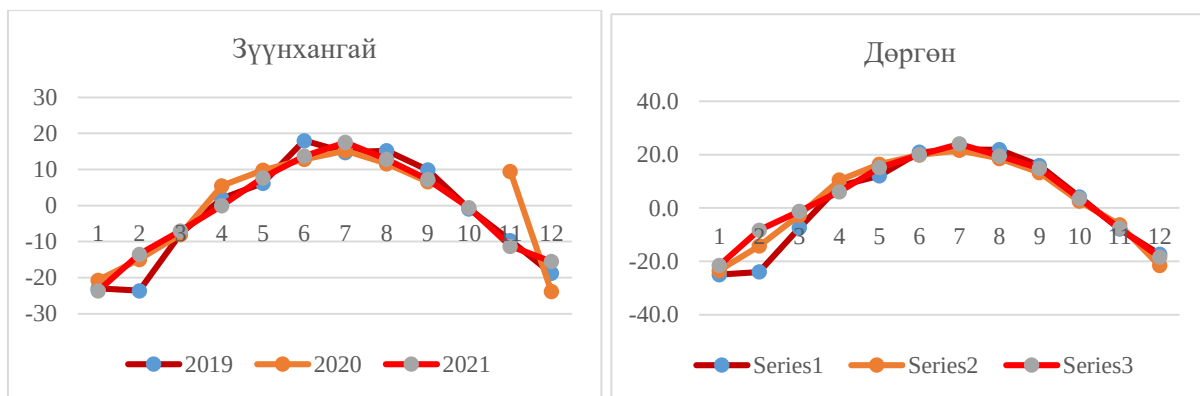
Жилийн дундаж температур $-1.2^{\circ}\text{C}+5.6^{\circ}\text{C}$ хооронд, I сарын дундаж температур $14.1^{\circ}\text{C}-40.8^{\circ}\text{C}$, VII сарын дундаж температур $+13.5^{\circ}\text{C} +22^{\circ}\text{C}$ хооронд тус тус хэлбэлзэж байна. Жилийн дундаж агаарын температур уулархаг нутгаар -1.5°C -аас хүйтэн, хамгийн хүйтэн өвөл нь Тэс сум -40.8°C , дулаан өвөл нь Алтай суманд -14.1°C , зуны улирлын 6-р сарын үзүүлэлтээр хамгийн халуун нь Дөргөн сум 20.9°C , зундаа сэрүүн сум нь Дэлүүн $11.214.1^{\circ}\text{C}$ байна.

Хүснэгт 15. Агаарын температурын жилийн явц (°C)

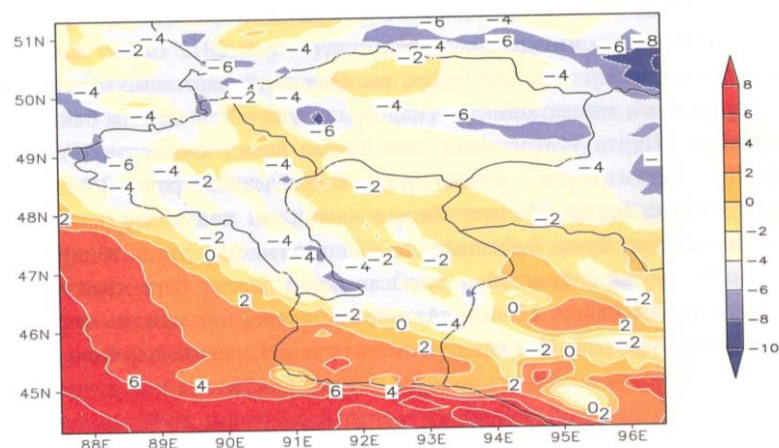
				Агаарын температурын олон жилийн дундаж (°C)														
	Аймаг	Сумууд	Кластерын дугаар	Онууд	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	дундаж	
	Говь-Алтай	Бугат	Кластер-V	2019	-16.8	-16.2	-4.3	5.3	6.8	15.4	17	17.1	12.15	1.5	-7.6	-12.9	1.5	
2020				-14.2	-9.5	-4.8	6	10.7	14.1	16.45	14.8	8.5	-1.38	-8.13	-17.6	1.2		
2021				-14.4	-7.1	-3.7	1.8	9.9	14.3	18.3	13.7	10.8	-0.6	-7.3	-11.1	2.1		
1	Баян-Өлгий	Дэлүүн	Кластер-IV	2019	-25.6	-19.8	-7.2	2.5	5.3	12.7	14.3	14.4	9	-0.3	-9.6	-17.8	-1.8	
2020				-18.2	-11.9	-6.3	4.9	9.2	11.4	13.5	11.8	5.9	-2.7	-10.2	-22.1	-1.2		
2021				-19.6	-10.1	-5.9	-0.4	7.9	11.2	16.9	11.9	8.1	-2.7	-11	-16.9	-0.9		
2	Ховд	Алтай	Кластер-V	2019	-14.5	-15.6	-1.3	8.7	11.2	19.2	20.9	21.4	0.0	4.6	-7.9	-13.7	2.7	
2020				-14.1	-10.1	-2.8	12.0	15.3	18.2	20.10	18.5	12.47	1.8	-6.2	-18.95	3.9		
2021				-18.8	-9.97	-3.41	6.4	15.0	18.33	22.91	18.029	13.4	3.2903	-8.60	-12.2	3.7		
4		Буянт	Кластер-IV	2019	-25.1	-23.8	-5.51	7.913	10.53	18.39	19.34	19.35	14.56	4.623	-7.61	-17.1	1.3	
2020				-22.7	-16.2	-3.46	8.043	14.95	17.82	19.43	16.48	10.98	1.61	-6.77	-20.5	1.6		
2021				-19.2	-6.77	-1.51	5.253	13.28	17.3	21.5	16.74	12.64	1.932	-6.51	-17.6	3.1		
5		Дөргөн	Кластер-IV	2019	-25.0	-24.0	-7.5	8.2	12.1	20.9	21.9	21.8	15.9	4.2	-7.94	-17.35	1.9	
2020				-23.44	-14.3	-2.71	10.437	16.41	19.9	21.603	18.574	13.283	2.5581	-6.27	-21.57	2.9		
2021				-21.57	-8.318	-1.265	6.1	15.139	19.96	23.987	19.516	14.81	3.5613	-7.563	-18.4	3.8		
6		Цэцэг	Кластер-II	2019	-24.82	-19.69	-5.281	6.9267	8.7419	18.15	18.629	19.074	13.713	2.4032	-8.607	-20.16	0.8	
2020				-27.72	-16.2	-3.465	0	12.652	16.11	18.45	15.832	10.127	-0.048	-9.253	-28.09	-1.0		
2021									15.947	20.239	15.203	11.697	0.6871	-8.72	-18.33	5.2		
7	Увс	Бөхмөрөн	Кластер-I	2019	-24.9	-19.5	-3.5	5.9	9.7	17.2	17.3	17.3	12.2	2.5	-8.7	-18.7	0.6	
2020				-20.7	-13.7	-4.7	7.7	13.7	12.8	18	15.1	14.1		-8.1	-20	1.3		
2021				-19.2	-9.8	-4	2.7	11.8	15.6	20.3	15.7	10.6	0	-8.2	-16.6	1.6		
8		Зүүнхангай	Кластер-III	2019	-23	-23.6	-7.8	2	6.2	18	14.7	15.2	9.9	-0.9	-9.7	-18.8	-1.5	
2020				-20.7	-14.9	-8	5.5	9.8	12.8	15.2	11.6	6.6		9.5	-23.8	0.3		
2021				-23.6	-13.5	-7	0/2	7.7	13.7	17.5	12.8	7.2	-0.6	-11.3	-15.5	-1.1		
9		Тариалан (Улаангом станц)	Кластер-I	2019	-30.5	-30.8	-13.9	5.8	10.7	19	19.1	18.3	13.2	1.6	-9.4	-20.9	-1.5	
2020				-30.2	-24.7	-16	1.8	15.3	17.8	20.2	16.8	10.8	0.4	-6.4	-22.6	-1.4		
2021				-30.7	-22.7	-12	4.5	12.2	16.9	21.6	17.4	11.1	1.4	-8.6	-19.2	-0.7		
		Тэс	Кластер-III	2019	-33.1	-15.2	-12.8	7.5433	15.6	19.1	26.8	46.852	14	-1.8	-11.2	-23.3	2.7	
2020				-32.6	-26.9	-18.1	13.9	18.4	20	22.3	17.6	14.2	0.3	-7.6	-29.9	-0.7		
2021				-40.8	-20.7	-20.9	7.5	11.9	17.4	37.2	17.8	13.7	12.2	9.7	22.6	5.6		

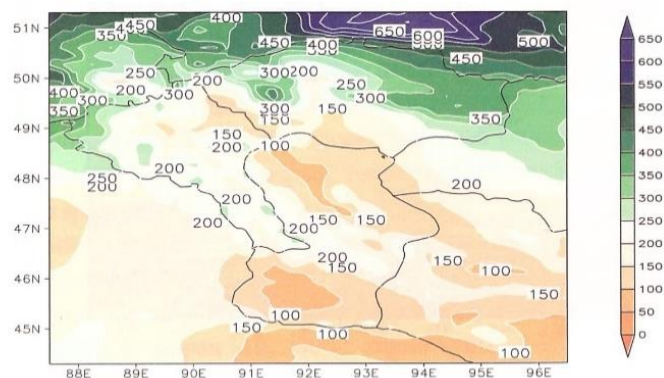

Зураг 21. Цаг уурын өртөөний мэдээ (Агаарын температурын хуваарилалт сараар ($^{\circ}\text{C}$))

Зураг 22. Монгол Алтайн бүсийн жилийн дундаж агаарын температурын хуваарилалт (Монгол Алтайн бүс нутгийн байгаль нийгэм эдийн засгийн өнөөгийн байдал, цаашдын хандлага, ред Ч.Лхагвасүрэн УБ 2017)

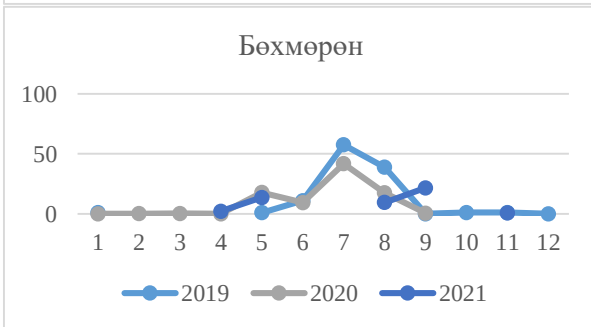
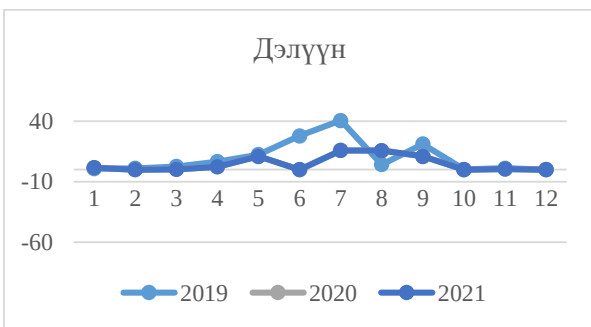
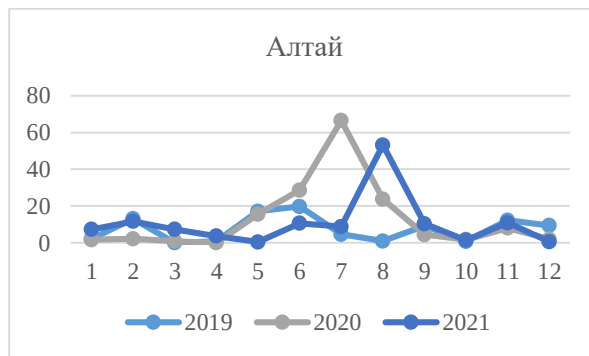
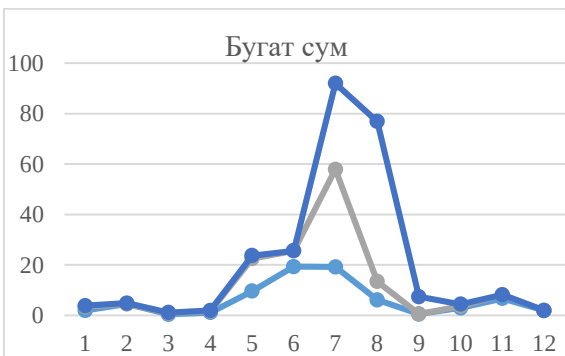
Монгол Алтай бүс нутагт жилд ойролцоогоор 50-350 мм хур тунадас унадаг харин өвөл 5-25 мм (Зураг), зун 30-200 мм орчим хур тунадас унадаг байна (Зураг). Хур тунадасны 64 орчим хувь зундаа орох бөгөөд бүс нутгийн уулзүйн нөлөөгөөр хур тунадас уулархаг хэсэгтээ ялангуяа зуны улиралд харьцангуй их байна. Сүүлийн 20 жилд агаарын температурын эрчимтэй дулааралт, хур тунадасны бууралт ажиглагдаж байгаа болно (Монгол Алтайн бүс нутгийн байгаль нийгэм эдийн засгийн өнөөгийн байдал, цаашдын хандлага, ред Ч.Лхагвасүрэн УБ 2017).

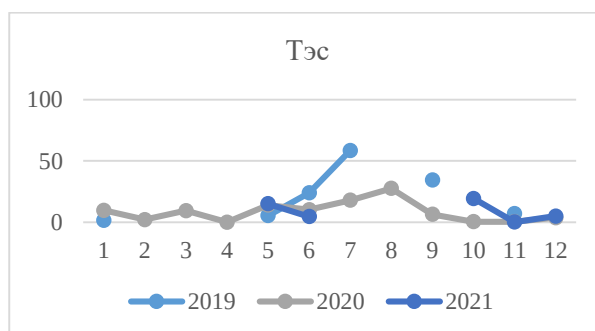
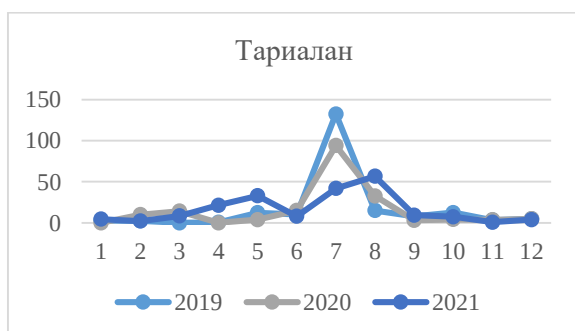
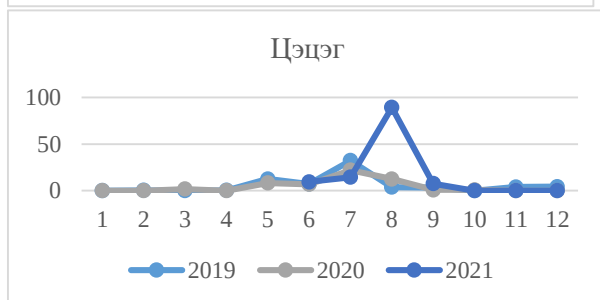
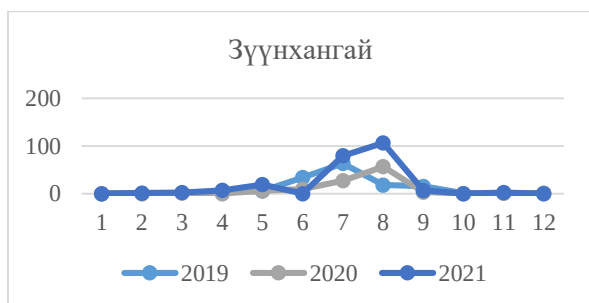
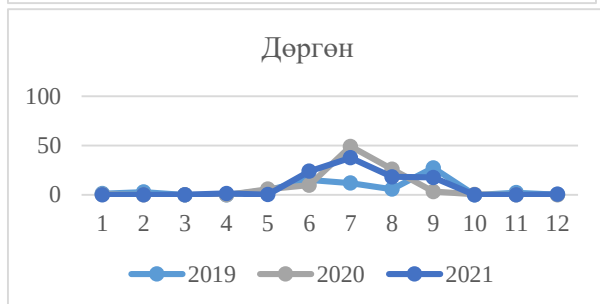
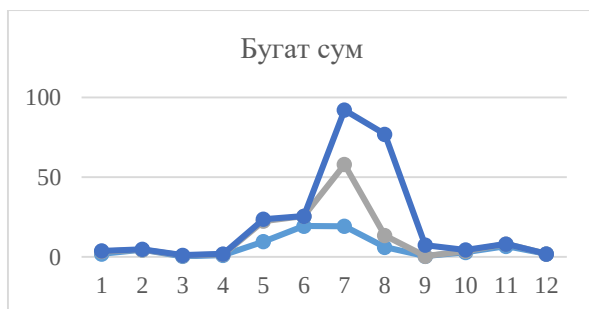

Зураг 23. Баруун бүс нутгийн хур тунадасны орон зайн хуваарилалт (Монгол Алтайн бүс нутгийн байгаль нийгэм эдийн засгийн өнөөгийн байдал, цаашдын хандлага, ред Ч.Лхагвасүрэн УБ 2017)

Хүснэгт 16. Хур тунадасны жилийн явц (мм)

Хур тунадасны хэмжээ (mm)																
Аймаг	Сумууд	Кластерын дугаар	Онууд	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	дундаж
Говь-Алтай	Бугат	Кластер-V	2019	1.9	4.5	0.4	1.1	9.6	19.3	19.2	6.1	0.5	2.9	6.7	1.9	74.1
			2020	1.5	0	0.5	0.5	12.9	6.3	38.7	7.3	0	0.7	1.4	0	69.8
			2021	0.4	0.3	0.2	0.3	1.2	0	34.1	63.5	6.9	0.8	0	0	107.7
Баян-Өлгий	Дэлүүн	Кластер-IV	2019	0.9	1	2.6	6.6	12.4	27.8	40.6	4.2	21.1	0.1	1.2	0	118.5
			2020	1.6	0	0.2	2.4	11	0	15.8	15.7	11	0	0.5	0	58.2
			2021	0.8	0	2.7	3.7	8.3	16.1	22.1	62.3	0.6	6.3	1.8	0.5	125.2
Ховд	Алтай	Кластер-V	2019	2.2	13.1	0	0.9	17.2	19.8	4.6	1	9.2	0.8	12.3	9.4	90.5
			2020	1.7	2.2	0.9	0	15.6	28.6	66.5	23.8	4.5	1.8	8	2	155.6
			2021	7.3	11.7	7.3	3.7	0.5	10.6	8.8	53.2	10.4	1.4	10.9	0.6	126.4
	Буянт	Кластер-IV	2019	1.8	3.6	0	6.2	23.1	51.9	26.9	15.6	11.3	0.6	3	3.4	147.4
			2020	0	0	1.8	0	23.8	5.9	51.9	34.3	1.3	0.7	0	0.7	120.4
			2021	0.2	0	1.4	4.6	1.8	95.2	15.7	80.6	0.6	0	0	5.5	205.6
	Дөргөн	Кластер-IV	2019	1.3	2.8	0	0	4.8	15.2	12	5.8	27.4	0	2.2	0.2	71.7
			2020	0.4	0	0	0	5.8	9.8	49.1	26.1	3.3	0.5	0	0	95
			2021	0	0	0.1	1.4	0.3	24	37.6	18.3	17.7	0	0	0.6	100
	Цэцэг	Кластер-II	2019	0	0.3	0	0.4	12.6	7.2	32.2	3.8	3.4	0	4	4.3	68.2
			2020	0	0	1.8	0	8.2	6.9	22	12.6	0.8	0.8	0	0	53.1
			2021						9.4	14.4	89.2	7.6	0	0	0	120.6
Увс	Бөхмөрөн	Кластер-I	2019	0.9				1	10.9	57.5	38.8	0	1.1	1.1	0	111.3
			2020	0	0.2	0.3	0	17.7	9.3	41.7	17.5	0.6				87.3
			2021				2.2	13.6			9.5	21.6		0.8		47.7
	Зүүнхангай	Кластер-III	2019		0.5		4.2	5.8	33.8	63.4	18	15.3	0.5	1	0.9	143.4
			2020	0	0	1.2	0	6.1	9.3	27.4	57	3.5	0	0.9	0.6	106.0
			2021	0	1.2	2.2	6.9	19	0	79.8	106.6	6.8	0	2.3	0	224.8
	Тариалан (Улаангом станц)	Кластер-I	2019	2.9	2.5	0	0.5	12.2	10.2	132.5	14.9	7.8	12.4	3.2	4.8	203.9
			2020	0	9.9	14.2	0	3.9	14.9	94.1	32.6	3	4.1	3.6	4.8	185.1
			2021	4.5	2.1	8.3	21.3	32.8	8	41.8	56.7	9.4	7.3	0.8	3.9	196.9
	Тэс	Кластер-III	2019	1.6				5.4	24	58.5		34.4		7.1		131
			2020	9.7	2.2	9.4	0	14	10.2	17.9	27.6	6.5	0.4	0.4	3.7	102
			2021	4.1	4.1		0.4	15.1	4.6	16.7	11	29.5	19.4	0.2	5	110.1

Зураг 24. Цаг уурын өртөөний мэдээ (Хур тунадасны хуваарилалт сараар (°C))

Хур тунадасны хэмжээнээс тухайн жилийн бэлчээрийн ургац ихээхэн хамаардаг. Монгол оронд хур тунадасны нийт хэмжээ бага боловч уул нуруудын байршил, тэдгээрийн өндөршилтэй уялдан жилд орох тунадасны хэмжээ газар нутаг бүхэнд харилцан адилгүй байна. Тухайлбал: Хангай, Хөвсгөл, Хэнтийн уулархаг нутаг, томоохон голын хөндий нутгаар жилдээ 250-390 мм тунадас ордог бол Алтайн уулархаг нутгаар 90-130мм болон тал хээрийн нутгаар 180-280мм орчим тунадас ордог байна. Ийнхүү хур тунадасны хэмжээ хойноосоо урагшлах тусам багасаж

говийн нутгаар хамгийн бага жилдээ 70-150мм тунадас орно. Алтайн өвөр говь болон өмнөд хил орчмоор 40-60мм түүнээс ч бага хур тунадас орох тохиолдол байдаг.

Дээрх хүснэгтээс харвал хур тунадас хамгийн их унасан нь Зүүнхангайд 224.8mm, хамгийн бага нь Бөхмөрөнд 47.7 mm байна. Энэ нь уулархаг нутгаараа тунадасны үзүүлэлт өндөр, нам дор газар, хотгороороо хур тунадас бага байх зүй тогтлыг илэрхийлж байна.

Уур амьсгалын элементүүдээс хамгийн тогтвортой байдаг орон бол салхи юм. Хүснэгт -д бүс нутгийн дундаж салхины их хурдыг үзүүлэв.

Хүснэгт 17. Бүс нутгийн дундаж салхины их хурд

					Салхины хамгийн их хурд м/с														
	Аймаг	Сумууд	Кластерын дугаар	Онууд	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Их		
1	Говь-Алтай	Бугат	Кластер-V	2019	20	32	31	39	34	28	28	21	23	34	35	29	39.0		
				2020	24	26	31	18	28	27	23	32	34	30	23	32	34.0		
				2021	33	30	32	29	41	0	0	23	33	26	32	25	41.0		
2	Баян-Өлгий	Дэлүүн	Кластер-IV	2019	16	14	16	22	24	16	20	14	14	20	16	10	24.0		
				2020	16	15	18	14	20	18	14	16	16	20	13	14	20.0		
				2021	18	18	22	22	22	18	16	14	18	14	22	14	22.0		
3	Ховд	Алтай	Кластер-V	2019	4	4	10	10	10	2	8	4	5	4	6	4	10.0		
				2020	4	4	8	6	10	5.3	8	8	6	4	4	2	10.0		
				2021	4	4	8	10	5	10	8	6	8	4	6	4	10.0		
4		Буянт	Кластер-IV	2019	12	7	13	22	21	17	20	16	24	18	22	19	24.0		
				2020	10	18	18	18	18	22	19	18	16	15	13	12	22.0		
				2021	17	23	24	29	23	26	20	19	19	19	24	8	29.0		
5		Дөргөн	Кластер-IV	2019	10	6	16	16	12	10	10	8	8	10	14	6	16.0		
				2020	4	10	14	12	10	12	10	8	10	12	6	6	14.0		
				2021	6	14	14	12	12	10	10	6	10	10	12	6	14.0		
6		Цэцэг	Кластер-II	2019	17	18	20	20	20	16	15	19	10	13	18	4	20.0		
				2020	6	18	18	18	12	23	15	19	14	19	16	17	23.0		
				2021						22	23	20	19	16	20	12	23.0		
7	Увс	Бөхмөрөн	Кластер-I	2019	7	4	9	8	8	4	6	3	6	5	7	4	9.0		
				2020	2	4	7	3	6	6	3	3	3	4	5	4	7.0		
				2021	4	6	7	6	6	4	4	4	7	5	7	2	7.0		
8		Үүнхангай	Кластер-III	2019	7	3	6	5	8	5	3	4	6	6	8	4	8.0		
				2020	5	7	6	5	6	4	4	6	5		8	6	8.0		
				2021	6	8	10	8	7	11	4	7	7	5	5	6	11.0		
9		Гаригалан (Улаанго м.станц)	Кластер-I	2019	6	5.0	13	21	19	15	16	17	11	16	16	5	21.0		
				2020	4	7	14	11	21	12	16	12	14	14	18	4	21.0		
				2021	5	8	16	14	14	16	13	12	14	11	8	5	16.0		
10		Тэс	Кластер-III	2019	6		9		19	15	7		14	12	10	6	19.0		
				2020	2	4	11	10	31.1	16	17	12	12	11	11	6	31.1		
				2021	4	2	11	14	15	15	9	14	14	12	24	26	26.0		

Зонхилох салхины чиглэл баруун, баруун хойноос боловч уулзүйн нөлөөгөөр тухайн газар оронд харилцан адилгүй байдаг. Дундаж хурд 1.2.0-3.0м/с байдаг бол хамгийн их хурд нь 7-39 м/с байна. Хаврын улиралд салхины давтамж их байдаг ба хүчтэй салхи, шороотой өдрийн тоо харьцангуй олон байдаг. Монгол нутгийн өвлийн онцлог гэвэл нилээн хүйтэн, ширүүн байдаг. Энэ нь Их нууруудын хотгор дээр төвтэй Азийн эсрэг циклон гэдэг нар зөв эргэсэн агаар мандлын хуулираа урсгал бүрддэг. Энэ нь хэдэн мянган километр диаметр бүхий том тогтоц агаар мандалд үүсч байгаа хэрэг юм. Азийн эсрэг циклонд агаар мандлын урсгал дээрээсээ доошоо чиглэсэн урсгалтай байдаг. Тиймээс өвлийн улиралд салхи намуун тогтуун байдаг. Хойноос ирж байгаа хүйтэн агаар Их нууруудын хотгор дээр илүү хуримлагддаг.

2.4. Бэлчээрийн төрөл, төлөв байдал, доройтол

Бэлчээрийн төлөв байдал, чанар:

Манай орны мал аж ахуйн хөгжлийн тулгуур хүчин зүйл нь бэлчээр бөгөөд түүнийг хэрхэн хамгаалж, сайжруулж ашиглахаас тус салбарын эцсийн хувь заяа шалтгаална.

Монгол Улсын бэлчээ- рийн талбайн хэмжээ хотжилт, үйлд- вэржилт, уул уурхайн хөгжлийг дагаад жилээс жилд буурах хандлагатай өөрч- лөгдөж ирсэн байна. Тухайлбал, 1945 онд 130.0 сая га, 1964 онд 122.1 сая га, 1989 онд 122.7 сая га, 2008 онд 113.3 сая га, 2017 онд 110.5 сая га болж буураад байна.

Манай улсын бэлчээр, хадлангийн талбайн хэмжээ нь зах зээлийн эдийн засагт шилжих үе буюу 1989 онтой харьцуулахад 12.2 сая га-гаар (9.9 пунктээр) буурчээ. Шилжилтийн 30- аад жилийн хугацаанд Монгол Улсын мал сүргийн тоо бараг 3 дахин, 100 га бэлчээрт ногдох малын тоо буюу бэлчээрийн ачаалал 2.3 дахин, малчдын тоо 2.2 дахин, нэг малчинд ногдох малын тоо 20 гаруй хувиар тус тус өссөн байна. Эдгээр тоо баримт богино хугацаанд манай орны бэлчээрийн ачаалал асар их нэмэгдсэнийг харуулах нотолгоо мөн.

Жил бүр янз бүрийн шалтгаанаар эвдэрч хохирол учирсан талбайн хэмжээг Газрын харилцаа, геодези зураг зүйн газар газрын нэгдмэл сангийн төрөл бүрээр гаргаж, улмаар Үндэсний статистикийн хороо нэгтгэн гаргадаг билээ. Дараах хүснэгтэд уг тайлан мэдээллийн дагуу улсын хэмжээнд тухайн жилд хохирол учирсан нийт талбайд бэлчээрийн талбай 90-ээс дээш хувь эзэлж байна (*Монгол орны бэлчээрийн тулгамдсан асуудал: Гарц ба Шийдэл*).

Бэлчээрийн бүтээмж ба биологийн олон янз байдлыг хангаж буй орчны нөхцөл, хүчин зүйлсийн нэгдлийг бэлчээрийн төлөв байдал, чанар хэмээн ойлгож болно. Экосистемийн төрөл бүрийн үйлчилгээ хамгийн олон хэлбэрээр, хамгийн олон янзаар илрэх боломж дээд зэргээр хангагдаж буй бэлчээрийг эрүүл, соргог, бүтээмжтэй хэмээн тодорхойлж болно. Бэлчээрийн доройтол, талхлагдал гэж бидний нэрлэдэгчлэн бэлчээрийн чадавхи, төлөв байдлыг муутган алдана гэдэг нь дээр дурьдсан олон янзын боломжийг нэгэн адил алдаж, үгүй хийж буй хэрэг юм. Тэжээлийн ач холбогдол өндөртэй зүйл ургамлууд устаж, хөрс элэгдэх зэргээр бэлчээр доройтолд автах тохиолдолд төлөв байдал, чанарыг нь сэргээхэд хугацаа үлэмж шаардсан, хөрөнгө хүч ихээр зарцуулах арга хэмжээ шаардлагатай болно.

Бэлчээрийн байгалийн төрх байдал: Бэлчээрийн хянан баталгааны журамд зааснаар түүний байгалийн төрх байдлыг хэвийн, чулуурхаг гадаргатай, сөөгөрхөг, довонтой гэж ангилдаг [*Монгол орны бэлчээрийн төлөв байдал, чанар, 2011*].

1. Хэвийн ангилалд гадарга нь чулуурхаг биш, сөөггүй, довонгүй, өвслөг бүрхэвчтэй бэлчээр хамаарна. Энэ төрлийн бэлчээр тал хээрийн тэгшивтэр ба нугачаат хөндий, бүс дундын аллювийн ба хээржсэн нуга, нам бэсрэг уулсын нугаар элбэг тохиолддог. Судалгаанд хамрагдсан сумдын нийт бэлчээрийн 9.34% нь хэвийн бэлчээр байна. Хэвийн бэлчээр хамгийн өндөр хувийг эзэлж буй сум Увс аймгийн Зүүнхангай сум (98.2%), Тэс (28.8%) байна. Хэвийн бэлчээрийн эзлэх хувийн жин багатай буюу хэвийн бэлчээргүй Ховд аймгийн Алтай, Буянт, Дөргөн, Увс аймгийн Бөхмөрөн сум байна.

2. Чулуурхаг гадаргатай ангилалд өвслөг бүрхэвчтэй боловч чулуурхаг гадаргатай бэлчээр хамаарна. Хянан баталгаанд гадаргын чулуужилтын зэрэглэлийг их чулуурхаг, дунд зэрэг чулуурхаг, бага зэрэг чулуурхаг гэж ангилдаг. Энэ төрлийн бэлчээр өндөр уулын ба сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээрт ихэвчлэн тохиолдоно. Судалгаанд хамрагдсан сумдын нийт бэлчээрийн 50.93% нь чулуурхаг бэлчээр байна. Чулуурхаг бэлчээр хамгийн өндөр хувийг эзэлж буй сум Баян-Өлгий аймгийн Дэлүүн сум (81.3%),

Ховд аймгийн Цэцэг (67.2%), Говь –Алтай аймгийн Бугат (59.8%), Увс аймгийн Тариалан (53.4%) байна. Чулуурхаг бэлчээрийн эзлэх хувийн жин багатай буюу чулуурхаг ангилалд хамаарах бэлчээр бараг байхгүй Увс аймгийн Зүүнхангай, Тэс сум байна.

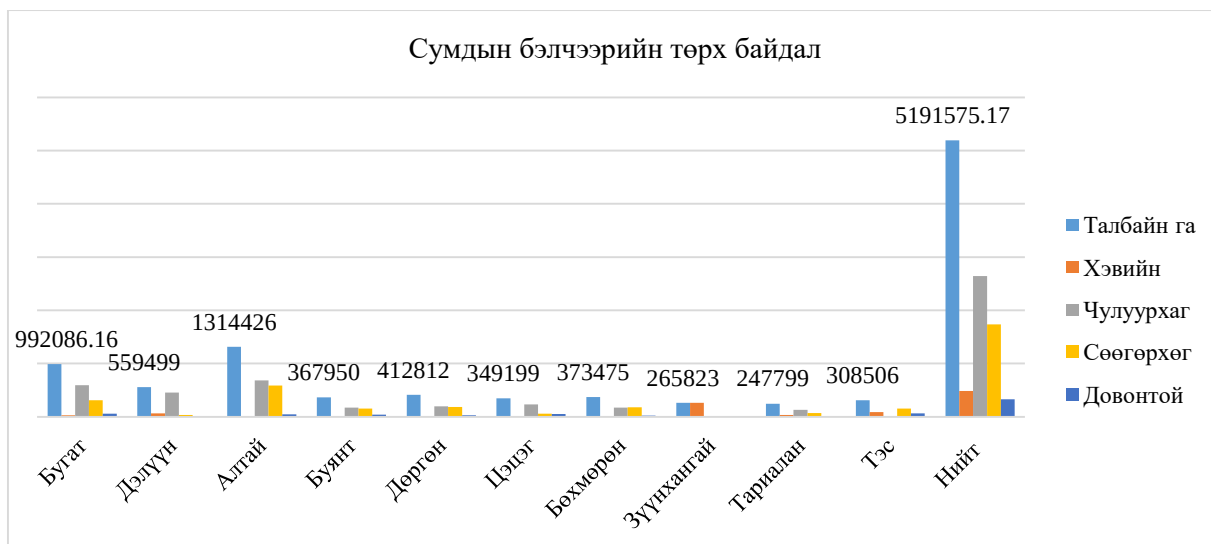
3. Сөөгөрхөг гадаргатай ангилалд өвслөг бүрхэвчтэй, сөөгөрхөг бэлчээр хамаарна. Хянан баталгаанд гадаргын сөөгжилтийн зэрэглэлийг их сөөгтэй, дунд зэрэг сөөгтэй, бага зэрэг сөөгтэй гэж ангилдаг. Энэ төрлийн бэлчээр өндөр уулын ба уулын царам, ойн цоорхой, уулын хуурай хээрт ихэвчлэн тохиолдоно. Судалгаанд хамрагдсан сумдын нийт бэлчээрийн 33.38% нь сөөгөрхөг бэлчээр байна. Сөөгөрхөг бэлчээр хамгийн өндөр хувийг эзэлж буй сум Увс аймгийн Тэс (51%), Бөхмөрөн сум (47.8%), Ховд аймгийн Дөргөн ба Алтай (44.6%), Ховд аймгийн Буянт (41.5%) байна. Сөөгөрхөг бэлчээрийн эзлэх хувийн жин багатай буюу сөөгөрхөг ангилалд хамаарах бэлчээр бараг байхгүй Увс аймгийн Зүүнхангай сум байна.

4. Довонтой ангилалд өвслөг бүрхэвчтэй, гэхдээ голын захын ба элсэн довонтой бэлчээр хамаарна хамаарна. Хянан баталгаанд довонтой байдлын зэрэглэлийг их довонтой, дунд зэрэг довонтой, бага зэрэг довонтой гэж ангилдаг. Энэ төрлийн бэлчээр гол, нуурын захаар, цөлөрхөг ба цөлийн хээрт элсэн довон үүссэн байдлаар ихэвчлэн тохиолдоно. Судалгаанд хамрагдсан сумдын нийт бэлчээрийн 6.35% нь довонтой бэлчээр байна. Довонтой бэлчээр хамгийн өндөр хувийг эзэлж буй сум Увс аймгийн Тэс (20.2%), Ховд аймгийн Цэцэг (14.5%), Ховд аймгийн Буянт (11.2%) байна. Довонтой бэлчээрийн эзлэх хувийн жин багатай буюу довонтой ангилалд хамаарах бэлчээр бараг байхгүй Увс аймгийн Зүүнхангай (1.8%) сум байна.

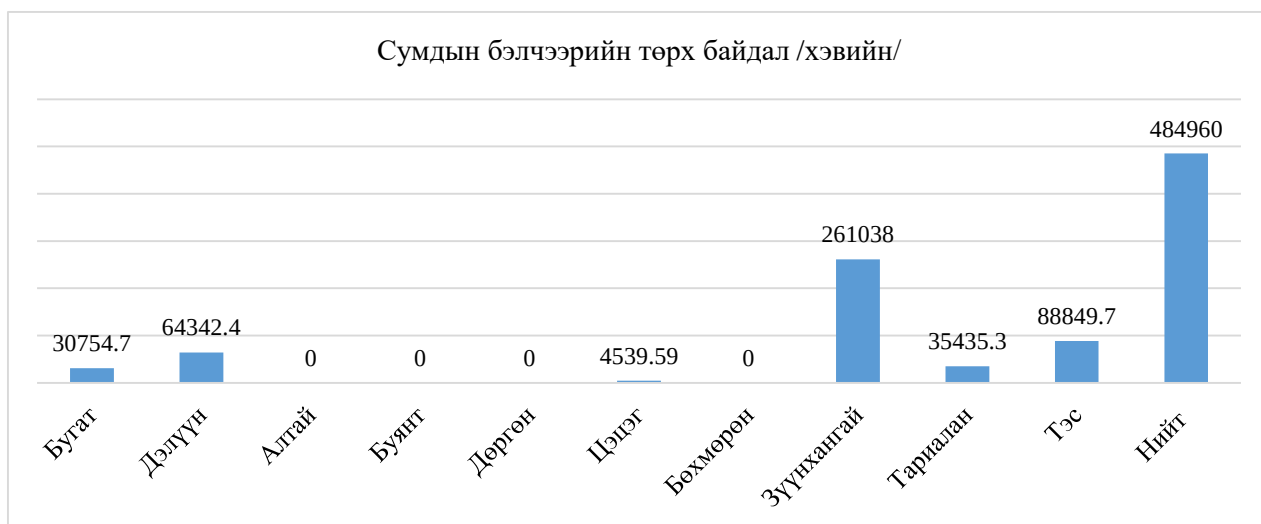
Судалгаанд хамрагдсан 10 сумын бэлчээрийн төрх байдлын ангилал тус бүрийн талбайн хэмжээ эзлэх хувийг нэгтгэн үзүүлэв (Хүснэгт 1, зураг 1).

Хүснэгт 18. Сумдын байгалийн бэлчээрийн төрх байдал

№	Сум	Талбай га	Талбайн хэмжээ				Үүнээс эзлэх хувь				Усны эвдрэл гуу жалгатай	Элсний нүүлтэй	Хортон мэрэгчдийн нөлөөлөлтэй
			Хэвийн	Чулуурхаг	Сөөгөрхөг	Довонтой	Хэвийн	Чулуурхаг	Сөөгөрхөг	Довонтой			
1	Бугат	992086.16	30754.7	593267.5	311515.1	56548.91	3.1	59.8	31.4	5.7			
2	Дэлүүн	559499.00	64342.4	454872.7	34129.44	6713.988	11.5	81.3	6.1	1.2			18443
3	Алтай	1314426.00	0	683501.5	586234	44690.48	0	52	44.6	3.4	553	79	
4	Буянт	367950.00	0	174040.4	152699.3	41210.4	0	47.3	41.5	11.2	9965	13616	
5	Дөргөн	412812.00	0	197736.9	184114.2	30548.09	0	47.9	44.6	7.4	9010	55317	
6	Цэцэг	349199.00	4539.59	234661.7	59363.83	50633.86	1.3	67.2	17	14.5	361	16	
7	Бөхмөрөн	373475.00	0	173665.9	178521.1	21288.08	0	46.5	47.8	5.7	663		
8	Зүүнхангай	265823.00	261038	0	0	4784.814	98.2	0	0	1.8	8		9196
9	Тариалан	247799.00	35435.3	132324.7	69135.92	10903.16	14.3	53.4	27.9	4.4	2009		
10	Тэс	308506.00	88849.7	0	157338.1	62318.21	28.8	0	51	20.2	16923	9114	
		5191575.17	484960	2644071	1733051	329640	9.34	50.93	33.38	6.35			

Зураг 25. Сумдын бэлчээрийн төрх байдал

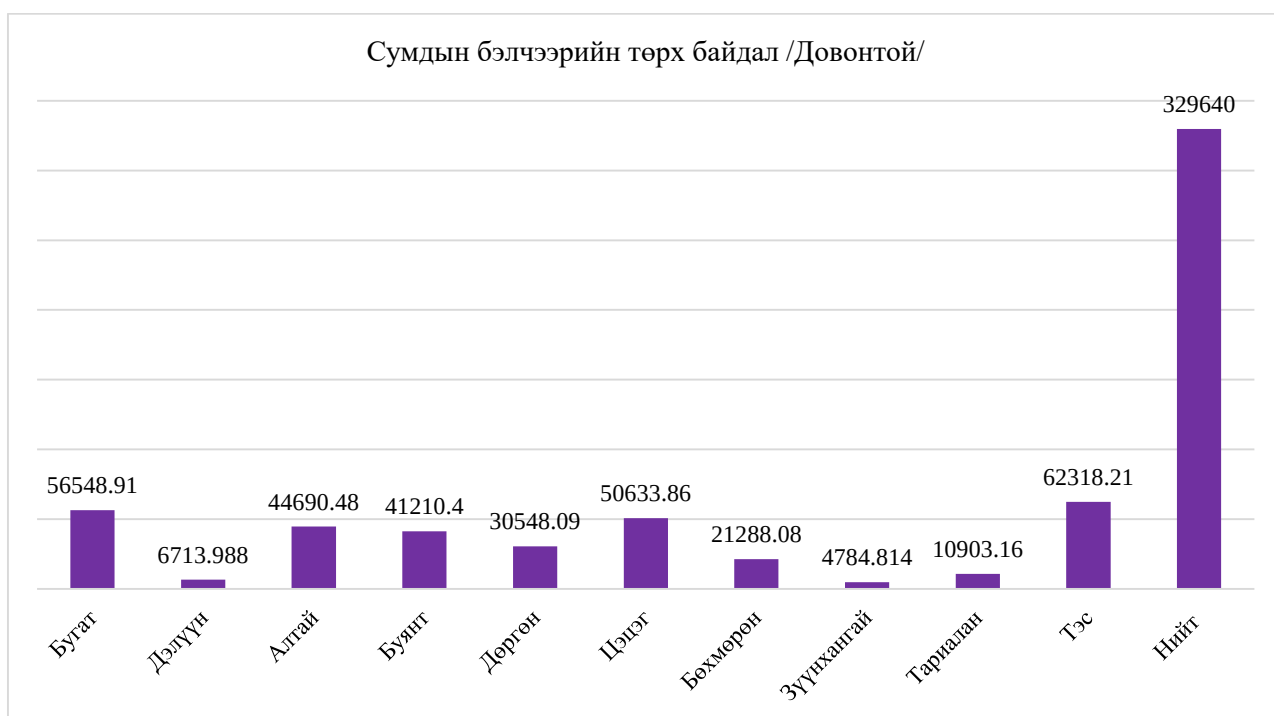
Зураг 26. Сумдын бэлчээрийн төрх байдал /хэвийн/

Зураг 27. Сумдын бэлчээрийн төрх байдал /Чулуурхаг/

Зураг 28. Сумдын бэлчээрийн төрх байдал /Сөөгөрхөг/

Зураг 29. Сумдын бэлчээрийн төрх байдал /Довонтой/

2.5. Өвөлжөө, хаваржаа, зуслан, намаржааны байршил

Малчдын 4 улирлын байршил

Монгол улс нь МАА-н салбарыг онцгойлон анхаарч авч үздэг бөгөөд 2020-2025 оны хөгжлийн хандлага, стратегийн зорилтуудыг дэвшүүлэн ажиллаж байдаг. Энэ хүрээнд мэдлэгт суурилсан бэлчээрийн болон эрчимжсэн мал аж ахуйг тогтвортой хөгжүүлэх, шинэ технологи, инновацийг нэвтрүүлэх, мэргэжлийн үйлчилгээг

төгөлдөршүүлэх, үйлдвэрлэлийн бүтээмжээс хүртэх үр ашгийг нэмэгдүүлэхэд ихээхэн анхаарч байна.

Үүнийг хэрэгжүүлэхдээ дараах зүйлсийг хийх шаардлагатай гэж үзэж байна.

- Малын төрөл бүрийн тэжээлийн хангамж, хүртээмжийг нэмэгдүүлж, түүний шимт чанарыг сайжруулах үйл ажиллагааг тогтворжуулах;
- Мал, амьтны халдварт өвчинтэй тэмцэх, эрүүл тайван байдлыг баталгаажуулах арга хэмжээг бүс нутгийн онцлогтой уялдуулан ялгавартайгаар хэрэгжүүлж, баруун болон төвийн бүс нутаг дахь вакцинжуулалтыг эрс багасгаж, эрүүлжүүлэх шинжилгээ хийх стратегид шилжих ба малын эмийн үлдэгдлийг бууруулах арга хэмжээг хэрэгжүүлэх.
- Бүс нутгийн онцлог, ашиг шимийн чиглэлээс хамаарч малын төрөл хоорондын харьцаа, сүргийн зохист бүтцийг бүрдүүлэх эдийн засгийн хөшүүргийг бий болгох;
- Малын үржил селекцийн ажлыг мэргэжлийн байгууллагын удирдлага, хяналтын дор малын ашиг шимийн чиглэлд нийцүүлэн үржлийн ажлын стратеги төлөвлөгөөний дагуу явуулах;
- Шинээр болон дахин сэргэж байгаа малын гоц халдварт өвчнөөс сэргийлэх вакцин, оношлуурыг дотооддоо үйлдвэрлэн хэрэгцээг бүрэн хангах;
- Гоц халдварт зарим өвчнөөр тайван бүсийн статусыг хангах, мал эмнэлгийн ажил, үйлчилгээ, тогтолцоог олон улсын жишигт хүргэх;
- Малыг эм, эмнэлгийн хэрэгслийн үйлдвэрлэлд үйлдвэрлэлийн зохистой дадлыг нэвтрүүлж, малын эм, биобэлдмэлийн бүтээгдэхүүний чанарыг олон улсын стандартын түвшинд хүргэх;
- Мал, малын гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүний чанар, аюулгүй байдалд бүртгэлээр дамжуулан хяналт тавьж гарал үүсэл, эрүүл мэндийг баталгаажуулан нийгмийн эрүүл мэндийг хамгаалах;
- Бэлчээр, тэжээл, усан хангамжийг зохистой ашиглах, хамгаалах менежментийн нэгдсэн системийг бий болгож, мал аж ахуйг уур амьсгал, байгаль, экологийн өөрчлөлтөд дасан зохицсон, эрсдэл даах чадавхитай болгох;
- Малаас гаралтай органик түүхий эд бэлтгэлийн хэмжээ, өрсөлдөх чадварыг нэмэгдүүлж экспортын чиг баримжаатай дотоодын үйлдвэрлэлийг дэмжих

Улмаар зорилтот 2025-2030 оны үед дараах үр дүнд хүрэхийг зорьж байна.

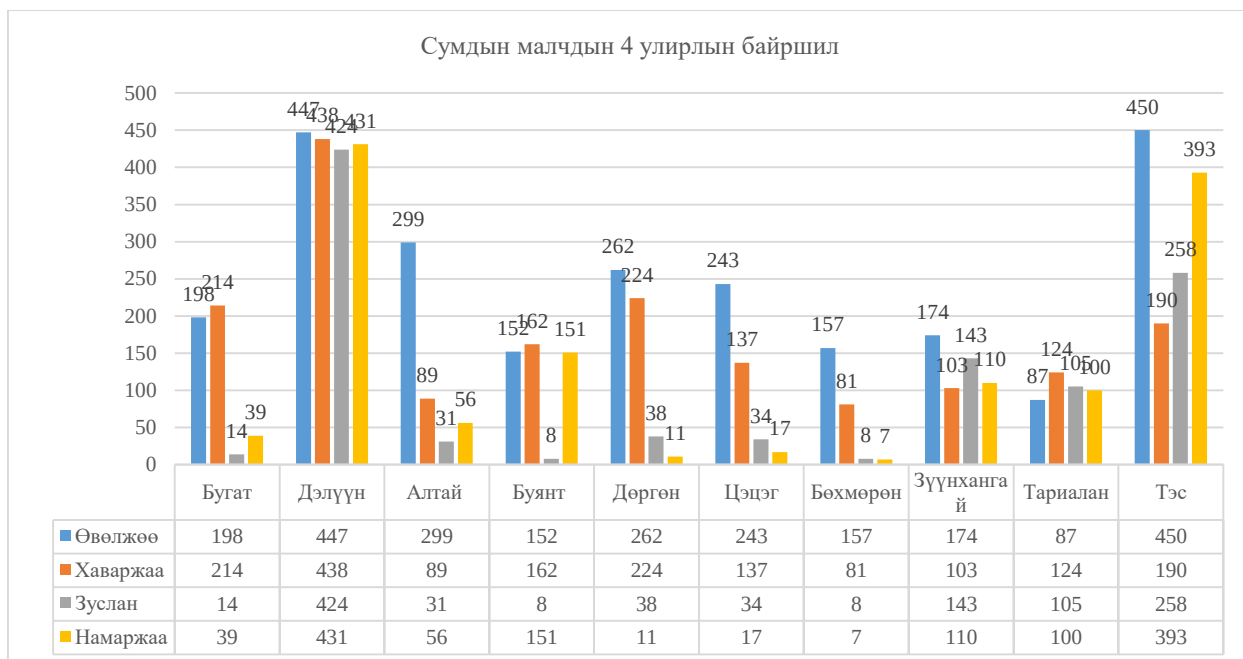
- Монгол Улсын дотоодын нийт бүтээгдэхүүнд мал аж ахуйн салбарын бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл одоогийн түвшнээс буурахгүй ба жилд ойролцоогоор 0,5 хувиар нэмэгдэж 2030 оны түвшинд 22,0 орчим хувьд хүрнэ.
- Мал аж ахуйн үйлдвэрлэлд оруулах нийт хөрөнгө оруулалтын хэмжээ одоогийн түвшнээс 40 орчим хувиар нэмэгдэх ба үндсэн хөрөнгийн жилийн дундаж өсөлт 5.0 хувьд хүрч, ашгийн дундаж түвшин 20- 25,0 орчим хувьд хүргэнэ.
- Мал аж ахуйн үйлдвэрлэлд мэдлэгийг хэрэглээ болгох чадамжийг бүрдүүлж, судалгаа ба хөгжлийг өргөжүүлснээр “органик үйлдвэрлэл эрхлэгч” болох өрсөлдөөн, урсгал тэлэгдэнэ.

- Малын биологийн нөөцийг бүрэн ашиглахад суурилсан биотехнологийн үйлдвэрлэл өргөжиж, улс орны эдийн засгийн орлогын шинэ эх үүсвэрийг бүрдүүлж эхлэнэ.
- Мал аж ахуйн үйлдвэрлэл дэх хөдөлмөр хөнгөлөлт, техникийн шинэчлэл одоогийн түвшнээс 30 хүртэл хувиар нэмэгдэнэ.
- Малын гаралтай түүхий эд бүтээгдэхүүнийг биржээр арилжаалах систем төлөвшиж, олон улсад IPO гаргана.
- Мал аж ахуйн үйлдвэрлэл дэх ажлын байр төдийлөн буурахгүй хадгалагдах ба хот суурингийн төвлөрөлтөөс зайлсхийж, нийгмийн ая тухтай байдлаа сайжруулан хөдөөд ажиллах сонирхолын нөхцөл бүрдэж, зорилтот зах зээлд чиглэсэн, үр ашигтай “ухаалаг” аж ахуй эрхлэх загварт шилжинэ.
- Мал аж ахуйн үйлдвэрлэл эрхлэгчид газар зүйн болон бусад мэдээллийн системийг бүрэн ашиглан холбогдох мэдээллийг өөрсдөө улсын бүртгэл, мэдээллийн нэгдсэн системд дамжуулах чадавхитай болж, маркетингийн сүлжээний хөгжил, үр ашиг, бүтээмжээр өрсөлдөх болно.
- Олон улсын худалдааны хориг бүхий малын гоц халдварт, халдварт өвчнөөс урьдчилан сэргийлж, тэмцэх, зооноз, халдварт зарим өвчнөөс мал сүргийг бүрэн эрүүлжүүлж, гадаад, дотоод зах зээлд малын гаралтай бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг хангах нөхцлийг бүсчлэн бүрдүүлнэ.
- Стратегийн ач холбогдлыг харгалзан мал аж ахуйн үйлдвэрлэл эрхлэгчдэд төрөөс дэмжлэг үзүүлэх, урамшуулал олгох систем тодорхой хэмжээнд хадгалагдна.

Судлаач бидний үзэж байгаагаар дээрх зорилтуудыг хэрэгжүүлэхэд малчин төвтэй тэдний аж ахуй эрхлэлт тал дээр онцгойлон анхаарах шаардлагатай гэж үзэж байгаа юм. Үүний нэгэн чухал хэсэг бол бэлчээрийн оновчтой сэлгэн ашиглалтын хуваарийг нэвтрүүлэх, нүүдэл суудлын асуудлыг нарийн зохион байгуулдаг болох хэрэгтэй байна. Энэхүү асуудлыг хэрэгжүүлэхэд малчид болон малын төрөл тус бүрийн нарийн байршлын мэдээллийг тодорхойлдог бүртгэдэг, шаардлагатай мэдээллийг гаргаж авахад зориулан боловсруулдаг байх шаардлагатай юм.

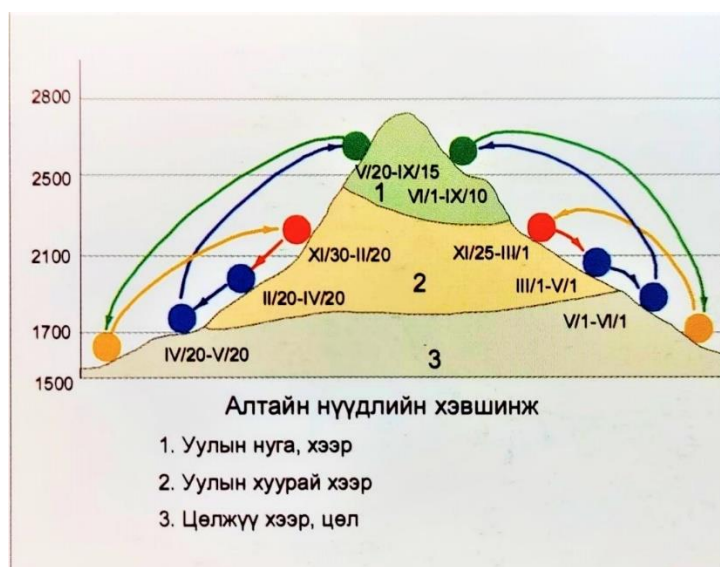
Хүснэгт 19. Судалгааны сумдын малчдын 4 улирлын байршлын нэгтгэл

Дд	Сумын нэр	Өвөлжөө	Хаваржаа	Зуслан	Намаржаа	Нийт
1	Бугат	198	214	14	39	465
2	Дэлүүн	447	438	424	431	1740
3	Алтай	299	89	31	56	475
4	Буянт	152	162	8	151	473
5	Дөргөн	262	224	38	11	535
6	Цэцэг	243	137	34	17	431
7	Бөхмөрөн	157	81	8	7	253
8	Зүүнхангай	174	103	143	110	530
9	Тариалан	87	124	105	100	416
10	Тэс	450	190	258	393	1291
	Total	2469	1762	1063	1315	

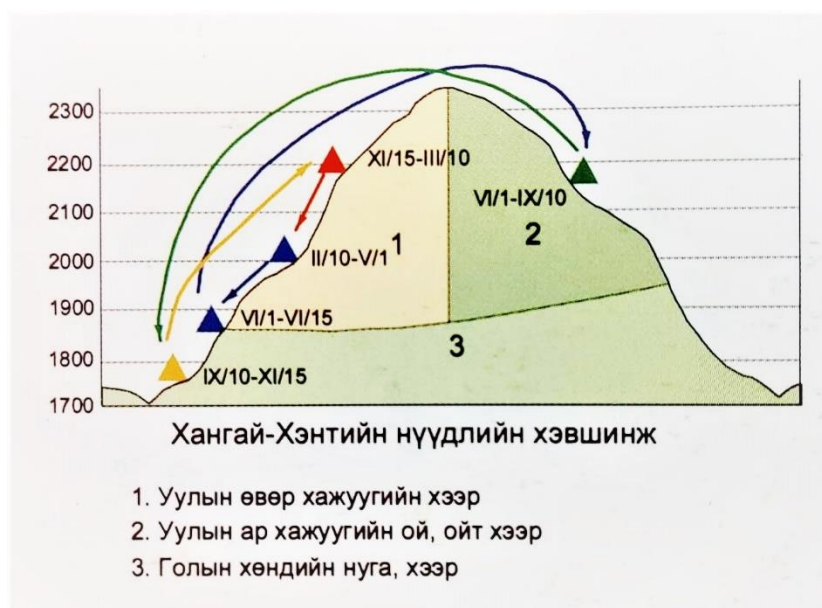
Зураг 30. Судалгааны сумдын малчдын 4 улирлын байршилын нэгтгэл

Дээрх үр дүнгээс харахад Дэлүүн сумын малчдын 4 улирлын улирал тус бүр дээрээ илүү олон байгаа нь тэдгээр малчдын нүүдлийн зай бага байдагтай холбоотой байгаа юм. Судалгааны сумдын малчдын хувьд байгаль, газарзүйн харилцан адилгүй бүс нутгуудад амьдарч, мал аж ахуйгаа эрхлэн амьдарч байгаа тул нүүдэл хийх зай, газар орон, өвөлжөө, хаваржааны байршилт харьцангуй өөр өөр байна. Тухайлбал Увс аймгийн Зүүнхангай сумын малчдын хувьд зусланд хүрэх болон өвөлжөөнд хүрэх хүртлээ 150 км илүү зайд нүүдэл хийж байна. Мөн Ховд аймгийн Алтай сумын малчид 150 км илүү зайд нүүдэл хийж байна. Харин Увс аймгийн Тэс сумын малчид болон Дэлүүн сумын малчид харьцангуй богино зайд буюу 20-30 км зайд жилийн 4 улиралд нүүдэл хийж байна. Эдгээр нүүдлийн загвар нь 2009 онд зохиогдсон Монгол улсын үндэсний Атласт орсон С.Шийрэв-Адъяа профессорын үндэслэсэн малчдын нүүдлийн загвартай үндсэндээ тохирч байна. Доор тухайн загварыг оруулж өгөв.

Зураг 31. Монгол Алтайн нуруу дагасан малчдын 4 улирлын нүүдлийн загвар

Эх сурвалж: Монгол улсын үндэсний Атлас, 2009. 206 тал, 220 зур.

Зураг 32. Хангайн гол болон салбар нуруу дагасан малчдын 4 улирлын нүүдлийн загвар

Эх сурвалж: Монгол улсын үндэсний Атлас, 2009. 206 тал, 220 зур.

Зураг 33. Алтайн өвөр говиор нутаглах малчдын 4 улирлын нүүдлийн загвар

Эх сурвалж: Монгол улсын үндэсний Атлас, 2009. 206 тал, 220 зур.

Малчдын 4 улирлын байршлыг бүртгэж мэдээллийн санг оронзайн хэлбэрт шилжүүлж байгаа бөгөөд тухайн ажлын зарим үр дүнгээс харвал:

Table									
Малчдын 4 улирлын байршил									
	Land_name	GPS	Point_type	Survey_id	Owner_name	User_name	Admin_id	X	Y
▶	Хуурай	3	1	260	Амангель	Амангель	840702	91° 29' 52.34"	46° 19' 49.714" N
	Гурван толгой	56	1	299	Шүхэр	Шүхэр	840702	91° 32' 52.98"	45° 54' 40.786" N
	Адаг богоч оройн бууц	0	1	304	Т. Бэвхэн	Т. Бэвхэн	840702	91° 27' 34.02"	46° 29' 33.231" N
	Дунд бууц	0	1	305	Т. Элек	Т. Элек	840702	91° 27' 53.23"	46° 29' 39.195" N
	Эхэн богоч оройн богоч	0	1	306	К. Тогтосон	К. Тогтосон	840702	91° 30' 25.65"	46° 30' 47.120" N
	Дунд бууц	0	1	307	К. Сүйенш	К. Сүйенш	840702	91° 30' 6.108"	46° 30' 46.126" N
	Эмчийн оройн бууц	0	1	308	Байсимхан	Байсимхан	840702	91° 34' 36.63"	46° 30' 48.096" N
	Битүү	0	1	309	Ш. Төлөвхэн	Ш. Төлөвхэн	840702	91° 29' 5.910"	46° 28' 48.811" N
	Ар увт оройн бууц	0	1	310	К. Төлөвхэн	К. Төлөвхэн	840702	91° 28' 54.99"	46° 29' 13.176" N
	Мэргэний оройн бууц	0	1	311	К. Расалхан	К. Расалхан	840702	91° 25' 51.58"	45° 48' 55.699" N
	Дунд хөвч	0	1	312	Т. Хатирэн	Т. Хатирэн	840702	91° 32' 13.79"	45° 54' 34.162" N
	Хар дав оройн бууц	0	1	313	А. Аманбай	А. Аманбай	840702	91° 23' 43.31"	46° 27' 1.939" N
	Алагтын бууц	0	1	314	А. Хирэвхэн	А. Хирэвхэн	840702	91° 23' 31.95"	46° 26' 8.376" N
	Цөөг оройн бууц	0	1	316	А. Көнбай	А. Көнбай	840702	91° 25' 25.84"	46° 24' 47.591" N
	Улаан шатат эхэн бууц	0	1	317	Т. Бэвэл	Т. Бэвэл	840702	91° 28' 36.31"	46° 34' 0.370" N
	Өлхөн увт эхэн бууц	0	1	318	а. Катан	а. Катан	840702	91° 29' 55.74"	46° 30' 59.288" N
	Ар даваат хотгор хороо	0	1	319	А. Шаридолда	А. Шаридолда	840702	91° 34' 14.23"	46° 30' 57.229" N
	Хуурай мэлхийн жинсээ	0	1	320	т. Монголхан	т. Монголхан	840702	91° 28' 57.65"	46° 20' 30.534" N
	Мэргэний урд үзүүр	0	1	321	Т. Хавалхан	Т. Хавалхан	840702	91° 32' 57.27"	46° 53' 41.317" N
	Ар жвт санжай	0	1	322	М. Идриш	М. Идриш	840702	91° 28' 39.55"	46° 29' 12.710" N
	матгелийн хөдөө	0	1	329	У. Хойчбай	У. Хойчбай	840702	91° 34' 5.852"	45° 55' 12.251" N
	Бамбын ам	0	1	335	х. чайзаа	х. чайзаа	840702	91° 28' 38.06"	46° 34' 8.475" N
	Матгар уул	0	1	341	Ж. Жанар	Ж. Жанар	840702	91° 31' 31.61"	45° 56' 59.898" N
	Хөх үзүүр	0	1	342	А. Нурсэнхан	А. Нурсэнхан	840702	91° 35' 45.86"	46° 1' 56.730" N
	Мэгнай сонгинт хар	13	1	344	С.Баярсайхан	С.Баярсайхан	840701	91° 19' 33.77"	46° 18' 26.719" N
	Хөх даваа	18	1	345	Б.Ганхуяг	Б.Ганхуяг	840701	91° 19' 36.38"	46° 22' 4.531" N

Зураг 34. Ховд аймгийн алтай сумын малчдын бүртгэл

Table									
Малчдын 4 улирлын байршил									
	Y	X	Point_type	Survey_id	Land_name	Owner_name	Admin_id	Gps_id	Aimag_name
	44° 31' 24.557" N	97° 31' 20.857" E	1	213	Ёлхон	Л.Пүрэвсүрэн	825203	25	Говь-Алтай
	44° 31' 53.456" N	97° 17' 20.384" E	1	535	Хүрэн овоо	С.Сэрээтэр	825204	69	Говь-Алтай
	44° 31' 54.955" N	97° 8' 47.541" E	1	556	Арын худгийн хөн	Н.Нямсүрэн	825204	91	Говь-Алтай
	44° 32' 2.264" N	97° 8' 35.059" E	1	558	Хүрэн хад	Н.Даваасүрэн	825204	93	Говь-Алтай
	44° 32' 14.641" N	97° 17' 27.203" E	1	536	Нүхэн сухайт	Б.Хүрэл	825204	70	Говь-Алтай
	44° 32' 23.939" N	97° 16' 27.575" E	1	539	Шанд эхний бууда	Ш.Бор	825204	73	Говь-Алтай
	44° 32' 27.008" N	97° 11' 12.852" E	1	552	Дугар	Л.Чойжилжав	825204	87	Говь-Алтай
	44° 32' 29.639" N	97° 19' 3.139" E	1	534	Шанаган	Б.Сэрээтэр	825204	68	Говь-Алтай
	44° 32' 31.141" N	97° 14' 20.655" E	1	545	Шар заг	С.Дашням	825204	79	Говь-Алтай
	44° 32' 32.233" N	97° 19' 43.473" E	1	533	Цагаан худаг	З.Дашням	825204	67	Говь-Алтай
	44° 32' 34.052" N	97° 21' 6.556" E	1	532	Ганц заг	Б.Амартүвшин	825204	66	Говь-Алтай
	44° 32' 36.199" N	97° 6' 39.164" E	1	559	Хүрэн хад	Н.Нямсүрэн	825204	94	Говь-Алтай
	44° 32' 38.258" N	97° 23' 19.652" E	1	204	Зөөлөн	Ш.Хаянхярваа	825203	11	Говь-Алтай
	44° 32' 47.727" N	97° 23' 11.183" E	1	203	Улаан толгой	П.Сундуйсүрэн	825203	9	Говь-Алтай
	44° 32' 52.010" N	97° 16' 57.734" E	1	537	Шанд дунд буудал	Б.Алтанхуяг	825204	71	Говь-Алтай
	44° 32' 53.904" N	97° 5' 13.862" E	1	560	Хуудасны хөх тол	Н.Нармандах	825204	95	Говь-Алтай
▶	44° 33' 3.665" N	97° 9' 32.962" E	1	553	Арын худаг	Д.Мягмаржав	825204	88	Говь-Алтай
	44° 33' 4.257" N	97° 57' 55.287" E	1	347	Таравын эх	С.Буянхишиг	825202	61	Говь-Алтай
	44° 33' 5.254" N	97° 15' 53.031" E	1	540	Дуган толгой	С.Батаа	825204	74	Говь-Алтай
	44° 33' 7.406" N	97° 11' 51.476" E	1	551	Арын худаг	С.Дашням	825204	86	Говь-Алтай
	44° 33' 16.177" N	97° 9' 22.453" E	1	554	Шовгор улаан мал	П.Соронзонболд	825204	89	Говь-Алтай

Зураг 35. Говь-Алтай аймгийн Бугат сумын малчдын бүртгэл

III БҮЛЭГ. СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ҮР ДҮН

3.1. Хөрс

Хөрсөн бүрхэвч нь хөдөө аж ахуйн голлох салбарын хөгжих чиглэл, шинж төлөвт чухал нөлөө үзүүлдэг газарзүйн орчны нэг хэсэг юм. Тухайн нутгийн хөрсний шинж чанар байгаль, цаг уур, хүний хүчин зүйлийн нөлөөн доор бүрэлдэн тогтож өөрчлөгдөж байдаг. (Kirschbaum, 1995).

Судалгааны ажлын үндсэн зорилго нь сонгогдсон кластерын бэлчээрт тархсан хөрсний хэв шинж, тэдгээрийн өнөөгийн төлөв байдлыг хээрийн судалгааны болон лабораторийн шинжилгээний дүнд тулгуурлан илрүүлэх, суурь судалгааны сан үүсгэхэд оршино.

3.1.1 Хөрсөн бүрхэвч, үндсэн хэв шинжийн хөрсний тархалт

Судалгаанд хамрагдсан Хан хэнтийн тусгай хамгаалалттай газар нутаг хөрс газарзүйн мужлалтаар Хангайн их мужийн өндөрийн бүсшилтэй нутгийн Хангайн мужийн Хан хөхийн тойрогт, Хархираа-Түргэн, Цагаан шувуут уулын тусгай хамгаалалттай газар нутаг Говийн их мужийн өндөрийн бүсшилтэй Монголын Алтайн мужийн Хархираа-Түргэний тойрогт, Чигэртэй голын ай сав, Мянган угалзатын нуруу, Алаг хайрхан уулын нутаг Говийн их мужийн өндөрийн бүсшилтэй нутгийн Монголын Алтайн мужийн Монгол Алтайн тойрогт, Увс нуур, Алтан элс, Ачит нуур, Хар ус нуур, Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсгийн газар нутаг Говийн их мужийн хотгорын бүсшилтэй нутгийн Монголын өрнөд мужийн Увс нуурын, Ачит нуурын, Хяргас Хар нуурын, Баруун хуурайн тойргуудад хамрагдана (Монгол улсын үндэсний атлас, 2009).

Байгалийн экосистемийн төлөв байдалд гол нөлөө үзүүлдэг газарзүйн хүчин зүйлүүдийн нэг нь газрын гадаргын хэлбэр төрх бөгөөд тухайлбал талархаг нутагт өргөргийн хэвтээ бүсшил, уулархаг нутагт өндрийн босоо бүсшил, уулс хоорондын хөндийд хотгорын бүсшил гол нөлөө үзүүлж байдаг.

Судалгаанд хамрагдсан тусгай хамгаалалттай газар нутгуудад тархсан хөрсүүдийг О.Батхишигийн ангилал зүйг үндэс болгон ялгахад 10 бүлгийн 21 хэв шинжийн 55 төрлийн хөрс тархсан байна (Батхишиг, 2016).

Хүснэгт 20. Судалгааны талбайд тархсан хөрсний хэв шинж

Бүлэг	Хэв шинж	Төрөл
Өндөр уул, цармын	Уулын хүлэрлэг Уулын бараан	Уулын чулуурхаг хүлэрлэг
		Уулын бараан
		Уулын чулуурхаг бараан
		Уулын хүлэрлэг бараан
		Уулын хээршсэн бараан
	Бүдүүн ялмагт	Чулуурхаг бүдүүн ялмагт
Ой, тайга	Тайгын ширэгт Ойн бараан	Чулуурхаг тайгын ширэгт
		Ойн ширэгт бараан
		Ойн бараан
		Карбонаттай ойн бараан
Уулын хээрийн	Чулуурхаг хүрэн	Чулуурхаг хүрэн
		Нимгэн чулуурхаг хүрэн

	<i>Чулуурхаг цайвар хүрэн</i>	<i>Чулуурхаг цайвар хүрэн Нимгэн чулуурхаг цайвар хүрэн</i>
Говийн уул, цав толгодын	<i>Чулуурхаг бор</i>	<i>Чулуурхаг бор Нимгэн чулуурхаг бор</i>
	<i>Хар хүрэн Хүрэн</i>	<i>Карбонатлаг хар хүрэн Хүрэн Сайргархаг хүрэн Элсэнцэр зузаан хүрэн</i>
Хуурай хээрийн	<i>Цайвар хүрэн</i>	<i>Цайвар хүрэн Сайргархаг нимгэн цайвар хүрэн Сайргархаг цайвар хүрэн Карбонаттай цайвар хүрэн Элсэнцэр зузаан цайвар хүрэн</i>
Говийн (Цөлөрхөг хээрийн)	<i>Бор</i>	<i>Сайргархаг бор Сайргархаг нимгэн бор Чулуун хучаастай бор Карбонаттай бор Элсэнцэр зузаан бор Элсэн хучаастай бор Элсэрхэг бор Глейрхэг бор Хужирлаг бор Хужирлаг глейрхэг бор</i>
	<i>Цайвар бор</i>	<i>Цайвар бор Сайргархаг цайвар бор Чулуун хучаастай цайвар бор</i>
Цөл	<i>Борсаарал</i>	<i>Сайргархаг борсаарал Чулуун хучаастай бор саарал</i>
	<i>Борзон</i>	<i>Чулуун хучаастай борзон</i>
Нуга-намгийн	<i>Хүлэрлэг</i>	<i>Глейт хүлэрлэг Карбонаттай хүлэрлэг</i>
	<i>Бараан</i>	<i>Бараан Хүлэрлэг бараан Хужирлаг бараан</i>
Голын татам, хуурай сайрын	<i>Аллювийн</i>	<i>Аллювийн Аллювийн ширэгт Аллювийн элсэнцэр Аллювийн давсархаг Аллювийн глейт</i>
	<i>Аллювийн хайрган</i>	<i>Аллювийн хайрган Аллювийн элсэрхэг</i>
	<i>Сайрын</i>	<i>Сайрын хайргархаг</i>
Давсархаг	<i>Хужир мараат</i>	<i>Хужир мараат</i>

Монгол орны баруун хэсэгт хойноос урагшаа чиглэлтэй хоёр том уулархаг нутаг (Алтай, Хангай) байрлаж, тэдгээр нь хоорондоо томоохон хотгор болох Их нууруудын хотгороор тусгаарлагдаж геотектоникийн макро түвшний өвөрмөц бүтэц бүрэлдэн тогтсон нь байгалийн хам бүрдлийн дотоод ялгаа хөрс-ландшафтын шинж төрхийг бүхэлд нь тодорхойлогч гол нөхцөлийг бүрдүүлдэг. Жишээлбэл Монгол орны төв хэсэг

дэх уулт өндөрлөгүүдийн нөлөөгөөр умар зүгийн ой-тайгын цэвдэгт ландшафт Хангайн уулст хойд өргөргийн 47°-аас урагш түрж ордог бол, уулс хоорондын томоохон хотгорын нөлөөгөөр Цөлөрхөг хээрийн буюу Говийн бор хөрс хойд өргөргийн 50°20' хүртэл Увс нуурын хотгор хүртэл хойшоо түрж тархдаг. Өндөр уул нуруунд хур тунадас харьцангуй өндөр, дулааны хангамж багатай байхад, уул нуруудын хоорондох томоохон хотгоруудын төв хэсэг ямагт хур тунадас багатай, зуны улиралд илүү халуун байдгаараа орчныхоо газраас ялгардаг. Иймд эдгээр хүчин зүйл нь баруун бүс нутгийн хөрсний тархалт, түүний хэв шинжийг тодорхойлогч болох нь дамжиггүй.

Эргэн тойрон уулсаар хүрээлэгдэн хотгорын бүсшилийн нөлөөнд бидний судалгааны гол объектууд болох Увс нуур, Ачит нуур, Хар ус нуур, Алтан элс, Алтайн өвөр говийн (Баруун хуурай, алаг нуур) хотгорууд оршино. Эдгээр хотгоруудад тархах хөрсний үндсэн хэв шинжийг авч үзье.

Увс нуурын хотгор нь (Увс нуур-Тэсийн гол-Алтан элс) Тагны нуруу, Цагаан Шувуут, Хархираа, Түргэн, Хан Хөхийн нуруу зэрэг далайн түвшнээс дээш 2900-3900 м өндөртэй уул нуруудын хооронд баруунаас зүүн тийш 320 км, хойноосоо урагш 110 км гаруй үргэлжилдэг. Хамгийн нам цэг нь Увс нуурын эрэгт далайн түвшнээс дээш 743 м. Увс нуурын хотгорт Увс станцын 2021 оны цаг агаарын мэдээгээр жилд 189.7 мм, Тэс харуулын 2021 оны мэдээгээр 141.5 мм тунадас унасан байна. Увс нуурын (Тэс, Тариалангийн нутагт хамрагдах) эрэг, Тэс голын адаг хэсгээр нугат намгийн бүлэгт хамаарагдах, *Хүлэрлэг, Бараан, Аллювийн* хөрсүүд, нуураас зүүн тийш явахад говийн бүлэгт хамрагдах *Элсэнцэр бор, Элсэрхэг бор*, хуурай хээрийн бүлэгт хамрагдах *Цайвар хүрэн* уулсын бэл, хажуунуудаар *Хүрэн* хөрсүүд тархана (Зүсэлт 34-35, 27-33, 78-81).

Ачит нуурын хотгор Монгол Алтай, Хархираа, Түргэний уулсын дунд 2600-3900 м өндөртэй уулсаар хүрээлүүлэн орших ба баруун хойноос зүүн урагшаа 120-130 км урт, зүүн хойноос баруун урагшаа 50-60 км өргөн нутаг дэвсгэрийг хамарна. Хамгийн нам хэсэг болох Ачит нуурын түвшний үнэмлэхүй өндөр 1435 м. Нуурын татам, Бөхмөрөн голын цутгал хэсгээр нугат намгийн бүлэгт хамрагдах *Хүлэрлэг, Бараан, Аллювийн*, говийн бүлэгт хамрагдах *Нугархаг бор* хөрсүүд нуураас холдож өндөрлөг болох тусам цөлөрхөг хээрийн буюу говийн хөрсний бүлэгт хамрагдах *Чулуун хучаастай бор, Элсэн хучаастай бор*, хуурай хээрийн бүлэгт хамрагдах *Цайвар хүрэн* хөрсүүд тархаж үүнээс цааш уулын чулуурхаг хүрэн хөрстэй хиллэнэ (Зүсэлт 36-39, 46).

Их нууруудын хотгор нь баруун хойд, баруун ба өмнөд талаараа Монгол Алтайн нурууны салбар уулсаар, зүүн ба хойд талаараа Хангайн нурууны салбар уулсаар хүрээлэгдэн оршдог. Хар ус, Хар нуурын хотгор нь далайн түвшнээс дээш 1142-1157 м өргөгдөн байдаг жилд дунджаар Дөргөн харуулын 2021 оны мэдээгээр 81.3 мм орж байна. Тунадас багатай, хуурайшилт ихтэй тул говийн *Цайвар бор* хөрс, гадарга өндөрсөх тусам говийн *Бор*, хуурай хээрийн *Цайвар хүрэн* хөрсөнд шилжинэ. Нуурын татам, Чоно харайхын гол, Буянт, Ховд голын адаг хэсгээр нугат намгийн бүлэгт хамрагдах *Хүлэрлэг, Бараан, Аллювийн* хөрсүүд тархана (Зүсэлт 47-62, 82).

Монгол Алтайн чанадах Алтайн өвөр говийн хотгорууд нь (Баруун Хуурайн хотгор болон түүнээс зүүн, зүүн урагшаах Алтайн Өвөр говийн хотгорууд) баруун хойд ба хойд талаараа Монгол Алтайн нурууны салбар уулс, зүүн ба зүүн өмнөд талаараа Алаг хайрхан, Тахийн шар нуруу, урд талаараа Хавтаг, Хөх өндрийн нуруугаар хүрээлэгдэн

орших ба өргөнөөрөө 120 км гаруй, уртаашаа 260 км гаруй үргэлжилсэн томоохон талбайтай. Баруун хуурайн хотгордоо жилдээ 50 мм-ээс ч бага тунадас унадаг. Баруун Хуурайн хотгорын хамгийн нам (үнэмлэхүй өндөр нь 1100-1300 м) газар болох төв хэсэгт нь говийн баянбүрдүүдэд нугат намгийн, давсархаг бүлэгт хамрагдах *Бараан, Хужирлаг Бараан, Хужир, мараалаг* хөрсүүд үүсэж түүний эргэн тойронд цөлийн бүлэгт хамрагдах *Борзон, Цөлийн бор саарал*, уул нуруудын бэл хормойгоор говийн бүлэгт хамрагдах *Цайвар бор, Бор* хөрсүүд, хуурай хээрийн *Цайвар хүрэн* хөрсүүд тархана. Алаг нуурын хотгорт *Хужир, мараалаг хөрснөөс Сайргархаг цайвар бор* хөрсөнд шилжинэ (Зүсэлт 88-96).

Далайн түвшнээс дээш 2900-4000 гаруй метр өндөрт өргөгдөн байрлах Монгол Алтайн нурууны салбар уулс болох Хархираа, Түргэн, Цагааншувуут, Мянган Угалзат, Алаг хайрхан, Хангайн нурууны салбар болох Хан Хөхийн нуруунууд нь өндрийн бүсшилийн зүй тогтолд захирагдана. Энэ районуудад жилд дунджаар 250-300 мм тунадас унадаг. Уул нуруудын газарзүйн байрлал, өндөршил, уур амьсгалаас гадна уулын ар, өвөр хажуунууд ч хөрсний тархалтад нөлөөлдөг. Эдгээр хүчин зүйлүүдээс шалтгаалан уулын оройгоос хормойг хүртэл өндрийн түвшин өөрчлөгдөхөд нэг хөрс нөгөөгөөр солигдож тодорхой дараалал үүсгэдэг.

Хан Хөхийн нуруу нь баруун тийшээ Их нууруудын хотгор руу нэлээн гүн орсон тогтоцтой ба түүний хойд талд Увс нуурын хотгор, урд талд нь Хяргас нуурын хотгор байрлана. Далайн түвшнээс дээш 2600-2800 өндөр бүхий уулс зонхилох ба бөмбөгөр оройтой, ар, өвөр хажуугаар гуу жалга ихтэй бөгөөд уулс хоорондын хөндийгөөр тэгш талархаг гадаргатай. Өндөрхангай харуулын 2021 оны цаг агаарын мэдээгээр жилд 224.8 мм тунадас унасан. Уулсын оройн хэсгээр өндөр уулын цармын бүлэгт хамрагдах *Уулын хүлэрлэг, Бараан*, түүнээс доош ар хажуугаар ой, тайгын бүлэгт хамрагдах *Ойн ширэгт, Ойн бараан*, уулын хээрийн бүлэгт хамрагдах *Уулын хар хүрэн, Хүрэн* хөрсүүд тархах бол уулсын энгэр хажуугийн чийгэрхэг хотос хонхороор өндөр уулын цармын *Уулын бараан* хөрс бага өргөнтэй тархах ба түүнээс доош уулын хээрийн бүлэгт хамрагдах *Уулын хар хүрэн, Хүрэн* хөрс тархаж уулс хоорондын хөндийгөөр хуурай хээрийн бүлэгт хамрагдах *Хүрэн*, их нууруудын хотгор луу түрэх тусам *Цайвар хүрэн*, говийн бүлэгт хамрагдах *Бор* хөрсөнд шилжинэ (Зүсэлт 19-26).

Хархираа, Түргэн, Цагаан шувуут уулс далайн түвшнээс дээш ихээхэн өндөр 3900-4000 гаруй метрт өргөгдөн Монгол Алтайн нурууны хойд хэсэгт байршдаг. Уулсын энгэр хажуу дулаан хангамж сайтай тул ар хажууг бодоход хуурай, энэ нутгийн салхины зонхилох чиглэл хойд ба баруун хойд зүгийн салхи зонхилох тул агаарын урсгал ар хажууд зонхилон нөлөөлж чийглэг байх нөхцөлийг бүрдүүлдэг. Хархираа, Түргэн, Цагаан шувуут уулсын ар болон зүүн хажууд тайга орчмын шинэсэн ойтой. Энэ бүс нутагт өндөр уулын ян сарьдаг, уулын нугын, уулын хээрийн ландшафт голлодог. Уулын оройн хэсэг ян сарьдаг тул хөрс тогтворжоогүй түүнээс доош өндөр уулын цармын бүлэгт хамрагдах *Чулуурхаг хүлэрлэг, Уулын бараан*, ар хажуугаар ой, тайгын бүлэгт хамрагдах *Тайгын, Ойн бараан*, уулын хээрийн бүлэгт хамрагдах *Чулуурхаг хар хүрэн, Чулуурхаг хүрэн, Чулуурхаг цайвар хүрэн* хөрс үргэлжлэх бол энгэр хажуугаар өндөр уулын цармын *Чулуурхаг бүдүүн ялмагт*, уулын хээрийн бүлэгт хамрагдах *Чулуурхаг хүрэн, Чулуурхаг цайвар хүрэн* хөрсүүд тархана (Зүсэлт 40-45, 69-77,).

Мянган угалзтын нуруу Монгол Алтайн нурууны төв хэсэгт эргэн тойрон

хотгороор хүрээлэгдэн далайн түвшнээс дээш 3000-3300 м өргөгдөн оршдог. Өндөр уулын нута, уулын

ЗҮСЭЛТ-1		E 93°14'5.81", N 46°36'16.78"
	Байршил	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян овоо баг Цэцэг нуурын хөвөө
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1701 м, гадаргын налуу 0.180°
		Нуурын дэнж
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 8%, хагд 5%, халцгай 88%
		Цөлөрхөг хээр
Ландшафтын төрх		Баглуур, өвдөгт хиаг, дэрст
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Хужирлаг бор
	Хөрсний бичиглэл	К үе 0-1 см бор саарал (7.5YR 8/1) өнгөтэй тавх үе, давсны хүчилд хүчтэй буцална. А үе 1-9 см бор шаргал (10YR 7/2) өнгөтэй, ургамлын нарийн үндэстэй, хөнгөн шавранцар, дээрээс доошоо элсний агууламж нэмэгдэнэ, чийглэг, жижиг маш хэврэг бөөмөрхөг бүтэцтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 9-75 см улаан, хөх өнгийн хайргархаг үеүд жигд үргэлжилнэ, чийгтэй, ус гарав, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална.
		Бусад Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.06
ЗҮСЭЛТ-2		E 93°10'24.77", N 46°37'30.20"
	Байршил	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян овоо баг Цэцэг нуурын хөвөө
		h-1699 м, гадаргын налуу 0.830°
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Нуурын татам
		Ногоон 60%, халцгай 40 %
Ландшафтын төрх		Намгархаг нуга Баглуур, хиагт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Хужирлаг глейт бор
	Хөрсний бичиглэл	А 0-5 см цайвар бор (10YR 7/1) өнгөтэй, дунд шавранцар, чийгтэй, шилжилт аажим, давсны хүчилд хүчтэй буцална. AB үе 5-18 см бор шаргал (10YR 5/4) өнгөтэй, хүнд шавранцар, нойтон, шилжилт аажим, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 18-50 см цайвар бор (10YR 7/1) өнгөтэй, нойтон, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, дээд үетэй

		харьцуулахад элсний хэмжээ бага зэрэг нэмэгдэнэ, ус шүүрнэ, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс, хөрсний гадарга хужир мараатай
	Огноо	2022.06
ЗҮСЭЛТ-3		Е 93°07'0.49", N 46°35'28.1"
Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян овоо баг Алдар толгой
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1834 м, гадаргын налуу 1.935°
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Уулс хоорондын хөндий
		Ногоон 5%, халцгай 95%
		Цөлжүү хээр
		Жижиг дэгнүүлт үетэн-шаваг жижиг алаг өвст
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Сайргархаг цайвар хүрэн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-21 см цайвар хүрэн өнгөтэй (7.5YR 5/4), барьцалдсан бөөмөрхөг бүтэцтэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, нягтавттар, ургамлын үндэс дунд зэрэг, өлөн чийгтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална. В үе 21-60 см цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 6/2), янз бүрийн диаметртэй хайргархаг, чийглэг, давсны хүчлийн уусмалд буцална, чулуулаг карбонатын өнгөртэй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.06
ЗҮСЭЛТ-4		Е 93°03'54.21", N 46°32'3.37"
	Байршил	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян овоо баг Хавчиг шанд
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2130 м, гадаргын налуу 3.851°
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Уулын ар хормой
		Ногоон 8%, хад чулуу 50%, халцгай 42%
Ландшафтын төрх		Хуурай хээр
		Баглуур, сэдэргэнэт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуурхаг цайвар хүрэн

	Хөрсний бичиглэл А үе 0-15 см цайвар хүрэн өнгөтэй (7.5YR 5/6), ургамлын үндэстэй, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, өлөн чийгтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, нягтавар, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална. В үе 15-30 см цайвар хүрэн өнгөтэй (7.5YR 5/6), хайргархаг, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, өлөн чийгтэй, нягт, энэ үе карбонатын судал, өнгөөр жигд будагдсан, шилжилт аажим, хил долгиорхог, нягтавар, давсны хүчлийн уусмалд буцална. С үе 30-60 см цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 6/2), хайргархаг, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, чийглэг, нягт, чулуулаг карбонатын өнгөртэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална.	
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.06
ЗҮСЭЛТ-5	Байршил Е 93⁰⁰1'38.54^{II}, N 46⁰30'43.79^{II} Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян овоо баг Хавчиг шанд уулын орой	
 Ландшафтын төрх	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2598 м, гадаргын налуу 11.821⁰ Уулын оройн ар хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 38, хагд 3, чулуу 24, халцгай 35 %
		Өндөр уулын хээр Жижиг дэгнүүлт үетэн алаг өвст
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуурхаг хүрэн
	Хөрсний бичиглэл А үе 0-13 см хүрэн өнгөтэй (7.5YR 4/3), ургамлын үндэс ихтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, чулуурхаг, хөнгөн шавранцар, өлөн чийгтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, нягтавар, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 13-23 см цайвар хүрэн өнгөтэй (7.5YR 4/6), чулуурхаг, шаврын агууламж нэмэгдэнэ, бөөмөрхөг бүтэцтэй, өлөн чийгтэй, нягтавар, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална.	

		С үе 23-57 см цайвар хүрэн өнгөтэй (7.5YR 5/6), чулуурхаг, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, чийглэг, нягтавттар, чулуулаг карбонатын өнгөртэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.06
ЗҮСЭЛТ-6		Е 93°09'44.22 ^{II} , N 46°20'20.7 ^{II}
	Байршил	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян овоо баг Ар булгийн ам
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2536 м, гадаргын налуу 1.903° Уулын ар хажуугийн голын татам
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 88%, хагд 2%, халцгай 10%
	Ландшафтын төрх	Бүс дундын голын хөндийн
	Хөрсний зүсэлт	Улалж үетэнт алаг өвст
	Хөрс	Аллювийн глейт
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-14 см хар бор өнгөтэй (10YR 3/1), шилжилт өнгөөр тод, хил долгиорхог, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягтавттар, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 14-21 см зэгэл бор өнгөтэй (10YR 5/1), шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, нягтавттар, чийгтэй, шилжилт өнгө, механик бүрэлдэхүүнээр тод, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. С үе 21 см-ээс доош, хайргархаг, чийгтэй, нягтавттар, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.06
ЗҮСЭЛТ-7		Е 93°05'0.58 ^{II} , N 46°19'50.59 ^{II}
	Байршил	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян овоо баг Урд ар булгийн эх
		h-3048 м, гадаргын налуу 9.977°

	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	Уулын орой
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 77%, хагд 33%, халцгай 20%
		Өндөр уулын тагийн нуга
		Улалж бушилзат
Ландшафтын төрх		
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Уулын бараан
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-21 см хар бараан өнгөтэй (10YR 2/1), ургамлын үндэстэй, хөвхөрлөг, чийгтэй, шилжилт өнгөөр тод, хил долгиорхог, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг, нягт багатай, давсны хүчлийн уусмалд буцлаагүй. В үе 21-43 см шар шороон (10YR 5/6), шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, чийглэг, ургамлын үндэс бага, всны хүчлийн уусмалд буцална. С үе 43-65 см бор өнгөтэй (10YR 3/4), хайргархаг, чийглэг, ургамлын нарийн сахлаг үндэстэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.06
ЗҮСЭЛТ-8		E 93 ⁰⁰ 7 ¹ 23.45 ^{II} , N 46 ⁰¹ 7 ¹ 6.44 ^{II}
Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Цэцэг сумын Баян овоо баг Өвөр бэлчрийн эх
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-3058 м, гадаргын налуу 1.010 ⁰
		Уулын орой
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 35, хагд 30, чулуу 6, халцгай 29%
		Өндөр уулын хүйтсэг нуга
		Улалж бушилзат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Уулын чулуурхаг бараан

	Хөрсний бичиглэл		А үе 0-13 см бараандуу бор өнгөтэй (7.5YR 5/3), ургамлын үндэстэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, нягтавттар, чийглэг, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 13-20 см бараандуу бор өнгөтэй (7.5YR 5/3), жижиг хайргархаг, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, ургамлын үндэстэй, шилжилт өнгөөр тод, жижиг бөөмөрхөг, давсны хүчлийн уусмалд буцална. С үе 30-50 см бор шаргал (7.5YR 7/3) өнгөтэй, хайргархаг, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, чийглэг, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс	
	Огноо	2022.06	
ЗҮСЭЛТ-9		Е 93°02'52.97", N 46°10'3.38"	
	Байршил		Ховд аймгийн Цэцэг сумын Баян Овоо баг Шар хөтөл
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2581 м, гадаргын налуу 8.519°	
		Уулын ар хажуу	
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 76, хагд 3, чулуу 3, халцгай 19 %	
		Уулын хээр	
Ландшафтын төрх			Ботууль алаг өвст улалжит
Хөрсний зүсэлт		Хөрс	Чулуурхаг цайвар хүрэн
	Хөрсний бичиглэл		А үе 0-16 см бараандуу бор (7.5YR 3/4), өнгөтэй, жижиг үйрмэг чулуутай (занарын), хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, хил тэгшдүү, шилжилт өнгөөр тод, чийглэг, нягтавттар, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 16-51 см хүрэн туяатай бор шаргал өнгөтэй (7.5YR 6/4), шавранцар, жижиг бөөмөрхөг, чийглэг, нягтавттар, шилжилт аажим, хил

		долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. С үе 51 см-ээс доош, цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 7/1), чулуурхаг, чулуулаг карбонатын өнгөртэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, чийглэг, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.06
ЗҮСЭЛТ-10		E 93°04'47.15 ^{II} , N 46°07'4.77 ^{II}
Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян Овоо баг Тохойн хойд орлого
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2130 м, гадаргын налуу 13.591 ⁰ Уулын өвөр хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 30, хагд 3, халцгай 65, чулуу 2%
		Уулын хээр
		Ботууль алаг өвст
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуурхаг цайвар хүрэн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-13 см бараандуу бор өнгөтэй (7.5YR 4/3), хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, хил долгиорхог, шилжилт өнгөөр тод, чийгтэй, нягтавттар, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 13-65 см зосорхог бор өнгөтэй (7.5YR 5/8), шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, хайргархаг, жижиг бөөмөрхөг, чийглэг, нягт, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.06
ЗҮСЭЛТ-11		E 93°12'18.98 ^{II} , N 45°56'23.74 ^{II}
Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Алтай сумын Барлаг баг, Шил булаг
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1958 м, гадаргын налуу 4.544 ⁰ Уулсын хормой

	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 25, чулуу 6%, халцгай 69 %
		Цөлжүү хээр
		Алаг өвс тэсэгт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуурхаг бор
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-11 см бор шаргал өнгөтэй (10YR 6/2), хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бутрамтгай жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, хил долгиорхог, шилжилт аажим, хуурай, нягтавттар, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 11-70 см цайвар шаргал өнгөтэй (10YR 8/3), хайргархаг, чулуулгийн гадаргуу карбонатын өнгөртэй, хуурай, нягт, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.06
ЗҮСЭЛТ-12		E 93°54'5.05", N 45°35'32.43"
Ландшафтын төрх	Байршил	Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Биж баг
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1925 м, гадаргын налуу 0.929°
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Уулс хоорондын хөндий
		Ногоон 8, хагд 1, чулуу 9, элсэн 82%
		Цөлжүү хээр
		Хялгана, агь шарилж, сэдэргэнэ, харгана, дэрст
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Сайргархаг нимгэн цайвар бор
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-10 см Бор шаргал өнгөтэй (10YR 6/2), ургамлын үндэстэй, өлөн чийгтэй, элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, бутрамтгай жижиг бөөмөрхөг, хил долгиорхог, шилжилт аажим, нягтавттар, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 10-22 см бор шаргалдуу өнгөтэй (10YR 6/2), 0.3-0.5 см диаметртэй боржин чулуулгийн

		үйрмэг ихтэй, нягт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцална. С үе 22-50 см цайвар шаргал өнгөтэй (10YR 8/2), боржин чулуулгийн үйрмэг ихтэй, нягт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.	
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс	
	Огноо	2022.06	
ЗҮСЭЛТ-13		Байршил	Е 94 ⁰⁰ 41 ¹⁴ .96 ^{II} , N 45 ⁰³ 71 ¹⁸ .34 ^{II} Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Сүж баг Цахирын ам Алаг хайрхан уул
Ландшафтын төрх		Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2659 м, гадаргын налуу 18.147 ⁰ Уулын өвөр хажуу
		Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 52%, хад чулуу 13%, халцгай 35%
			Өндөр уулын хээр Жижиг дэгнүүл үетэнт алаг өвст агьт
Хөрсний зүсэлт		Хөрс	Нимгэн чулуурхаг хүрэн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-10 см бараандуу хүрэн өнгөтэй (7.5YR 4/4), ургамлын үндэстэй, шилжилт өнгөөр тод, бөөмөрхөг бүтэцтэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, үйрмэг жижиг хайрганы зүйл ихтэй, хил долгиорхог, нягтавтарт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 10-25 см бараандуу бор шаргал өнгөтэй (7.5YR 6/4), өлөн чийгтэй, ургамлын нарийн үндэстэй, нягтавтарт, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална. С үе 25-60 см бор шаргал өнгөтэй (7.5YR 7/3), цайвар саарал, хар цоохор өнгийн чулуулгийн өгөршлийн толбо судлуудтай, давсны хүчлийн уусмалд буцална.	
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс	

	Огноо	2022.06
ЗҮСЭЛТ-14	Байршил Өндөр, гадаргын налуу, рельеф Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Е 94 ⁰ 03 ¹ 55.04 ^{II} , N 45 ⁰ 37 ¹ 35.14 ^{II}
Ландшафтын төрх		Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Сүж баг Цахирын ам Алаг хайрхан уул
		h-2557 м, гадаргын налуу 4.626 ⁰
		Уулын хормой
		Ногоон 53, халцгай 40, хагд 3, чулуу 4%
		Уулын хээр
	Ботууль алаг өвст	
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуурхаг хүрэн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-13 см цайвар хүрэн өнгөтэй (7.5YR 5/6), ургамлын үндэстэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, хааяа чулуутай, шилжилт аажим, хил долгиорхог, нягтавтарт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 13-40 см бор шаргал өнгөтэй (7.5YR 7/3), маш их чулуурхаг, чулуулаг карбонатын өнгөртэй, нягт, өлөн чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.06
ЗҮСЭЛТ-15	Байршил Өндөр, гадаргын налуу, рельеф Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Е 94 ⁰ 09 ¹ 13.16 ^{II} , N 45 ⁰ 41 ¹ 42.22 ^{II}
		Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Сүж баг Алаг хайрхан уулын ар хажуу Дөрвөлж
		h-2707 м, гадаргын налуу 3.679 ⁰
		Уулын ар хажуугийн хормой
		Ногоон 36, халцгай 53, чулуу 6, хагд 5%
		Өндөр уулын хээр
Ландшафтын төрх	Жижиг дэгнүүлт үетэн алаг агьт	
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуурхаг хүрэн

	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-16 см хүрэн туяатай бор өнгөтэй (5YR 5/6), ургамлын үндэстэй, шилжилт аажим, бөөмөрхөг бүтэцтэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, хил долгиорхог, нягтавтарт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 16-45 см бор өнгөтэй (7.5YR 6/3), өлөн чийгтэй, ургамлын нарийн үндэстэй, нягтавтарт, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг үрлэн бүтэцтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.06
	ЗҮСЭЛТ-16	Е 94⁰09¹09.39^{II}, N 45⁰40¹39.92^{II}
 Ландшафтын төрх	Байршил	Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Сүж баг Алаг хайрхан уул
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2914 м, гадаргын налуу 9.583 ⁰ Уулын ар хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 55, халцгай 37, чулуу 3, хагд 5%
		Өндөр уулын нуга
		Жижиг дэгнүүл үетэн алаг өвс бушилзат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Уулын бараан
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-18 см бараандуу бор өнгөтэй (7.5YR 3/4), ургамлын үндэстэй, шилжилт аажим, бөөмөрхөг бүтэцтэй, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, хил кармархуу, нягтавтарт, чийглэг, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 18-30 см бор хүрэн өнгөтэй (5YR 5/3), чийглэг, нягтавтарт, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг үрлэн бүтэцтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.

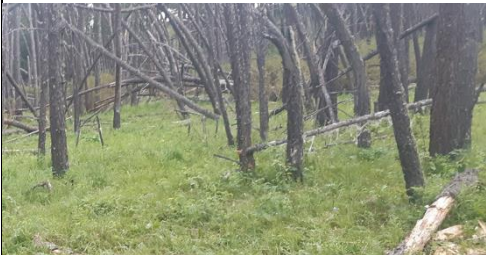
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс	
	Огноо	2022.06	
ЗҮСЭЛТ-17	 Байршил	E 94 ⁰ 10 ¹ 59.19 ^{II} , N 45 ⁰ 28 ¹ 14.67 ^{II}	
 Ландшафтын төрх		Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Гаханч баг Алаг хайрхан уулын өвөр бэл Улаан хурууны шил	
		Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2525 м, гадаргын налуу 9.164 ⁰ Уулын өвөр бэл
		Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 13, хагд 3, халцгай 22, чулуу 62 %
			Өндөр уулын хээр Жижиг дэгнүүлт үетэн алаг өвс агьт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуурхаг цайвар хүрэн	
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-12 см бор өнгөтэй (7.5YR 6/3), ургамлын үндэстэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг хайрганы зүйлтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, нягт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 12-31 см цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 7/1), өлөн чийгтэй, ургамлын үндэс багатай, нягт, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, хайргатай, жижиг бутрамтгай бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална. С үе 31-60 см цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 7/1), карбонатын өнгөөр жигд будагдсан, хайргархаг, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.	
		Бусад	Бэлчээрийн хөрс
		Огноо	2022.06
	ЗҮСЭЛТ-18	Байршил	E 94 ⁰ 15 ¹ 38.21 ^{II} , N 49 ⁰ 05 ¹ 47.06 ^{II}
Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	Увс аймгийн Цагаанхайрхан Морьт		
	h-1469 м, гадаргын налуу 0.917 ⁰ Уулс хоорондын хөндий, ИНХ		
			Ногоон 6, хагд 1, чулуу 93%

Ландшафтын төрх	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Цөлжүү хээр
		Таана монгол өвст
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Сайргархаг нимгэн бор
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-10 см цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 7/1), ургамлын нарийн үндэс үндэстэй (бага), хавтанцар бүтэцтэй, хайргархаг, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, чулуулаг карбонатын өнгөртэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, нягт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална. В үе 10-60 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 7/1), хуурай, нягт, хайргархаг механик бүрэлдэхүүнтэй, карбонатаар үе нэлэнхийдээ будагдаж цайсан, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-19		E 95°21'58.12 ^{II} , N 49°01'52.49 ^{II}
Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймгийн Зүүнхангай сум Далан булаг баг
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1522 м, гадаргын налуу 0.532° Уулс хоорондын хөндий
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 15%, халцгай 85 % Хуурай хээр
		Монгол өвс таант
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Карбонаттай цайвар хүрэн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-14 см хүрэндүү бор өнгөтэй (7.5YR 5/8), ургамлын үндэстэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, нягтавттар, өлөн

		чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 14-60 см бор өнгөтэй (7.5YR 5/4), өлөн чийгтэй, нягтавттар, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-20		E 95°25'15.67", N 49°26'54.57"
Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймгийн Зүүнхангай сум Жаргалан баг
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1710 м, гадаргын налуу 1.771° Уулс хоорондын хөндий
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 80%, хагд 5%, 15%
		Ойт хээр Алаг өвс сөөгөн ширэнгэт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Карбонаттай хар хүрэн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-18 см хар бор өнгөтэй (7.5YR 3/4), ургамлын нарийн үндэстэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, хөвхөрлөг, шилжилт өнгөөр тод, хил долгиорхог, нягтавттар, өлөн чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 18-45 см бор өнгөтэй (7.5YR 6/3), өлөн чийгтэй, нягт, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, 0.5-1 см диаметртэй чулуурхаг чулуулгийн гадарга карбонатын өнгөртэй, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-21		E 95°12'16.36", N 49°30'43.59"
Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймгийн Зүүнхангай сум Баянгол баг Хожуулын ам
		h-1731 м, гадаргын налуу 8.341°

	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	Уулын ар хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 97%, хагд 3%
		Ойт хээр
		Алаг өвс
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Карбонаттай ойн ширэгт бараан
	Хөрсний бичиглэл	OAd үе 0-5 см бордуу бараан өнгөтэй (7.5YR 3/1), ширэгжсэн үе, ургамлын үндсээр нягт торлогдсон, бөөмөрхөг бүтэцтэй, шавранцар, шилжилт өнгөөр тод, нягтавттар, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. A үе 5-20 см бордуу бараан өнгөтэй (7.5YR 3/1), хөнгөн шавранцар, үеийн доод хэсгээр шаврын агуулалт нэмэгдэнэ, улбар шар толбуудтай, чийгтэй, нягтавттар бөөмөрхөг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. AB үе 20-43 см бараандуу бор өнгөтэй (7.5YR 3/4), чийглэг, хар бараан дарагдмал толбо, судлууд үеийн доод хэсгээр байна, чийгтэй, нягтавттар, шавранцар, бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт өнгөөр тод, давсны хүчлийн уусмалд буцална. B үе 43-63 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 6/1), шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.
		Бусад
		Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-22	Байршил	E 94°59'17.35", N 49°25'38.51"
Ландшафтын төрх		Увс аймгийн Өндөрхангай сум Цалуу баг Улаан чулуут уул
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1918 м, гадаргын налуу 14.942°
		Уулын оройн өвөр хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 56%, хагд 44%
		Ой
		Алаг өвст үетэнт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Ойн ширэгт бараан

	Хөрсний бичиглэл	ОА үе 0-5 сааралдуу хар бор өнгөтэй (7.5YR 5/1), хөвхөрлөг зөөлөн, ургамлын үндсээр нягт торлогдсон, бөөмөрхөг, шавранцар, шилжилт аажим, өлөн чийгтэй, өнгөөр тод, нягтавттар, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. А үе 5-15 см сааралдуу хар бор өнгөтэй (7.5YR 5/1), хар дарагдмал зурвасуудтай, улбар шаргал өнгийн толбуудтай, хөнгөн шавранцар, чийглэг, нягтавттар бөөмөрхөг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд сул буцлахгүй. АВ үе 15-26 см бараандуу бор өнгөтэй (7.5YR 3/4), чийглэг, нягтавттар, шавранцар, бөөмөрхөг, хил долгиорхог шилжилт өнгөөр тод, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 26-42 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 6/1), шавранцар, үеийн доод хэсгээр хайргархаг, нягт, чийглэг, шилжилт механик бүрэлдэхүүнээр тод, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцлахгүй. С үе 42-60 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 6/1), хайргархаг, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.		
		Бусад	Бэлчээрийн хөрс	
		Огноо	2022.07	
		ЗҮСЭЛТ-23		
	Байршил	Е 94°54'59.42 ^{II} , N 49°18'44.74 ^{II} Увс аймгийн Өндөрхангай сум Цалуу баг Зүүн хөхий уул		
		Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2139 м, гадаргын налуу 10.867° Уулын өвөр хажуу	
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 90%, хагд 7%, халцгай 3% Өндөр уулын нуга Алаг өвс улалжит	
		Ландшафтын төрх		
Хөрсний зүсэлт		Хөрс	Хээржүү бараан	

	Хөрсний бичиглэл А үе 0-10 см хар бор өнгөтэй (7.5YR 4/1), ургамлын үндсээр нягт торлогдсон, бөөмөрхөг бүтэцтэй, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, шилжилт аажим, чийглэг, шилжилт аажим, нягтавттар, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. АВ үе 10-24 см бараандуу бор өнгөтэй (7.5YR 4/3), ургамлын нарийн сахлаг үндэс ихтэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг чулуурхаг, чийглэг, нягтавттар бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд сул буцлахгүй. В үе 24-55 см бор өнгөтэй (7.5YR 6/3), чийглэг, нягтавттар, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, хайргархаг, давсны хүчлийн уусмалд буцална.	
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-24	Е 94°58'25.02^{II}, N 49°32'36.14^{II}	
 Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймгийн Өндөрхангай сум Цалуу Могойн голын бэлчир
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1625 м, гадаргын налуу 5.762 ⁰
		Уулын ар хормой
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 97 %, хагд 3 %
		Ой
	Алаг өвс үетэнт	
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Ойн ширэгт бараан
	Хөрсний бичиглэл	ОА үе 0-5 см ширэгжсэн хөнгөн хөвхөрлөг үе, хар өнгөтэй (7.5YR 2/1), ургамлын үндсээр нягт торлогдсон, бөөмөрхөг бүтэцтэй, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, шилжилт аажим, чийглэг, шилжилт аажим, нягтавттар, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. А үе 5-19 см хар өнгөтэй (7.5YR 2/1), ургамлын үндэстэй, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, чийгтэй, нягтавттар, шилжилт

		аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. AB үе 19-60 см бордуу хар өнгөтэй (7.5YR 3/1), чийглэг, нягтавар, шавранцар, шилжилт өнгөөр тод, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. B үе 60 см-с доош, хар бор өнгөтэй (7.5YR 3/3), нойтон, нягтавар, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-25	Байршил Өндөр, гадаргын налуу, рельеф Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	E 94 ⁰ 02 ¹ 12.62 ^{II} , N 49 ⁰ 36 ¹ 59.97 ^{II}
Ландшафтын төрх		Увс аймгийн Баруунтуруун сумын Зүүнтуруун баг Хар цагаан гол
		h-1440 м, гадаргын налуу 1.878 ⁰
		Уулс хоорондын хөндий
		Ногоон 87%, хагд 5%, халцгай 8%
		Татмын нуга
	Алаг өвс бушилзат	
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Бараан хөрс
	Хөрсний бичиглэл	Ad үе 0- 4 см ширэгт үе, бордуу хар өнгөтэй (7.5YR 3/2), ургамлын үндсээр нягт торлогдсон, бөөмөрхөг бүтэцтэй, шавранцар, шилжилт аажим, өлөн чийгтэй, шилжилт өнгөөр тод, нягтавар, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. A үе 4-17 см бараандуу бор өнгөтэй (7.5YR 5/3), ургамлын үндэстэй, шавранцар, бөөмөрхөг, чийглэг, нягтавар, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. AB үе 17-35 см бараандуу бор өнгөтэй (7.5YR 5/3), чийглэг, нягтавар, шавранцар, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт өнгөөр тод, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална. B үе 35-55 см бор шаргал өнгөтэй (7.5YR 7/4), шавранцар, нягтавар, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.

	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-26		E 95 ⁰ 02 ¹ 6.99 ^{II} , N 49 ⁰ 47 ¹ 6.5 ^{II}
	Байршил	Увс аймгийн Баруунтуруун сумын Зүүнтуруун баг Хар цагаан гол
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1310 м, гадаргын налуу 1.271 ⁰
	Ургамлын бүрхэц,	Уулс хоорондын хөндий
	бүлгэмдэл,	Ногоон 49%, хагд 12%, халцгай 39
	ургамалжилт	Цөлжүү хээр
Ландшафтын төрх		Дэгнүүлт үетэн харганат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Элсэнцэр зузаан цайвар хүрэн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0- 10 см бараандуу бор өнгөтэй (7.5YR 3/4), ургамлын үндэстэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, шилжилт аажим, өлөн чийгтэй, шилжилт аажим, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
		В үе 10-34 см шаргал туяатай бор өнгөтэй (7.5YR 5/4), ургамлын нарийн үндэстэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, чийглэг, нягтавтарт, шилжилт өнгөөр тод, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
		С үе 34-53 см шаргалдуу цайвар саарал өнгөтэй (7.5YR 8/2), чийглэг, нягтавтарт, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-27		E 94 ⁰ 58 ¹ 27.38 ^{II} , N 49 ⁰ 48 ¹ 12.45 ^{II}
	Байршил	Увс аймгийн Баруунтуруун сумын Зүүнтуруун баг Алтан элс
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1317 м, гадаргын налуу 1.721 ⁰
	Ургамлын бүрхэц,	Бөөрөг элс
		Ногоон 6%, хагд 11%, элс 82 %
		Жинхэнэ цөл

	бүлгэмдэл, ургамалжилт	Дэгнүүлт үетэнт харганат
Ландшафтын төрх		
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Элсэрхэг бор
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0- 20 см шаргал өнгөтэй (7.5YR 7/6), ургамлын үндэстэй, элсэн механик бүрэлдэхүүнтэй, шилжилт аажим, нягт багатай, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 20-70 см, шаргал өнгөтэй (7.5YR 7/6), нягт багатай, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй жигд элсэн үе үргэлжилнэ.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-28		Е 93 ⁰ 48 ¹ 22.00 ^{II} , N 50 ⁰ 21 ¹ 56.64 ^{II}
Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймгийн Тэс сумын 9-р баг Цагаантолгой баг Бор үзүүрийн хөдөө
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-833 м, гадаргын налуу 0.398 ⁰
		Талархаг гадарга
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 7%, хагд 1, элс 92 %
		Хэт гандуу цөл
		Дэгнүүл үетэнт зээргэнэт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Элсэрхэг бор

	Хөрсний бичиглэл		А үе 0- 13 см цайвар саарал өнгөтэй (10YR 7/1), ургамлын үндэстэй, элсэн механик бүрэлдэхүүнтэй, шилжилт өнгөөр тод, нягт багатай, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.		
В үе 13-55 см бор шаргал өнгөтэй (10YR 7/2), элсэн механик бүрэлдэхүүнтэй, нягтавтарт, чийглэг, давсны хүчлийн уусмалд буцална.					
Бусад			Бэлчээрийн хөрс		
Огноо		2022.07			
ЗҮСЭЛТ-29		Байршил		Е 93°37'26.83 ^{II} , N 50°33'58.49 ^{II}	
				Увс аймгийн Тэс сумын 8-р баг Нурагт баг Хаалгаадын ам Тэс мөрөн	
		Өндөр, гадаргын налуу, рельеф		h-797 м, гадаргын налуу 0.028 ⁰	
				Голын татам	
Ландшафтын төрх		Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 97 %, халцгай 3%	
				Татмын нуга	
				Алаг өвс хиагт	
Хөрсний зүсэлт		Хөрс	Аллювийн давсархаг		
		Хөрсний бичиглэл		А үе 0- 13 см хөхөлбөр туяатай цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 7/1), хоорондоо барьцалдсан бөөмөрхөг, шавранцар, ургамлын нарийн үндэстэй, өлөн чийгтэй, нягтавтарт, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална.	
В үе 13-33 см хар сааралдуу бор өнгөтэй (7.5YR 5/2), хөнгөн шавранцар, жижиг бутрамтгай бөөмөрхөг бүтэц үүсгэнэ, нягтавтарт, чийглэг, шилжилт аажим, хил хилэрхүү, давсны хүчлийн уусмалд буцална.					
В үе 33-49 см сааралдуу бор өнгөтэй (7.5YR 6/2), элсэнцэр, хөнгөн шавранцар, чийглэг, нягтавтарт, шилжилт механик бүрэлдэхүүнээр тод, шилжилт хилэрхүү, давсны хүчлийн уусмалд буцална.					

		ВС үе 49-80 см сааралдуу бор өнгөтэй (7.5YR 6/2), шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, нягтавттар, чийглэг, давсны хүчлийн уусмалд буцална. С үе 80 см-ээс доош элсний агууламж нэмэгдэнэ, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-30		Е 93°35'42.18 ^{II} , N 50°26'54.3 ^{II}
 Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймгийн Тэс сумын 6-р Ендэрт баг Түнгийн зах
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-800 м, гадаргын налуу 0.293 ⁰
		Талархаг гадарга
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 11%, элсэн гадарга 89%
		Хээржүү цөл
		Алаг өвст хялганат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Элсэрхэг бор
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0- 20 см бор шаргал өнгөтэй (10YR 7/3), ургамлын үндэс багатай, элсэнцэр, хааяа 0.1*0.2 хэмжээтэй хайргатай, шилжилт аажим, хил хилэрхүү, нягт багатай, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 20-53 см цайвар саарал өнгөтэй (10YR 8/1), цагаан карбонатын өнгөрөөр жигд будагдсан, элсэнцэр, шилжилт аажим, хил хилэрхүү, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална. С үе 53-100 см шаргал өнгөтэй (10YR 8/4), элсэн үе, чийглэг, нягтавттар, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-31		Е 93°26'8.51 ^{II} , N 50°17'13.69 ^{II}
	Байршил	Увс аймгийн Тэс сумын 3-р баг Хар ус гол, Увс нуур

	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф		h-767 м, гадаргын налуу 0.031 ⁰
			Гол нуурын татам
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 88%, халцгай 12%
			Татмын нуга
Ландшафтын төрх			Алаг өвс ширэгт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Аллювийн элсэнцэр	
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0- 10 см ширэгжих процесс муу явагдсан, шаргалдуу бор өнгөтэй (10YR 5/2), элсэн механик бүрэлдэхүүнтэй, чийгтэй, нягтавтарт, шилжилт өнгөөр тод, хил хилэрхүү, давсны хүчлийн уусмалд буцална.	
		В үе 10-35 см үеийн дээд хэсгээр хөхөлбөр, доошоо шаргалдуу бор өнгөтэй (10YR 5/2), улбар шаргал толбуудтай, элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, чийгтэй, нягт багатай, шилжилт өнгөөр тод, хил хилэрхүү, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.	
		С үе 35-50 см хөхөлбөр саарал өнгөтэй (10BG 7/1), элсэн үе, нойтон ус нэвчив, давсны хүчлийн уусмалд буцална.	
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс	
	Огноо	2022.07	
ЗҮСЭЛТ-32			E 93 ⁰ 25 ¹ 7.23 ^{II} , N 50 ⁰ 16 ¹ 11.69 ^{II}
	Байршил		Увс аймгийн Тэс сумын 2-р баг Увс нуур
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф		h-754 м, гадаргын налуу 0.312 ⁰
			Нуурын хөвөө татам
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ургамлын бүрхэцгүй
Ландшафтын төрх			
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Карбонаттай хүлэрлэг	
	Хөрсний бичиглэл	К үе 0-1 см, цайвар саарал (2.5YR 7/1), хоорондоо барьцалдаж хагарсан өнгөн үе, шавран, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.	

		G үе 1- 8 см шаргал (2.5YR 8/4), шавран үе, шилжилт өнгөөр тод, хил долгиорхог, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална. T (X) үе 8-14 см хар өнгөтэй хүлрэн үе (2.5YR 2/1), шилжилт өнгөөр тод, хил хилэрхүү, давсны хүчлийн уусмалд буцална. Bg үе 14-23 см саарал шавран (N 6/0) үе, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-33		E 93°14'14.62 ^{II} , N 50°13'58.8 ^{II}
Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймгийн Тэс сумын 5-р баг Жаргалантын овооны зүүн ганууд
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-781 м, гадаргын налуу 0.611 ⁰ Талархаг гадарга
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 6%, хагд 2%, элс 92% Хэт гандуу цөл
		Ортууз, хялгана, хиаг, ерхөг, хунчир
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Элсэрхэг бор
	Хөрсний бичиглэл	A үе 0- 5 см цайвар саарал өнгөтэй (10YR 7/1), ургамлын үндсээр барьцалдсан элсэн үе, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. B үе 5-85 см шаргалдуу саарал өнгөтэй (10YR 8/2) элсэн үе, доошлох тусам элсний хэмжээ нарийсан, доошлох тусам чийгийн агууламж нэмэгдэж чийгтэй болно, 5-85 см хүртэл давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-34		E 92°23'56.29 ^{II} , N 50°06'16.09 ^{II}
	Байршил	Увс аймгийн Тариалан сумын Тарвагатай багийн нутаг Увс нуур
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-769 м, гадаргын налуу 0.538 ⁰ Нуурын хөвөө татам

Ландшафтын төрх 	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 22%, Хагд 3%, Шавар 75%
		Татмын нуга
		Зэгс, хулст
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Татмын хайрган хөрс
	Хөрсний бичиглэл	Хөрсний гадарга дээр 0-1 см шар шавран хучаас үетэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална. А үе 1- 10 см хар саарал өнгөтэй (5Y 4/1), ургамлын үндэстэй, нойтон, хайргархаг, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, шилжилт механик бүрэлдэхүүнээр тод, хил кармархуу, нягтавттар, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална. В үе 10-28 см олон янзын хайрган үе, давсны хүчлийн уусмалд буцална, ус гарав.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-35		Е 92°23'38.68", N 50°05'52.21"
	Байршил	Увс аймгийн Тариалан сумын Тарвагатай баг
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-770 м, гадаргын налуу 0.248°
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 5, хагд 1, чулуу 10, элс хайрга 84
		Цөл
Ландшафтын төрх		Ортууз, хялганат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Сайрын хайргархаг
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-5 см бор өнгөтэй (7.5YR 6/3), элсэнцэр, хуурай, нягтавттар, шилжилт механик бүрэлдэхүүнээр тод, хил тэгшдүү, нягтавттар, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
		В үе 5-23 см шаргалдуу бор өнгөтэй (7.5YR 6/4), том хэмжээтэй 5*10 см хайргархаг

		механик бүрэлдэхүүнтэй, шилжилт механик бүрэлдэхүүн, өнгөөр тод, хуурай, нягт, чулуулаг карбонатын өнгөртэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална. С үе 23-50 см хөхөлбөр өнгөтэй, жижиг ширхэгтэй хайргархаг механик бүрэлдэхүүнтэй, үеийн доод хэсгээр хайргын хэмжээ томроно, чулуулаг карбонатын өнгөртэй, хуурай, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-36		Е 90°23'16.15", N 49°39'27.27"
	Байршил	Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Байшинт баг Ачит нуур
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1469 м, гадаргын налуу 0.292°
		Нуурын татам
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 100%
		Намагт нуга
Ландшафтын төрх		Алаг өвс үетэнт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Бараан
	Хөрсний бичиглэл	Ad үе 0-5 см сааралдуу бор өнгөтэй (7.5YR 5/2), хар толбуудтай, дунд шавранцар, чийгтэй, нягтавтарт, шилжилт аажим, давсны хүчлийн уусмалд буцална. А үе 5-13 см бор өнгөтэй, ургамлын үндэстэй (7.5YR 5/3), шавранцар, бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, чийгтэй, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална. В үе 13-25 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 6/1), хөнгөн шавранцар, нойтон, жижиг бөөмөрхөг, шилжилт механик бүрэлдэхүүнээр тод, өнгөөр аажим, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. С үе 25-50 см хайргархаг механик бүрэлдэхүүнтэй, нягтавтарт, нойтон, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.

	Бусад	Бэлчээрийн хөрс	
	Огноо	2022.07	
ЗҮСЭЛТ-37		Е 90 ⁰ 23 ¹ 25.34 ^{II} , N 49 ⁰ 42 ¹ 42.7 ^{II}	
	Байршил	Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Байшинт баг Хар адарганы хөдөө	
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1488 м, гадаргын налуу 0.373 ⁰ Талархаг гадарга	
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 3, хагд 1, чулуу 85, элс хайрга 11	
		Цөлжүү хээр	
Баглуур хялганат			
Ландшафтын төрх			
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуун хучаастай бор	
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-8 см шаргалдуу саарал өнгөтэй (7.5YR 6/2), элсэнцэр, чулуурхаг чулуулгийн гадарга карбонатын өнгөртэй, шилжилт аажим, хил тэгш, хуурай, нягтавтар, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 8-30 см цайвар саарал өнгөтэй (7.5YR 7/1), элсэнцэр, хуурай, нягтавтар, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална. С үе 30-45 см, цайвар саарал өнгөтэй (7.5YR 7/1), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, хуурай, нягт, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.	
		Бусад	Бэлчээрийн хөрс. Хөрсний гадаргын 80-90 хувь нь чулуугаар хучигдсан.
		Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-38		Е 90 ⁰ 27 ¹ 12.99 ^{II} , N 49 ⁰ 44 ¹ 19.11 ^{II}	
	Байршил	Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Хар алт баг Алтан гадас гол	
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1492 м, гадаргын налуу 0.426 ⁰ Голын татам	
		Ургамлын бүрхэц,	Ногоон 94 %, хагд, 6 % Татмын нуга

	бүлгэмдэл, ургамалжилт	Улалж биелэгт
Ландшафтын төрх		
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Аллювийн ширэгт
	Хөрсний бичиглэл	Ad үе 0-5 см хар бор өнгөтэй (7.5YR 3/4), ургамлын үндсээр нягт торлогдсон, шавранцар, бөөмөрхөг бүтэцтэй, чийглэг, нягтавттар, шилжилт аажим, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. A үе 5-17 см сааралдуу бор өнгөтэй (7.5YR 5/2), төмрийн улбар шаргал толбуудтай, чийгтэй, шавранцар, шилжилт механик бүрэлдэхүүн, өнгөөр тод, ургамлын нарийн үндэстэй, нягтавттар, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. B үе 17-45 см хөхөлбөр өнгөтэй, хайргархаг, нягтавттар, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-39		E 90°37'53.24", N 49°45'45.42"
	Байршил	Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Хар алт баг Хатуугийн нарийны хөдөө
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1607 м, гадаргын налуу 1.116° Талархаг гадарга
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 15, хагд 20, хайрга 25, элс 40
		Цөлжүү хээр
		Шавагт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Элсэн хучаастай бор

	Хөрсний бичиглэл		Э үе 0-8 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 6/1), хуурай, сул элсэрхэг үе, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. А үе 8-22 см шаргал бор өнгөтэй (7.5YR 6/4), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, чулуурхаг, жижиг бутрамтгай бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт механик бүрэлдэхүүнээр тод, өнгөөр аажим, нягт, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 22-41 см цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 7/1), хайргархаг, нягт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс	
	Огноо	2022.07	
ЗҮСЭЛТ-40			E 91°07'20.09", N 49°48'38.38"
 Ландшафтын төрх	Байршил		Увс аймаг Бөхмөрөн сум, Хар алт баг, Ямаатын гол
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф		h- 2668 м, гадаргын налуу 22.06°
			Уулын орой
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 10%, хагд 90 %
			Уулын нугат хээр
		Улалж бушилзат	
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Уулын чулуурхаг бараан	
	Хөрсний бичиглэл		А үе 0-12 см бараандуу бор хүрэн өнгөтэй (5YR 4/8), ургамлын үндэс ихтэй, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягтавтарт, чийглэг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 12-24 см бор хүрэн өнгөтэй (5YR 5/8), хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт механик бүрэлдэхүүнээр тод, чийглэг, нягтавтарт, ургамлын үндэс ихтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.

		С үе 24-39 см шаргал бор өнгөтэй (7.5YR 7/6), чулуурхаг, чулуулгийн зай завсраар шаврлагийн зүйл чигжигдсэн, өлөн чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-41		Е 91 ⁰⁷ 35.50 ^{II} , N 49 ⁰ 48'33.84 ^{II}
 Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймаг Бөхмөрөн сум, Хар алтад баг Ямаатын гол
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 2479 м, гадаргын налуу 24.235 ⁰
		Уулын өвөр хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 8, хагд 7, халцгай 75, чулуу 10
		Уулын хээр
		Алаг өвс үетэнт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуурхаг хүрэн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-15 см хүрэндүү бор өнгөтэй (5YR 5/3), ургамлын үндэс ихтэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягтавтарт, өлөн чийгтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 12-40 см хүрэндүү бор өнгөтэй (5YR 5/3), хөнгөн шавранцар, бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт өнгөөр тод, өлөн чийгтэй, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. С үе 40-62 см хөхөлбөр өнгөтэй, хайргархаг, өлөн чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
		Бусад
		Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-42	Байршил	Е 91 ⁰⁷ 18.01 ^{II} , N 49 ⁰ 48'5.63 ^{II}

Ландшафтын төрх 		Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Хар алтад баг Ямаатын гол
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2257 м, гадаргын налуу 5.865 ⁰
		Голын дэнж
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 30%, хагд 70%
		Ойт хээр
		Алаг өвс үетэнт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Ойн захын хээржүү бараан
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-19 см хар бор өнгөтэй (7.5YR 3/3), ургамлын үндэстэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягтавтарт, өлөн чийгтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 19-39 см бор өнгөтэй (7.5YR 5/3), шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт механик бүрэлдэхүүнээр тод, өлөн чийгтэй, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. С үе 39-70 см цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 6/3), элсэн үеүд шаврын үеүдтэй салаавчлан оршино, өлөн чийгтэй, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
		Бусад
		Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-43		E 91 ⁰⁰ 61'59.45 ^{II} , N 49 ⁰⁰ 47'28.31 ^{II}
Ландшафтын төрх 	Байршил	Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Хар алтад баг Түргэний салбар уул Ямаат уул
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2743 м, гадаргын налуу 23.878 ⁰
		Уулын орой ар хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 90%, хагд 10%
		Өндөр уулын нуга
		Алаг өвс үетэнт сөөгөн ширэнгэ
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Уулын хүлэрлэг бараан

	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-15 см хар бор өнгөтэй (7.5YR 3/4), хөнгөн хөвхөрлөг, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, чийглэг, нягт багатай, шилжилт аажим, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 15-43(47) см бор туяатай бараан өнгөтэй (7.5YR 3/3), шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, зарим талдаа чулуурхаг, бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт механик бүрэлдэхүүнээр тод, хил кармархуу өлөн чийгтэй, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-44		Е 91°06'56.00", N 49°47'54.72"
	Байршил	Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Хар алтад баг Түргэний салбар уул Ямаат уул
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2345 м, гадаргын налуу 16.624° Уулын ар хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 80%, хагд 20%
		Ой Алаг өвс үетэнт
Ландшафтын төрх		
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Ойн бараан
	Хөрсний бичиглэл	О үе 0-2 см хөвд органик үлдэгдлээс тогтсон ойн хучаас үе АТ 2-10 см хар бараан өнгөтэй (7.5YR 3/3), хөнгөн хөвхөн үе, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, чийглэг, нягт маш багатай, шилжилт өнгөөр тод, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. АВ үе 10-27 см хүрэн бор өнгөтэй (5YR 5/3), шавранцар, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт механик бүрэлдэхүүн, өнгөөр тод, хил кармархуу

		нягтавтар, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 27-50 см сааралдуу бор өнгөтэй (7.5YR 6/2), шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, чулуурхаг, нягт, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.	
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс. Хөрс хөвдөн хучаастай	
	Огноо	2022.07	
ЗҮСЭЛТ-45		Е 91°07'6.69", N 49°48'1.78"	
Ландшафтын төрх		Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Хар алтад баг Түргэний салбар уул Ямаат уул	
		Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2292 м, гадаргын налуу 7.552° Уулын ар хормой
		Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 31%, хагд 69%
			Ойт хээр Алаг өвс биелэгт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Ойн захын бараан	
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-15 см хар бараан өнгөтэй (7.5YR 3/3), ургамлын үндэс ихтэй, 0-2 см ширэгжсэн үетэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт өнгөөр тод, хил долгиорхог, өлөн чийгтэй, нягтавтар, механик бүрэлдэхүүн, өнгөөр тод, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 15-36 см бор хүрэн өнгөтэй (5YR 4/4), хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, үеийн доод хэсгээр маш их чулуурхаг, өлөн чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.	
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс	

	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-46		E 90°54'25.69", N 49°48'24.79"
 Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Хар алтад баг Нарны хөдөө
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1978 м, гадаргын налуу 1.052° Талархаг гадарга
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 25, хагд 5, элс чулуу 70
		Цөлөрхөг хээр
		Цөлийн тайр, хялгана, хувиланги, ерхөг, хавсгана, зээргэнэт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Цайвар хүрэн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-17 см хүрэн туяатай бор өнгөтэй (5YR 5/3), ургамлын үндэстэй бага зэрэг чулуутай, элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт аажим, хил хилэрхүү, хуурай, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 17-33 см бор өнгөтэй (7.5YR 5/4), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, өлөн чийгтэй, нягтавтарт давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-47		E 92°54'47.38", N 48°19'26.49"
 Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Дөргөн сум Аргалант баг Аргалант уулын хөдөө
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1164 м, гадаргын налуу 1.165° Талархаг гадарга
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 3, хагд 8, чулуу 75, халцгай 14
		Хээржүү цөл
		Баглуур бударганат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Сайрын хайргархаг
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-10 см цайвар шаргал өнгөтэй (10YR 7/4), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт, хуурай, шилжилт механик

		бүрэлдэхүүнээр тод, хил долгиорхог, үеийн доод хэсгээр хайрганы агууламж нэмэгдэнэ хайрганы хэмжээ 0.3-0.5, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 10-35 см цайвар саарал өнгөтэй (10YR 8/2), хайргархаг, нягт, хуурай, үеийн доод хэсгээр элсэн хэсгийн агууламж нэмэгдэнэ, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална. С үе 35-52 см цайвар саарал өнгөтэй (10YR 8/2), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт, өлөн чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-48		Е 92°54'22.22^{II}, N 48°19'2.19^{II}
 Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Дөргөн сум Аргалант баг Чоно харайхын гол
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1133 м, гадаргын налуу 1.370 ⁰
		Голын татам
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 90%, хагд 3%, халцгай 7%
		Татмын нуга
		Ширэг улалжит
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Аллювийн элсэнцэр
	Хөрсний бичиглэл	Ad үе 0-2 см бараан өнгөтэй (7.5YR 3/2), ургамлын үндсээр сайн торлогдсон, элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг, шилжилт өнгөөр тод, хил тэгшдүү, давсны хүчлийн уусмалд буцална. А үе 2-12 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 5/1), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт өнгөөр тод, хил тэгшдүү, чийглэг, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 12-16 см сааралдуу бор өнгөтэй элсэн үе (7.5YR 6/2), чийгтэй, шилжилт өнгөөр тод, нягтавтарт

		В2 16-50 см хөхөлбөр бараан өнгөтэй, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, нягтавтарт, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-49		Е 92°49'8.92", N 48°17'6.50"
 Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Дөргөн сум Аргалант баг
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1178 м, гадаргын налуу 1.341°
		Аараг толгод
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 4, хагд 0.5, чулуу 15, элс хайрга 80
		Хээржүү цөл
		Баглуурт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Сайргархаг бор
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-15 см бор шаргал өнгөтэй (5YR 6/3), хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, хайргархаг, нягт, өлөн чийгтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 15-65 см улаан зосорхог туяатай, бор шаргал өнгөтэй ((5YR 6/4), хайргархаг механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт, өлөн чийгтэй, шилжилт аажим, чулуулаг карбонатын өнгөртэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-50		Е 92°48'35.85", N 48°16'21.82"
	Байршил	Ховд аймгийн Дөргөн сум Аргалант баг Хар ус нуур
		h-1154 м, гадаргын налуу 0.527°

	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	Нуурын зүүн эргийн татам
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 10%, хагд 10%, шавар 80%
		Намагт нуга
Ландшафтын төрх		Зэгс, хулст
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Хүлэрлэг глейт
	Хөрсний бичиглэл	G үе 0-1 см шар шавран өнгөн үе, нойтон, шилжилт өнгөөр тод, давсны хүчлийн уусмалд буцална. O үе 1-25 см хар өнгөтэй (5Y 2/1), шавран механик бүрэлдэхүүнтэй, нягтавтарт, нойтон, шилжилт өнгөөр тод, давсны хүчлийн уусмалд буцална. B үе 25-45 см саарал шавран үе (5Y 5/1), нойтон, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-51	Байршил	E 93°08'23.67", N 48°12'20.17"
Ландшафтын төрх		Ховд аймгийн Дөргөн сум Аргалант баг Чоно харайх голын цутгал Хар нуур
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1130 м, гадаргын налуу 0.429°
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Нуурын хойд татам
		Ногоон 82 %, хагд 8%, халцгай 10 %
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Татмын нуга
		Дэрст
	Хөрс	Кобронаттай хүлэрлэг
	Хөрсний бичиглэл	A үе 0-9 см цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 7/1), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, ургамлын үндэстэй, чийгтэй, нягтавтарт, шилжилт өнгө, механик бүрэлдэхүүнээр тод, хил тэгшдүү, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална. O үе 9-60 см хар өнгөтэй (5Y 2/2), шавран механик бүрэлдэхүүнтэй, нягтавтарт, чийгтэй, шилжилт механик

		бүрэлдэхүүн, өнгөөр тод, давсны хүчилд маш сул буцална. В үе 60-74 см сааралдуу бор өнгөтэй (7.5YR 5/2), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, нойтон, нягтавтарт, давсны хүчилд сул буцална. Ус гарав
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс. Айлын өвөлжөөний ойролцоо
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-52		Е 93°09'17.94", N 48°15'25.74"
Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймаг Дөргөн сум Аргалант баг Аргалантын уул
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1200 м, гадаргын налуу 1.129°
		Уулын өвөр хормойд
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 5%, халцгай 5%, хар чулуун 90 %
		Цөлжүү хээр
		Баглуур, бударгана, тэсэгт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Сайргархаг цайвар хүрэн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-15 см бор шаргал өнгөтэй (10YR 6/2), хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, хайргархаг, нягт, өлөн чийгтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, барьцалдсан хэсэг нь сүвэрхэг, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 15-45 см бор саарал өнгөтэй (10YR 6/2), хайргархаг элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-53		Е 92°31'39.30", N 48°16'14.76"
	Байршил	Ховд аймгийн Дөргөн сум Агваш багийн нутаг Агваш арал Их майхан
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1266 м, гадаргын налуу 1.697°
		Ухаа толгод

	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 3%, хагд 1%, чулуу 159, элс 81%
		Цөлжүү хээр
		Шарилж, харганат
Ландшафтын төрх		
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Элсэнцэр бор
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-11 см цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 6/4), элсэнцэр, жижиг бутрамтгай бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягтавтарт, хуурай, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 11-18 см цайвар бор саарал өнгөтэй (7.5YR 6/4), элсэнцэр, нягтавтарт, дээд үеэс нягт нэмэгдэнэ, хуурай, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. С үе 18-50 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 7/3), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт дагтаршсан, хавтанлаг бүтцийг бий болгоно, хуурай, үеийн доод хэсгээр шаврын агууламж бага зэрэг нэмэгдэнэ, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
		Бусад
		Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-54		Е 92°32'31.53", N 48°18'35.15"
	Байршил	Ховд аймгийн Дөргөн сум Агваш багийн нутаг Агваш арал Хэвх Чоно харайх
		h-1152 м, гадаргын налуу 0.623°
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	Нуурын хоолойн татам
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 85%, хагд 2%, халцгай 13%
		Татмын нуга
Ландшафтын төрх		Ширэг улалжит
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Аллювийн элсэнцэр

	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-15 см бор өнгөтэй (7.5YR 4/3), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягтавтарт, чийгтэй, шилжилт өнгөөр тод, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 15-40 см хөхөлбөр хар саарал өнгөтэй (N 5/0), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, 2 см-ийн өргөнтэй нарийн дарагдмал зурвасууд бий, нягтавтарт, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална. С үе 40 доош хөхөлбөр хар саарал өнгөтэй (N 5/0), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, дээд үетэй харьцуулахад шавран хэсгийн агууламж бага зэрэг нэмэгдэнэ, нягтавтарт, нойтон ус гарав, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална.	
		Бусад	
		Огноо	
ЗҮСЭЛТ-55		Байршил	E 92°21'35.72 ^{II} , N 48°22'30.07 ^{II}
Ландшафтын төрх			Ховд аймгийн Дөргөн сум Агваш багийн нутаг Хар ус нуур, Загийн тойруу
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1157 м, гадаргын налуу 0.163 ⁰	
		Нуурын татам	
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 94%, хагд 5%, халцгай 1%	
		Татмын нуга	
Ширэг улалжит			
Хөрсний зүсэлт		Хөрс	Бараан (элсэнцэр)
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-15 см бор өнгөтэй (7.5YR 4/4), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягтавтарт, чийгтэй, шилжилт аажим, хил тэгшдүү, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 15-34 см бор өнгөтэй (7.5YR 4/4), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, нягтавтарт, чийгтэй, шилжилт өнгөөр тод, давсны хүчлийн уусмалд буцална.	

114

		С үе 34-70 см сааралдуу бор өнгөтэй (7.5YR 6/2), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, нягтавтарт, нойтон ус гарав, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-56	Е 92°4'37.27 ^{II} , N 48°09'35.70 ^{II}	
 Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Буянт сум Нарийн гол багийн нутаг Шаргууны хэв
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1160 м, гадаргын налуу 0.225°
		Нуурын хөвөө татам
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 90%, халцгай 10%
		Нуга
		Алаг өвс улалжит
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Бараан
	Хөрсний бичиглэл	Ad үе 0-4 см хүртэл ургамлын үндсээр нягт торлогдсон ширэгт үе ялгаран, шавранцар, давсны хүчлийн уусмалд буцална. A үе 4-11 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 5/1), шавранцар, жижиг бөөмөрхөг нягтавтарт, чийгтэй, шилжилт өнгөөр тод, хил тэгшдүү, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. Al үе 11-30 (40) см хар саарал өнгөтэй (N 3/0), жижиг бөөмөрхөг, нягтавтарт, чийгтэй, шилжилт өнгөөр тод, хил кармархуу, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. B үе 30 (40)-70 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 5/1), шавранцар, үеийн дээд хэсгээр 1 см зузаантай улбар шар толбо судлуудтай, үеийн дунд хэсгээр элсэн зурвасуудтай, нягтавтарт, чийгтэй, давсны хүчилд сул буцална.
		Бусад
		Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-57	Байршил	Е 92°1'47.94 ^{II} , N 47°50'17.31 ^{II}

Ландшафтын төрх 		Ховд аймгийн Буянт сум Цагаанбургас багийн нутаг Цагаан голын төмөрт
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1164 м, гадаргын налуу 0.411 ⁰
		Нуурын хөвөө татам
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 93%, хагд 3%, элс 4%
		Татмын нуга Алаг өвс улалжит
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Бараан
	Хөрсний бичиглэл	Ad үе 0-5 см шаргалдуу бор өнгөтэй (7.5YR 5/4), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт багатай, ургамлын үндэстэй, шилжилт механик бүрэлдэхүүнээр тод, хил тэгш, үеийн доод хэсгээр хар өнгийн дарагдмал үетэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална. A үе 5-23 см бор өнгөтэй (7.5YR 4/3), шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягтавтарт, чийгтэй, шилжилт өнгөөр аажим, механик бүхэлдэхүүнээр тод, хил хилэрхүү, давсны хүчлийн уусмалд буцална. B үе 23-55 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 6/1), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, чийгтэй, нягтавтарт, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07
ЗҮСЭЛТ-58		E 91 ⁰ 54 ¹ 52.96 ^{II} , N 47 ⁰ 49 ¹ 39.49 ^{II}
	Байршил	Ховд аймгийн Буянт сум Цагаанбургас баг
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1411 м, гадаргын налуу 1.68 ⁰
		Талархаг гадарга
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 8, хагд 2, чулуу 16, элс 74
		Цөлжүү хээр Баглуур, харганат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Сайргархаг бор

	Хөрсний бичиглэл		А үе 0-10 см цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 7/1), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт, хуурай, шилжилт аажим, хил хилэрхүү, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 10-45 см цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 7/1), карбонатын цагаан өнгөөр жигд будагдсан, хайргархаг, элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, хуурай, нягт, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс	
	Огноо	2022.07	
ЗҮСЭЛТ-59			
Ландшафтын төрх	Байршил	E 91°54'22.99 ^{II} , N 48°06'30.87 ^{II} Ховд аймгийн Буянт сум Цагаанбургас баг Зумъяагийн гол	
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1192 м, гадаргын налуу 0.148 ⁰ Голын татам	
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 55, хагд 10, халцгай 35	
		Татмын нуга	
		Улалж дэрст	
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Аллювийн глейт	
	Хөрсний бичиглэл		А үе 0-15 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 4/1), чийгтэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, ургамлын үндэстэй, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална. В үе 15-54 см саарал өнгөтэй (5Y 6/1), чийгтэй, дунд шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, улаан шаргал толбууд ихтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, ургамлын үндэс хааяа, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. С үе 54-70 см сааралдуу бор өнгөтэй (5Y 6/2), хайргархаг механик бүрэлдэхүүнтэй, чулуу нь мөлгөржсөн бөөрөнхий, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс	
	Огноо	2022.07	

хээр, уулын хуурай хээр, уулын хоорондох хөндий хотгорт говийн ландшафт бүрэлдэн тогтоно. Монгол Алтайн хойд хэсгийн уулсуудтай харьцуулахад хур тунадас бага, дулааны хангамж харьцангуй өндөр. Мянган угалзтын нурууны дээд хэсгээр өндөр уулын цармын бүлэгт хамрагдах *Уулын бараан*, *Чулуурхаг бүдүүн ялзмагт*, уулын хээрын бүлэгт хамрагдах *Чулуурхаг хүрэн*, *Чулуурхаг цайвар хүрэн* хөрсүүд, уулс хоорондын хөндий, хотгороор хуурай хээрийн бүлэгт хамрагдах *Сайргархаг цайвар хүрэн*, говийн бүлэгт хамрагдах *Бор* хөрсүүд тархана. *Уулын бараан* хөрс ар хажуудаа тасалдахгүй өргөн зурвасаар тархаж байхад энгэр хажуудаа чийг ихтэй хотос хонхоруудаар алаг цоог ареалтай тархана (Зүсэлт 1-11, 83-87).

Алаг Хайрхан уул Монгол Алтайн мужид багтдаг далайн түвшнээс дээш 3738 м өргөгдөн оршдог. Бугат харуулын 2021 оны мэдээгээр жилд 110 мм тунадас унасан. Өндөр уулын хээр, уулын хуурай хээр, уулын хоорондох хөндий хотгорт говийн ландшафт бүрэлдэн тогтоно. Энгэр хажуу нь маш хэц уулсын дундаас дээш хажуунуудад хөрс тогтворжоогүй, нуранги ихтэй. Уулын орой, ар хажуугаар өндөр уулын цармын *Уулын бараан*, уулын хээрийн бүлэгт багтах *Чулуурхаг хүрэн*, *Чулуурхаг цайвар хүрэн*, энгэр хажуугаар *Уулын чулуурхаг хүрэн*, *Чулуурхаг цайвар хүрэн*, говийн бүлэгт хамрагдах *Бор* хөрс тогтворжино (Зүсэлт 12-17).

Хөрсний морфологи шинжтэй 3.1.2 бүлгээс танилцана уу.

3.1.2 Хөрсний морфологи шинж

Морфологи бол нүдэнд хамгийн түрүүнд тусдаг хөрсний шинж тэмдэг. Морфологийн чухал шинж тэмдэгүүдэд зүсэлт, түүний үе давхаргууд, давхаргуудын зузаан, өнгө, бүтэц, шинээр үүсэн бий болж буй зүйл ордог. Иймээс морфологийг мэдэхгүйгээр гарал үүсэл, шинж чанарт үнэлэлт өгөх, ангилах боломжгүй юм. Хээрийн судалгааны явцад хийсэн хөрсний морфологийн бичиглэлийг хүснэгтээр харуулав. Уг хүснэгтийн хөрсний морфологи шинжийн агуулгад хөрсний зүсэлт, үе давхраа, өнгө, үе давхаргын хоорондын шилжилт, бүтэцийг тусгаж, тухайн хөрсний газарзүйн байрлал, микро рельефийн хэлбэр (өндөр, налуу, зүг зовхис) түүн дээр ургах ургамал, ландшафтын ерөнхий төрхийг иж бүрнээр үзүүлэхийг зорьлоо. Хөрсөн бүрхэвчийн хөгжил тархалт дотоод шинж чанарт эдгээр хүчин зүйлийн оролцоо их байдаг.

Хүснэгт 21. Судалгааны талбайд тархах хөрсний морфологи шинж

ЗҮСЭЛТ-60	E 91°52'47.89 ^{II} , N48°05'56.65 ^{II}	
Ландшафтын төрх		Байршил
		Ховд аймгийн Буянт сум Цагаанбургас багийн нутаг Зумъяагийн гол
		Өндөр, гадаргын налуу, рельеф
		h-1201 м, гадаргын налуу 0.366° Голын дэнжид
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 40 %, халцгай 50 %, чулуу 10 %
		Цөлжүү хээр
		Алаг өвс дэрс
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Хужирлаг глейрхэг бор

	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-15 см бор өнгөтэй (7.5YR 6/3), ургамлын үндэстэй, чийглэг, элсэнцэр, жижиг үрлэн бүтэцтэй, нягтавар, ургамлын үндэс голлосон, шилжилт аажим, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална. В үе 15-50 см цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 7/1), чийгтэй, дээд үеэ бодоход бага зэрэг нягт, элсэнцэр, ургамлын үндэстэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. С үе 50 см -ээс доош хайрганцар механик бүрэлдэхүүнтэй, дээд үеэ бодоход шаварлагийн агууламж нэмэгдэж байна, нягтавар, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07

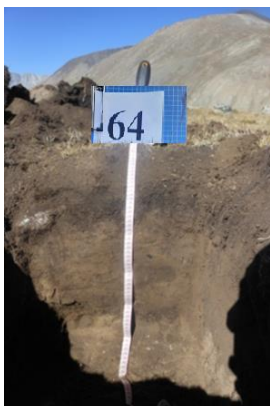
ЗҮСЭЛТ-61		E 91°38'48.12", N 47°49'8.00"
Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Буянт сум Наранхайрхан баг Хар цохио
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1821 м, гадаргын налуу 2.387° Уулын ар хажуугийн бэл хормой
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 22, хагд 2, чулуу 10, элс 66 Хуурай хээр Алаг өвс таан агьт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Цайвар хүрэн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-20 см хүрэндүү туяатай бор өнгөтэй (5YR 5/3), хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягтавар, хуурай, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална. В үе 20-45 см карбонатын цагаан өнгөөр жигд будагдсан бор өнгөтэй (7.5YR 6/3), хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт, өлөн чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07

ЗҮСЭЛТ-62	Байршил	E 91°33'49.46", N 47°57'2.87"
------------------	---------	-------------------------------

Ландшафтын төрх 		Ховд аймгийн Буянт сум Цагаан эрэг баг Бугат үзүүр Буянт гол
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1440 м, гадаргын налуу 6.627 ⁰
		Голын татам
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 95%, халцгай 5%
		Татмын нуга
		Алаг өвс улалжит
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Аллювийн ширэгт
	Хөрсний бичиглэл	Ad үе 0-3 см хар бор өнгөтэй (7.5YR 3/1), хөнгөн шавранцар, жижиг бөөмөрхөг, улбар шаргал толбуудтай, чийглэг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, нягтавар, давсны хүчлийн уусмалд буцална. A үе 3-20 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 5/1), хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягтавар, чийгтэй, шилжилт механик бүрэлдэхүүнээр тод, хил долгиорхог, дундаа нарийн элсэн судлуудтай, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална. B үе 20-50 см хөхөлбөр өнгөтэй, хайргархаг, нягт, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
		Бусад
		Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.07

ЗҮСЭЛТ-63		E 90°34'078 ^{II} , N 47°50'116 ^{II}
Ландшафтын төрх 	Байршил	Баян-Өлгий аймаг Дэлүүн сум Чигэртэй багийн нутаг Чигэртэй гол
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2273 м, гадаргын налуу 3.77 ⁰
		Голын дэнжид
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 50%, хагд 5%, чулуу элс 45%
		Хээр
		Алаг өвс агьт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Сайргархаг хүрэн

	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-20 см хүрэн бор өнгөтэй (5YR 5/4), ургамлын үндэстэй, хөнгөн шавранцар, самран бүтэцтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, нягтавттар, чийглэг, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 20-44 см, хүрэн бор өнгөтэй (5YR 5/4), ургамлын үндэстэй, хөнгөн шавранцар, чийглэг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, нягтавттар, жижиг чулуутай, жижиг бөөмөрхөг, улбар шар толбуудтай, давсны хүчлийн уусмалд буцахгүй. С үе 44 доош, сааралдуу бор өнгөтэй (7.5YR 6/2), чийглэг, нягт, хөнгөн шавранцар, том чулуутай, чулуулаг нь карбонатын өнгөртэй, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08

ЗҮСЭЛТ-64			E 90°22 '985 ^{II} , N 47°44 '137 ^{II}	
Ландшафтын төрх	Байршил	Баян-Өлгий аймаг Дэлүүн сум Чигэртэй баг Чигэртэйн рашааны эхэд		
		Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2736 м, гадаргын налуу 9.433 ⁰ Уулын ар хажуу	
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 87 %, халцгай 10 %, хагд 3%		
		Өндөр уулын нугат хээр		
	Дэрт алаг өвст			
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Уулын бараан		
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-18 см хар бор өнгөтэй (7.5YR 2/3), өлөн чийгтэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, үрлэн бүтэцтэй, нягтавттар, шилжилт өнгөөр тод, хил нь долгиорхог, давсны хүчилд буцлахгүй. В үе 19-43 см хар толбуудтай бор өнгөтэй (7.5YR 5/3), ургамлын үндэстэй, нягт, өлөн чийгтэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, шилжилт өнгөөр тод давсны хүчилд буцлахгүй. С үе 43 см-ээс доош цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 7/1), нягт, өлөн чийгтэй, чулуулаг нь карбонатын өнгөртэй, элсэнцэр, давсны хүчилд сул буцална.		
		Бусад	Бэлчээрийн хөрс	
		Огноо	2022.08	

ЗҮСЭЛТ-65	E 90°23'417", N 47°44'788"	
Ландшафтын төрх	Байршил	Баян-Өлгий аймаг Дэлүүн сум Чигэртэй баг Рашаантын голын Замт сайрын ам
		
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2528 м, гадаргын налуу 3.38°
		Уулын ар хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 50%, хад чулуу 40, халцгай 10 %
		Өндөр уулын хээр
		Дэрт алаг өвст
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуурхаг бүдүүн ялзмагт
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-12 см, сааралдуу бор өнгөтэй (7.5YR 3/1), нягтавтарт, ургамлын үндэстэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, шилжилт өнгөөр тод, давсны хүчилд буцлахгүй. AB үе 12-26 см, бор саарал өнгөтэй (7.5YR 6/1), ургамлын үндэс багатай, нягт, шилжилт өнгөөр тод, хөнгөн шавранцар, бөөмөрхөг, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. B үе 26-40 см, бор өнгөтэй (7.5YR 6/3), ургамлын үндэс хаяа нэг, өлөн чийгтэй, нягтавтарт, элсэнцэр, бөөмөрхөг, шилжилт аажим, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. C үе 40 см-ээс доош, бор өнгөтэй (7.5YR 6/3), чийглэг, элсэрхэг, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
		Бусад
		Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08

ЗҮСЭЛТ-66	E 90°26'48.98", N 47°53'36.36"	
Ландшафтын төрх	Байршил	Баян-Өлгий аймаг Дэлүүн сум Чигэртэй баг, уулын өвөр хажуу
		
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2601 м, гадаргын налуу 13.737°
		Уулын өвөр хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 20, хагд 2, чулуу хайрга 66, халцгай 12%
		Уулын хээр
		Алаг өвс биелэгт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуурхаг хүрэн

	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-16 см хүрэндүү бор өнгөтэй (7.5YR 4/6), ургамлын нарийн үндэс ихтэй, хайргархаг хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягтавттар, өлөн чийгтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 16-33 см бор өнгөтэй (7.5YR 5/3), жижиг хайргархаг, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт, өлөн чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс Мөстлөгийн гаралтай том чулуу ихтэй
	Огноо	2022.08

ЗҮСЭЛТ-67			E 90°26'36.61 ^{II} , N 47°52'43.76 ^{II}	
Ландшафтын төрх	Байршил	Баян-Өлгий аймаг Дэлүүн сум Чигэртэй баг Чигэртэй нуур, Чигэртэй гол		
		Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2314 м, гадаргын налуу 0.072 ⁰ Нуур голын татамд	
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 100 % Татмын нуга Алаг өвс биелэг улалжит	
		Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Аллювийн хайрган
		Хөрсний бичиглэл	А үе 0-15 см бор өнгөтэй (7.5YR 5/3), ургамлын үндэстэй, хайргархаг хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягт, чийглэг, шилжилт механик бүрэлдэхүүнээр тод, хил кармархуу, давсны хүчлийн уусмалд буцлаагүй. Өнгөн гадарга дээр сул буцална. В үе 15-50 см хөх, улбар шаргал өнгө холилдсон хайргархаг үе, мөн том ширхэгтэй элс холилдсон механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт, чийгтэй, үеийн доод хэсгээр улбар шаргал толбо, судлуудтай, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.	
Бусад		Бэлчээрийн хөрс. Хадлангийн гол бүс		
Огноо		2022.08		

ЗҮСЭЛТ-68	Е 90°12'50.48", N 47°55'54.8"	
Ландшафтын төрх	Байршил	Баян-Өлгий аймаг Дэлүүн сум Ангирлаг баг Тугал нуур
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2700 м, гадаргын налуу 1.907° Уулс хоорондын хотгор
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 50, хагд 42, чулуу 4, халцгай 4 %
		Өндөр уулын нуга
		Алаг өвс бушилзат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Хээржүү бараан
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-22 см хүрэндүү бор өнгөтэй (7.5YR 4/3), ургамлын үндэстэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягтавттар, өлөн чийглэг, шилжилт механик бүрэлдэхүүнээр тод, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 22-55 см сааралдуу бор өнгөтэй (7.5YR 6/2), хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт өнгөөр тод, хил долгиорхог, нягт, өлөн чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. С үе 55 см-ээс доош саарал өнгөтэй, хайргархаг, өлөн чийгтэй нягт, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08

ЗҮСЭЛТ-69	Е 91°16'17.96", N 50°15'27.76"	
Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймгийн Сагил сум Цагаан шувуут уул Ёлын ам
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2100 м, гадаргын налуу 20.472° Уулын ар хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 70%, хагд 20%, халцгай 10%
		Ой
		Алаг өвс биелэг хөвдөт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Тайгын ширэгт

	Хөрсний бичиглэл	О үе хөвд органик үлдэгдлээс тогтсон ойн хучаас үе АТ үе 2-6 см хар бараан өнгөтэй (7.5YR 2/1), хөнгөн хөвхөн үе, чийгтэй, шавранцар АВ үе 6-23 см хар бараан өнгөтэй (7.5YR 3/1), хөнгөн шавранцар, жижиг үйрмэг хайргархаг, жижиг бөөмөрхөг, хил кармархуу, шилжилт аажим, нягтавтарт, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 23-50 см бараандуу бор өнгөтэй (7.5YR 4/3), хайргархаг, хөнгөн шавранцар, жижиг бөөмөрхөг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, нягтавтарт, чийгтэй, ургамлын нарийн сахлаг үндэс 50 см хүртэл үргэлжилнэ, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. ВС үе 50-70 см бараандуу бор өнгөтэй (7.5YR 4/1), сайр чулуурхаг, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08

ЗҮСЭЛТ-70		E 91°16'40.06", N 50°15'37.92"
Ландшафтын төрх 	Байршил	Увс аймгийн Сагил сум Цагаан шувуут уул Ёлын ам
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2122 м, гадаргын налуу 20.009° Уулын өвөр хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 65, хагд 10, халцгай 21, чулуу 4%
		Уулын хээр
		Алаг өвс биелэг агьт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Нимгэн чулуурхаг хүрэн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-10 см хүрэн туяатай бор өнгөтэй (7.5YR 4/4), ургамлын үндэстэй, хайргархаг, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, шилжилт механик бүрэлдэхүүн өнгөөр тод, хил тэгшдүү, нягтавтарт, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална. В үе 10-45 см хөхөлбөр саарал өнгөтэй (7.5YR 3/1), хайргархаг үе, нягт, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс

	Огноо	2022.08
--	-------	---------

ЗҮСЭЛТ-71		E 91°16'32.65", N 50°15'32.27"
Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймгийн Сагил сум Цагаан шувуут уул Ёлын ам
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2031 м, гадаргын налуу 7.335° Уулын өвөр хажуу, хажуугийн доод хэсэг
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 40%, хагд 10%, чулуу 50%
		Уулын хээр
		Алаг өвс биелэгт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуурхаг хүрэн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-11 см бараандуу бор өнгөтэй (7.5YR 3/4), ургамлын нарийн үндэстэй, хайргархаг, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 11-31 см бор өнгөтэй (7.5YR 5/4), ургамлын үндэс 31 см хүртэл үргэлжилнэ, хайргархаг, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална. С үе 31-80 см бор өнгөтэй (7.5YR 5/4), хайргархаг, элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, чийгтэй, нягтавттар, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08

ЗҮСЭЛТ-72		E 91°16'46.6", N 50°15'53.1"
Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймгийн Сагил сум Цагаан шувуут уул Ёлын амны зүүн талын салбар уул
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2311 м, гадаргын налуу 11.074° Уулын өвөр хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 21%, хагд 4%, халцгай 75%
		Уулын хээр
		Алаг өвс-агьт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Уулын бараан

	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-21 см хар саарал өнгөтэй, чийгтэй, үндэс ихтэй, сийрэг, хөнгөн шавранцар, бөөмөрхөг, шилжилт өнгөөр аажим, хил кармаркуу, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. AB үе 22-38 см бараан саарал өнгөтэй, чийгтэй, ургамлын үндэстэй, элсэнцэр, сийрэг, үеийн дотор хайрган хурдас халаас үүсгэн тогтсон, гялтгануур ихтэй нарийн шороо холилдсон, шилжилт өнгөөр тод, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 38-93 см цайвардуу хүрэн, чийгтэй, сийрэг, ургамлын үндэс цөөн, гялтгануур оролцсон үйрмэг жижиг ширхэгтэй чулуу ихтэй, том чулуу цөөн 35-55 см хэмжээтэй чулуу тохиолдоно, давсны хүчилд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08

ЗҮСЭЛТ-73			E 91°16'58.6", N 50°15'14.3"
Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймгийн Сагил сум Цагаан шувуут уул Ёлын ам баруун талын салбар уул	
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2050 м, гадаргын налуу 16.445° Уулын ар хормой	
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 53%, хагд 47%	
		Ууулын хээр	
		Алаг өвс - биелэгт	
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Ойн бараан	
	Хөрсний бичиглэл	АО үе 0-2 см хар саарал, чийгтэй, үндсээр барьцалдсан, дээд хэсгээр модны шилмүүс, ургамлын үлдэгдлийн хагас задралын үлдэгдлээс үүссэн хүлэр шиг хөвсгөр хучаас үе А үе 2-11 см бараан саарал, чийгтэй, ургамлын үндэс ихтэй, хөнгөн шавранцар бөөмөрхөг, сийрэг, чулуугүй, шилжилт өнгөөр тод, хил кармархуу, давсны хүчилд буцлахгүй. AB үе 11-22 см цайвардуу хүрэн, чийглэг, сийрэг, чулуугүй, хөнгөн шавранцар, үрлэн, нягт бага, ургамлын үндэс дунд зэрэг, зарим хэсгээр нарийн	

		ширхэгтэй элсэн толбо маягийн үелэлтэй, шилжилт өнгөөр аажим, хил долгиорхиог В үе 22-93 см цайвар хүрэн, ургамлын нарийн үндэстэй, хөнгөн шавранцар, нягтавтарт, чийглэг, зарим хэсгээр элсний бага зэргийн хуримтлалтай, 46 см-с эхлэн давсны хүчилд сул буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08

ЗҮСЭЛТ-74	Е 91°15'44.2", N 50°13'46.3"	
Ландшафтын төрх 	Байршил	Увс аймгийн Сагил сум Жоожийн хар толгойн бэл
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-1863 м, гадаргын налуу 2.395°
		Уулын бэл хойрмой
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 40, хагд 20, халцгай 25, чулуу 10
		Уулын хээр
		Улалж-гичгэнэт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Элсэнцэр хүрэн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-18 см цайвардуу хүрэн өнгөтэй, үндэс ихтэй, элсэнцэр, бутрамтгай, чулуугүй, нягтавтарт, чийглэг, шилжилт өнгөөр тод, хил шулуун, давсны хүчилд буцлахгүй. АВ үе 18-31 см бор саарал өнгөтэй, ургамлын хялгасан урт үндэстэй, элсэнцэр, нягтавтарт, өлөн чийгтэй, шилжилт өнгөөр тод, хил долгиорхог, үеийн доод хилээс давсний хүчилд сул буцална. Вса үе цайвардуу саарал өнгөтэй, өлөн чийгтэй, тоосорхог, янз бүрийн хэмжээтэй чулуултай, чулууны гадарга дээр карбонатын зузаан өнгөртэй, ургамлын үндэс цөөн, нягт, давсны хүчилд хүчтэй буцална.
		Бусад
		Огноо
ЗҮСЭЛТ-75	Е 91°28'25.22", N 49°33'15.02"	
Ландшафтын төрх 	Байршил	Увс аймгийн Тариалан сум, Мянган баг, Хархираа уул, Намирын голын эх
		h-3125 м, гадаргын налуу 12.024°

	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	Уулын оройн ар хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 64, хагд 10, чулуу 16, халцгай 10%
		Өндөр уулын таг
		Улалж бушилзат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Уулын чулуурхаг хүлрэнцэр
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-15 см хар бор өнгөтэй (7.5YR 3/3), ургамлын үндэстэй, чулуурхаг, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягтавтарт, чийгтэй, шилжилт өнгө, механик бүрэлдэхүүнээр тод, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 15-45 см шаргалдуу бор өнгөтэй (7.5YR 5/4), чулуурхаг (85-90%), шаварлагийн зүйлээр чигжигдсэн, нягтавтарт, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс Гадарга улаан өнгийн боржингийн чулуулгаар хучигдсан
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-76	E 91°29'35.44", N 49°32'55.99"	
Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймгийн Тариалан сум, Мянган баг, Хархираа уул
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2902 м, гадаргын налуу 8.023°
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Уулын ар хажуу
		Ногоон 60, хагд 10, чулуу 14, халцгай 16%
		Хүйтсэг нуга
		Улалж бушилзат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Уулын чулуурхаг бараан
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-25 см хар өнгөтэй (7.5YR 2/1), ургамлын үндэстэй, чулуурхаг, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягтавтарт, чийгтэй, шилжилт өнгө, механик бүрэлдэхүүнээр тод, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 25-46 см бор өнгөтэй (7.5YR 5/4), чулуурхаг шаварлагийн зүйлээр чигжигдсэн, нягтавтарт, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.

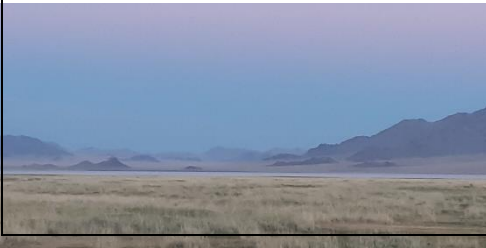
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-77	Байршил	E 91°34'45.98", N 49°32'33.31"
Ландшафтын төрх		Увс аймгийн Тариалан сум, Мянган баг, Хархираа уул
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h-2703 м, гадаргын налуу 4.216°
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Уулын ар хажуу
		Өндөр уулын нугат хээр
		Ногоон 35, хагд 20%, халцгай 5, чулуу 30
		Улалж бушилзат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуурхаг бүдүүн ялзмагт
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-18 см хар бор өнгөтэй (7.5YR 3/3), ургамлын үндэстэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягт, чийглэг, шилжилт аажим, хил тэгшдүү, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 15-45 см бор өнгөтэй (7.5YR 4/3), чулуурхаг (85-90%), шаварлагийн зүйлээр чигжигдсэн, нягтавтарт, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-79	Байршил	E 94°13'23.93", N 50°32'35.72"
Ландшафтын төрх		Увс аймгийн Тэс сум, Нуурын эхэн баг, Тэсийн голын хөвөө,
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 859 м, гадаргын налуу 0.676°
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Голын хөвөө татамд
		Ногоон 30%, хагд 30%, халцгай 40%
		Голын татмын нуга
		Зэгст
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Аллювийн элсэнцэр
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-8 см хар саарал өнгөтэй (7.5Y 4/1), бага зэрэг барьцалдах үйл явц явагдсан, элсэнцэр, жижиг бөөмөрхөг, сийрэг, чийглэг, шилжилт өнгөөр тод, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 8-26 см бор туяатай саарал өнгөтэй (7.5Y 6/1), элсэнцэр, сийрэгдүү, чийглэг, шилжилт өнгөөр тод, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална.

		А1 үе 26-34 см хар саарал өнгөтэй (7.5Y 4/1), дарагдмал үе, хөнгөн шавранцар, жижиг бөөмөрхөг, чийглэг, шилжилт өнгөөр тод, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. ВС үе 34-55 см саарал өнгөтэй (10Y 6/1) элсэн үе, шилжилт өнгөөр тод, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. С үе 55-75 см саарал өнгөтэй (10Y 6/1), дээд үетэй харьцуулахад шавранцрын агууламж бага зэрэг нэмэгдэнэ, элсэнцэр, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-80		Е 94°17'34.60 ^{II} , N 50°31'54.43 ^{II}
Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймгийн Тэс сум, Нуурын эхэн баг, Шар суурийн боомт, Тэсийн гол
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 886 м, гадаргын налуу 0.504 ⁰ Голын татамд
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 60, хагд 10, халцгай 30 %
		Татмын нуга
		Биелэг хиагт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Аллювийн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-13 см бараандуу бор саарал өнгөтэй (7.5YR 4/1), хөнгөн шавранцар, жижиг бөөмөрхөг, нягтавтар, чийглэг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. АВ үе 13-40 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 5/1), ургамлын үндэстэй, хөнгөн шавранцар, нягтавтар, чийглэг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 40-78 см см бор өнгөтэй (7.5YR 6/3), элсэнцэр, нягтавтар, чийглэг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. С үе 78-120 см шаргал элсэн үе, нягтавтар, чийглэг, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-81		Е 94°16'38.31 ^{II} , N 50°31'43.52 ^{II}
Ландшафтын төрх	Байршил	Увс аймгийн Тэс сум, Нуурын эхэн баг
		

	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 890 м, гадаргын налуу 0.157°
		Уулс хоорондын хөндий ИНХ
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 7%, хагд 2%, элс 91%
		Цөлжүү хээр
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Шарилж хялганат
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-14 см бор өнгөтэй, (7.5YR 5/3) хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, нягтавттар, өлөн чийгтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 14-45 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 5/1), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт, өлөн чийгтэй, чулуутай, чулуулгийн гадарга карбонатын өнгөртэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-82		Е 93°10'17.72", N 48°18'16.72"
Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Дөргөн сум Аргалант баг, Аргалантын нуруу
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 1310 м, гадаргын налуу 0.858°
		Уулын энгэр хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 12 %, чулуу 88 %
		Цөлжүү хээр
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Ямаан харган тэсэг баглуур, бударганат
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-18 см хүрэндүү туяатай бор өнгөтэй (5YR 5/3), хайргархаг, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, нягтавттар, өлөн чийгтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 18-45 см бор саарал өнгөтэй (5YR 5/2), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, чулуурхаг (85-959) нягт, өлөн чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс. Гадарга улаан өнгийн боржин чулуулгаар хучигдсан.
	Огноо	2022.08

ЗҮСЭЛТ-83	Е 93°16'55.34", N 46°14'23.66"	
Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баянгол баг Ар булаг уул
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 2806 м, гадаргын налуу 11.503° Уулын ар хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 48, хагд 16, чулуу 8, халцгай 40 %
		Уулын нугат хээр
		Алаг өвс улалж бушилзат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Уулын бараан
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-13 см бордуу хар өнгөтэй(7.5YR 3/2), ургамлын үндэстэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягт, чийглэг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 13-27 см бор өнгөтэй (7.5YR 5/3), жижиг үйрмэг чулуурхаг, хөнгөн шавранцар, ургамлын үндэстэй жижиг бөөмөрхөг, нягтавтарт, чийглэг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. С үе 27-50 см чулуурхаг (80-90%), чулуулаг хөнгөн шавранцрын зүйлээр чигжигдсэн, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-84	Е 93°17'11.02", N 46°14'47.05"	
Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баянгол баг Буга боодгийн хойд энгэр
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 2806 м, гадаргын налуу 18.013° Уулын энгэр хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 36, хагд 4, чулуу 44, халцгай 16%
		Уулын хээр
		Алаг өвс үетэнт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуурхаг бүдүүн ялзмагт

	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-15 см бор хүрэн өнгөтэй (5YR 5/3), ургамлын үндэс ихтэй, чулуурхаг, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягтавтарт, өлөн чийгтэй, шилжилт өнгөөр тод, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 15-55 см бор өнгөтэй (7.5YR 5/3), чулуурхаг, чулуулаг карбонатын өнгөртэй, хөнгөн шавранцрын зүйлээр чигжигдсэн, нягт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-85		Е 93°17'30.97 ^{II} , N 46°14'28.01 ^{II}
Ландшафтын төрх 	Байршил	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баянгол баг Ар булаг уулын ар хажуу
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 2674 м, гадаргын налуу 6.275° Ар хажуугийн доод хэсэг
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 58, хагд 14, чулуу 3, халцгай 25 %
		Өндөр уулын нугат хээр Алаг өвс улалжит
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Уулын хээржүү бараан
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-25 см хар бор өнгөтэй (7.5YR 3/4), ургамлын үндэс ихтэй, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягт, чийглэг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 25-65 см бор өнгөтэй (7.5YR 4/4), хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягт, чийглэг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08

ЗҮСЭЛТ-86		Е 93°30'12.86 ^{II} , N 46°12'32.96 ^{II}
Ландшафтын төрх 	Байршил	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баянгол баг Хулман нуур
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 2238 м, гадаргын налуу 0.097° Нуурын хөвөө татам
	Ургамлын бүрхэц,	Ногоон 85 %, халцгай 15%
		Татмын нуга

	бүлгэмдэл, ургамалжилт	Алаг өвс биелэгт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Хужирлаг бараан
	Хөрсний бичиглэл	Ад үе 0-3 см хүрэн бор өнгөтэй (5YR 4/4), ургамлын үндсээр нягт торлогдсон, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт, чийглэг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчилд буцална. А үе 3-22 см хүрэн бор өнгөтэй (5YR 4/4), жижиг хайргархаг, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, нягт, чийгтэй, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчилд буцална. В үе 22-60 см бор өнгөтэй (7.5YR 4/4), хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт, чийгтэй, давсны хүчилд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-87		Е 93°27'24.27 ^{II} , N 46°13'1.32 ^{II}
Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баянгол баг Хулман нуурын хойд хөдөө
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 2238 м, гадаргын налуу 0.633°
		Улс хоорондын хөндий
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 30%, хайрга 47%, чулуу 23 %
		Хуурай хээр
		Ерхөг хялганат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Сайргархаг цайвар хүрэн
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-11 см бор өнгөтэй (7.5YR 5/4), ургамлын үндэс багатай хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг бутрамтгай бөөмөрхөг, нягт, хуурай, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 11-40 см сааралдуу бор өнгөтэй (7.5YR 5/2), хайргархаг, хөнгөн шавранцар, жижиг хайргархаг, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08

ЗҮСЭЛТ-88	Байршил	Е 92°29'55.75 ^{II} , N 45°36'57.54 ^{II}
------------------	---------	---

Ландшафтын төрх		Ховд аймгийн Алтай сум Алтангадас баг Алтайн өвөр говь Аргалант уул
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 1258 м, гадаргын налуу 2.261 ⁰
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Уулын өвөр бэлд
		Ногоон 10 %, элс хайрга 77%
		Цөлжүү хээр
		Шарилж хялганат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Сайргархаг бор саарал
	Хөрсний бичиглэл	Э үе 0-5 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 7/2), элсэн үе, шилжилт механик бүрэлдэхүүнээр тод, хуурай сул сийрэг, давсны хүчилд буцлахгүй. Аq үе 5-15 см цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 7/2), хөнгөн шавранцар, үеийн дээд хэсэг бага зэрэг сүвэрхэг, үелсэн хайрсархаг бүтэцтэй, нягт, хуурай, шилжилт өнгө, механик бүрэлдэхүүнээр тод хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 15-62 см зосорхог улаан бор өнгөтэй (7.5YR 5/8), сайргархаг, нягт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-89		E 92°30'47.44 ^{II} , N 45°29'3.47 ^{II}
Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Алтай сум Алтангадас баг Тахь ус
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 1223 м, гадаргын налуу 0.370 ⁰
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Талархаг гадарга
		Ногоон 25 %, хагд 12 %, чулуу 63%
		Цөл
		Заг бударганат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуун хучаастай борзон
	Хөрсний бичиглэл	Э үе 0-1 см сайр чулуун хучаас үе. К үе 1-2 см цайвар саарал өнгөтэй (10YR 8/1), хатуувтар тавх үе, сүвэрхэг, хөнгөн шавранцар, нягт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцална. Q үе 2-9 см цайвар саарал өнгөтэй (10YR 8/1), үелсэн хавтанлаг бүтэцтэй, сүвэрхэг, хөнгөн шавранцар, нягт, хуурай, шилжилт аажим, давсны хүчлийн уусмалд буцална.

		Bt үе 9-27 см цайвар саарал өнгөтэй (10YR 8/2) үеийн доод хэсгээр жижиг хайргархаг, шилжилт өнгөөр тод, нягт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцална. B үе 27-60 см улаан бор өнгөтэй (7.5YR 5/8), цагаан толбуудтай сайргархаг, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-90		E 92°30'23.43", N 45°28'47.55"
Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Алтай сум Алтангадас баг Тахь ус
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 1224 м, гадаргын налуу 0.507° Говийн баянбүрд
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 90%, халцгай 10%
		Давсархаг нуга Алаг өвс зэгст
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Хужирлаг
	Хөрсний бичиглэл	Ad үе 0-5 см бор хүрэн өнгөтэй (5YR 5/3), ургамлын үндэс ихтэй, хөнгөн шавранцар, нягт, чийглэг, шилжилт аажим, хил тэгшдүү, давсны хүчлийн уусмалд буцална. A үе 5-16 см бор хүрэн өнгөтэй (5YR 5/4), ургамлын үндэстэй, дунд шавранцар, бөөмөрхөг, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална. AB үе 16-40 см бор хүрэн өнгөтэй (5YR 5/4), дунд шавранцар, бөөмөрхөг, чийглэг, хил кармархуу, нягт, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална. B үе 40-65 см бор саарал өнгөтэй (7.5YR 6/1), хүнд шавранцар, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд сул буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс. Хөрсний гадарга дээр хужир мараатай
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-91		E 92°23'54.34", N 45°09'55.40"
Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Алтай сум Алтангадас баг Нүхний нуруу
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 1741 м, гадаргын налуу 0.501° Говийн уулс хоорондын хөндий
	Ургамлын бүрхэц,	Ногоон 23, халцгай 10, хайрга чулуу 67%
		Хээржүү цөл

	бүлгэмдэл, ургамалжилт	Бударганат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуун хучаастай цайвар бор
	Хөрсний бичиглэл	Э үе 0-1 см хар сайр чулуун хучаас үе. К үе 1-1.5 см цайвар бор өнгөтэй (7.5YR 7/1), хатуувтар тавх үе, сүвэрхэг, хөнгөн шавранцар, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцална. Аq үе 1.5-11 см цайвар бор саарал өнгөтэй (7.5YR 6/2), хөнгөн шавранцар, үелсэн хайрсархаг бүтэцтэй, нягт, хуурай, шилжилт өнгө, механик бүрэлдэхүүнээр тод хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 11-40 см улаан бор өнгөтэй (7.5YR 5/8), сайргархаг, нягт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-92		E 92°52'37.44 ^{II} , N 45°8'37.91 ^{II}
Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Алтай сум Алтангадас баг Хөх өндөр уулын салбар. Улаан хад
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 1755 м, гадаргын налуу 4.831° Уулын ар хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 13%, чулуу 84%, халцгай 3%
		Хээржүү цөл баглуур, бударганат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Чулуун хучаастай бор саарал
	Хөрсний бичиглэл	Аq үе 0-9 см цайвар саарал өнгөтэй (10YR 8/1), хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, хавтанлаг бүтэцтэй, нягтавтарт, хуурай, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 9-40 см цайвар бор саарал өнгөтэй (10YR 6/4), хайргархаг, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бутрамтгай бөөмөрхөг бүтэцтэй, хуурай, нягтавтарт, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-93	Байршил	E 94°09'39.26 ^{II} , N 45°22'36.43 ^{II}

Ландшафтын төрх 		Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Гаханч баг Хөвчийн нуруу
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 2280 м, гадаргын налуу 1.292 ⁰
		Нурууны ар хажуу
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 24, хагд 3, халцгай 59, чулуу 14%
		Цөлжүү хээр Алаг өвс агьт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Глейрхэг бор
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-13 см сааралдуу бор өнгөтэй (7.5YR 6/2), ургамлын үндэстэй, бөөмөрхөг бүтэцтэй, шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, хуурай, нягт, шилжилт аажим, хил кармархуу, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй. В үе 13-52 см тод бор өнгөтэй (10YR 6/8), шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг үрлэн бүтэцтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцлахгүй.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-94		Е 94 ⁰ 19'43.73", N 45 ⁰ 23'17.11"
Ландшафтын төрх 	Байршил	Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Гаханч баг Хөвчийн нурууны алаг нуур луу явах хөдөө, Хулсны адаг
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 1752 м, гадаргын налуу 1.473 ⁰
		Уулс хоорондын хөндий
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 5%, халцгай 5%, чулуу 90%
		Хээржүү цөл Баглуур хялганат
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Сайргархаг цайвар бор
	Хөрсний бичиглэл	Э үе 0-4 см цайвар бор өнгөтэй (10YR 6/3), элсэн үе, хуурай сул сийрэг, давсны хүчлийн уусмалд буцална. К үе 4-6 см цайвар бор өнгөтэй (10YR 7/3), хатуувтар тавх үе, сүвэрхэг, хөнгөн шавранцар, нягт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцална. Аq үе 6-16 см бор өнгөтэй (7.5YR 6/3), хөнгөн шавранцар, элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт, хуурай, шилжилт

		өнгө, механик бүрэлдэхүүнээр тод, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 16-52 см зосорхог улаан бор өнгөтэй (7.5YR 5/8), сайргархаг, карбонатын цагаан толбуудтай, нягт, хуурай, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс.
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-95		Е 94°28'22.48", N 45°10'9.08"
Ландшафтын төрх	Байршил	Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Гаханч баг Алаг нуур
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 1037 м, гадаргын налуу 1.259° Нуурын хойд татам
	Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 60% шавар хужиртай гадарга 40%
		Давсархаг татам
		Алаг өвст зэгст
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Хужир мараат хөрс
	Хөрсний бичиглэл	К үе 0-10 см бор саарал өнгөтэй (10YR 6/2), шавранцар маш нягт үе, шилжилт өнгө, механик бүрэлдэхүүнээр тод, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. А үе 10-30 см бор шаргал өнгөтэй (10YR 6/4), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, чийглэг, нягт, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд буцална. В үе 30-52 см, бор саарал өнгөтэй (10YR 6/2), элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, нягт, чийгтэй, давсны хүчлийн уусмалд буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс.
	Огноо	2022.08
ЗҮСЭЛТ-96		Е 91°50'28.96", N 45°32'27.44"
Ландшафтын төрх	Байршил	Ховд аймгийн Алтай сум Алтангадас баг Бор цонжийн цагаан ус
	Өндөр, гадаргын налуу, рельеф	h- 1089 м, гадаргын налуу 0.300° Говийн баянбүрд
	Ургамлын бүрхэц,	Ногоон 90%, халцгай 10%
		Давсархаг нуга

	бүлгэмдэл, ургамалжилт	Хиагт
Хөрсний зүсэлт	Хөрс	Хужирлаг бараан
	Хөрсний бичиглэл	А үе 0-17 см бор өнгөтэй (7.5YR 7/3), ургамлын үндэс ихтэй, хөнгөн шавранцар, жижиг бөөмөрхөг, нягт, өлөн чийгтэй, шилжилт өнгөөр тод, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална. В үе 18-28 см цайвар саарал өнгөтэй (7.5YR 8/1), ургамлын үндэстэй багтай, дунд шавранцар, хуурай, нягтавттар, шилжилт аажим, хил долгиорхог, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална. С үе 28-44 см цайвар цагаан өнгөтэй (7.5YR 8/2), дунд шавранцар, хуурай, нягтавттар, давсны хүчлийн уусмалд хүчтэй буцална.
	Бусад	Бэлчээрийн хөрс. Хөрсний гадарга дээр хужир мараатай
	Огноо	2022.09

3.1.3 Хөрсний үржил шимийн түвшин ба хими, физик шинж чанар

Хөрсний механик физик шинжүүд. Энд хөрсний механик бүрэлдэхүүн, нягт ордог. Механик бүрэлдэхүүн нь 2мм-ээс жижиг ширхэгтэй элс, тоос, шавар гэсэн хатуу хэсгүүдийн харьцаагаар илэрхийлэгдэх бөгөөд эдгээрээс аль фракци нь зонхилж байгаагаас хамаарч тухайн хөрсний механик бүрэлдэхүүний нэршил хамаардаг. Элсний ширхэгийн хэмжээ 2-0.05мм, тоосных 0.05-0.002мм, шаварных <0.002мм тус тус байдаг (“Guidelines for soil description”. 2006). Хөрсний механик бүрэлдэхүүн нь чийг багтаамж, нэвчилтийн эрчим, органик бус шим тэжээлийн бодисын хангамж, нягтшил зэрэг олон үзүүлэлтэнд маш чухал нөлөөтэй байдаг. Ургамалд шавранцар буюу тоосорхог механик бүрэлдэхүүнтэй хөрс хамгийн тохиромжтой байдаг. Харин шаварлаг хөрс нь хэдийгээр ургамалд хялбар ашиглагдах органик бус шим тэжээлээр баялаг боловч өөртөө маш их ус чийгийг татаж байдаг учраас хөрсний агаарын солилцоо байхгүй болдог дутагдалтай. Мөн чийгээ алдаж хатах үедээ маш их нягт шинж чанартай болдог учир ургамлын үндэс ургах нөхцөлийг хязгаарладаг. Элсэнцэр болон элсэн механик бүрэлдэхүүнтэй хөрс нь ус чийг тогтоон барих чадвар муутай, ургамалд хялбар ашиглагдах үржил шимээр ядмаг байдаг ч ургамлын үндэс чөлөөтэй ургаж хөгжих боломжоор илүү байдаг.

Хөрсний механик бүрэлдэхүүнийг тодорхойлохдоо элс, тоос, шаврын агууламжийн эзлэх хувийг харуулсан тэнцүү талт гурвалжинг ашиглан тодорхойллоо (WRB, 2014).

Үр дүнгээс харахад судалгааны районы хөрсний механик бүрэлдэхүүний 60.9%-ийг элс, 26.49%-ийг тоос, 12.82%-ийг шавар эзлэх дундажтай байна. Элсний агуулалт 7.3-86.3%-ийн, тоосны агуулалт 3.7-84.0%-ийн, шаврын агуулалт 5.4-28.7 %-ийн хооронд хэлбэлзэнэ (Хүснэгт).

Эдгээр тусгай хамгаалалттай газар нутгуудад цөлийн бүсээс ян сарьдаг хүртэл олон хэв шинжийн хөрсүүд тархах боловч механик бүрэлдэхүүний хувьд чулуурхаг, хөнгөн механик бүрэлдэхүүнтэй хөрсүүд (Loamy sand, Sandy loam, Loam, Silt loam) голчлон тархана. Хөрсний механик бүрэлдэхүүний лабораторийн анализийн дүнг хавсралтаар оруулсан бөгөөд зүсэлт бүрийн хөрсний нарийвчилсан анализтай хавсралтаас танилцана уу.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгуудаар авч үзвэл Хан Хөхийн нурууны тусгай хамгаалалттай газар нутагт хийсэн судалгааны лабораторийн үр дүнгээс харахад энэ районд хөрсний механик бүрэлдэхүүний элсэн хэсгийн агууламж 40.9-79.0%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 10.23, тоосон хэсгийн агууламж 10-40.1%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 7.85, шавран хэсгийн агууламж 8.70-21.8%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 3.54 байна. Хөрсний хэв шинжүүдээр авч үзвэл *Карбонатлаг цайвар хүрэн* (Зүсэлт 19), *Карбонаттай хар хүрэн* (Зүсэлт 20), *Элсэнцэр зузаан цайвар хүрэн* (Зүсэлт 26) хөрсний дээд үеүд элсэнцэр (Sandy loam) В, С үеүд нарийн элсэн (Loamy sand) механик бүрэлдэхүүнтэй байхад, *Карбонаттай ойн ширэгт* (Зүсэлт 21), *Ойн ширэгт бараан* (Зүсэлт 22), *Хээржүү бараан* (Зүсэлт 23), *Ойн ширэгт бараан* (Зүсэлт 24), *Бараан* (Зүсэлт 25) хөрсний А-В үеүд шавранцар (Loam), В-С үе рүү элсэнцэр (Sandy loam) механик бүрэлдэхүүнтэй болно.

Хархираа-Түргэний нурууны тусгай хамгаалалттай газар нутагт хийсэн судалгааны лабораторийн үр дүнгээс харахад энэ районд хөрсний механик бүрэлдэхүүний элсэн хэсгийн агууламж 42.4-70.2%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 8.39, тоосон хэсгийн агууламж 19-37.2%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 4.99, шавран хэсгийн агууламж 9.9-21%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 3.65 байна. Хөрсний хэв шинжүүдээр авч үзвэл *Уулын чулуурхаг бараан* (Зүсэлт 40), *Чулуурхаг хүрэн* (Зүсэлт 41), *Уулын чулуурхаг хүлрэнцэр* (Зүсэлт 75), *Чулуурхаг бүдүүн ялзмагт* (Зүсэлт 77) хөрсний нийт үеүд элсэнцэр, *Ойн захын хээржүү бараан* (Зүсэлт 42), *Уулын хүлэрлэг бараан* (Зүсэлт 43), *Ойн захын бараан* (Зүсэлт 45), *Уулын чулуурхаг бараан* (Зүсэлт 76) хөрсний А үеүд элсэнцэр В үеүд шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй байна. *Уулын чулуурхаг бараан* (Зүсэлт 40), *Уулын хүлэрлэг бараан* (Зүсэлт 43), *Ойн захын бараан* (Зүсэлт 45), *Уулын чулуурхаг хүлрэнцэр* (Зүсэлт 75), *Уулын чулуурхаг бараан* (Зүсэлт 76), *Чулуурхаг бүдүүн ялзмагт* (Зүсэлт 77) хөрсний өнгөн үе эзлэхүүн жин багатай байна.

Цагаан шувуут уулын тусгай хамгаалалттай газар нутагт хийсэн судалгааны лабораторийн үр дүнгээс харахад энэ районд хөрсний механик бүрэлдэхүүний элсэн хэсгийн агууламж 58.5-74.6%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 5.19, тоосон хэсгийн агууламж 16.70-30.0%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 4.46, шавран хэсгийн агууламж 8.2-11.5%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 1.18 байна. Хөрсний хэв шинжүүдээр авч үзвэл *Ширэгт тайгын* (Зүсэлт 69), *Нимгэн чулуурхаг хүрэн* (Зүсэлт 70), *Чулуурхаг хүрэн* (Зүсэлт 71) хөрсний нийт үеүд элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй байна.

Чигэртэй голын ай савын тусгай хамгаалалттай газар нутагт хийсэн судалгааны лабораторийн үр дүнгээс харахад энэ районд хөрсний механик бүрэлдэхүүний элсэн хэсгийн агууламж 45.80-81.9%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 9.63, тоосон хэсгийн агууламж 10.2-33.9%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 5.7, шавран хэсгийн агууламж 5.40-20.3%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 4.33 байна.

Хөрсний хэв шинжүүдээр авч үзвэл *Сайргархаг хүрэн* (Зүсэлт 63), *Чулуурхаг бүдүүн ялзмагт* (Зүсэлт 65), *Чулуурхаг хүрэн* (Зүсэлт 66), *Аллювийн хайрган* (Зүсэлт 67) хөрсний нийт үеүд нарийн элсэнээс элсэнцэр, *Уулын бараан* (Зүсэлт 64), *Хээржүү бараан* (Зүсэлт 68) хөрсний нийт үеүд шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй байна.

Мянган Угалзатын нурууны тусгай хамгаалалттай газар нутагт хийсэн судалгааны лабораторийн анализын үр дүнгээс харахад энэ районд хөрсний механик бүрэлдэхүүний элсэн хэсгийн агууламж 32.10-86.30%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 10.75, тоосон хэсгийн агууламж 3.7-49.80%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 8.69, шавран хэсгийн агууламж 6.4-19.60%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 3.52 байна. Хөрсний хэв шинжүүдээр авч үзвэл *Сайргархаг цайвар хүрэн* (Зүсэлт 3), *Чулуурхаг цайвар хүрэн* (Зүсэлт 4), *Чулуурхаг хүрэн* (Зүсэлт 5), *Аллювийн глейт* (Зүсэлт 6), *Чулуурхаг цайвар хүрэн* (Зүсэлт 10), *Чулуурхаг бүдүүн ялзмагт* (Зүсэлт 84), *Сайргархаг цайвар хүрэн* (Зүсэлт 87) хөрсний үеүд нарийн элсэнээс элсэнцэр, Цэцэг нуурын татмаар тархах *Хужирлаг бор* (Зүсэлт 1), *Хужирлаг глейт бор* (Зүсэлт 2), Мянган угалазтын нурууны түүний салбар уулсуудаар тархах *Уулын бараан* (Зүсэлт 7), *Уулын чулуурхаг бараан* (Зүсэлт 8), *Чулуурхаг цайвар хүрэн* (Зүсэлт 9), *Чулуурхаг бор* (Зүсэлт 11), *Уулын хээржүү бараан* (Зүсэлт 85), Хулман нуурын татмын *Хужирлаг бараан* (Зүсэлт 86) хөрсний үеүд элсэнцэрээс шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй байна.

Алаг хайрхан уулын тусгай хамгаалалттай газар нутагт хийсэн судалгааны лабораторийн анализын үр дүнгээс харахад энэ районд хөрсний механик бүрэлдэхүүний элсэн хэсгийн агууламж 56.7-79.70%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 6.10, тоосон хэсгийн агууламж 12.3-29.1%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 4.94, шавран хэсгийн агууламж 8.0-15.30%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 2.23 байна. Хөрсний хэв шинжүүдээр авч үзвэл *Сайргархаг нимгэн цайвар бор* (Зүсэлт 12), *Нимгэн чулуурхаг хүрэн* (Зүсэлт 13), *Чулуурхаг хүрэн* (Зүсэлт 14), *Чулуурхаг хүрэн* (Зүсэлт 15), *Уулын бараан* (Зүсэлт 16), *Чулуурхаг цайвар хүрэн* (Зүсэлт 17) хөрсний үеүд нарийн элснээс элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй байна.

Хүснэгт 22. Хөрсний механик бүрэлдэхүүн (Кластерын дундаж)

Судалгааны тайлбай	Үзүүлэлт	N	Mean	Median	Minimum	Maximum	Std. Dv
Судалгааны талбайн дундаж	Элс	254	60.90	61.40	7.30	86.30	12.06
	Тоос	254	26.49	26.20	3.70	84.00	10.26
	Шавар	254	12.83	11.50	5.40	28.70	3.76
	Эзлэхүүн жин	254	1.26	1.29	0.14	0.73	1.49
Ханхөхийн нурууны БЦГ	Элс	26	58.25	58.50	40.90	79.00	10.23
	Тоос	26	28.03	28.50	10.00	40.10	7.85
	Шавар	26	13.73	12.90	8.70	21.80	3.54
	Эзлэхүүн жин	26	1.29	1.31	0.86	1.49	0.13
Хархираа-Түргэний уулын ДЦГ	Элс	22	57.93	58.50	42.40	70.20	8.38
	Тоос	22	27.75	27.65	19.00	37.20	5.00
	Шавар	22	14.33	13.35	9.90	21.00	3.65
	Эзлэхүүн жин	22	1.15	1.26	0.74	1.36	0.20
Цагаан шувуут уул ДЦГ	Элс	8	65.80	65.05	58.50	74.60	5.19
	Тоос	8	24.28	23.90	16.70	30.00	4.46
	Шавар	8	9.93	9.85	8.20	11.50	1.18
	Эзлэхүүн жин	8	1.17	1.25	0.75	1.37	0.23

Чигэртэй	Элс	15	65.11	67.30	45.80	81.90	9.63
голын ай	Тоос	15	23.43	22.80	10.20	33.90	5.70
савын БЦГ	Шавар	15	11.47	10.30	5.40	20.30	4.33
	Эзлэхүүн жин	15	1.20	1.25	0.80	1.37	0.17
Мянган	Элс	42	59.89	58.35	32.10	86.30	10.75
Угалзатын	Тоос	42	26.91	27.40	3.70	49.80	8.69
нурууны	Шавар	42	13.20	12.80	6.40	19.60	3.52
БЦГ	Эзлэхүүн жин	42	1.28	1.30	0.73	1.48	0.15
Алаг	Элс	14	64.83	63.15	56.70	79.70	6.10
хайрхан	Тоос	14	23.61	25.70	12.30	29.10	4.94
уулын БЦГ	Шавар	14	11.55	11.10	8.00	15.30	2.23
	Эзлэхүүн жин	14	1.37	1.37	1.27	1.46	0.06

Увс нуурын тусгай хамгаалалттай газар нутагт хийсэн судалгааны лабораторийн анализын үр дүнгээс харахад энэ районд хөрсний механик бүрэлдэхүүний элсэн хэсгийн агууламж 42.20-86.3%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 14.90, тоосон хэсгийн агууламж 6.9-46.10%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 11.73, шавран хэсгийн агууламж 6.5-20.5%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 3.98 байна. Хөрсний хэв шинжүүдээр авч үзвэл *Сайргархаг бор саарал* (Зүсэлт 88), *Сайргархаг цайвар бор* (Зүсэлт 94) хөрсний үеүд нарийн элснээс элсэнцэр, *Чулуун хучаастай борзон* (Зүсэлт 89), *Хужирлаг* (Зүсэлт 90), *Чулуун хучаастай цайвар бор* (Зүсэлт 91), *Чулуурхаг бор саарал* (Зүсэлт 92), *Глейрхэг бор* (Зүсэлт 93), *Хужир мараат* (Зүсэлт 95), *Хужирлаг бараан* (Зүсэлт 96) хөрсний үеүд элсэнцэрээс-шавранцар-хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй байна.

Ачит нуурын тусгай хамгаалалттай газар нутагт хийсэн судалгааны лабораторийн анализын үр дүнгээс харахад энэ районд хөрсний механик бүрэлдэхүүний элсэн хэсгийн агууламж 42.40-74.6%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 10.73, тоосон хэсгийн агууламж 14.60-36.30%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 6.83, шавран хэсгийн агууламж 9.2-21.3%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 4.18 байна. Хөрсний хэв шинжүүдээр авч үзвэл *Сайргархаг бор саарал* (Зүсэлт 37), (Зүсэлт 39), (Зүсэлт 46) хөрсүүд нарийн элснээс элсэнцэр, (Зүсэлт 36), (Зүсэлт 38) хөрсүүд элсэнцэрээс шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй байна.

Хар ус нуурын тусгай хамгаалалттай газар нутагт хийсэн судалгааны лабораторийн анализын үр дүнгээс харахад энэ районд хөрсний механик бүрэлдэхүүний элсэн хэсгийн агууламж 7.3-74.6%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 12.56, тоосон хэсгийн агууламж 15.40-84.0%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 13.85, шавран хэсгийн агууламж 7.1-28.7%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 3.9 байна. Хөрсний хэв шинжүүдээр авч үзвэл Дөргөн сумын нутагт тархсан *Сайрын хайргархаг* (Зүсэлт 47), *Сайргархаг цайвар хүрэн* (Зүсэлт 52), *Элсэнцэр бор* (Зүсэлт 53), *Аллювийн элсэнцэр* (Зүсэлт 54), *Элсэрхэг бараан* (Зүсэлт 55), *Чулуурхаг цайвар хүрэн* (Зүсэлт 82) хөрсүүдийн нийт үеүд нарийн элснээс элсэнцэр, *Хүлэрлэг глейт* (Зүсэлт 50), *Карбонаттай хүлэрлэг* (Зүсэлт 51) хөрсний үеүд шавранцараас хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй байна. Буян сумын нутагт тархсан (Зүсэлт 57), (Зүсэлт 58), (Зүсэлт 61) хөрсний үеүд нарийн элснээс элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй, *Бараан* (Зүсэлт 56), *Бараан* (Зүсэлт 60), *Аллювийн ширэг* (Зүсэлт 62) хөрсний үеүд шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй байна.

Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсгийн тусгай хамгаалалттай газар нутагт хийсэн судалгааны лабораторийн анализын үр дүнгээс харахад энэ районд хөрсний механик бүрэлдэхүүний элсэн хэсгийн агууламж 13.1-80.4%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 14.7, тоосон хэсгийн агууламж 11.30-71.70%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 12.01, шавран хэсгийн агууламж 7.3-18.7%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 3.41 байна. Хөрсний хэв шинжүүдээр авч үзвэл *Сайргархаг бор саарал* (Зүсэлт 88), (Зүсэлт 94) хөрсний нийт үеүд нарийн элсэнээс элсэнцэр, *Чулуун хучаастай цайвар бор* (Зүсэлт 91), *Хужир мараат* (Зүсэлт 95) хөрсний өнгөн үеүд шавранцар В, С үе элсэнцэр, *Чулуун хучаастай борзон* (Зүсэлт 89), *Хужирлаг* (Зүсэлт 90), *Хужирлаг бараан* (Зүсэлт 96) хөрсний үеүд шавранцараас торгомсог шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй байна.

Алтан элсний тусгай хамгаалалттай газар нутаг тархах хөрсүүд нь элсэрхэг бор, сул элсэн хөрсүүд тархана. Механик бүрэлдэхүүний хувьд нарийн элсэнээс элсэнцэр байна.

Хүснэгт 23. Хөрсний механик бүрэлдэхүүн (Кластерын дундаж)

Судалгааны тайлбай	Үзүүлэлт	N	Mean	Median	Minimum	Maximum	Std. Dv
Судалгааны талбайн дундаж	Элс	254	60.90	61.40	7.30	86.30	12.06
	Тоос	254	26.49	26.20	3.70	84.00	10.26
	Шавар	254	12.83	11.50	5.40	28.70	3.76
	Эзлэхүүн жин	254	1.26	1.29	0.73	1.49	0.14
Увс нуурын ДЦГ	Элс	33	66.15	71.70	42.20	86.30	14.90
	Тоос	33	21.68	20.50	6.90	46.10	11.73
	Шавар	33	12.19	10.80	6.50	20.40	3.98
	Эзлэхүүн жин	33	1.29	1.29	0.94	1.48	0.10
Ачит нуур БЦГ	Элс	15	59.65	58.50	42.40	74.60	10.73
	Тоос	15	25.51	27.20	14.60	36.30	6.83
	Шавар	15	14.84	15.80	9.20	21.30	4.18
	Эзлэхүүн жин	15	1.36	1.36	1.30	1.42	0.04
Хар нуурын БЦГ	Элс	47	59.84	64.30	7.30	74.60	12.56
	Тоос	47	28.67	24.90	15.40	84.00	13.85
	Шавар	47	12.66	11.20	7.10	28.70	3.90
	Эзлэхүүн жин	47	1.21	1.24	0.75	1.37	0.13
Говийн их дархан цаазат газрын Б	Элс	27	54.88	55.80	13.10	80.40	14.70
	Тоос	27	31.91	30.60	11.30	71.70	12.01
	Шавар	27	13.20	13.10	7.30	18.70	3.41
	Эзлэхүүн жин	27	1.26	1.28	1.11	1.40	0.07

Эдгээрээс харахад нуур, голын татмын чийгэрхэг, говийн баян бүрдүүдэд тархах хөрсүүд, цөлийн борзон хөрс, өндөр уулын ар хажуугийн чийглэг хүйтсэг газар тогтворжих уулын бараан хөрс, ойн хөрсүүдийн механик бүрэлдэхүүн ихэвчлэн шавранцар байна. Энэ нь чийгэрхэг газар ургамлын бүрхэвч сайтай, ялзмагийн агууламж өндөр тул барих барьцалдуулах боломж ихтэй байна. Уулын ээвэр хажуу, уулын хээр, хуурай хээр, говь, цөлийн бүсүүдээр тархах хөрсүүд ихэвчлэн элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй байна. Энэ хөрсний нарийн ширхэгт хэсгийг үлээх, элэгдүүлэх зөөвөрлөх үйл явцад өртөмтгий, ургамлын бүрхэц тачир сийрэг, ялзмагийн агууламж бага зэрэг нөлөөлөх хүчин зүйл болно.

Хөрсний эзлэхүүн жин хөрсний үржил шимийн гол үзүүлэлт болдог. Ургамал ургахад хамгийн тохиромжтой эзлэхүүн жин 0.7-1.8 г/см³ байна (Arshad & Grossman).

Хэрэв хөрсний эзлэхүүн жингийн хамжээ хэт их эсвэл бага болохд хөрсний чийг, агаарын горимын харьцаа алдагдаж, ялангуяа хөрсний нитратжих үйл явц хүчтэй сааталд орж ургац муугаар нөлөөлөх тал ажиглагддаг. Судалгааны талбайд тархах хөрсний эзлэхүүн жин 0.72-1.49 г/см³ буюу тохиромжтой түвшинд байна. Ялзмагийн агууламж өндөртэй хүлэрлэг хөрсүүдийн АО, АТ үеүд эзлэхүүн жин бага байгаа ч тохиромжтой хязгаарт байна.

Хөрсний үржил шимт чанар. Ялзмаг. Хөрсний ялзмаг гэдэг нь ургамал болон амьтны гаралтай үлдэгдэл материалын задарлаас хөрсөнд үүсдэг бараан өнгөтэй, эрдэс органикийн нийлмэл бодис юм. Ялзмаг нь өөртөө маш олон төрлийн шим тэжээлийн бодисыг (ялангуяа азотыг) агуулж байдаг учраас хөрсний үржил шимийн хамгийн чухал үзүүлэлт болдог. Ялзмагийн бодисын гол үүрэг ач холбогдол нь хөрсний физик нөхцөлийг сайжруулах, чийгийн багтаамжыг нэмэгдүүлэх, хамгийн сайн бүтэц үүсгэх, усанд уусамтгай үржил шимийн бодисуудыг тогтоон барих, хөрсөн дэх биологи ба микробиологийн идэвхийг сайжруулж ургамлын үндэсний хөгжилтийг дэмжих, хөрсөн дотор явагдах химийн урвалуудад буффер (зохицуулагч)-ийн үүрэг гүйцэтгэх, хөрсөн дэх организмын хүнс болон энергийн эх үүсвэр болох, хөрсний агаар солилцоог сайжруулах зэрэг олон талын ач холбогдолтой байдаг. Хөрсийг ялзмагийн агууламжаар нь <1% маш бага, 1-2% бага, 2-5% дунд зэрэг, >5% их ялзмагтай гэж үнэлдэг.

Хүснэгт 24. Хөрсний үржил шимт чанар (Кластерын дундаж)

ТХГН	Үзүүлэлт	Нэгж	N	Mean	Median	Minimum	Maximum	Std. Dv
Ханхөхийн нурууны БЦГ	SOM	%	26	4.33	2.66	0.12	17.82	4.47
	P ₂ O ₅	мг/100г	26	1.71	1.54	0.21	3.81	0.83
	K ₂ O	мг/100г	26	16.74	12.25	4.20	81.90	15.79
Хархираа-Түргэний уулын ДЦГ	SOM	%	22	7.26	3.99	1.82	27.81	6.49
	P ₂ O ₅	мг/100г	22	1.40	1.24	0.57	3.07	0.59
	K ₂ O	мг/100г	22	16.94	13.80	0.10	47.80	13.45
Цагаан шувуут уул ДЦГ	SOM	%	8	8.08	2.24	1.05	37.05	12.43
	P ₂ O ₅	мг/100г	8	1.88	1.28	0.49	6.08	1.83
	K ₂ O	мг/100г	8	11.13	4.05	0.10	40.00	14.10
Чигэртэй голын ай савын БЦГ	SOM	%	15	3.33	2.14	0.05	10.50	3.22
	P ₂ O ₅	мг/100г	12	1.53	1.31	0.24	4.31	1.07
	K ₂ O	мг/100г	12	4.46	3.93	0.10	12.42	3.75
Мянган Угалзатын нурууны БЦГ	SOM	%	42	3.10	1.38	.12	16.37	3.79
	P ₂ O ₅	мг/100г	42	1.11	.92	.01	3.36	.86
	K ₂ O	мг/100г	42	20.58	9.60	2.20	147.50	27.62
Алаг хайрхан уулын БЦГ	SOM	%	14	2.12	1.96	0.08	5.56	1.51
	P ₂ O ₅	мг/100г	14	1.44	1.39	0.83	2.36	0.42
	K ₂ O	мг/100г	14	12.91	7.70	1.30	36.90	10.78
Увс нуурын ДЦГ	SOM	%	34	.85	.49	.01	8.23	1.47
	P ₂ O ₅	мг/100г	34	1.98	1.42	.57	10.37	2.14
	K ₂ O	мг/100г	34	20.98	5.40	.10	153.20	38.55
Ачит нуур БЦГ	SOM	%	15	1.17	1.16	0.02	2.06	0.59
	P ₂ O ₅	мг/100г	15	1.29	1.16	0.65	2.27	0.53
	K ₂ O	мг/100г	15	13.99	7.90	2.40	57.30	14.45
	SOM	%	43	1.17	0.51	0.02	11.07	1.94

Хар нуурын	P ₂ O ₅	мг/100г	41	1.48	1.32	0.38	3.26	0.74
БЦГ	K ₂ O	мг/100г	41	18.69	4.49	0.68	221.66	40.68
Говийн их	SOM	%	27	.97	.62	.10	3.58	.99
дархан цаазат	P ₂ O ₅	мг/100г	27	1.13	1.12	.30	2.96	.62
газрын Б	K ₂ O	мг/100г	27	60.09	17.60	.10	684.10	136.87

Судалгаанд хамрагдсан тусгай хамгаалалттай газар нутагт тархсан хөрсний үржил шимт чанарыг кластерээр авч үзвэл Хан Хөхийн нурууны тусгай хамгаалалттай газар нутагт хийсэн судалгааны үр дүнгээс харахад хөрсний үеүд дэх ялзмаг агууламж 0.12-17.82% -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 4.47 байна.

Ханхөхийн нурууны ар хажуугаар тархах *Ойн ширэгт бараан* (Зүсэлт 24), *Бараан* (Зүсэлт 25) хөрсний АО, Ад үеүдэд ялзмагийн агууламж 10.56-17.82% байгаа нь хамгийн өндөр агууламж болж байна. Хөрсний АО, Ад, А үеүдэд агуулагдах ялзмагийн агууламжийг тооцон зурагт үзүүлэв. Дунджийг гаргахдаа ижил хэв шинжийн хөрсүүдийн агуулалтыг нэгтгэн дундажлан гаргасан. Үр дүнгээс харахад *Уулын бараан*, *Ойн ширэгт*, *Хар хүрэн* хөрсний ялзмагийн агууламж дунджаас дээш түвшинд, *Цайвар хүрэн* хөрсний ялзмагийн агууламж дундаж түвшнээс бага агуулалттай байна (Зураг).

Хархираа Түргэний дархан цаазат газар нутагт тархсан хөрсний ялзмаг агууламж 1.18-27.81% -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 6.49 байна. Уулсын ар өвөр хажуугаар тархах *Уулын хүлэрлэг*, *Уулын бараан Бүдүүн ялмагт*, *Ойн бараан* хөрсний АО, Ад, А үеүдэд ялзмагийн агууламж 10% дээш агуулалттай, уулын өвөр хажуугаар тархах Чулуурхаг хүрэн хөрсний А үед дунджаар 4% буюу хэвийн дундаж түвшинд байна. АО, Ад, А үеэс доош В, С үерүү ялзмагийн агууламж буурч 1.8% хүрнэ (Зураг).

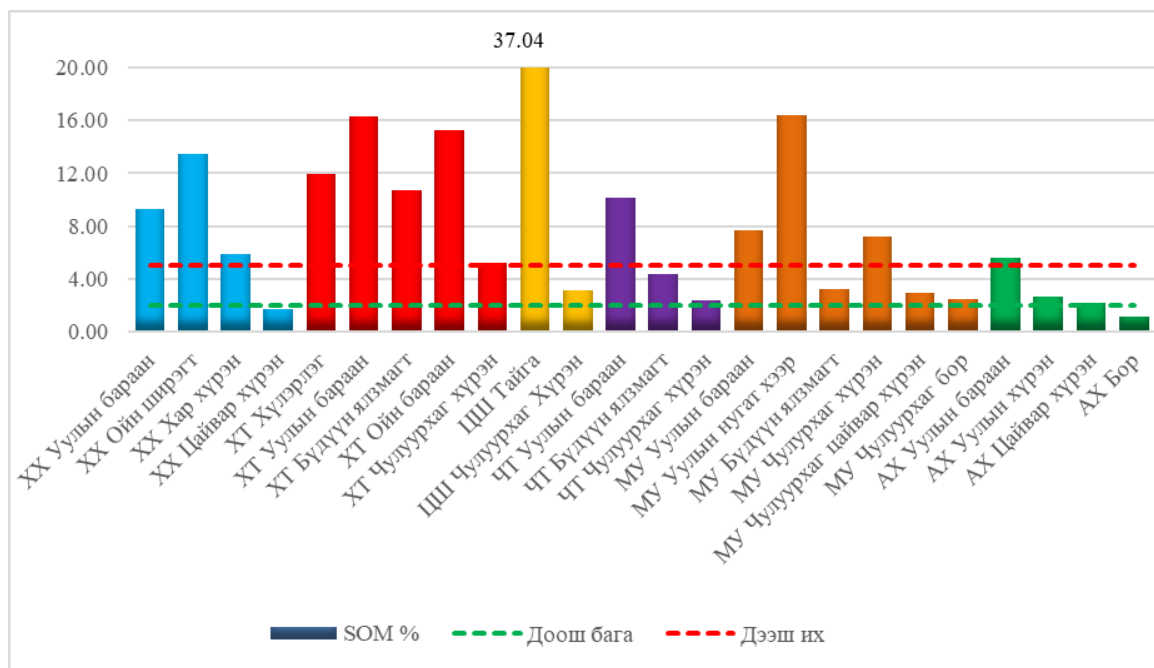
Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар нутагт тархсан хөрсний ялзмаг агууламж 1.05-37.05% -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 12.43 байна. Цагаан шувуут уулын ар хажуугаар тархах *Тайгын ширэгт* хөрсний АТ үед ялзмагийн агууламж 37.05% хүрч байгаа нь хамгийн өндөр агуулалт болно. Уулсын энгэр хажуунуудаар тархах *Чулуурхаг хүрэн* хөрсний ялзмагийн агууламж дундаж түвшинд байна (Зураг).

Чигэртэй голын ай савын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний ялзмаг агууламж 0.05-10.5% -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 3.22 байна. *Уулын бараан* хөрсний А үед ялзмагийн агууламж 10.5%, *Уулын хээржүү бараан* хөрсний А үед 9.75%, хөрсний В, С үе рүү ялзмагийн агууламж буурна. *Чулуурхаг бүдүүн ялмагт*, *Чулуурхаг хүрэн* хөрсний ялзмаг агууламж А үеүдэд дундаж түвшинд агуулагдана.

Мянган Угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний ялзмаг агууламж 0.12-16.375% -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 3.79 байна. Ар хажуугаар тархах *Уулын бараан* (Зүсэлт 6, 7, 8) хөрсний А үед ялзмагийн агууламж 11.95-16.36% агуулагдана, уулархаг нутгийн ихэнх уулын хээрийн Чулуурхаг хүрэн, чулуурхаг цайвар хүрэн хөрстэй бөгөөд энэ хэв шинжийн хөрсүүдэд 1-3.5 хувийн агуулалттай байна. Хөрсний В, С үерүү буурч ялзмагийн агууламж буурч 1-0.4% буюу бага агуулалттай болно (Хүснэгт, Зураг).

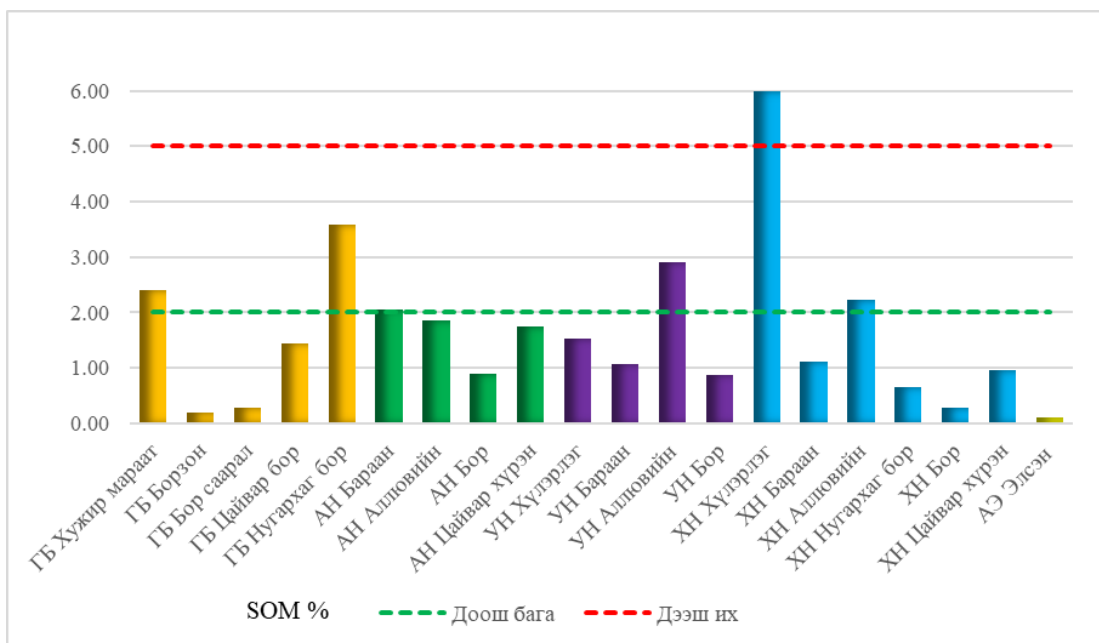
Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний ялзмаг агууламж 0.08-5.56%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 1.51 байна. Ар хажуугаар тархах *Уулын бараан* (Зүсэлт 16) хөрсний А, В үед ялзмагийн агууламж 4.2-5.5% агуулагдана, *Уулын хүрэн*, *цайвар хүрэн* хөрс нилээд түгээмэл тархалттай бөгөөд тэдгээр хөрсний А

үеүдэд агуулагдах ялзмагийн агууламж дунд түвшинд, цөлөрхөг хээрийн *Бор* хөрсөнд дундаас доош буюу бага түвшинд агуулагдана (Зураг).

Зураг 36. Хан Хөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газар (ХХ), Хархираа-Түргэн уулын (ХТ) дархан цаазат газар, Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар (ЦШ), Чигэртэйн голын ай савын байгалийн цогцолборт газар (ЧУ), Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газар (МУ), Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолборт газруудын (АХ) судалгаанд хамаарагдах сумдын нутагт тархсан хөрсний өнгөн үе дэх ялзмаг агууламж

Увс нуурын дархан цаазат газарт тархах хөрсний ялзмагийн агууламж 0.01-8.23%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 1.47, Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний ялзмаг агууламж 0.02-2.06%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.59%, Хар ус нуурын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний ялзмаг агууламж 0.02-11.07%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 1.94%, Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсэгт тархах хөрсний ялзмаг агууламж 0.1-3.58%-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.99% байна. Эдгээр хотгоруудын нуур, голын татам, баянбүрдүүдээр тархах Хужир мараат, Нугархаг бор, Аллювийн Хүлэрлэг хөрсүүдэд ялзмаг агууламжийг хэмжээ дундаас их түвшинд, бусад хөрсүүдэд дундаас доош буюу маш багаас бага түвшинд агуулагдаж байна (Хүснэгт Зураг).

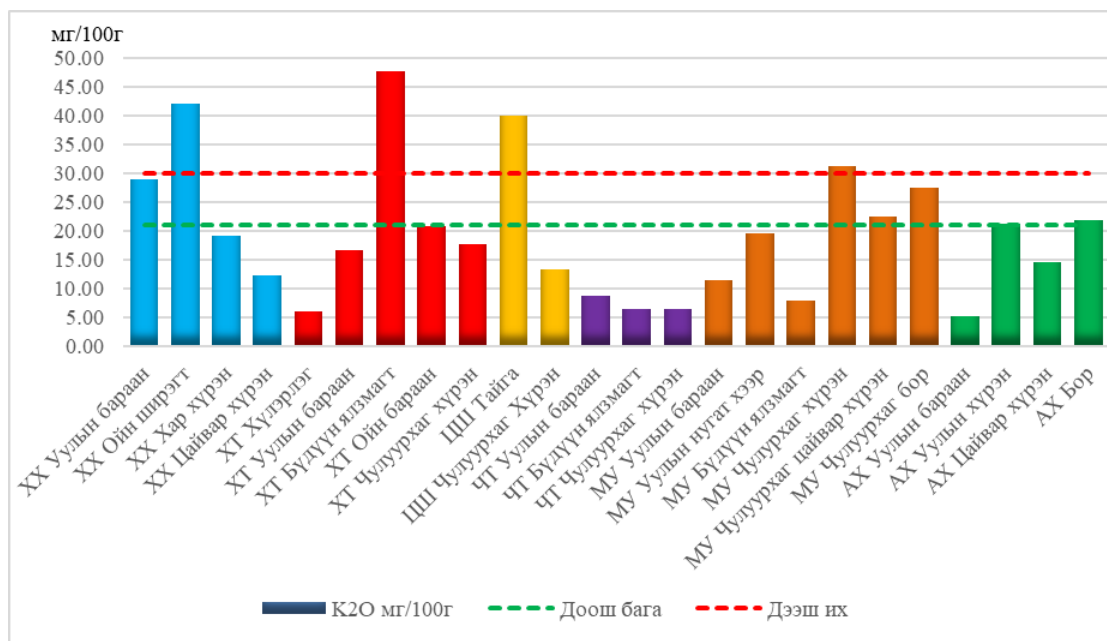

Зураг 37. Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсэг (ГБ), Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газар (АН), Увс нуурын дархан цаазат газар (УН), Алтан элсний дархан цаазат газар (АЭ), Хар ус нуурын байгалийн цогцолборт газрын (ХН) судалгаанд хамаарагдах сумдын нутагт тархсан хөрсний өнгөн үе дэх ялзмаг агууламж

Хөрсний хөдөлгөөнт кали, хөдөлгөөнт фосфор. Хөдөлгөөнт фосфор, хөдөлгөөнт кали ургамлын үндсэн шим тэжээлийн макро түвшний гол элементүүд бөгөөд ургамлын ургалт, хөгжилтөд нөлөөлж үр боловсролтыг түргэсгэж улмаар ургацын чанарыг сайжруулдаг. Хөрсийг хөдөлгөөнт калийн агууламжаар <10 мг/100 г маш бага, 10-20 мг/100 г бага, 21-30 мг/100 г дунд зэрэг, 31-40 мг/100 г дундаас их, 41-50 мг/100 г их, >50 мг/100 г хэт их, хөдөлгөөн фосфорын агууламжаар нь <1 мг/100 г маш бага, 1-1.5 мг/100 г бага, 1.5-3 мг/100 г дунд зэрэг, 3-4.5 мг/100 г дундаас их, 4.5-6 мг/100 г их, >6 мг/100 г хэт их гэж үнэлдэг.

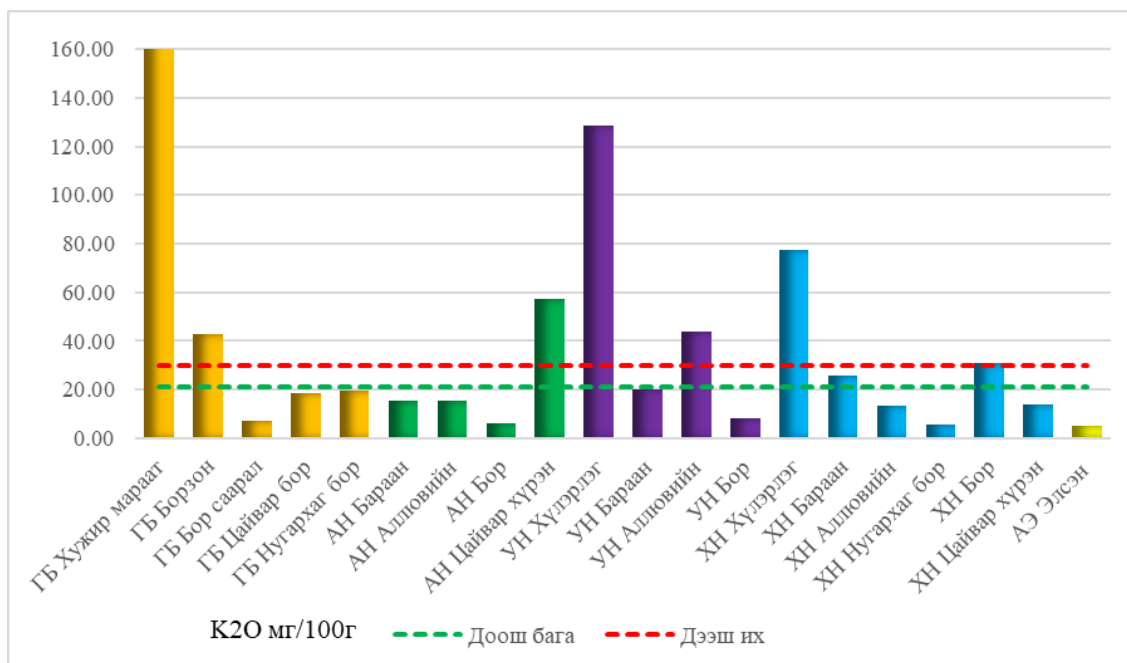
Ханхөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний хөдөлгөөнт калийн агууламж 4.20-81.90 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 15.79, Хархираа-Түргэний уулын дархан цаазат газарт тархах хөрсний хөдөлгөөнт калийн агууламж 0.1-47.80 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 13.45, Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар тархсан хөрсний хөдөлгөөнт калийн агууламж 0.1-40.00 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 14.1, Чигэртэй голын ай савын байгалийн цогцолборт газарт тархсан хөрсний хөдөлгөөнт калийн агууламж 0.1-12.42 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 3.75, Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газарт тархсан хөрсний хөдөлгөөнт калийн агууламж 2.2-147.5 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 27.62, Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолбор газарт тархсан хөрсний хөдөлгөөнт калийн агууламж 1.3-36.90 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 10.78 байна. Эдгээр уулсад тархах хөрснүүдээс Ханхөхийн нурууны ар хажуугаар тархах *Ойн ширэгт*, Хархираа Түргэний уулсын ар, өвөр хажуунуудаар тархах *Чулуурхаг бүдүүн ялзмагт*, Цагаан шувуут уулын ар хажуугаар тархах *Тайгын* хөрсний А, АТ үеүдэд хөдөлгөөнт калийн агууламж дундаас дээш түвшинд, Ханхөхийн нуруунд тархах Уулын бараан, Мянган угалзатын нурууны өвөр хажуугаар тархах цайвар хүрэн, чулуурхаг бор хөрсний А үеүдэд дунд түвшинд

бусад хөрсүүдэд дундаас бага түвшинд агуулалттай байна. Хөрсний ялзмагт үеэс В, С үе рүү хөдөлгөөнт калийн агууламж эрс буурна (Хүснэгт, Зураг).

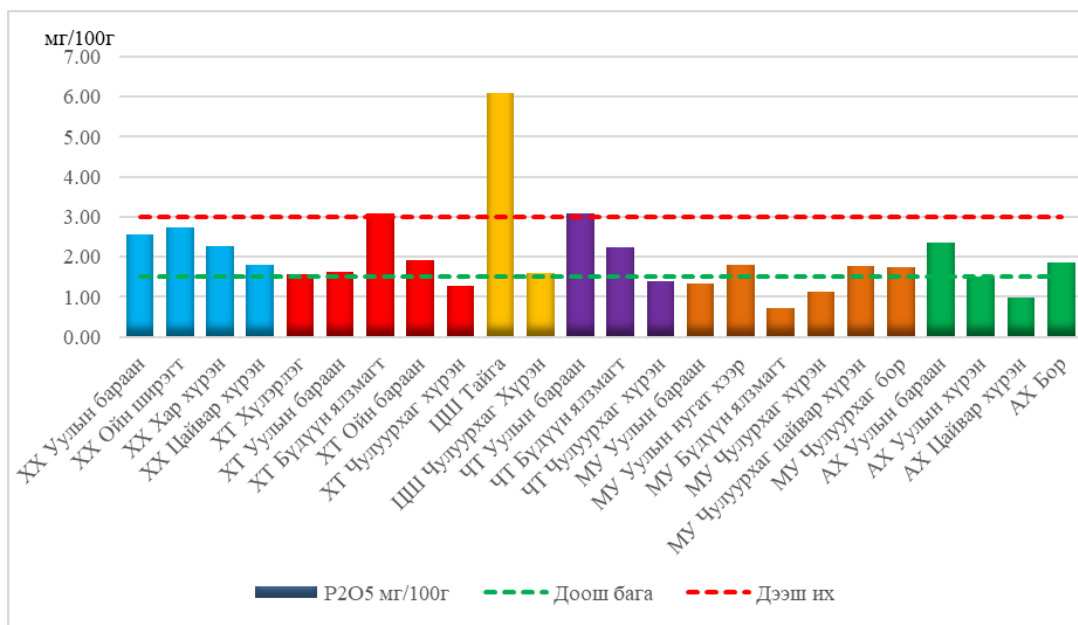
Зураг 38. Хан Хөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газар (XX), Хархираа-Түргэн уулын (XT) дархан цаазат газар, Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар (ЦШ), Чигэртэйн голын ай савын байгалийн цогцолборт газар (ЧУ), Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газар (МУ), Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолборт газруудын (АХ) судалгаанд хамаарагдах сумдын нутагт тархсан хөрсний өнгөн үе дэх хөдөлгөөнт калийн агууламж

Увс нуурын дархан цаазат газарт тархах хөрсний хөдөлгөөнт калийн агууламж 0.1-153.2 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 38.55, Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний хөдөлгөөнт калийн агууламж 2.4-57.3 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 14.45, Хар ус нуурын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний хөдөлгөөнт калийн агууламж 0.68-221.66 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 40.68, Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсэгт тархах хөрсний хөдөлгөөнт калийн агууламж 0.1-684.1 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 136.87 байна. Говийн их дархан цаазат газрын баянбүрдүүдэд тархах *Хужир мараат*, *Хужирлаг бараан* хөрсүүдэд хөдөлгөөнт калийн агуулалт өнгөн үедээ 78-684.1 мг/100 г хүрч байгаа нь хамгийн өндөр агуулалт болж байна. Мөн Увс нуурын татмын *Хүлэрлэг*, хар ус нуурын татмын *Хүлэрлэг* хөрсүүдэд хөдөлгөөнт калийн агуулалт хэт өндөр байна. Бусад хөрсүүдэд дундаас бага түвшинд агуулагдана. Хөдөлгөөнт калийн агуулалт хөрсний А үеэс В, С үе рүү агуулалт эрс багасна (Хүснэгт Зураг).

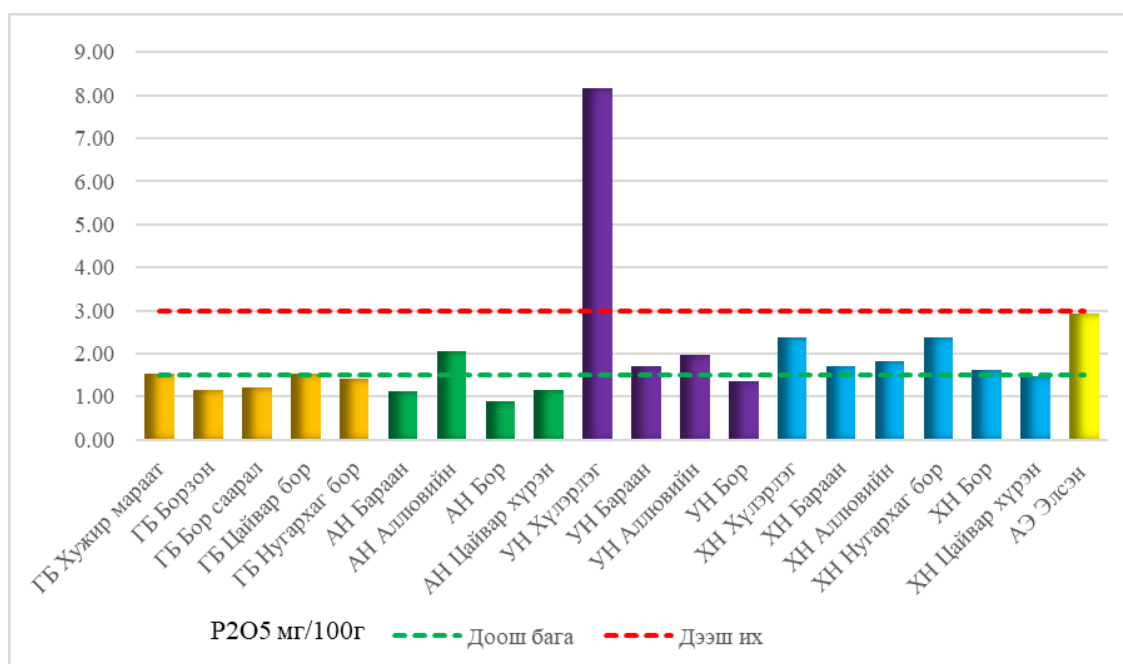
Зураг 39. Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсэг (ГБ), Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газар (АН), Увс нуурын дархан цаазат газар (УН), Алтан элсний дархан цаазат газар (АЭ), Хар ус нуурын байгалийн цогцолборт газрын (ХН) судалгаанд хамаарагдах сумдын нутагт тархсан хөрсний өнгөн үе дэх хөдөлгөөнт калийн агууламж

Ханхөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний хөдөлгөөнт фосфорын агууламж 0.21-3.81 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.83, Хархираа-Түргэний уулын дархан цаазат газарт тархах хөрсний хөдөлгөөнт фосфорын агууламж 0.57-3.07 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.59, Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар тархсан хөрсний хөдөлгөөнт фосфорын агууламж 0.49-6.08 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 1.83, Чигэртэй голын ай савын байгалийн цогцолборт газарт тархсан хөрсний хөдөлгөөнт фосфорын агууламж 0.24-4.31 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 1.07, Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газарт тархсан хөрсний хөдөлгөөнт фосфорын агууламж 0.01-3.36 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.86, Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолбор газарт тархсан хөрсний хөдөлгөөнт фосфорын агууламж 0.83-2.36 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.42 байна. Цагаан шувуут уулын ар хажуугаар тархах *Тайгын* хөрсний АТ үед 6.08 мг/100 г агуулагдаж байгаа нь хэт их агуулалт болно. Алаг хайрхан уулын *Цайвар хүрэн*, Мянган угалзатын нурууны Чулуурхаг бүдүүн ялзмагт хөрсний А үедэд хэт багаас бага түвшинд бусад хөрсүүдэд дунд түвшинд агуулагдаж байна (Хүснэгт, Зураг).

Зураг 40. Хан Хөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газар (ХХ), Хархираа-Түргэн уулын (ХТ) дархан цаазат газар, Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар (ЦШ), Чигэртэйн голын ай савын байгалийн цогцолборт газар (ЧУ), Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газар (МУ), Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолборт газруудын (АХ) судалгаанд хамаарагдах сумдын нутагт тархсан хөрсний өнгөн үе дэх хөдөлгөөнт фосфорын агууламж

Увс нуурын дархан цаазат газарт тархах хөрсний хөдөлгөөнт фосфорын агууламж 0.57-10.37 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 2.14, Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний хөдөлгөөнт фосфорын агууламж 0.65-2.27 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.53, Хар ус нуурын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний хөдөлгөөнт фосфорын агууламж 0.38-3.26 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.74, Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсэгт тархах хөрсний хөдөлгөөнт фосфорын агууламж 0.3-2.96 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.62 байна. Увс нуурын татмын Хүлэрлэг хөрсний А үе хөдөлгөөнт фосфорын агуулалт 8.1 мг/100 г байна. Бусад судалгааны талбарт тархах хөрсний А үеүдэд агуулагдах хөдөлгөөнт фосфорын агууламж багаас дунд түвшинд агуулагдана. (Хүснэгт Зураг).

Зураг 41. Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсэг (ГБ), Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газар (АН), Увс нуурын дархан цаазат газар (УН), Алтан элсний дархан цаазат газар (АЭ), Хар ус нуурын байгалийн цогцолборт газрын (ХН) судалгаанд хамаарагдах сумдын нутагт тархсан хөрсний өнгөн үе дэх хөдөлгөөнт фосфорын агууламж

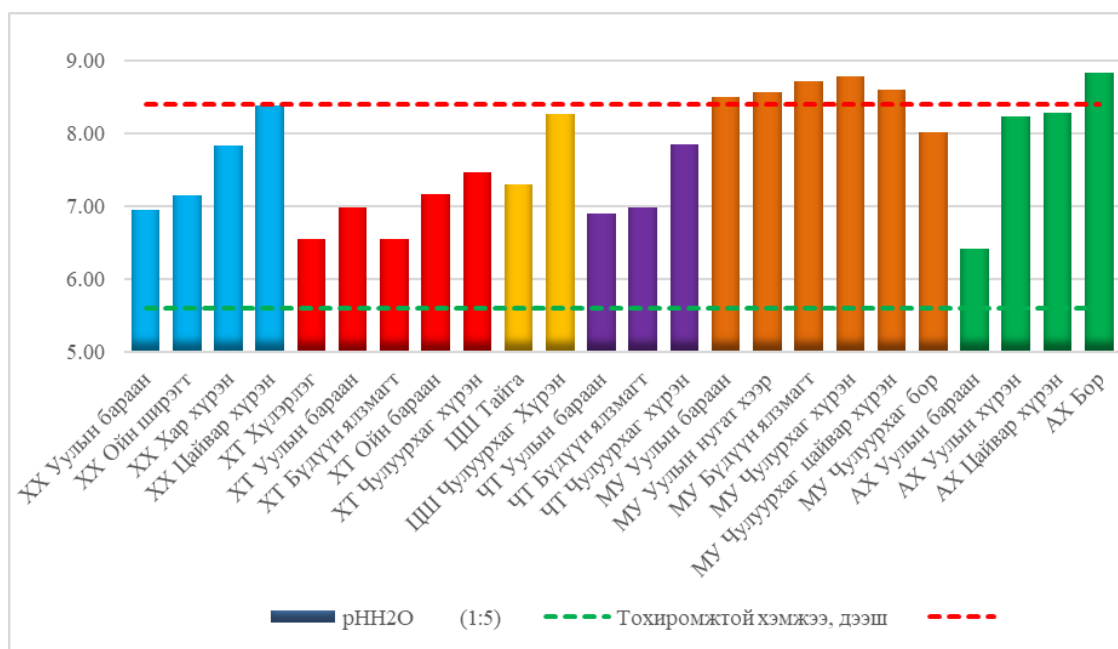
Хөрсний хими шинж чанар. Уусмалын орчин. Энэ үзүүлэлт нь хөрсний хүчиллэг болон шүлтлэгийг тодорхойлох үзүүлэлт болдог. Хөрсний pH-ээс тухайн хөрсөнд явагдах химийн үйл явцууд шууд болон урвуу хамааралтай байдаг. Хөрсний урвалын орчин 5.6-6.0 бол дунд зэрэг хүчиллэг, 6.1-6.5 сул хүчиллэг, 6.6-7.3 саармаг, 7.4-7.8 сул шүлтлэг, 7.9-8.4 дунд зэрэг шүлтлэг, 8.5-9.0 хүчтэй шүлтлэг гэж үздэг. Ерөнхийдөө хөрсний урвалын орчин сул хүчиллэгээс сул шүлтлэг буюу 5.6-8.4 байхад ургамал ургахад тохиромжтой гэж үздэг.

Хүснэгт 25. Хөрсний хими шинж чанар (Кластерын дундаж)

ТХГН	Үзүүлэлт	Нэгж	N	Mean	Median	Minimum	Maximum	Std. Dv
Ханхөхийн нурууны БЦГ	pH	1:2.5	26	7.81	7.87	6.44	8.89	0.74
	CaCO ₃	%	26	4.57	0.00	0.00	24.36	7.41
	EC	dS/м	26	0.09	0.08	0.03	0.34	0.06
Хархираа-Түргэний уулын ДЦГ	pH	1:2.5	22	7.24	7.21	6.54	7.88	0.42
	CaCO ₃	%	22	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	EC	dS/м	22	0.04	0.04	0.01	0.11	0.02
Цагаан шувуут уул ДЦГ	pH	1:2.5	8	8.04	7.94	7.03	9.32	0.90
	CaCO ₃	%	8	1.59	0.89	0.00	8.00	2.67
	EC	dS/м	8	0.09	0.09	0.03	0.14	0.04
Чигэртэй голын ай савын БЦГ	pH	1:2.5	15	7.66	7.54	6.80	9.09	0.74
	CaCO ₃	%	15	1.42	0.00	0.00	10.91	2.91
	EC	dS/м	15	0.17	0.15	0.02	0.58	0.16
Мянган угалзатын нурууны БЦГ	pH	1:2.5	42	8.63	8.59	8.02	9.06	.22
	CaCO ₃	%	42	4.45	2.73	.00	21.45	5.21
	EC	dS/м	42	.52	.13	.03	5.23	1.13
	pH	1:2.5	14	8.18	8.44	6.43	8.84	0.76

Алаг хайрхан уулын БЦГ	CaCO ₃	%	14	3.01	2.36	0.00	8.00	3.15
	ЕС	dS/м	14	0.25	0.14	0.03	1.61	0.41
Увс нуурын ДЦГ	pH	1:2.5	34	8.87	8.80	8.40	10.27	.33
	CaCO ₃	%	34	11.28	11.09	2.91	24.36	6.98
	ЕС	dS/м	34	.88	.17	.10	14.89	2.64
	pH	1:2.5	15	8.37	8.37	7.42	9.57	0.55
Ачит нуур БЦГ	CaCO ₃	%	15	2.82	0.58	0.00	18.90	5.01
	ЕС	dS/м	15	0.30	0.14	0.06	1.35	0.37
	pH	1:2.5	43	8.78	8.74	7.63	10.06	0.48
Хар нуурын БЦГ	CaCO ₃	%	43	2.12	1.85	0.00	10.18	1.87
	ЕС	dS/м	43	0.59	0.22	0.04	4.28	0.86
	pH	1:2.5	27	8.94	8.97	7.15	10.11	.61
Говийн их дархан цаазат газрын Б	CaCO ₃	%	27	8.44	5.45	.00	37.62	9.95
	ЕС	dS/м	27	2.61	.31	.02	30.00	6.16
	pH	1:2.5	27	8.94	8.97	7.15	10.11	.61

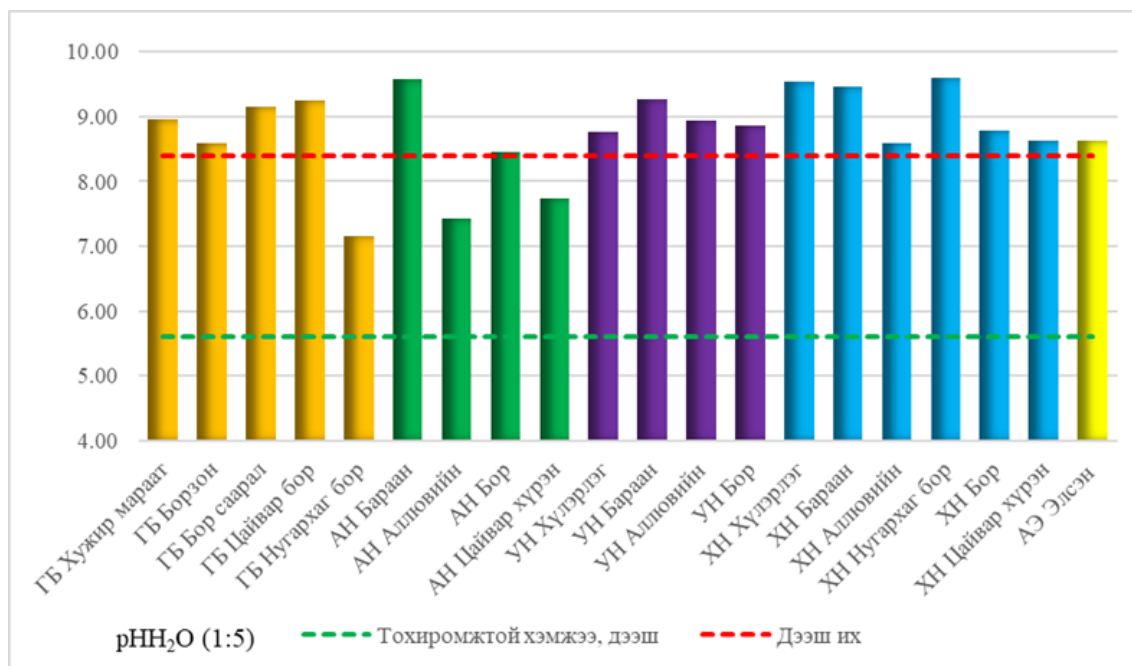
Ханхөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний уусмалын орчин 6.44-8.89 -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.74, Хархираа-Түргэний уулын дархан цаазат газарт тархах хөрсний уусмалын орчин 6.54-7.88 -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.42, Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар тархсан хөрсний уусмалын орчин 7.03-9.32 -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.9, Чигэртэй голын ай савын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний уусмалын орчин 6.8-9.09 -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.74, Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний уусмалын орчин 8.02-9.06 -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.22, Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолбор газарт тархсан хөрсний уусмалын орчин 6.43-8.84 -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.76 байна.

Зураг 42. Хан Хөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газар (XX), Хархираа-Түргэн уулын (XT) дархан цаазат газар, Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар (ЦШ), Чигэртэйн голын ай савын байгалийн цогцолборт газар (ЧУ), Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газар (МУ), Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолборт газруудын (АХ) судалгаанд хамаарагдах сумдын нутагт тархсан хөрсний өнгөн үеүдийн уусмалын орчин

Уулсын орой, ар хажуугийн чийгэрхэг хөрсүүд болох Хан Хөхийн нурууны ар Могойн голын бэлчирийн районд тархсан *Ойн ширэгт бараан* (Зүсэлт 24), Хар цагаан голын районы *Бараан* (Зүсэлт 76), Түргэн уулын Ямаатын уулын ар хажуугаар тархах Уулын хүлэрлэг бараан (Зүсэлт 43), Ойн бараан (Зүсэлт 44), Хархираа уулын 2800 м- ээс дээш өндөрт тархсан Уулын чулуурхаг хүлрэнцэр, Уулын чулуурхаг бараан хөрсний үеүд сул хүчиллэг шинжтэй байна. Өөрөөр хэлбэл Хархираа Түргэн, Хан Хөхийн нурууны хүйтэн сэрүүн, хур тунадас харьцангуй ахиухан ордог нутгуудын хөрсний уусмалын орчин сул хүчиллэг шинжтэй. Түүнээс доош залгах ар хажуугийн хөрсүүд болон уулын энгэр ээвэр газруудаар тархах хөрсүүд саармаг, сул шүлтлэг, Мянган угалзатын нуруу, Алаг Хайрхан уулын хөрсүүд ихэвчлэн сул шүлтлэгээс дунд шүлтлэг, Цэцэг нуур, Хулман нуурын хөвөө татмын дагуух *Хужирлаг бор* (Зүсэлт 1), *Хужирлаг бараан* (Зүсэлт 86) хөрсүүд дунд шүлтлэгээс хүчтэй шүлтлэг шинж чанартай байна (Хүснэгт, Зураг).

Увс нуурын дархан цаазат газарт тархах хөрсний уусмалын орчин 8.4-10.27 -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.33, Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний уусмалын орчин 7.42-9.57 -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.55, Хар-Ус нуурын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний уусмалын орчин 7.63-10.06 -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.48, Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсэгт тархах хөрсний уусмалын орчин 7.15-10.11-ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.61 байна. Говь, цөлийн бүсэд орших эдгээр тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хөрсний уусмалын орчин ихэвчлэн тохиромжтой хязгаараас давсан дунд шүлтлэгээс хүчтэй шүлтлэг орчинтой байна (Хүснэгт Зураг).

Зураг 43. Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсэг (ГБ), Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газар (АН), Увс нуурын дархан цаазат газар (УН), Алтан элсний дархан цаазат газар (АЭ), Хар ус нуурын байгалийн цогцолборт газрын (ХН) судалгаанд хамаарагдах сумдын нутагт тархсан хөрсний өнгөн үе дэх хөдөлгөөнт фосфорын агууламж

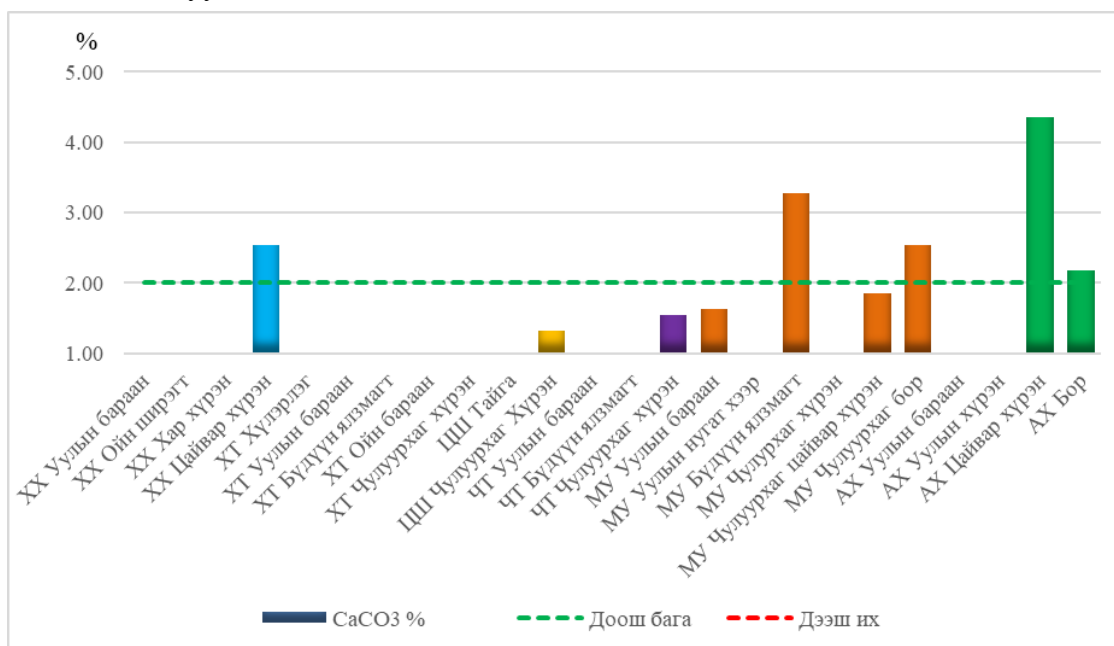
Хөрсний карбонат. Хөрсний карбонат гэдэг нь нүүрстөрөгчийн гуравч исэлтэй (CO₃)-тэй нэгдсэн газрын металлуудын (Ca, Mg) давс юм. Хөрсөнд янз бүрийн анхдагч болон хоёрдогч карбонатууд байдаг. Эдгээрээс Хамгийн түгээмэл хэлбэр нь кальцит

(CaCO₃) болон доломит [CaMg(CO₃)₂] юм. Карбонат нь хөрсний pH-ийн орчин суурьлаг буюу шүлтлэг шинж чанартай байгааг илэрхийлдэг. Карбонатын тархалт, хэмжээ нь хөрсний үржил шим, элэгдэлд тэсвэртэй байдал, боломжит чийгийн багтаамжид нөлөөлдөг. Хөрсийг карбонатын агууламжаар нь 0% карбонатжаагүй, 0-2% сул карбонатжсан, 2-10% дунд зэрэг карбонатжсан, 10-25% хүчтэй карбонатжсан, >25% маш хүчтэй карбонатжсан гэж үнэлдэг. Хөрсний карбонатын агууламж дунд зэрэг буюу <10% байхад тохиромжтой гэж үзнэ.

Ханхөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний карбонат агууламж 0-24.36 % -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 7.41, Хархираа-Түргэний уулын дархан цаазат газарт тархах хөрсний карбонат угаагдсан, Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар тархсан хөрсний карбонат агууламж 0-8% -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 2.67, Чигэртэй голын ай савын байгалийн цогцолборт газарт тархсан хөрсний карбонат агууламж 0-10.91 -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 2.91, Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газарт тархсан хөрсний карбонат агууламж 0-21.45 -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 5.21, Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолбор газарт тархсан хөрсний карбонат агууламж 0-8.0 мг/100 г -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 3.15 байна.

Хархираа Түргэний уулсуудаар тархах хөрсний карбонат угаагдсан, Ханхөхийн нурууны *Ойн ширэгт* (Зүсэлт 22), *Хээржүү бараан* (Зүсэлт 23) хөрсний үеүд карбонатгүй, *Ойн ширэгт бараан* (Зүсэлт 24), *Бараан* (Зүсэлт 25), *Элсэнцэр цайвар зузаан хүрэн* (Зүсэлт 26) хөрсний А, В үеүд угаагдаж С үерүү шилжсэн, Чигэртэй, Цагаан шувуутын районы хөрсний карбонатууд Зүсэлт 63, 70 - аас бусад нь угаагдсан байна.

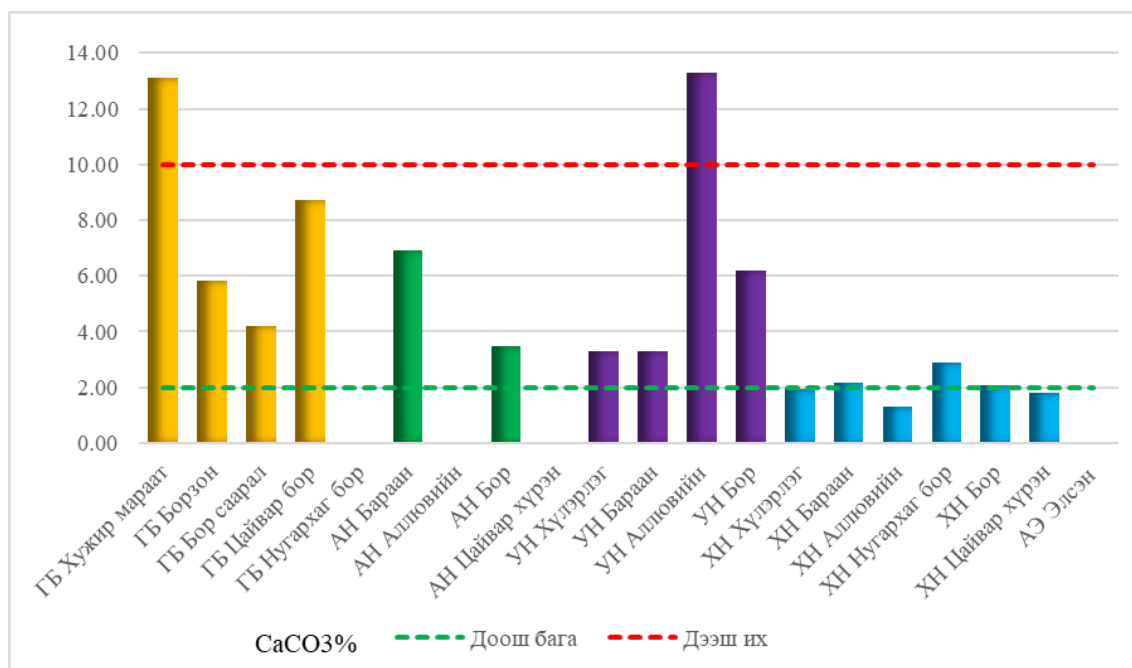
Карбонатын агууламж уулархаг нутгуудын хөрсний А үе угаагдаж В, С үерүү нэмэгдэх ерөнхий зүй тогтол ажиглагдана. Жишээлбэл: Хан Хөхийн нурууны Зүсэлт 20, Зүсэлт 21, Зүсэлт 23, Зүсэлт 25, Зүсэлт 26-гийн хөрсний В, С үеүдэд хөрсний карбонат 10%-иас дээш агууламжтай байна.

Зураг 44. Хан Хөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газар (XX), Хархираа-Түргэн уулын (ХТ) дархан цаазат газар, Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар (ЦШ), Чигэртэйн голын ай савын байгалийн цогцолборт газар (ЧУ), Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт

газар (МУ), Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолборт газруудын (АХ) судалгаанд хамаарагдах сумдын нутагт тархсан хөрсний өнгөн үеүдийн карбонатын агууламж

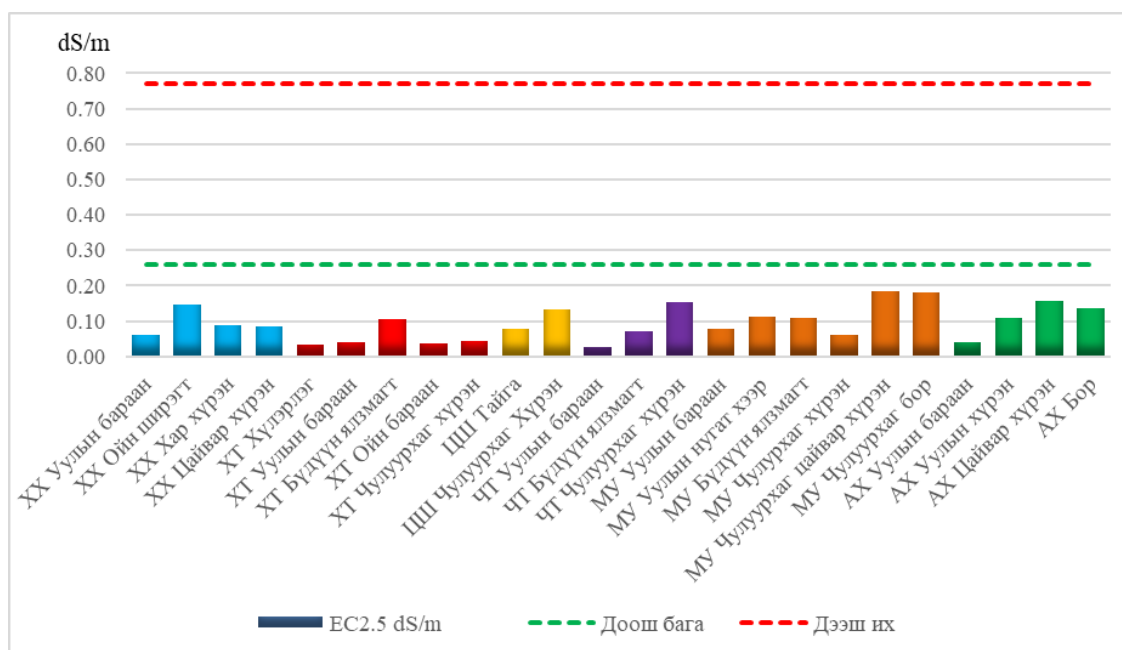
Увс нуурын дархан цаазат газарт тархах хөрсний карбонатын агууламж 2.91-24.36% -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 6.98, Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний карбонатын агууламж 0-18.90% -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 5.01, Хар ус нуурын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний карбонатын агууламж 0-10.18% -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.48, Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсэгт тархах хөрсний карбонатын агууламж 0-37.62% ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 9.95 байна. Увс нуурын дархан цаазат газарт (Тариалан, Тэсийн районд) тархсан хөрсөнд карбонат 2.91-21.08 %-ийн агууламжтай байгаа нь карбонатын агуулалт өндөр байна. Увс нуурын татмын намгийн (Зүсэлт 32), тэс голын хөндийн Аллювийн (Зүсэлт 29, 79, 80), Сайргархаг бор хөрсүүд (Зүсэлт 81) хүчтэй карбонатжсан, Татмын хайргархаг (Зүсэлт 34), тэс голын хөндийн Аллювийн (Зүсэлт 31), Элсэрхэг, хайргархаг бор (Зүсэлт 33, 35) хөрсүүд дунд зэрэг карбонатжсан, Алтан элсний дархан цаазат газрын Элсэн хөрсний (Зүсэлт 27) карбонат угаагдсан байна (Хүснэгт Зураг).

Зураг 45. Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсэг (ГБ), Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газар (АН), Увс нуурын дархан цаазат газар (УН), Алтан элсний дархан цаазат газар (АЭ), Хар ус нуурын байгалийн цогцолборт газрын (ХН) судалгаанд хамаарагдах сумдын нутагт тархсан хөрсний өнгөн үе дэх хөдөлгөөнт фосфорын агууламж

Хялбар уусах давсжилт (ЕС). ЕС буюу хөрсний цахилгаан дамжуулах чанар нь хөрсөн дэх усанд хялбар уусах давсны хэмжээг (хөрсний давсжилт) тодорхойлдог үзүүлэлт юм. Энэ нь хөрсний чанарын чухал үзүүлэлт болдог бөгөөд ЕС нь ургамлын ургац, ургамалд тохиромжтой байдал, ургамлын тэжээллэг чанар, хөрсний бичил биетний үйл ажиллагаанд нөлөөлдөг. Хөрсөн дэх илүүдэл давс нь хөрс-усны тэнцвэрт байдалд нөлөөлж ургамлын өсөлтийг сааруулдаг. Хөрсийг ЕС_{1:2.5}-ээр нь 0.0-0.26 dS/m сул давсархаг, 0.26-0.77 dS/m дунд зэрэг давсархаг, 0.77-1.78 dS/m их давсархаг, 1.78-3.55 dS/m маш их давсархаг, >3.55 dS/m хэт их давсархаг гэж үнэлдэг.

Хан Хөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний давсны агууламж 0.03-0.34 dS/m -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.06, Хархираа-Түргэний уулын дархан цаазат газарт тархах хөрсний давсны агууламж 0.01-0.11 dS/m -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.02, Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар

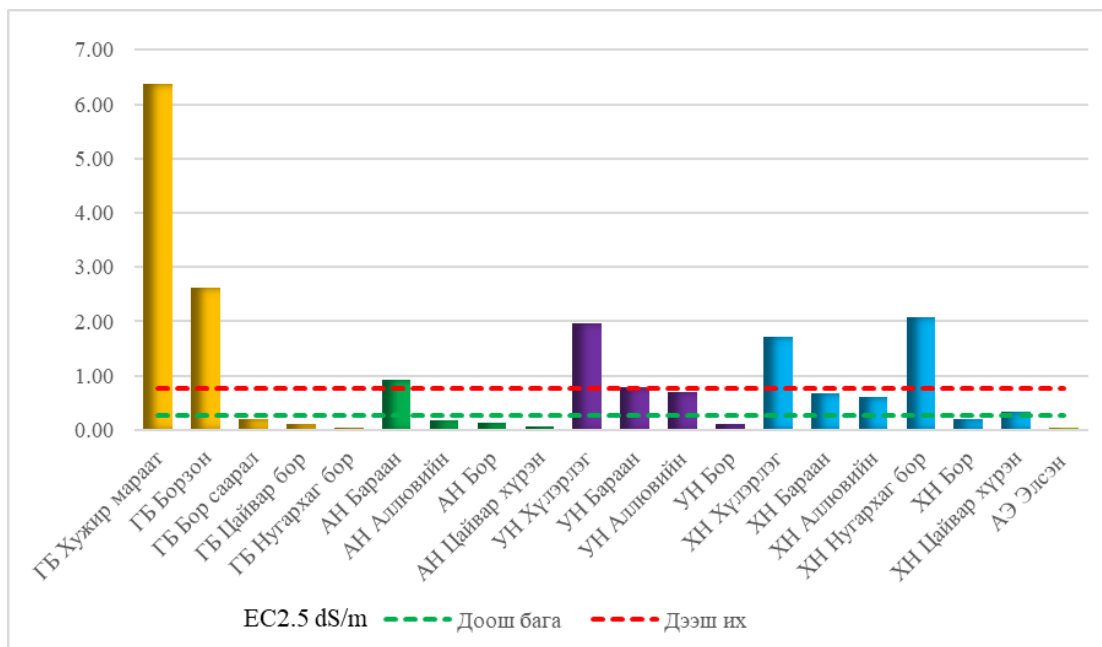
тархсан хөрсний давсны агууламж 0.03-0.14 dS/m -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.04, Чигэртэй голын ай савын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний давсны агууламж 0.02-0.58 dS/m -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.16, Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний давсны агууламж 0.03-5.23 dS/m -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 1.13, Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолбор газарт тархсан хөрсний давсны агууламж 0.03-1.61 dS/m -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.41 байна. Өндөр уулын хөрсөнд давсны агууламж маш бага байна.

Зураг 46. Хан Хөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газар (ХХ), Хархираа-Түргэн уулын (ХТ) дархан цаазат газар, Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар (ЦШ), Чигэртэйн голын ай савын байгалийн цогцолборт газар (ЧУ), Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газар (МУ), Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолборт газруудын (АХ) судалгаанд хамаарагдах сумдын нутагт тархсан хөрсний өнгөн үеүдийн давсны агууламж

Увс нуурын дархан цаазат газарт тархах хөрсний давсны агууламж 0.1-14.89 dS/m -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 2.64, Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний давсны агууламж 0.06-1.35 dS/m -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.37, Хар ус нуурын байгалийн цогцолборт газарт тархах хөрсний давсны агууламж 0.04-4.28 dS/m -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 0.86, Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсэгт тархах хөрсний давсны агууламж 0.02-30.0 dS/m -ийн хооронд хэлбэлзэж, стандарт хазайлт 6.16 байна.

Цэцэг нуурын татмын *Хужирлаг бор* (Зүсэлт 1), Цэцэг нуурын татмын *Хужирлаг глейт бор* (Зүсэлт 2), Тэс голын татмын *Аллювийн давсархаг* (Зүсэлт 29), Увс нуурын татмын *Карбонаттай хүлэрлэг* (Зүсэлт 32), Увс нуурын *Татмын хайрган* (Зүсэлт 34), Чоно харайхын голын татмын *Аллювийн элсэнцэр* (Зүсэлт 48), Хар ус нуурын татмын *Хүлэрлэг глейт* (Зүсэлт 50), Зумъяагийн голыг татмын *Бараан* (Зүсэлт 60), Тахь усны

баянбүрдийн *Хужирлаг* (Зүсэлт 90), Бор цонжийн Цагаан усны баянбүрдийн *Хужирлаг бараан* (Зүсэлт 96) хөрсний өнгөн үеүд 1 dS/m –ээс дээш агуулалттай, цөлийн *Борзон* хөрсний бүх үеүд 1.6 -6.05 dS/m агууламжтай байхаас гадна баянбүрдүүдийн захын хужир мараат хөрсөнд 30 dS/m хүрнэ. Бэлчээрийн хөрсний зүсэлт бүрийн дээжний лабораторын шинжилгээний дүнг хавсралтад үзүүлэв.

Зураг 47. Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсэг (ГБ), Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газар (АН), Увс нуурын дархан цаазат газар (УН), Алтан элсний дархан цаазат газар (АЭ), Хар ус нуурын байгалийн цогцолборт газрын (ХН) судалгаанд хамаарагдах сумдын нутагт тархсан хөрсний өнгөн үе дэх хөдөлгөөнт фосфорын агууламж

3.2. Ургамал

Ургамлын аймгийн судалгаа

Ханхөхийн нурууны БЦГ-ын ургамлын аймаг: Хөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газар нь ургамал газарзүйн мужлалын хувьд хангайн уулын ойт хээрийн тойрог, Их нууруудын хотгорын цөлөрхөг хээрийн тойрогт багтана.

Монгол орны ургамлын аймгийн судалгаанд бага талбай бүхий тодорхой орон нутаг, уул, усны ургамлын судалгаа ховор байдаг.

Баруун монгол, Хан Хөхийн нурууны ургамлын аймаг, ургамалжилтын тоймыг ХХ зууны эхэн үеэс судалжээ (Оюунчимэг.Д 2003он).

В.И.Баранов Ховдоос Улаангом хүртлэх нутгийг хамарсан судалгаа явуулж тухайн районы ургамалжилтын ангилгааг анх удаа үйлдэж хадлан бэлчээрийн хэв шинж тус бүрийн, онцлог ургацыг тодорхойлжээ (Буян-Орших .Х 1994 он).

1940 оноос Монголын ШУ-ны хорооноос ЗХУ-ын ШУА –тай хамтран манай орны нийт нутаг дэвсгэрийг хамарсан судалгааны ихээхэн ажил явуулж эхэлсэн юм /Буян – Орших.Х 1994 он/.

Төв Ази болон Монголын ургамалжилтыг судлаач нэрт эрдэмтэн А.А.Юнатов Хяргас нуурын районд 1945 онд Увс нуурын хотгор Улаангомоос Цагаан нуур хүртэлх нутагт судалгаа явуулсан бөгөөд судалгааны дүнд ургамлын нөмөргийн бүтэц, бүрэлдэхүүн, тархацын зүй тогтол, ургамлын аймгийн гарал үүсэл, түүхэн хөгжил, ботаник-газар зүйн онцлог зэргийг тусгасан бүтээл туурвижээ (Beket.U, 2011).

В.И.Грубов Монгол орны ургамлын аймгийн бүрдлийг илрүүлэн ботаник-газар зүйн район бүрээр тодорхойлж ургамлын аймгийн гарал үүсэл, тархацын зүй тогтолыг тусгасан бүтээл нийтлүүлжээ (Ганболд.Э. 2010).

1970 оноос үйл ажилгаагаа эхэлсэн Монгол –Зөвлөлтийн хамтарсан олон нэрт эрдэмтэд оролцсон биологийн иж бүрэн экспедиц манай орны хойд нутаг дэвсгэрийг хамарсан ботаник – газарзүйн, зурагзүй, ургамалжилт, ургамлын аймгийн судалгааг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй явуулж баруун Монгол их нуруунуудын хотгорт тусгай ангиудыг гарган ажиллуулсан нь ургамалжилтын судалгааны эх үүсвэр тавигдаж эрдэмтдийн дорвитой бүтээл туурвисныг тэмдэглэхэд таатай байна.Тухайлбал Монголын ууган ботаникч-нэрт эрдэмтэн Д.Банзрагч, З.Д.Карамышева /1976/ нар Хан Хөхийн нурууны ургамлан нөмрөг, ургамал олж тодорхой үр дүнгээ нийтлүүлсэн нь эрдэмтдийн анхаарлыг татаж суурь болон онолын судалгаанд Монголын болон дэлхийн ургамлын санд томоохон хувь нэмэр болсон (Ганболд.Э 2010).

Биологийн ухааны доктор Х.Буян-Орших Монгол элс, Бөөрөг дэл, Бор хар элсний ургамлан нөмрөгийг судалж элсний ургамлын аймгийн зүйлийн бүрдэл ургамалжилтын тархацын зүй тогтол тэжээлийн нөөцийг илрүүлсэн юм /Буян-Орших.Х 1994 он/.

Увс аймгийн ургамалжилтын ботаник-газар зүйн хэв шинж байгалийн бүс, бүслүүрийн хувиарлалтын 1:10 масштабтай зургуудыг зохиосон нь Монгол орны хувьд бүс нутгийн хэмжээнд анхны бүтээл юм (Жанчивдорж.Ч, 2008 Юнатов .А.А 1968).

Хан Хөхийн нурууны болон сав газрын талаар судалсан эрдэмтдээс дурьдахад Б.А.Быков /1949/, Г.А.Пешкова /1972/, В.Д.Александрова /1969/, Е.П.Коровин /1961-1962/, Е.М.Лавренко /1940-1954/, П.Н.Овчинников /1947/, Р.В.Камелин /1979-1989/ А.В.Куминова/1960/, Г.Н.Огурлева /1980/, Б.Дашням /1974/, Х.Мөнхбаяр /1988/, У.Бекет /1989/, Э.Ганболд Г.Даандай /1994/, Ч.Дугаржав /2006/, Д.Дарьханд /2014/ нар зохих судалгаа хийж үр дүнгийн талаар нийтэлсэн байдаг (Nyambayar .D Oyuntsetseg .B).

Хан Хөхийн Алтан элсний Дархан Цаазат Газрын ургамлын аймгийн судалгааг 1992 онд ШУА –ийн судлаачид хийж гүйцэтгэсэн.

Увс аймгийн ургамалжилтын ботаник – газар зүйн хэв шинж байгалийн бүс, бүслүүрийн хувиарлалтын 1:1000000 масштабтай зургуудыг зохиосон нь Монгол орны хувьд бүс нутгийн хэмжээнд анхны бүтээл юм.

Ханхөхийн нурууны БЦГ-ын ургамлын аймаг: Монгол орны ургамлын аймгийн нийт 112 овог, 683 төрөлд багтах 3127 зүйлээс Хан Хөхийн нуруунд 57 овогт хамаарах 197 төрлийн нийт 435 зүйл гуурст дээд ургамал тархдаг нь нийт зүйлийн 14 хувийг эзэлдэг байна.

Ургамлын ангилал зүйн анализ: Ханхөхийн нурууны БЦГ-т нийт 57овгийн 197 төрлийн 435 зүйлийн гуурст ургамал бүртгэгдлээ. Тус нутгийн ургамлын аймгийн ангилал зүйн үндсэн бүлгүүдийг авч үзэхэд ойм хэлбэртний хүрээнд 2 овгийн 2 төрлийн

4 зүйл /1.03%/, шилмүүстний хүрээнд 1 овгийн 3 төрлийн 4 зүйлийн /1.03%/, бүрхүүл үртний хүрээнд 54 овгийн 189 төрлийн 379 зүйл /98%/, түүний дотор нэг талт үртний ангид 4 овгийн 25 төрлийн 51 зүйл /13.1%/, хос талт үртний ангид 50 овгийн 167 төрлийн 328 зүйл /84.7%/, ургамал ургаж байна (Д.Дарьханд, 2014).

Ханхөхийн нурууны ургамлын зүйлийн бүрдэл: Ургамлын аймгийн овгийн задалгаанаас авч үзэхэд Нийлмэл цэцэгтэн /Asteraceae/, Үетэн /Poaceae/, Буурцагтан /Fabaceae/, Холтсон цэцэгтэн /Ranunculaceae/, Сарнайтан /Rosaceae/, Баширтан /Caryophyllaceae/, Шүхэртэн /Apiaceae/, Байцаатан /Brassicaceae/, Уруул цэцэгтэн /Lamiaceae/, Ноцоргонотон /Boraginaceae/ зэрэг олон зүйлтэй томоохон овгууд байна. Сэрдэг /Saxifraga/, Гичгэнэ /Potentilla/, Хунчир /Astragalus/, Дэгд /Gentiana/, Хувиланга /Pedicularis/, Ортууз /Oxytropis/, Шарилж /Artemisia/, Сонгино /Allium/, Бургас /Salix/ Улалж /Carex/, Биелэг /Poa/, Хялгана /Stipa/, Ботууль /Festuca/ олон зүйлтэй томоохон төрлүүдийн ургамлууд дийлэнх хувийг эзлэн зонхилон ургадаг байна.

Хүснэгт 26. Ханхөхийн нурууны ургамлын аймгийн овгийн жагсаалт

Д/д	Овгийн нэр	Төрлийн тоо	Зүйлийн тоо	Эзлэх хувь
1	Нийлмэлцэцэгтэн /Asteraceae/	21	39	10%
2	Үетэн /Poaceae/	21	40	10.3%
3	Буурцагтан /Fabaceae/	11	16	4.1%
4	Сарнайтан /Rosaceae/	11	26	6.7%
5	Баширтан /Caryophyllaceae/	6	15	3.8%
6	Шүхэртэн /Apiaceae/	8	12	3.1%
7	Байцаатан /Brassicaceae/	9	14	3.6%
8	Уруул цэцэгтэн /Lamiaceae/	8	10	2.5%
9	Ноцоргонотон /Boraginaceae/	6	7	1.8%
10	Холтсонцэцэгтэн /Ranunculaceae/	11	30	6.8%

Хүснэгт 27. Ханхөхийн нурууны ургамлын аймгийн овгийн жагсаалт

Д/д	Төрлийн нэр	Зүйлийн нэр	Эзлэх хувь %
1	Сэрдэг /Saxifraga/	5	1.1
2	Гичгэнэ /Potentilla/	11	2.5
3	Хунчир /Astragalus/	11	2.5
4	Дэгд /Gentiana/	5	1.1
5	Хувиланга /Pedicularis/	12	2.7
6	Ортууз /Oxytropis/	12	2.7
7	Шарилжи /Artemisia/	16	3.6
8	Сонгино /Allium/	7	1.6
9	Бургас /Salix /	12	2.7
10	Улалж /Carex/	21	4.8
11	Биелэг /Poa/	5	1.1
12	Хялгана /Stipa/	10	2.2
13	Ботууль /Festuca/	7	1.6

Ургамлын экологийн анализ. Монгол орны физик газарзүйн байрлал, ургамал ургах экологийн асар өвөрмөц нөхцлийг бүрдүүлж өгдөг. Экологийн бүлгүүдийн харьцаа тухайн нутгийн бүс бүслүүрийн нэг үзүүлэлт болж өгдөг. Тухайлбал Хан Хөхийн

нурууны ургамлын аймгийн экологийн бүлгээр хувиарлаж үзэхэд хуурайсаг /ксерофит/ ургамал нийт зүйлийн 17.9%-ийг /78/ зүйл, чийгсүү –хуурайсаг /мезоксерофит /43.4% /189/ зүйл, чийгсүү /мезофит/ 27.3% /106 зүйл/, хүйтсэг /прихрофит /1.8% /8зүйл/ чийгсүү –хүйтсэг /мезопсихрофит/5.2% /23зүйл/ хуурайсуу-чулуусаг /ксеропетрофит/ 6.6% /29зүйл/, чийгсүү-чулуусаг /мезопетрофит/ 0.7% /3 зүйл/, хүйтсүү-чулуусаг/ прихрофит-петрофит /0.2% /1зүйл/, чийгсүү-давссаг /мезогало/ 0.5% /2зүйл/, хуурайсуу-давссаг /ксерогалофит/ 0.2% /1зүйл/, элссэг /псаммофит / 1.1% /5зүйл/-ийг тус тус эзэлж байна.

Ургамлын ач холбогдлын анализ. Тус нутгийн гуурст ургамлыг ач холбогдлоор нь хувиарлан үзэхэд эмийн ургамал 45 зүйл /11.6%/, хортой ургамал 6 зүйл /1.3%/, балт ургамал 18 зүйл /4.1%/, эфирийн тост ургамал 41 зүйл /10.5% /гоёл чимэглэлийн ургамал 109зүйл /25% / витаминг ургамал 8зүйл /2% / тус тус эзэлж байна.

Ургамлын статусын анализ. Тус нутгийн гуурст ургамлыг статусаар нь хувиарлан үзэхэд нэн ховор /Very Rare/ 10зүйл /2.3%, ховор /Rare/ 26 зүйл /6.7%, /улаан номонд орсон /RedBook/ 13 зүйл /2,9% / устсан/ Relict/ 4зүйл /1%/, устаж болзошгүй /Endangered/ 2зүйл /0.5%/, эмзэг /Vulnerable/ 5зүйл /1.2%/, ховордож болзошгүй /Near Mhreatened/ 5 зүйл /1.2%, анхааралд өртөхөөргүй /LeastConcern/ 3 зүйл /0.7%, унаган /endemic/ 3зүйл /0.7%, завсрын унаган /subendemic/ 39зүйл /6.6% / тус тус эзлэж байна.

Улаан номонд орсон ургамлаас *Arnebia guttata*L, *Pedicularis dasystachys* Pall устаж болзошгүй ургамлуудаас *Gentiana algida* L *Saxifraga hirculus* DC унаган ургамлаас дурдвал *Astragalus monophyllus*L, *Oxytropis salina* завсрын унаган ургамлаас зэрэг ургамал хамаарна.

Монгол орны ургамлын аймагт нийт 112 овог, 683 төрөлд багтах 3127 зүйл байдгаас Хан Хөхийн нуруунд 57 овогт хамаарах 197 төрлийн нийт 435 зүйлийн гуурст ургамал бүртгэгдлээ. Үүнээс Хан Хөхийн нурууны ургамлын аймгийн ангилал зүйн үндсэн бүлгүүдийг авч үзэхэд ойм хэлбэртний хүрээнд 2 овгийн 2 төрлийн 4 зүйл , шилмүүстний хүрээнд 1 овгийн 3 төрлийн 4 зүйлийн, бүрхүүл үртний хүрээнд 54 овгийн 189 төрлийн 379 зүйл түүний дотор нэг талт үртний ангид 4 овгийн 25 төрлийн 51зүйл, хос талт үртний ангид 167 төрлийн 435 зүйл ургамал байна. Эндээс харахад ургамлын зүйлийн бүрдлийн хувьд элбэг баян байна. Ханхөхийн нурууны БЦГ-ын ургамлын аймгийн судалгааны дүнгээс харахад *Ranunculaceae*, *Apiteraceae*, *Poaceae* овог *Potentilla*, *Salix*, *Allium*, *Pedicularis* *Artemisia* төрөл зонхилсоноос харахад Монгол улсын зохилогч овог төрөлтэй дүйцэж байгаа нь ургамлын зүйлийн бүрдлийг үнэн зөв гаргасан гэж үзэж болно. Тус нутгийн гуурст ургамлыг газарзүйн тархалтаар нь хувиарлан үзэхэд ургамал газарзүйн тойргуудад дараах байдалтай тархсан байна. Үүнд:

Хөвсгөл 304 зүйл /69.8%/, Хэнтий 319 зүйл /73.3%/, Хангай 435 зүйл /100%/, Монгол дагуур 190 зүйл /43.6%/, Хянган 285 зүйл /65.5%/, Ховд 317 зүйл /72.8%/, Монгол –Алтай 356 зүйл /81.8%/, Дундад Халх 215 зүйл /49.9%/, Дорнод Монгол 216 зүйл /49.6%/, Их нуур 216 зүйл /49,6%/, Олон нуур 127 зүйл /29.1%/, Дорнодговь 108 зүйл /24.8%/, Говь- Алтай 235 зүйл /54%/-тай байна. Эндээс харахад Хан Хөхийн нуруунд ургадаг ургамлууд нь байгалийн бүх бүслүүрүүдээр тархан ургадаг болох нь харагдаж байна (П.Нямхүү.,2021).

3.2.2. Алтан элсний дархан цаазат газрын ургамлын аймаг: Монгол орны ургамлын аймагт нийт 112 овог 683 төрөлд багтах 3162 зүйл байдгаас Алтан элсний

Дархан Цаазат газарт 23 овог хамаарах 52 төрлийн нийт 115 зүйлийн гуурст ургамал тархдаг нь зүйлийн 0.04 хувийг эзэлдэг байна. Алтан элсний Дархан Цаазат газрын ургамлын аймгийн ангилал зүйн үндсэн бүлгүүдийг авч үзэхэд Asteraceae (16.3 %), Fabaceae (17.4 %), Amaranthaceae (0.86 %), Rosaceae (10.4 %), Poaceae (12.1 %), овог, Artemisia (15 зүйл), Oxytropis (13 зүйл), Potentilla (10 зүйл), Stipa (5 зүйл), Kobresia (5 зүйл) төрөл зонхилсоноос харахад Монгол улсын зохилогч овог төрөлтэй дүйцэж байгаа нь ургамлын зүйлийн бүрдлийг үнэн зөв гаргасан гэж үзэж болно.

Тус нутгийн гуурст ургамлыг газарзүйн тархалтаар нь хуваарилан үзэхэд ургамал газарзүйн бүх тойргуудад тархсан байна. Эндээс харахад Алтан элсний Дархан Цаазат Газарт ургадаг ургамлууд нь байгалийн бүх бүслүүрүүдээр тархан ургадаг болох нь харагдаж байна. Гуурст ургамлыг амьдралын хэлбэрээр нь авч үзэхэд олон наст ургамал 113 зүйл (98.2 %), нэг хоёр наст ургамал 2 зүйл (1.8 %) байгаа нь цаашид вегетатив үржлээр тасаралтгүй үргэлжилэн ургах чадварыг илтгэнэ.

Тус нутгийн ургамлыг ач холбогдлоор нь хувиарлан үзэхэд бэлчээрийн 107 (93%), эмийн 72 (62.6%), хүнсний 53 (46.08%) ургамал тус тус эзлэх бөгөөд Алтан элсний дархан цаазат газарт ургадаг ургамалуудын дийлэнх хувь нь бэлчээр тэжээлийн болон эмийн ач холбогдолтой болох нь харагдаж байна.

Ургамлыг статусаар нь хувиарлан үзэхэд тус тус нутагт ховор 11 (9.48%), нэн ховор 3 (2.5%), эндемик 3 (1.72%), субэндемик 21 (18.1%) зүйл тус тус эзлэх ба эндхийн ургамлууд нь ямар нэгэн хэмжээгээр хамгаалалтанд хамрагдсан.

Их Нууруудын Хотгорын цөлөрхөг хээрийн тойргийн төлөөлөл болгон Хяргас, Айраг нуурын ургамлын аймагт төсөө зүй бодож үзэхэд төсөөтэй байгаа боловч үзэхэд бага байна. Үүнээс үзэхэд Алтан элсний Дархан Цаазат газар ургаж байгаа ургамлууд нь Сибирь болон Төв Азийн цөлөрхөг хээрийн элементүүд 0.74%, 0.44 %- тай тархан ургажээ.

Алтан элсний ДЦГ ургадаг ургамлын аймгийн овгууд Хан Хөхийн нурууны ургамалтай төсөөтэй байгаа нь эдгээр бүс нутагт тархан ургаж байгаа ургамлуудын дийлэнх нь Хангайн уулын ойт хээрийн тойргийн зүйлүүд байна (Г.Бямбасүрэн.,2021).

Хархираа-Түргэн уулын дархан цаазат газрын ургамлын аймаг: Сонгосон нутаг нь Монгол орны ургамал газарзүйн мужлалаар Ховдын уулын цөлжсөн хээрийн тойрог, Их Нууруудын хотгорын цөлөрхөг хээрийн тойрогт хамаарна. Хөрс ургамлын хувьд мөнх цастай залган голын эхэн хэсэгт уулын нугын хүрэн хөрс тохиолдох ба голлож улалж, бушилз, хөвд, хаг ургана.

Тус нутгийн ургамлан бүрхэвчийг бүрдүүлж байгаа зүйлүүд гэвэл: Сибирь шинэс (*Larix sibirica*), Сибирь гацуур (*Picea obovata*), Тошлогонцор бургас (*Salix berberifolia*), Алтайн биелиг өвс (*Poa altaica*), Бага хургалж (*Eragrostis minor*), Одой хиаг (*Agropyron pumilum*), Саман ерхөг (*Agropyron cristatum*), Говийн хялгана (*Stipa gobica*), Клеменцийн хялгана (*Stipa Klemenzi*), Дэрвээн хазаар өвс (*Cleistogenes squarrosa*), Том цэцэгт дааган сүүл (*Koeleria cristata*), Лени ботууль (*Festuca lenensis*), Монгол бутнуур (*Helictotrichon mongolicum*), Поповын булцуу-зэгс (*Bolboschoenus Popovii*), Беллардийн бушилз (*Kobresia bellardii*), Сибирь бушилз (*K. sibirica*), Смирновын бушилз (*K. Smirnovii*), Хар цэцэгт улалж (*Carex melanantha*), Мэлхийн гол өвс (*Juncus ranarius*), Стеллерийн сонгино (*Allium Stellerianum*), Сөөгөн лууль (*Chenopodium frutescens*), Уртавтар хамхуул

(*Corispermum elongatum*), Марцны хурган чих (*Rumex maritimus*), Төллүүр тарна (*Polygonum viviparum*), Ахар навчит баглуур (*Anabasis brevifolia*), Цөөн цэцэгт батга (*Eritrichium pauciflorum*), Анхилуун шөнөжимөл цэцэг (*Melandrium suaveolens*), Багцан тайр (*Gypsophila paniculata*), Өндөр гээг цэцэг (*Delphinium elatum*), Хигмэл яргуй (*Pulsatilla multifida*), Тангад холтсон цэцэг (*Ranunculus tanguticus*), Сапожниковын бургас (*Salix Saposhnikovii*), Сиймхий алтан цэгцүүхэй (*Hypericum perforatum*), Цасны зэгзээхэй (*Macropodium nivale*), Цөлийн шар дэмэг (*Alyssum desertorum*), Монгол хамбил (*Draba mongolica*), Сөөгөнцөр шувтаахай (*Arabis fruticulosa*), Нугараа цомбогоно (*Microstigma deflexum*), Ягаан ягаалзай (*Braya rosea*), Залесовын зэдгэлж (*Comarum Salesovianum*), Ирт зожир өвс (*Dryas oxydontha*), Хоёр цэцэгт гичгэнэ (*Potentilla bi flora*), Хүйтний гичгэнэ (*Potentilla gelida*), Дөрвөн дохиуртзожирс (*Dryadanthe tetrandra*), Малтууш баганан цэцэг (*Coluria geoides*), Литвиновын мугээ (*Rhodiola Litvinovii*), Дөрвөлсөн мугээ (*Rhodiola quadrifida*), Ямаан сэрдэг (*Saxifraga hirculus*), Эсрэг навчит сэрдэг (*Saxifraga oppositifolia*), Монгол тарваган шийр (*Thermopsis mongolica*), Ганц навчит сальжир (*Gueldenstaedtia monophylla*), Үсэрхэг жимст ортууз (*Oxytropis eriocarpa*), Элдэв навчинцарт ортууз (*Oxytropis heterophylla*), Арзгар ортууз (*Oxytropis setosa*), Цасархуу навчинцарт ортууз (*Oxytropis chionophylla*), Нарийн ортууз (*Oxytropis tenuis*), Алтайн маалинга (*Linum altaicum*), Ойн цооргоно (*Angelica sylvestris*), Гоо инж буурал (*Polemonium pulchellum*), Ахар дэвүүрт хотир (*Zygophyllum brachypterum*), Роборовскийн хармаг (*Nitraria Roborovskii*), Зүргийлэг ороонго (*Cuscuta lupuliformis*), Бүнгийн шимэлдэг (*Dracocephalum Bundeianum*), Сормуусгүй шимэлдэг (*Dracocephalum imberbe*), Алаг шимэлдэг (*Dracocephalum discolor*), Орогдуу нохойн хэл (*Panzeria canescens*), Алтайн ганга (*Thymus altaicus*), Зүүнгарын хавраг (*Ferula soongorica*), Алтайн хонин зажлуур (*Linaria altaica*), Өндөр хувиланга (*Pedicularis elata*), Завсрын сэрхэлиг (*Patrinia intermedia*), Гацмал бамбай (*Valeriana dubia*), Бага бөмбөөхөй (*Utricularia minor*), Корнугын таван салаа (*Plantago Cornutii*), Согсооторхуу лавай (*Asterothamnus heteropappoides*), Онът тунхуу (*Chrysanthemum sinuatum*), Алатавын шиваантиг (*Pyrethrum alatavicum*), Алтайн шарилж (*Artemisia altaicense*), Агь (*A. frigida*), Ямаан шарилж (*A. scoparia*), Дэгнүүлт шарилж (*A. caespitosa*), Бүхэл навчит тайжийн жинс (*Echinops integrifolius*), Алашаа банздоо (*Saussurea alaschanica*), Ганган банздоо (*S. elegans*), Мөсний банздоо (*S. glacialis*), Сайханы банздоо (*S. saichanensis*), Ишгүй шахам банздоо (*S. subacaulis*), Алатавын хонгорзалаа (*Serratula alatafica*), Навтгархонгорзул (*Centaurea adpressa*), Лийрэн багваахай (*Taraxacum lyratum*), Монгол багваахай (*Taraxacum mongolicum*), Олон ишт банга (*Crepis multicaulis*).

Тус уулын ургамлын зонхилох бүлгэмдэл нь уулын зүүн хойт, зүүн урд хэсэг дэхь уулын нугын ба уулын нугын бараан хөрстэй газраар тохиолдох Беллардийн бушилз, Сибирь бушилз бүхий бушилзат нуга, цармын ширэгт хөрстэй газраар алаг цоог тохиолдох улалж - бушилзат (Сибирь бушилз), бушилз - зожир өвст (Ирт зожир өвс) сөөгөн ба бургасан (Тошлогонцор бургас) царам, уулын өврөөр уулын нугат хээрийн хөрстэй газрын чулуусаг ургамал бүхий бушилзат хээржүү нуга, бушилз-ботуульт (Энгийн бушилз (*Kobresia simplicuscula*), Утсан бушилз (*K. filifolia*), Лени ботууль, Монгол бутнуур, Шангины банздоо (*Saussurea schanginiana*), Сайханы банздоо, Цасархуу навчинцарт ортууз, Хүйтний гичгэнэ, Цөөн цэцэгт батга) өндөр уулын хээрт алаг цоог тохиолдоно.

Толгодын бэл уулс хоорондох тал хөндийн элстэй үйрмэг чулуурхаг хар хүрэн, хүрэн хөрстэй газрын агь - жижиг дэгнүүлт үетэн - хялганат, шарилж - хялганат хээр (Крыловын хялгана), Дэрвээн хазаар өвс, Том цэцэгт дааган сүүл, Саман ерхөг, Агь, Ямаан шарилж). Тус уулсын төв хэсэгт Алтан харгана (*Caragana leucophloea*) болон Их Нууруудын хотгор, нууруудын хөндийн өрнөд хэсэгт - Бүнгийн харгана (*Caragana Bungei*) болон Клеменцийн хялгана, Дэгнүүлт шарилж, Ямаан харгана (*Caragana rudmaea*) оролцсон ба Дэрвээн хазаар өвс элбэгтэй өмнөд хувилбар элбэг тохиолддог онцлогтой. Уулынхаа зүүн хойд, зүүн хормойгоор хялганат - баглуурт (Клеменцийн хялгана, Ахар навчит баглуур) бүлгэмдэл дайралдана.

Эмийн гоц ашигт ургамалд: Өндөр гээг цэцэг, Хигмэл яргуй, Залесовын зэдгэлж, Марцны хурган чих, Литвиновын мугээ, Дөрвөлсөн мугээ, Ямаан сэрдэг, Монгол тарваган шийр, Алтайн маалинга, Роборовскийн хармаг, Алтайн ганга, Зүүнгарын хавраг, Алтайн хонин зажлуур, Корнатын таван салаа, Гацмал бамбай, Агь, Монгол багваахай. Унаган, завсрын унаган, нэн ховор, ховор, үлдвэр ургамалд: Алтайн биелэг өвс, Одой хиаг, Богданы арвай, Смирновын бушилз, Монгол хамбил, Монгол тарваган шийр, Элдэв навчинцарт ортууз, Алтайн ганга, Сайханы банздоо, Алатавын хонгорзалаа, Навтгар хонгор зул зэрэг ургамлууд ургадаг //.

Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газрын ургамлын аймаг. Цагааншувуут уулын ДЦГ нь Монгол орны ургамал газарзүйн Ховдын тойрогт хамаарагдана.

Тус нутгийн зонхилогч ургамлын тоонд: Нарийн урт Улалж, Хар цэцэгт Улалж, Хар түрүүт Улалж, Бөндгөр Улалж, Сибирийн Бушилз, Хурган Мэхээр, Бүтэннавчит Хонлин, Ямаан Сэрдэг, Смирновын Бушилз, Крыловын Хялгана, Алтайн нил, Хүмхээл, Цагаан Дэгд, Гоо Дэвхэргийн Цагаан, Цавцагаан Гичгэнэ, Цайвар шар Цагаантүрүү, Хуурамч бор Хурганзасаа, Зожир өвс, Смирновын Бушилз, Беллардын Бушилз, Нарийн-урт Улалж, Алтайн Биелэг, Ахарнавчит Ботууль, Монгол Бутнуурь, Дааган сүүлхэй, Залаат өвс, Сибирийн Өлөнцөр, Дурсгал цэцэг, Азийн Жамъянмядаг, Бяцхан-навчит Авилс, Эдерийн болон Улаан Хавилгана, Хаврын Алаглиг цэцэг, Цөлийн Шөнөжмөл цэцэг, Хүйтний Гичгэнэ, Ягаан Мүгээ, Дэлбээгүй Шөнөжмөл цэцэг.

Цагаан шувуут ууланд бушилзат нуга нилээд талбайд тархдаг. Үүнд Нарийн урт улалж, Хар цэцэгт, Хар түрүүт, Бөндгөр улалж зонхилсон намагжсан нугын бүлгэмдлүүд тааралддаг боловч төдийлөн их талбайг эзэлдэггүй. Мөн Цагааншувуут уулын ар хажуугаар Сибирийн Бушилз, Хурган Мэхээр, Бүтэннавчит Хонлин, Ямаан Сэрдэг зэрэг дэд зонхилогч бүхий Хар цэцэгт Улалжит хэвшил намагжсан Бушилзат булгэмдэлтэй ээлжлэн тааралдана. Мөн уулын оройн хэсгээр Нарийн урт Улалжиг булгэмдлүүдийн ургамлан нөмрөгт Смирновын Бушилз, Крыловын Хялгана, Алтайн нил, Хүмхээл, Цагаан Дэгд зэрэг ургамал харьцангуй өндөр арвитай ургана.

Зарим зүйл Улалж болон Гоо Дэвхэргийн Цагаан, Цав цагаан Гичгэнэ, цайвар шар Цагаан түрүү, Хуурамч бор Хурган засаа бага арвитай боловч үргэлж тааралдана. Улалжит энэхүү булгэмдлүүд Зожир өвст тундартай ээлжлэн тааралдах нь цөөнгүй.

Ачит нуурын Байгалийн цогцолборт газрын ургамлын аймаг: Ургамал газарзүйн тойргоор авч үзвэл Ховдын уулын цөлжүү хээр болон Их Нууруудын хотгорын цөлөрхөг хээрийн тойргийн зааг дээр оршдог онцлогтой.

Тухайн бүс нутагт 1020 гаруй зүйлийн ургамал бүртгэгдсэний дотор 131 зүйл нь

модлог, сөөглөг ургамал, 889 зүйл нь өвслөг ургамал. Ургамлын зүйлийн бүрдлийг экологийн бүлгүүдэд ангилан үзвэл: хуурайсаг 110 зүйл, хуурайсуу- чийгсэг 77 зүйл, чийгсэг 115 зүйл, намагсаг 93, уссаг 9 зүйл, хүйтэнсэг 312, давссаг 86, элссэг 11 зүйл байна. Ургамлын зүйлийн бүрдлийн тэн хагасаас илүү хувь нь (671 зүйл) олон наст өвслөг ургамал байгаагийн дотор үетэн (79 зүйл), улалжийн (32 зүйл) овог зонхилон эзэлдэг.

Дэлхийн байгаль хамгаалах холбоо (IUCN)-нн Улаан дансны шалгуураар бүс нутгийн хэмжээнд устаж байгаа (CR) зэрэглэлд багтсан Далиу сонгино (*Allium obliquum*), устаж болзошгүй (EN) зэрэглэлд багтсан Онит тунхуу (*Chrysanthemum smuatum*), Хонин арц (*Juniperus sabina*), Ямаан сэрдэг (*Saxifraga hirculus*), Монгол ортууз (*Oxytropis Mongolia*) гэх зэрэг олон зүйл ховор ургамалтай.

Хар-Ус нуурын БЦГ-ын ургамлын аймаг: Хар –ус нуур орчмын нутаг нь монгол улсын ургамал газарзүйн мужлалаар Төв Азийн цөлийн хээрийн мужийн Их нууруудын хотгорын цөлөрхөг хээрийн тойрогт хамаарагдана.

Хар-Ус нуурын ургамалжил нь А.А.Юнатовын (1950) ангилсанаар Евроазийн хээрийн мужийн, Төв Азийн цөлийн дэд мужийн, Умард говийн цөлийн хээрийн хошууны, Их нууруудын хотгорын цөлийн хээрийн, тойрогт хамаарагдана.

Хар-Ус нуурын гүн рүү Жаргалант хайрханы нуруу түрж тогтсон явдал нь энэ нутгийн ургамлан нөмрөгийн бүтэц, байршил ургамалжлын байдалд ихээхэн нөлөөлж өвөрмөц хэв шинжтэй болгожээ. Хотгорт орших өндөр уулсад босоо бүслүүрийн дагуу хотгорын тэгш талд байгалийн бүсийн дагуу ургамалжил ээлжин солигдох зүй (Х.Буян-Орших 2002).

Хар-Ус нуурын баруун ба өмнөд эргээр дэрсэн зурвас татмын нугыг хялгана-баглуур цөлийн хээртэй холбосон байдаг. Хар-Ус нуурын хөвөө голын татмын давсархаг хотгороор заримдаг сөөгөнцөр-үетэнт бүлгэмдэл эргэн тойрны хаяа уулс, тал газар, дов толгодоор говийн умард Монгол хэв шинжийн харгана бүхий агь-хазаар өвс-хялганат ургамалжилтай.

Хар-Ус нуурын БЦГ-ын нутаг дэвсгэрт нийт, 62 овгийн 252 төрөлд хамаарах 554 зүйл гуурст дээд ургамал бий. (Оюунчимэг, 1998). Тэдгээрийн 90 зүйл нь эмийн 13 зүйл нь Цав цагаан бөлбөө, Дөрвөлсөн бөлбөө, Шар саахуу, Алтан гагнуур, Ягаан мүгээ, Алтайн сонгино, Ацан ажигана, шивүүрт ортууз зэрэг Монголын улаан номонд орсон ургамлууд ургана.

1970 онд судлаач Б.Батын тодорхойлсоноор Хар-Ус нуурын цагаан голын арлуудын шагшуургат бэлчээрийн талбай 3612 га байсан бол одоогийн байдлаар 2037га талбай эзэлж байна. га талбай эзэлж байна (Х.Ганчимэг, 2001).

2008 онд Буянт, Чандмань, Манхан, Жаргалант сумын малчдын өвлийн бэлчээр болдог том жижиг арлууд бүхий 10542 га гаруй газар нутгийн хамруулж ургамалжилт, бэлчээрийн даацын судалгаа хийгдсэн (Д.Оюунчимэг, Н.Эрдэнэчимэг, 2008).

Ургамалжлыг уснаас холдох чиглэлд бүс бүслүүр үүсгэн тархах байдлаар нь 1 хэв шинж (нуурын татмын нуга), 2 бүлэг-хэвшил (намагсаг юмуу давессуу чийгсэг үетэнт, улалжит, алаг өвст ба давссаг том үетэнт), 11 хэвшил (замбайт замбаганат, эгэл шагшуургат, гурвалжит, зэгст, ширэг улалжит, үетэнт, пабоаны түнхэт, мөлхөө хиагт,

ахар сорт арвайт, түнхэт, дэрст) болон 15 бүлэг-эвшлүүдийг (замбайт замбаганат, эгэл шагшуургат, алаг өвс-марцын гэцэт, улалж-гурвалжит, үетэн-улалжит, гурвалж-улалжит, алаг өвс-улаан толгойтот, алаг өвс-ахар сорт арвайт, алаг өвс- явган сорвоотот, алаг өвс-Монгол шарилжит юмуу шорнойт, алаг өвст юмуу заримдаг сөөгөнцөр-түнхэт, алаг өвс-дэрст г. м) ялгалаа .

Зонхилогч ургамлуудын зүйлийн бүрдэл, экологийн бүлэг болон хөрсний давсжилт, механик бүтцээс хамааруулан ангилсан Хар-Ус нуурын эргэн тойронд болон арлуудын аллювийн нугын, нуга-намгийн хөрсөнд тархах ургамалжилтын 2 бүлэг-хэвшилд хамаарах 11 хэвшил тусийн бүрийг товчхон тодорхойлон бичвэл:

а. Намагсаг, чийгсэг үетэнт болон өвслөг ургамалт бүлэг хэвшил нь неогений үед үүссэн намагсаг, чийгсэг ургамлууд зонхилсон бүлгэмдлүүдийг нэгтгэдэг. Үүнд:

1. Замбайт замбаганат (*Nymphoides peltate*)-т хэвшил. Хар-Ус нуурын эргэн тойрон эрэг орчимд болон гүехэн устай хэсгүүдээр зонхилон тархана.

2. Эгэл шагшуурга (*Phragmites Communis*)-м хэвшил. Хар-Ус нуурь-арлуудын эргэн тойрон, нуурын борзонт эргээр зонхилон тархана.

3. (*Eleocharis uniglumus*)-м хэвшил нь нуурын эрэг орчмын усанд үргэлж автагддаг газраар бага талбайд тархана.

4. Зэгс (*Scirpus Hippolitii*)-м хэвшил. Нуурын эргийн намагжсан хэсгээр эгэл шагшуурга /*Phragmites communis*/-тай холилдон ургах ба гүехэн устай газрын шагшуургат бэлчээр ихэд талхлагдсан байдал энд ажиглагдаж байна.

5. Ширэг улалж (*Carex duriuscula*)-м хэвшил нуурын татмын эрэг, арлын гүрээ дагаж нилээд түгээмэл тархдаг. Гол төлөв давссуу-чийгсэг ургамлууд элбэг ургана.

6. Үетэн (олон зонхилогчтой)-т хэвшил. Нуурын эргийн тэгш чөлөөтэй гадарга, улаан харганатай маш бага талбайд ургадаг. Улалж, үетэн, алаг өвс бүлгэмдэл үүсгэхэд оролцоно.

7. Ахар сорт арвай (*Hordeum brevisubulatum*)-м хэвшил нь хужир мараат давсархаг хотос, нуурын хөвөө татмын дэнжээр тархана. Давссаг, чийгсэг үетэн, алаг өвс үргэлж ургасан байдаг.

8. Пабоаны түнгэт (*Ieymus paboanus*)-м хэвшил дэрст бүлгэмдэлтэй хамт орчин зүйн эрэмбэ үүсгэн тархах ба тэгэхдээ гол төлөв түүний дотно талаар арай илүү чийглэг орчинд зохицон ургасан байдаг. Давссуу-чийгсэг элементүүд зонхилох суурь эзлэдэг.

Б. Давссаг үетэнт бүлэг хэвшил нь: Давссуу-чийгсэг үндэслэг ишт юмуу дэгнүүлт том үетнүүд зонхилсон бүлгэмдлүүдийг нэгтгэнэ. Энд түнх, дэрс зонхилсон бүлгэмдэл хамаарах бөгөөд тэдгээрийн ангилааны асуудал нилээдмаргаантай өнөөг хүртэл нэг мөр болж шийдэгдээгүй байгаа билээ. Тухайлбал Р. В. Камелин (1987) түүнийг саваннойд хэлбэрийн үлдэц, том үетэнт хэв шинж хэмээн ангилсан байдаг бол Г. А. Пешкова (1972) байгалийн чанадах нутгийн хээрийн ургамалжилтын ангилаа үйлдэхдээ дэрст, түнхэт бүлгэмдлүүдийг хээрийн хэв шинжид хамааруулан биеэ даасан дэд хэв шинж (сазовые

степи) хэмээн үзжээ. Хэдийгээр ул хөрсний ус ойр байдаг газруудаар зонхилон тархдаг онцлогоороо хээрийн хэв шинжид хамаарч болох боловч Их нууруудын хотгорт ялангуяа цагаан голын арлуудаар түгээмэл тархсан түнх, дэрст бүлгэмдлүүд нь бүтэц бүрэлдэхүүнээрээ болон тархсан орчин зүйн нөхцлөөрөө нугын ургамалжилттай ойролцоо тул түүнийг бүсийн бус ургамалжилтын хэв шинжид буюу нугад хамааруулан үзлээ.

9. Дэрс (*Achnatherum splendens*)-т хэвшил нь гол төлөв давсархаг нугын бусад бүлгэмдлүүдтэй орчин зүйн эрэмбэ үүсгэн тархах бөгөөд ургамлан нөмрөгийн зүйлийн бүрэлдэхүүн нь хөрсний механик бүтэц давсжилтын байдлаас хамаарч харилцан адилгүй байдаг.

10. Түнх (*Beumiz anduz(uz)-m* хэвшил Цагаан голын арлуудын шагшуургат бүлгэмдэлтэй орчин зүйн эрэмбэ үүсгэн тархах ба тэгэхдээ гол төлөв түүний дотно талаар ургасан байдаг. Ургамлан нөмрөгийнх нь бүтэц бүрэлдэхүүнд чийгсэг элементүүд зонхилох суурь эзлэдэг.

11. Мөлхөө хиагт (*Agropyron repens*)-т хэвшил Арлуудын хуурайсан хэсгүүдээр зонхилон тархана. Тус газар нутгийн бэлчээрийг В.Н.Николаевийн (1977) Дундад Азийн цөлийн бэлчээрт чанарын зэрэглэл тогтоосон баримтлалыг үндэслэн уг бэлчээрийн төрлийн ургац болон га-д агуулагдах тэжээлийн нэгжийн шингэх уургийн хэмжээг гол үзүүлэлт болгон бүх бэлчээрийг чанарын 4 зэрэглэлд хуваан ангилж болох юм.

1. Чанарын I бүлэг: Энэхүү бүлэгт өндөр буюу дунджаар 18-40 ц/га-аас дээш ургац бүхий 1 га-д 701-900-аас дээш кг тэжээлийн нэгжтэй тэнцэх шимт чанарын агууламжтай хотгор гүдгэрийн болон усан хангамжийн тохиромжтой нөхцөлд оршдог нуурын хөвөө, арлын нугын бэлчээр (5,6,7) энд хамаарна.

Чанарын I бүлэг юмуу өндөр ургацтай бэлчээр бүгд 5694,73 га талбайд тархаж эндхийн хадлан бэлчээрийн нийт тайлбайн 54,02%-ийг эзэлнэ. Бага тахлагдсан тул ургамалжлын зонхилогчийн амьдрамж сайн бүрхэц өндөртэй хэдий ч бүлгэмдлийн бүрэлдэхүүн бага зэрэг өөрчлөгдөж зарим ургамал 10-30% сийрэгжиж нэг наст мөчрийн хэмжээ 5-10% м багасч вегетиваар үрждэг үндэслэг ишт болон нэг наст өвснүүд ургаж эхэлсэн байлаа.

2. Чанарын II бүлэг: Харьцангуй өндөр буюу дунджаар 15-21 ц/га ургац бүхий 1 га-д 600кг тэжээлийн нэгжтэй тэнцэх шимт чанарын агууламжтай усан хангамжийн нөхцөлөөр тохиромжтой боловч хотгор гүдгэрийн хувьд тааламжгүй, нөхцөлтэй бэлчээр орно. Тухайлбал нуурын хөвөөний давслаг ургамал үетэнт, дэрст 3 бэлчээр хамаарна. Ийм бэлчээр бүгд 470,72 га талбайд тархаж хадлан бэлчээрийн нийт талбайн 4,47%-г эзэлнэ. Дундад зэрэг тахлагдсан тул ургамлын бүтэц хэвийн хадгалагддаг гэсэн ургамлын салаалалт болон мөчирлөлт цөөрч амьдрамж нь буурсан байдаг.

3. Чанарын III бүлэг: Дунд зэргийн буюу дунджаар 5-(15)-10-(20) ц/га ургац бүхий 1 га"-д 501-700 кг тэжээлийн нэгжтэй тэнцэх шимт чанарын агууламжтай, усан хангамжийн дутагдалтай 1936,25 га бэлчээр хамаарна. Хүчтэй тахлагдсан тул зонхилогчдын бүтэц бүрэлдэхүүн хүчтэй өөрчлөгдөн зарим хэсэгтээ устаж цэцэглэгч мөчир 10% болж цөөрч сийрэг бүрхэцэд нэг наст болон хог ургамлын синуз тод илэрчээ 1,2. Ийм бэлчээр бүгд 1935, 25 га талбайл тархаж хадлан бэлчээрийн нийт талбайн 18, 37%-ийг эзэлнэ.

4. Чанарын IV бүлэг: Энэ бүлэгт бага юмуу 8 5-14 ц/га заримдаа харьцангуй сайн ургац бүхий 1 га-д 301-500 кг тэжээлийн нэгжтэй тэнцэх шимт чанарын агууламжтай хотгор гүдгэрийн харьцангуй тааламжтай орчинд тархдаг боловч мал идэггүй хамаарна. Чанарын 4 бүлэгт хамаарах бага ургацтай бэлчээр бүгд 2135,94га талбайд тархаж хадлан бэлчээрийн нийт талбайн 20 ,26 %-г эзэлнэ. Их талхлагдсан хэсэгт харганы ширгэнэтэй байсан.

Хар-Ус нуурын татмын нугын болон арлын өвөлжөөний эргэн тойрны бэлчээрийг хамруулж болно. Маш хүчтэй талхлагдсан тул байгалийн ургамал нь хог ургамлаар бүрэн солигдон тэнд *Chenopodiaceae* овог *Artemisia* төрлийн хог ургамал зонхилдог. Тэнд *Convolvulus ammanii* *Artemisia pectinata*, *Salsola collina*, *Bassia dasyphylla* зэрэг зүйлүүдийн их арвитай ургажээ. Энд хорт ургамалтай юм уу муу ширэгжсэн довцог, марцны юм уу нүцгэн манхан элсний бэлчээр орно.

Хар ус нуурын өмнөд хэсгийн газар нутгийн 70-80% дамын нөлөөгөөр өөрчлөгдөж 20-30% байгалийн хэвээрээ байна гэж дүгнэсэн. Өнөөгийн байдлаар уур амьсгал хуурай гандуу болж хүний хүчин зүйлийн нөлөө нэмэгдэж байгаатай холбоотой бэлчээрийн нөхцөл байдал улам муудаж байгаа ба бидний судалгаанд хамрагдсан нутаг бэлчээрийн 46% дундаас илүү талхлагдсан байна гэж үзсэн.

Хүн амын амьжиргааны түвшинг дээшлүүлэх шаардлага, уур амьсгалын өөрчлөгдлийн чиг хандлага болон хүн амын өсөлттэй уялдуулан авч үзвэл дээрх талхлагдлын зэргүүдэд буй бэлчээр дараагийн шатандаа хурдан хугацаанд шилжих магадлалтай.

Бэлчээрийн нөөц багтаамжийн судалгаа ашиглалтын байдлын үнэлгээ нь бэлчээрийн ашиглалтыг сайжруулж хамгаалах ажилд үндэслэл болон ашиглагдах бололцоотой.

Судалгаанд хамрагдсан нутагт 29 овогт хамаарагдах 112 зүйлийн цэцэгт дээд ургамал бүртгэгдсэн. Эдгээрээс тэжээлийн болон аж ахуйн ач холбогдолоор нь ангилан ялгавал талхлагдлыг илрүүлэгч мал бага иддэг 14 хортой иддэггүй, 35 усны 11, эмийн 14, бэлчээрийн 26 ургамал байна (Н.Эрдэнэчимэг нар.,2020).

"Мянган Угалзат"-ын БЦГ-ын ургамалжил, ургамлын аймаг: Монгол орны ургамалжлын тухай Н.Өлзийхутаг академичийн бүтээлд 19-Р хоёрдугаар хагаст төв азиар аялсан оросын суут жуулчид Г.Н Потанин (1876-77, 1879 онуудад), М.В.Певцов (1875-76 онуудад), П.К.Козлов (1899-1901, 1907-09, 1923-4 онуудад), Н.В.Павлов 1924 онд П.К.Козловын Монгол -Төвдийн экспедицийн бүрэлдэхүү оролцож явахдаа Улаанбаатраас Цэцэрлэг хүрч Хангайн нурууг Орхон голын эхээр Да хойт говийн мужид оршдог Орог нуур хүртэл хангайн урд энгэрийг барьж урууд ан судалгаа хийсэн тухай бичсэн байдаг [4].

1940 оноос ургамал судлалын шинжилгээний ажил сэргэж, тэр Үед Монголын засгийн газрын тэргүүн маршал Чойбалсангийн урилгаар ЗХУ-ын Газар тариалангийн ардын комиссариат, Бүх холбоотын тэжээлийн хүрээлэн (И.А.Цаценкин, А.А.Юнатов ба бусад хүмүүс) -гийн ажилтнууд оролцсон Зөвлөлтийн экспедици ажиллаж эхэлсэн дотор 1943 онд Говийн Алтайн нурууны ноёлог хамгийн өндөр Их богдын нуруунд хорин хоногийн багавтархан экспедици ажилласан тухай, 1945 оны зун Говийн алтай (Гурван сайхан, Их богд) —д шинжилгээгээ үргэлжлүүлж баруун Хангайг дахин давж Ханхөхийн

нурууны ар энгэрийг судалж Увс нуурын хотгорыг маршрутаар дайран өнгөрч Улаангомоос Цагаан нуур (Чуйн замыг) хүртэл Монгол Алтайг давж тэндээс Ховдыг дайрч нууруудын хөндийгөөр Шаргын говь хүртэл явсан байна хэмээн бичжээ [4].

Эдгээр экспедицийн судалгаанд ОХУ-ын эрдэмтэн, судлаач А.А.Юнатов. В.И.Грубов нар оролцон Монгол орны бараг бүх нутгийг хамарсан судалгаа явуулсан бөгөөд тэд өөрсдийн болон өмнөх судлаачдын судалгааны материалыг боловсруулан ургамлын аймаг, ургамалжлын тухай томоохон бүтээлүүд (Юнатов, 1950, 1954, 1974; Грубов 195. 1982) бичсэн байдаг [4].

Ховд аймгийн Цэцэг сумын Мянган угалзатын нурууны ургамлан нөмрөг АА.Юнатовын ангиллаар (1950) Евразийн хээрийн мужийн Монгол Алтайн уулын хээрийн провинцийн Монгол Алтайн өндөр уулын тойрогт, Н.Өлзийхутагийн ангиллаар (1989) Монгол Алтайн уулын хээрийн тойрогт багтдаг [4].

Цэцэг сумын төв, Цэцэг нуур орчмын нутаг нь Евразийн хээрийн мужийн Монгол Алтайн уулын хээрийн провинцийн Дорнод - Монгол Алтайн өндөр уулын тойрогт, Цэцэг нуурын өргөн хоолойн районд багтдаг, Н.Өлзийхутагийн ангиллаар (1989) Их нууруудын хотгорын цөлөрхөг хээрийн тойрогт багтдаг байна [4, 5].

У.Бекет (2001-2004 онд) Монгол Алтайн нурууны ургамалжилт, бэлчээр сэдвийн хүрээнд тус нурууны зонхилох уулсын бүс, бүслүүрийн онцлог зүй тогтол, ургамалжилтын тархац ангилал ботаник газарзүйн мужлал, ургамалжилт, бэлчээрийг зохистой ашиглах, хамгаалах асуудлыг анх удаа боловсруулж, нэгэн сэдэвт бүтээл бичиж бэлэн болгосон байна [1].

Мянган Угалзатын нурууны экосистемийг:

- Түгээмэл тархацтай экосистем (Ян сарьдаг, тагийн нуга, өндөр уулын хээр, уулын хээр, уулын нуга, хээр, цөлжүү хээр)
- Өвөрмөц экосистем (голын татам, жижиг гол, горхи, булгийн татам, цайдам, хотгор, сөөг, дэрст чийглэг нугын дэд хэв шинж) гэж ангилсан /Хүснэгт/.

Хүснэгт 28. Экосистемийн ангилаа

ЭКОСИСТЕМ									
Түгээмэл тархацтай							Өвөрмөц экосистем		
Ян сарьдаг	Тагийн нуга	Өндөр уулын хээр	Уулын хээр	Уулын нуга	Цөлжүү Хээр	Хээржүү цөл	Уулын сайр	Уул хоорондын голын нуга	Цайдам хотгор

Ургамлан бүрхэвчийн төлөв байдал: Ховд аймгийн Цэцэг сумын нутаг дахь “Мянган Угалзат” БЦГ-ын хязгаарлалтын бүсэд:

1. Ө-Өндөр уулын бэлчээр. Мянган Угалзатын нуруу, Ембүү уул зэрэг Монгол Алтайн нурууны өндөр уулсаар уулын царамын ширэгт ялзмагт, хүлэрлэг хөрстэй царамд хаг, хаг- хөвдөт төрлийн, уулын царамын хүлрэнцэр ялзмагт, өндөр уулын нугын хар шороон хөрстэй өндөр уулын нугад бушилз-улалжит, улалж-бушилзат, боролжит-сөөгт төрлийн, өндөр уулын сул хөгжилтэй бүдүүн ялзмагт хөрстэй сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээрт жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвс бушилзат, жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвс-агьт төрлийн бэлчээртэй.

2. ӨХ-Өндөр уулын хоорондох нуга хөндийн бэлчээр. Уулсын хоорондох хөндийн цэвдэгт нугат намгийн ялзмагт 'хөрстэй өндөр уулын голын нугад бушилз-үетэнт, боролзгоной, бушилз-улалжит, бушилз-алаг өвст төрлийн бэлчээртэй.

3. У- Дундаж өндөр болон нам, бэсрэг уулын бэлчээр. Уулын хар хүрэн ба нугын лирлын цэвдэгт хар шороон хөрстэй нугархаг хээрт ботууль-алаг өвс-улалжит, үетэн-алаг өвст, хялгана-алаг өвст төрлийн, уулын хүрэн, заримдаа хар хүрэн хөрстэй хуурай хээрийн ээлчээрт жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвс-таарт, ботууль-алаг өвст, дааган сүүл-алаг өвст, гөтэн-алаг өвст төрлийн, уулын сул хөгжилтэй хүрэн, цайвар хүрэн хөрстэй сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээрт ботууль-алаг өвс-агьт, Жижиг дэгнүүлт үетэн-агь-алаг өвст, хялгана-ботууль-алаг өвст, Ерхөг-хялгана-агьт-төрлийн, Мянган угалзатын нурууны арын уулын цайвар хүрэн ба бор хөрстэй цөлөрхөг хээрийн толгодоор монгол өвс-харганат, монгол өвс-ерхөг-харганат, монгол өвс-баглуурт төрлийн бэлчээртэй.

4. Нам бэсрэг уулсын хоорондох нуга хөндийн бэлчээр. Уулсын хоорондох хөндийн гүндээ цэвдэгтэй хар шороон ба хар хүрэн хөрстэй уулын нугад өлөнгө-алаг өвст улалж-үетэнт (сөөгөн ширэнгэтэй) төрлийн бэлчээртэй.

Орчны бүсэд:

5. ЦХ. Цөлөрхөг хээрийн бэлчээр. Мянган угалзатын ТХГ-ын орчны бүс болох уулсын бэл хормойгоос Цэцэг нуурын хөвөө хүртэл гүвээрхэг болон тэгшивтэр хөндийн цайвар хүрэн бор хөрстэй газар монгол өвст, монгол өвс-баглуур-таанат жижиг дэгнүүлт үетэн-шаваг - жижиг алаг өвст, таана-монгол өвст төрлийн бэлчээр тааралдав.

6. Ц-Говь, цөлийн бэлчээр. Мянган Угалзатын нурууны арын тэгшивтэр хөндийн бор, бор саарал хөрстэй говийн бэлчээрт баглуур-таанат төрлийн бэлчээр тааралдав.

7. Н- Бүс дундын голын хөндий, нам хотосын нугын бэлчээр. Цэцэг нуурын хөндий, -ам хотосын аллювийн нугын ба нугын хээржсэн хөрстэй давсархаг нугад дэрс-бударганат, бударганат төрлийн, уулын бэл хормой гуу жалгын бүрдэлтэй сайраар дэрст бэлчээр тааралдаж байв.

Монгол Алтайн нурууны Мянган угалзатын нурууны өндөр уулын царамд хаг-хөвдөт, өндөр уулын тундрт бушилз-улалжит, улалж-бушилзат, боролжит сөөгт, өндөр уулын хээрт жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвс-бушилзат, жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвс-агьт, дундаж өндөр болон нам, бэсрэг уулын нугархаг хээрээр ботууль-алаг өвс-улалжит, үетэн-алаг өвст, хялгана-алаг өвст, хуурай хээрээр жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвс-таарт, ботууль-алаг өвст, дааган сүүл-алаг өвст, үетэн-алаг өвст, сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээрээр ботууль-алаг өвс-агьт, жижиг дэгнүүлт үетэн-агь-алаг өвст, хялгана-ботууль-алаг өвст, ерхөг-хялгана- агьт бүлгэмдэл зонхилох бөгөөд уг нурууны арын цөлжүү хээрийн уулсаар Монгол өвс-харганат, Монгол өвс-ерхөг-харганат, Монгол өвс-баглуурт бэлчээртэй. Уулын гаралтай сайраар дэрст, шарилж-шавагт бүлгэмдэлтэй байна.

Мянган Угалзатын нуруу, Дарвийн нуруу, Баатархайрханы нуруудын хоорондох Их нууруудын хотгорт Монгол өвст, Монгол өвс-баглуур-таанат, жижиг дэгнүүлт үетэн-шаваг- жижиг алаг өвст, Таана-монгол өвст, Баглуур-таанат говийн бэлчээртэй.

Цэцэг нуурын хөндийн давсархаг нугад Дэрс-бударганат, бударганат бэлчээртэй.

Ургамалжлын хувьд Мянган угалзатын өндөр ууланд ургамлан нөмрөгийн бүрхэц 58.0-79.8%, халцгай газар 12.2-31.8%, га-ийн ургац нь 1.55-8.5 цн байна. Дээрх бүлгэмдлүүд ургамлын бүтэц бүрэлдэхүүний баялагийн хувьд 10 м² талбайд 5-17 зүйлтэй, 1м² талбайд 3-8 зүйл тохиолдож, бүлгэмдэлд улалж, бушилз зэрэг улалжтан, биелэг, ботууль, ерхөг зэрэг үетэн ургамал, чулуурхаг газраар агь ба алаг өвс, буурцагтан зонхилсон байхад Их нууруудын хотгорт говийн ургамал ургасан байв.

Говийн их дархан газрын Б хэсгийн ургамлын аймаг:

Говийн их дархан газар нь Азийн цөлийн ургамлын аймгийн Зүүнгарын говийн цөлийн ургамлын тойрогт багтдаг байна.

Зүүнгарын говийг судалсан эрдэмтэд ургамалжилтаар хээржүү цөл, жинхэнэ цөл, хэт хуурай цөл гэж 3 дэд бүсэд хувааж, хээржүү цөлд зонхилох ургамал нь сайрын хялгана, таана, жинхэнэ цөлд зайсангийн заг, шар хотир, арзгар үрт хармаг зэрэг ургамал байдаг бол хэт хуурай цөлд сайр дагаж хонин зээргэнэ, ахар навчит баглуур, заг элбэг ургадаг байна. Зүүнгарын говьд 54 овог, 226 төрлийн 572 зүйл ургамалтай гэж судлаачид (Грубов 1982, Цэрэнбалжид 1991,1993) тэмдэглэсэн байдаг.

Эндхийн хөрс, ургамал нь уур амьсгалын онцлог байдалтай шууд холбоотой, хөрс нимгэн, элсэрхэг, хайрхаг, хужир элбэгтэй, хуурайдуу. Монгол өвст, монгол өвс-хазаар өвс, монгол өвс-таанат, монгол өвс-бударганат, монгол өвс-агьт цөлөрхөг хээр зонхилно. Цөлийн ургамалжилтаас зүйл бүрийн бударгана, дэрс, шар мод, буйлс, харгана, заг голлохоос гадна булаг, шанд, баянбүрд зэрэг газраа тоорой, жигд, хайлаас, сухай, хармаг, гоёо, таана, боролзой, зээргэнэ, шаваг, шарилж, ортууз зэрэг модлог, бутлаг, өвслөг ургамлаар нилээд баялаг. Шал тойром, элс зэрэг огт ургамалгүй газар ч мэр сэр тохиолдоно. Энэ нутгийн ургамлын нэг онцлог нь хэдийгээр тачир сийрэг цөөн зүйлийн ургамалтай боловч бэлчээрийн ач холбогдол ихтэй болон эмийн түүхий эд болох ургамал зонхилж байгаа явдал юм. Энэ нь Тахийн талд бэлчээрийн ургамал зонхилж, тахь нутагших боломжийг бүрдүүлж байна.

Төвд ба Монголын ардын эмнэлэгт алтайн согсоот, говийн цулхирыг халуун буулгахад, гялгар дэрсийг ходоодонд, зүүнгарын гоёо, загийг даралт ихдэх өвчинд хэрэглэдэг байна. Ургамлын үржил, цэцэглэлтийн хугацаа богино, чийг бага зөвхөн зуны улиралд харьцангуй хур тунадастай, өвөл нь цас багатай, хүйтэн, хуурай, агаарын температурын хоногийн ба улирлын хэлбэлзэл их, хаврын хүчтэй шуурга зэрэг нь говь, цөлийн экологийн тааламжгүй нөхцөлд зохицон ургах онцлогийг бүрдүүлнэ. Зүүнгарын говь, цөлийн ургамалжилт, ургамлын нөмрөгөөр хамгийн баялаг газар бол баян бүрд түүний орчмын нутаг юм. Говийн баян бүрдэд навчит тоорой, олон цэцэгт сухай, сибирийн хармаг, орос махирс, Муркрофтын жигд, яшилдуу чацаргана, хонхот харгана, зүүнгарын будраа зэрэг модлог, сөөгөрхөг ховордсон ургамлууд зонхилдог.

ГИДЦГ-ын “Б” хэсэгт 42 овгийн 135 төрөлд хамаарах 204 зүйлийн ургамал тодорхойлсон байна. Нийт бүртгэгдсэн ургамлаас 113 зүйл эмийн, 83 зүйл балт ургамал, 16 зүйл эфирийн бодист, 15 зүйл тэжээлийн, 33 зүйл хортой, 2 зүйл техникийн, 12 зүйл гоёл чимэглэлийн, 7 зүйл элсний нүүдэл тогтоогч, хөрс хамгаалагч ургамал байна гэж эдийн засгийн ач холбогдлоор нь ангилсан байна (Г.Цэрэнбалжид, 1991-1992 он). МУИС-ийн судлаач А.Оюунболорын 1999-2002 онд ДЦГ-т хийсэн ургамалжилтын судалгааны ажлын магистрын бүтээлд нийт 184 зүйл ургамал тэмдэглэснээс эмийн 66,

хүнсний 18, хөрс хамгаалах ач холбогдолтой 21, гоёл чимэглэлийн 15, хортой 18, тэжээлийн 117 зүйлийн ургамал давхардсан тоогоор бүртгэгджээ.

Зэрлэг ан амьтан болон гэрийн мал иддэг 30 гаруй зүйл ургамал тодорхойлсноос *Ptilagrostis Pelliotii*, *Stipa gobica*, *Stipa glareosa*, *Phragmitis communis*, *Agropyronrepens*, *Agropyron cristatum*, *Agropyron geniculatum*, *Elymus Pabianus*, *Elymus angustus*, *Elymus secalinus*, *Achnatherum splendens*, *Scirpus Hippolytii*, *Blysmus sinocompressus*, *Allium polyrrhizum*, *Iris tenuifolia*, *Medicago falcata*, *Melilotus suaveolens*, *Kaschgaria Komarovii*, *Artemisia caespitosa*, *Artemisia Mongolica*, *Artemisia pectinata*, *Artemisia macrocephala* зэрэг зүйлийг голлон иддэг байна.

Дэлхийн хэмжээнд ховордсон унаган ургамлуудад *Oxytropis monophylla*, *Zygophyllum neglegium*, *Artemisia gobica*, *Astragalus Sanchirii*, *Ajanina achilleoides*, *Artemisia xanthichroa*, *Scirzonera pseudodivaricata*, *Scorzonera Ikonnikovii*, дэд болон хагас эндемик ургамлуудад *Ptilagrostis Pelliotii*, *Stipa gobica*, *Allium mongolicum*, *Allium polyrrhizum*, *Artemisia caespitosa*, *Saussurea Grubovii*, *Calamagrostis salina*, *Asparagus gobicus*, *Corispermum mongolicum*, *Kalidium gracile*, *Dontostemon senilis*, *Zygophyllum gobicum*, *Pedicularis altaica*, *Artemisia mongolorum*, реликт ургамлуудад *Ephedra Przewalskii*, *Reaumuria soongorica* зэрэг зүйлүүд тус тус тэмдэглэгдсэн байна.

Чигэртэй голын сав газрын байгалийн цогцолборт газрын ургамалжилт: Ойн ургамалжилт уулын ар сугаар маш бага хэмжээгээр тааралдана. Ой бүрдүүлэгч нь имнэс бөгөөд үлдмэл шинжтэй тохиолдоно. Ой дотор *Lonicera altaica*, *Rosa acicularis* гэсэн хоёр зүйлийн сөөг, өвслөг ургамлаас *Festuca altaica*, *F. fenensis*, *Kobresia bellardii*, *Polygonum viviparum*, *Oxytropis alpina*, *Saussurea sumnevicz*, *Thalictrum minus* гэх мэт зүйл ургана.

3.3. Амьтан

Бид судалгаанд хамрагдсан 10 сумдын тусгай хамгаалалттай газар нутгуудын ховор ховордсон амьтдын талаарх мэдээллийг судлагдсан байдлын мэдээ тайлан ашиглахаас гадна мэргэжилтэн, байгаль хамгаалагч нартай хамтарч ажиллах, мэдээлэл солилцох, судалгааны тайлан мэдээг судлах, бусад мэргэжлийн байгууллагын судлаачдын судалгааны тоймыг ашиглан гаргалаа. Тодорхой бүс, нутгуудад амьтдын тархалт байршлыг тодруулах зорилгоор судалгааны маршрутын дагуу хээрийн судалгааг гүйцэтгэлээ.

Судалгаанд хамрагдсан амьтдын судалгааг тусгай хамгаалалттай газар тус бүрээр нь тайланд тусгалаа.

Мөн судалгаанд хамрагдах 4 аймгийн тусгай хамгаалалттай газар нутгуудын ховор амьтдын экологийн холбоос нутгийг тухайн хамгаалалттай газрын мэргэжилтнүүд, байгаль хамгаалагч нарын тусламжтайгаар газрын зурган дээр буулгалаа. Гэвч энэ нь санал төдий бөгөөд цааш нь нарийвчлан судлах шаардлагатай.

3.3.1. Алтан элсний дархан цаазат газрын амьтны аймаг

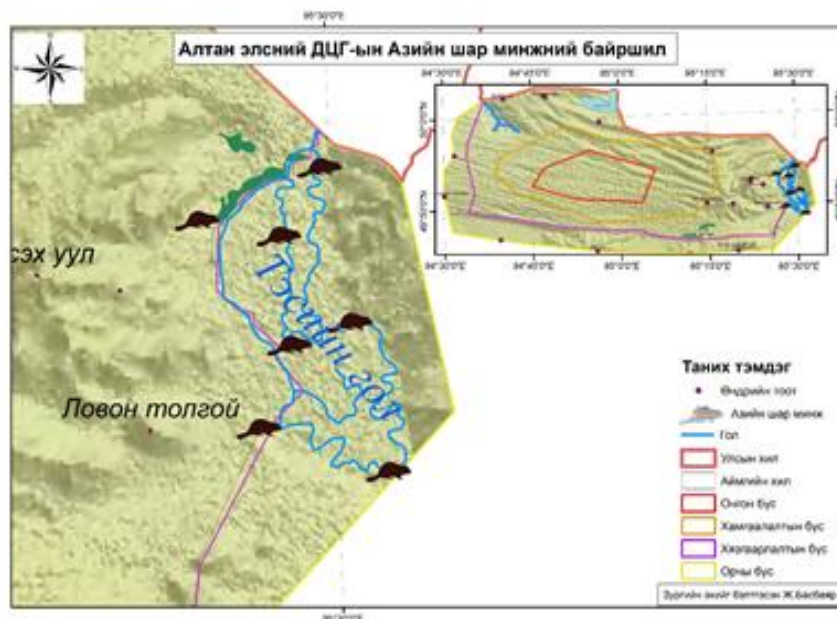
Алтан элсний ДЦГ-т Бор гөрөөс (*Capreolus pygargus*), Саарал чоно (*Canis lupus*) Шар үнэг (*Vulpes vulpes Linnaeus*), Өмхий хүрэн (*Mystela eversmanni Lesson*), Шар чичүүл (*Rhombomys opimus Lichtenstein*), Төв азийн минж (*Caster fiber*), Монгол тарвага (*Marmota sibirica*), Бор туулай (*Lepus tolai*), Мануул мий (*Otocolobus manul*) зэрэг 35

зүйлийн хөхтөн, 111 зүйлийн шувуу, 2 зүйлийн загас, 2 зүйлийн мөлхөгч амьтан амьдардаг.

Эдгээр амьтдаас бүс нутгийн хэмжээнд ховор болон ховордож байгаа амьдын судалгаанд голлон анхаарал хандууллаа.

Төв азийн минж

Бүс нутгийн хэмжээнд (IUCN, 2006) “Устаж байгаа” зүйлийн ангилалд хамрагдсан. Үндэсний хэмжээнд Монгол улсын Амьтны тухай хууль, Монгол Улсын улаан номонд тус тус нэн ховор зүйлийн зэрэглэлд орсон. Энэ зүйлийн тархац нутгийн талбай 5,000 км²- аас бага (ойролцоогоор 2,000 км²) зөвхөн гурван хэсэг байршил нутагт тохиолдох ба идээшил, тархац нутаг нь байнга хумигдаж байгаа нь цаашид хамгааллын арга хэмжээг сайжруулах шаардлагатайг харуулж байна.

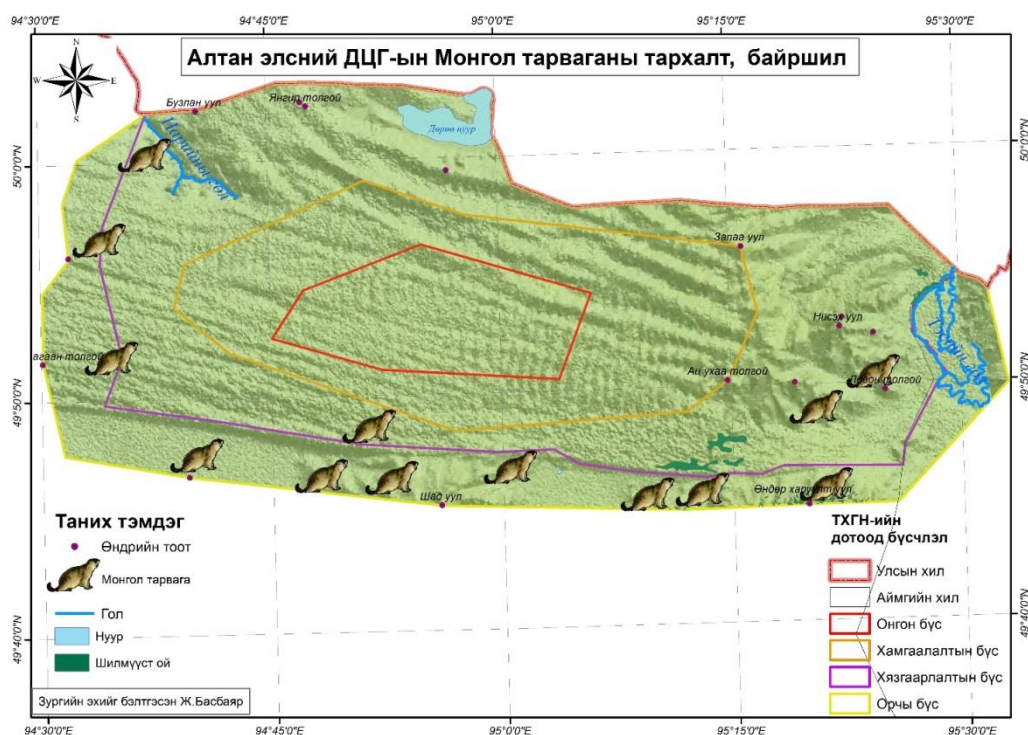
Зураг 48. Алтан элсний ДЦГ-ын Азийн шар минжний байршил

Манай оронд 1973-2002 оны хооронд Тэсийн голын адаг хэсэгт нийт 37 минж нутагшуулсан бөгөөд үүний дүнд голоо өгсөн дунд болон эхэн хэсэгт шинэ суурьшил үүсгэсэн. Минж Алтан элсний ДЦГ-ын Нисэхийн булан хэмээх газарт сэргэн нутагшиж байна /Алтан элсний ДЦГ-ын менежмент төлөвлөгөө/.

Монгол тарвага

Монгол орны хөхтөн амьтны Улаан дансанд бүс нутгийн хэмжээнд “Устаж болзошгүй”, олон улсын хэмжээнд “Анхааралд өртөхөөргүй” гэж бүртгэгдсэн, тоо толгой нь сүүлийн жилүүд эрчимтэй цөөрч байгаа гэж тэмдэглэгдсэн. Махан идэштний хоол болж идэш тэжээлийн гинжин хэлхээнд чухал үүрэгтэй учраас хамгаалвал зохих хөхтөн амьтны нэг юм.

Алтан элсний ДЦГ-ын хязгаарлалтын бүс болон орчны бүсийн үетэнт-элдэв алаг өвст хээрт цөөн бүл тарвага амьдардаг. Энд тус ДЦГ-ын байгаль хамгаалагчдын ажиглалт судалгаагаар 2020-2021 оны хооронд 20-25 орчим бүл буюу 120-130 толгой бодгаль байна гэсэн судалгаа гарсан /зураг/.

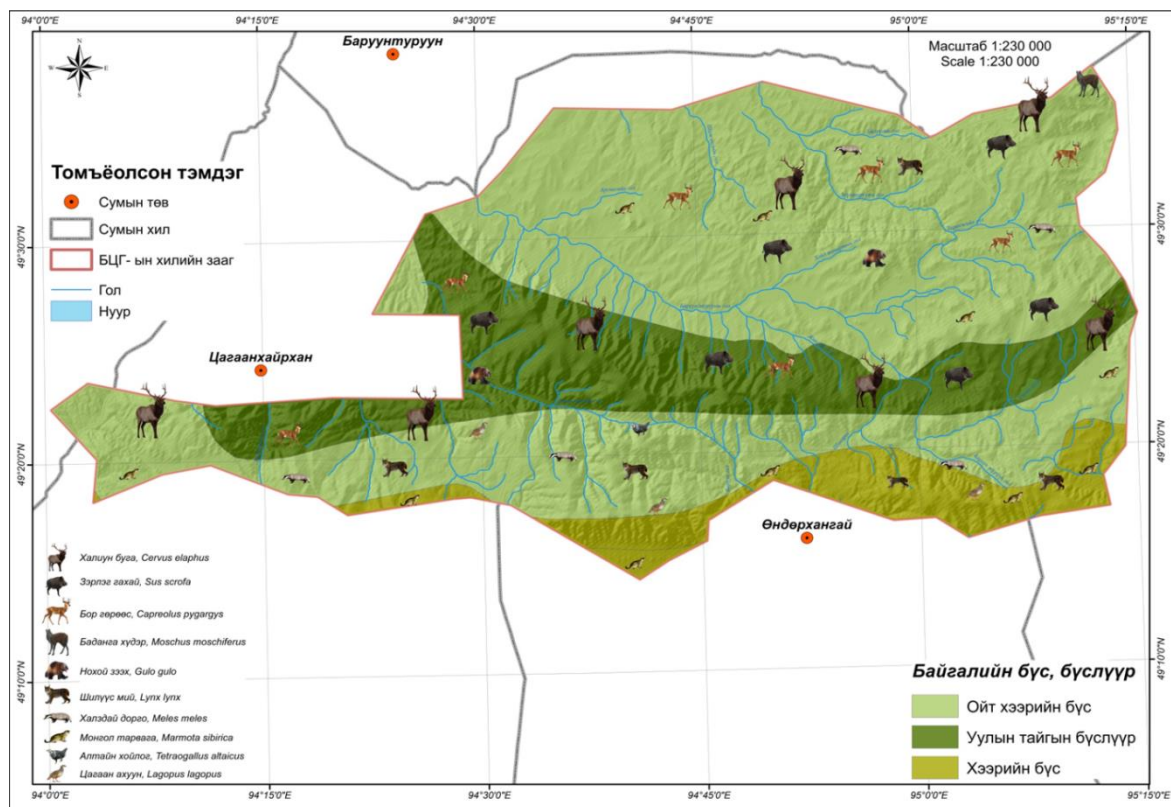
Зураг 49. Алтан элсний ДЦГ-ын Монгол тарваганы тархалт, байршил

3.3.2. Ханхөхийн нурууны байгалийн цогцолбор газрын амьтны аймаг

Хан хөхийн нуруунд халиун буга (*Cervus elaphus*), бор гөрөөс (*Capreolus pygargus*), зэрлэг гахай (*Sus scrofa*), цоохор ирвэс, янгир ямаа, шилүүс мий (*Lynx lynx*), чандага туулай (*Lepus timidus*), боролзон туулай (*Lepus tolai*), шар үнэг (*Vulpes vulpes*), хярс үнэг (*Vulpes corsac*), халздай дорго (*Meles leucurus*), нохой зээх (*Gulo gulo*), мануул мий (*Otocolobus manul*), монгол тарвага (*Marmota sibirica*) зэрэг 7 баг, 16 овог, 42 төрөлд хамаарах 61 зүйлийн хөхтөн амьтад, алтайн хойлог (*Tetraogallus altaicus*), хур хар (*Lyrurus tetrix*), нургийн сойр (*Tetrao parvirostris Bonaparte*), цэвдэгийн ятуу (*Lagopus muta*), шивэр хөтүү (*Tetrastes bonasia*) зэрэг 17 баг, 45 овог, 114 төрөлд хамаарах 200 гаруй зүйлийн шувууд тэмдэглэгдсэн байна.

Хан хөхийн нурууны ар хажуугийн алаг цоог ойд бараан хэрэм, замба жирх, хүрэндүү ойго, улаан ойго, мэхээрч оготно, модны үен, шилүүс, мий, халиун буга, зэрлэг гахай, баданга хүдэр, бор гөрөөстэй. Нутгийн хээрийн бүсэд огдой, монгол тарвага, сүүлэрхэг зурам, сохор номин, хэрэлзгий оготно, хярс, үнэг, цагаан үен, боролзон туулай зонхилно.

Хан хөхийн шувуудын 61 зүйл нь суурин, 145 зүйл нь нүүдлийн шувууд байна. Суурин амьдрах шувуудаас цагаан ахууна, цэвдгийн ахууна, эрээн хавирга хахилаг, дагуур ятуу зэрэг тархана. Эдгээрээс ус намгийн амьдралтай 63 зүйл, мод буттай газарт 88 зүйл, тал хээрийн 22 зүйл, говийн 5 зүйл, өндөр уулын 7 зүйл байгаа бөгөөд хад асгатай газар 20 зүйл шувуу тохиолдоно /Хан хөхийн нурууны БЦГ-ын менежмент төлөвлөгөө/.

Зураг 50. Хан хөхийн нурууны байгалийн бүс бүслүүр, ан амьтад

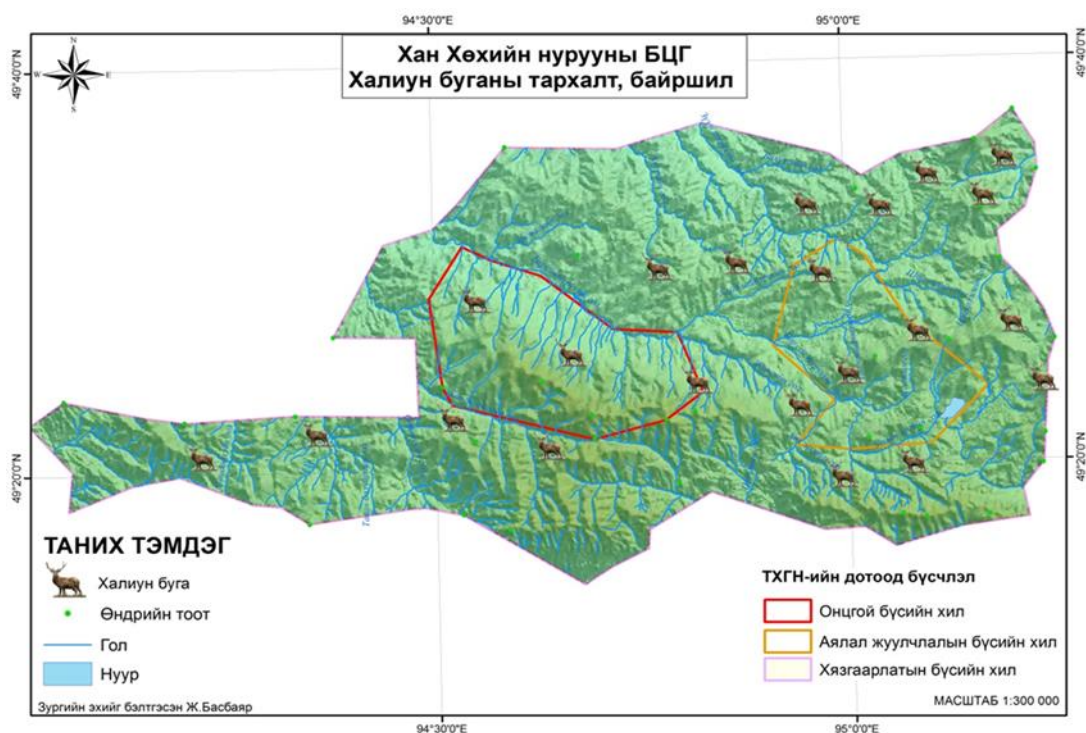
Халиун буга

Халиун буга нь уг тусгай хамгаалалттай газрын үнэт зүйлийн нэг юм. Бүс нутгийн үнэлгээгээр “Устаж байгаа” зүйлийн ангилалд хамрагдсан.

Халиун бугын тархац нутаг нь Хан хөхийн нурууны БЦГ-ын ойн сан бүхий газар нутагтай давхацдаг. Хан хөхийн нурууны БЦГ-ын ойн сан бүхий газар нь 61000 га талбайг хамарч байгаа нь БЦГ-ын 31,3 хувийг эзэлнэ.

Хамгаалалтын захиргаанаас Хан хөхийн нурууны БЦГ-т 2019-2020 онд хийсэн ойн туруутны судалгаагаар 1300 орчим тоо толгой халиун буга байна. Сүүлийн жилүүдэд бугын тоо өсөх хандлагатай байгаа нь судалгааны дүн, байгаль хамгаалагч нарын ажиглалтаар тогтоогдоод байна.

Халиун бугын популяци нь ойн экосистемийн төлөв байдал, түүнд нөлөөлж буй байгалийн болон хүний хүчин зүйлийн нөлөөллийг илэрхийлэх түлхүүр зүйл амьтан тул төлөөлөл болгон сонгож авсан ба халиун бугыг хамгаалснаар тус дархан газрын ойн сан бүхий газар, бусад ойн тууртан (гахай, бор гөрөөс) болон жижиг хөхтөн амьтад дам хамгаалагдах боломжтой.

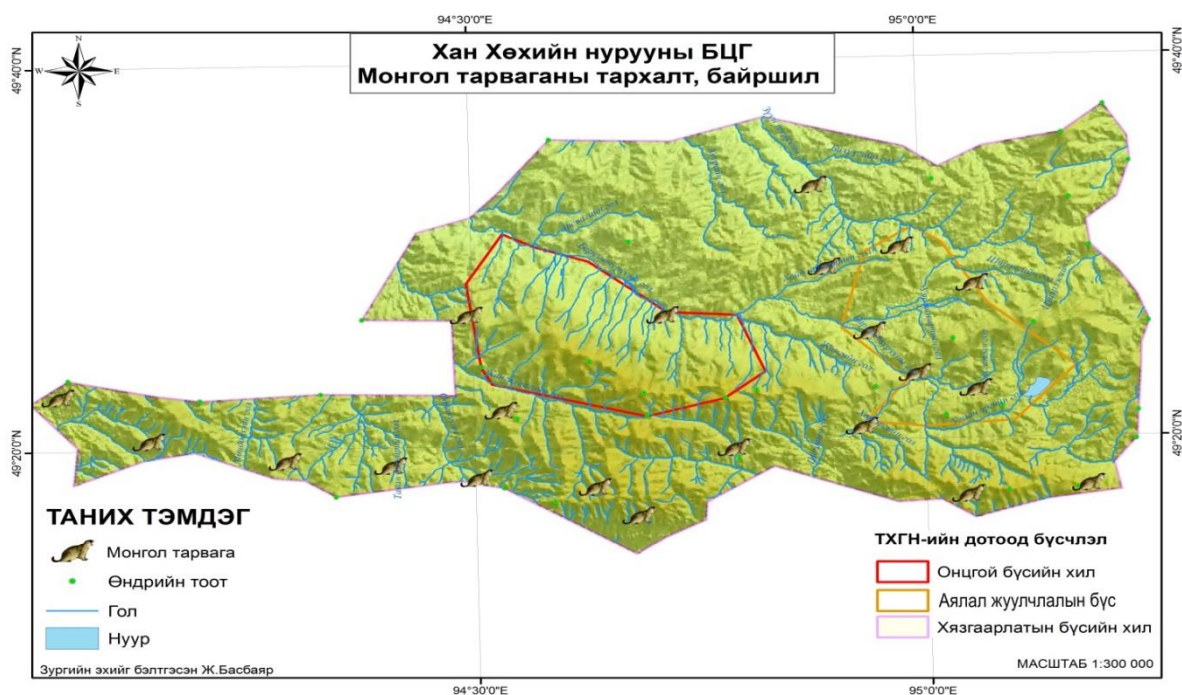
Зураг 51. Хан хөхийн нурууны БЦГ, Халиун буганы тархалт байршил

Монгол тарвага (*Marmota sibirica*)

Хан Хөхийн нурууны БЦГ-ын уулын хээр, ойт хээр, өндөр уулын хажуу бэл, таг, уулсын жалга, судаг дагаж үетэнт-элдэв алаг өвст хээрт тархсан ба 5000 км.кв талбайд 1 км.кв талбайд 30 бодгаль ноогдох нягтшилтай, нийт 15 000 толгой тарвагатай болохыг 1986 онд ШУА-ын Биологийн хүрээлэн тогтоож байсан.

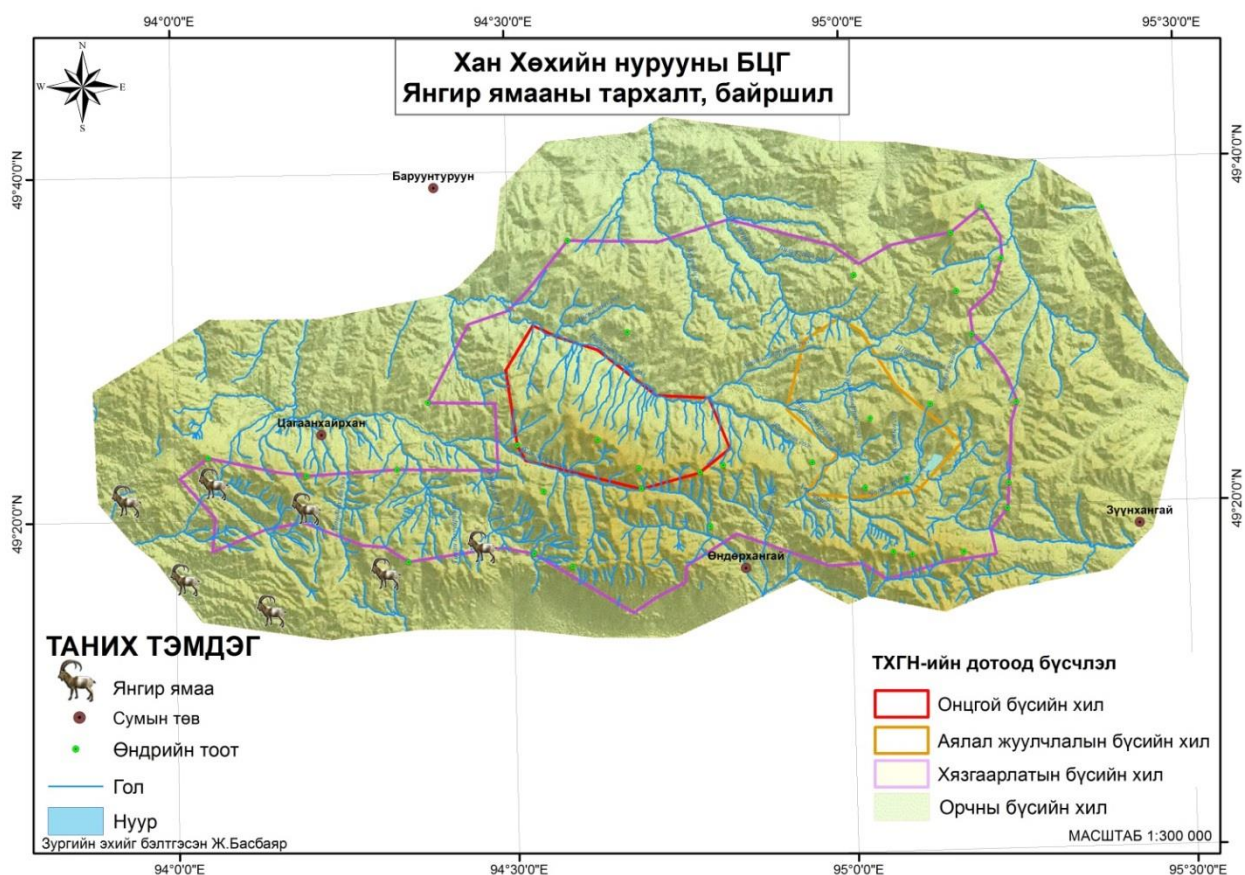
Сүүлийн үед тарваганы судалгаа хийгдээгүй, 2005 онд хийгдсэн Увс аймгийн нутагт монгол тарваганы тархац байршил, нөөцийн судалгаагаар Хан хөхийн нурууны 3500 км.кв талбайд монгол тарвага амьдрах нэн тохиромжтой нутаг байгаа ч үүний 42,3 хувь буюу 1500 км.кв талбайд тархсан байна.

Дээрх тархац нутгийн нягтшил сум бүрээр харилцан адилгүй байна. Үүнд: дунджаар Цагаанхайрхан суманд 1км.кв талбайд 24, Өндөрхангай суманд 18, Зүүнхангай суманд 38, Хяргас суманд 10 бодгаль ноогдож байна. Эзэнгүй буюу сүүлийн 3-4 жил тарвага байнга байршиж амьдарсан шинж тэмдэггүй нүхний тоо нийт нүхний 50 орчим хувийг эзэлж байгаа нь энэ бүс нутгийн монгол тарваганы популяцын тоо толгой, нягтшил нь ихээхэн буурч байгааг харуулж байна. Энэ нь хяналтгүй агнуур, сүүлийн жилүүдэд жил дараалан ган болсонтой холбоотой. Иймээс монгол тарваганы популяцийн тоо толгой, түүнд нөлөөлж буй хүчин зүйлүүдийн нөлөөллийг судалж тогтоох нь бүс нутгийн экосистемийн төлөв байдлыг илэрхийлэх нэг гол шалгуур үзүүлэлт болох юм.

Зураг 52. Хан хөхийн нурууны БЦГ, Монгол тарваганы тархалт, байршил

Янгир ямаа (*Capra sibirica*) Хан Хөхийн нуруу нь эрт дээр үеэс янгир тархсан нутаг байсан, нэг хэсэг ховордож алга болсон боловч, 2017 оноос эхлэн сэргэн нутагшиж байна. Хамгаалалтын захиргаанаас хийгдсэн судалгаагаар 2020 оны байдлаар 57 янгир ямаа тоологджээ /Хан хөхийн нурууны БЦГ-ын менежмент төлөвлөгөө/

Зураг 53. Хан хөхийн нурууны БЦГ, Янгир ямааны тархалт, байршил

Хан хөхийн нурууны янгир ямааны тоо толгойн байдал нь айл малын давхцал, бэлчээрийн талхагдалаас шууд хамаарч байна.

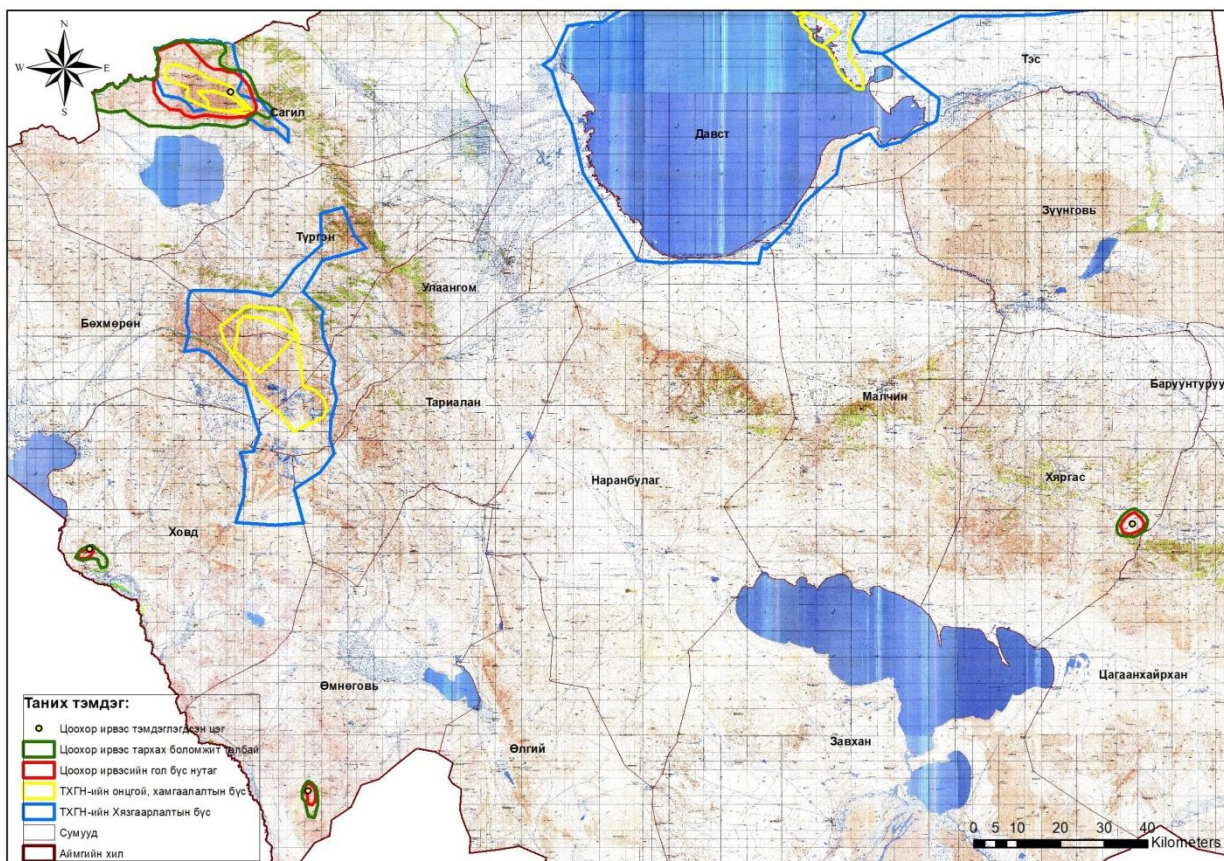
3.3.3. Түргэн уулын ДЦГ, Ачит нуур, Дэвэлийн аралын БЦГ-ын амьтны аймаг

Хээржүү цөл, цөлийн хээрийн бүс, хуурай хээр, уулын хээр, уулын ойт хээр, таг сарьдаг, мөнх цас мөс бүхий ян оргил зэрэг байгалийн бүс бүслүүрийн олон хэвш шинж байдаг онцлогтой ба олон төрлийн ховор амьтад нутгалдаг. Ачит нуур Дэвэлийн арлын БЦГ т тус улсад ховордож байгаа зэгэсний гахай (*Sus scrofa*), төв азийн минж (*Castor fiber*), ойн булга (*Martes zibellina*), нохой зээх (*Gulo gulo*), халиун буга (*Cervus elaphus*), бор гөрөөс(*Capreolus pygargus*), бараан хэрэм (*Sciurus vulgaris*), Алтайн аргаль (*Ovis ammon*), голын халиу (*Lutro lutro*), Хадны суусар (*Martes foina*)цоохор ирвэс (*Uncia uncia*), Янгир ямаа (*Capra sibirica*), мануул мий (*Otocolobus manul*)зэрэг ховор амьтад байхаас гадна ачит нуур нь нэн ховор ховорд тооцогдох олон зүйл шувуудын нүүдлийн үедээ бууж амрах болон үржлийн чухал газар болдог. Ачит нуурын түүний орчимд цоохор хонин гүрвэл, рашааны могой, бамбай хоншоорт могой зэрэг мөлхөгчид бүртгэгдсэн.

Зэгс шагшуурга бүхий шувуу үүрлэдэг гол хэсэг нь малын хөлд талхлагдах, уур амьсгалын өөрчлөлтийн нөлөөнөөс усны түвшин багасах, загасны эмх замбараагүй агналт зэрэг нь тус газар нүүрлээд байгаа аюул юм.

Ачит нуур нь шар сугас, нохой нугас, монгол хадран гэсэн төрлийн загастай жилийн нөөц 100тн. Цоохор ирвэс Хархираа, Түргэн, Зайрамын уулс, Сийлхэмийн нуруу, Бөхмөрөн голын сав, Ачит нуурын хоорондох нутгаар тархан байршдаг. Ачит нуурын хотгорын хар сүүлтийн тухайд Монголын болон дэлхийн хар сүүлтийн дэлхэц нутгийн хамгийн хойд цэг нутаг юм.

Уг ТХГН-ын ан амьтад ихэвчлэн Гурван жигэртэй болон Хар-Алтад багын нутаг дэвсгэрээр нутгалдаг, төвийн баг болох Байшинт багийн нутагт малчин өрх нутаг сэлгэлгүй 3 улирал дамнан сууршиж байгаа нь тус нутагт ан амьтад ховор үзэгдэх нэгэн хүчин зүйл болж байна.

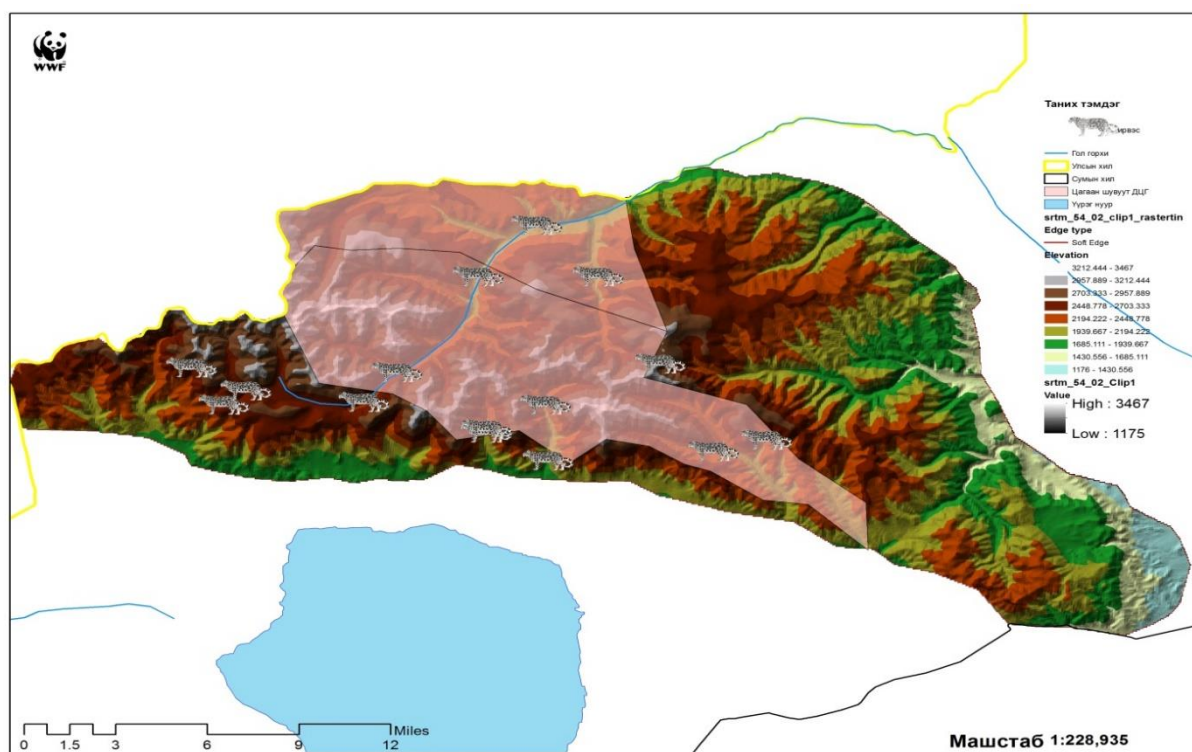

Зураг 54. Увс аймгийн нутаг дэвсгэрт тархан амьдарч байгаа цоохор ирвэсийн тархацын захын цэг

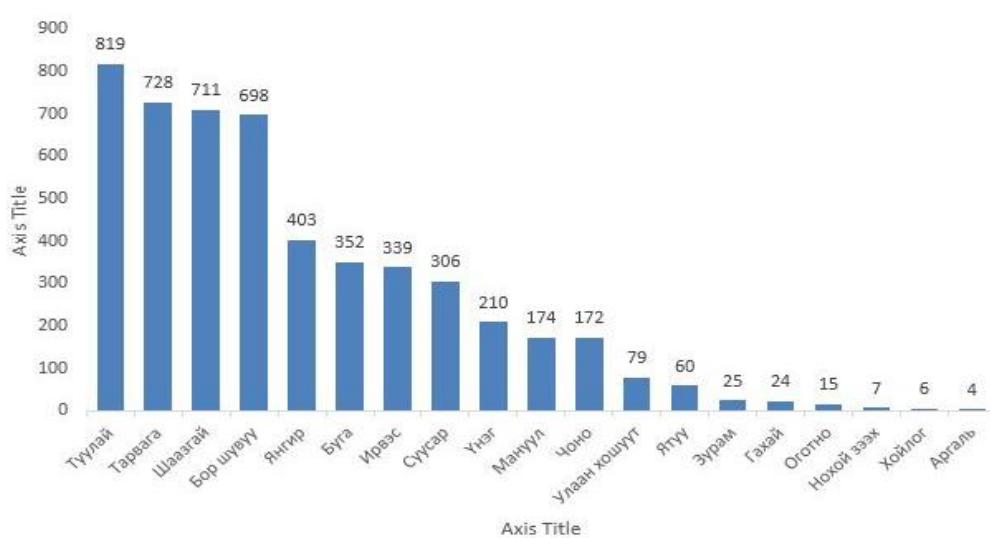
3.3.4. Цагаан шувуут уулын ДЦГ, амьтны аймаг

Цагаан шувуут ууланд аргаль хонь, янгир ямаа цоохор ирвэс, зэрлэг гахай зэрэг ховор амьтад тохиолдоно. 2019 оны 5 дугаар сарын 3 наас 2019 оны 5 дугаар сарын 25-г дуустал 23 хоногт ДБХС 5, ХОИС 5 МУИС 8, Увс нуурын ай савын УТХГ 9, Сумын байгаль хамгаалагч 7, идэвхтэн байгаль хамгаалагч 8 гэсэн нийт 34 хүний баг, бүрэлдэхүүнтэй судлаачид цагаан шувуут уулын ховор амьтдын судалгаа хийсэн.

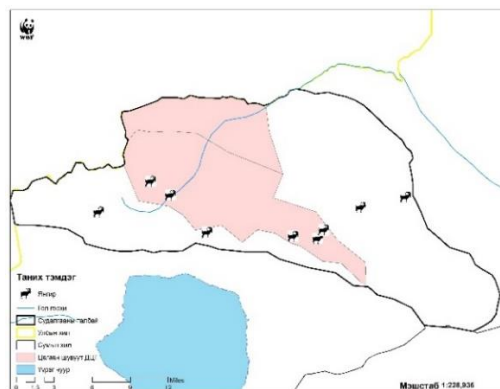
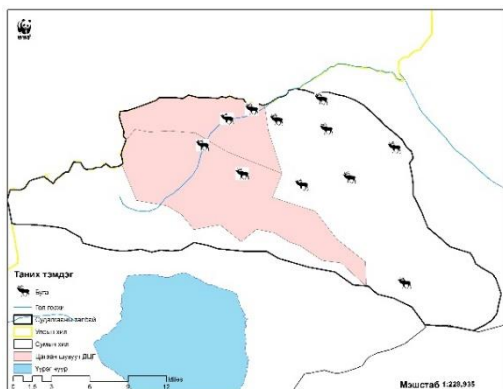
Үүнд: нийт 666 янгир ямаа, 12 аргаль хонь, 37 буга, 5 зэрлэг гахай тоологдсон байна /О.Мөнхтогтох WWF/. Эдгээр амьтдын бэлчээр нутаг нь малын бэлчээр нутагтай давхцдаг ба малын тоо толгой ихсэх, бэлчээрийн талхагдал зэрэг нь эдгээр амьтдын тоо толгой, амьдрах чадварт муугаар нөлөөлж байна.

Зураг 55. Цагаан шувуут уулын ирвэсний тархац

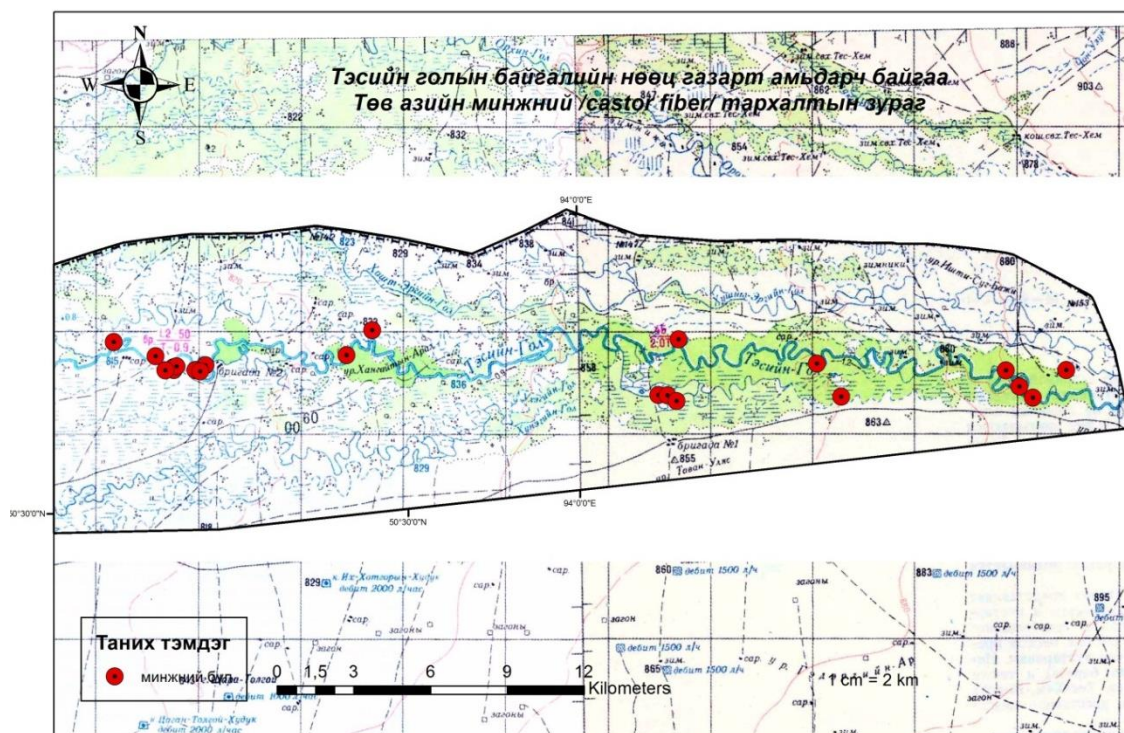
Зураг 56. Цагаан шувуут ууланд байршуулсан автомат камерт орсон амьтдын тоон үзүүлэлт

рүү шинээр тархан амьдарч байгаа нь бүртгэгдлээ. Мэргэжилтнүүдийн 2019 оны судалгаагаар 28 бүл минж тоологдож, үүнээс 10 ш амьдралгүй овоохой тоологдсон ба тархачын хувьд шинээр 2 бүл тэмдэглэгдэж, тоо толгойн хувьд 110-130 толгой болж бүртгэгдсэн байна /Лхамсүрэн нар/.

Зураг 60. 2020 онд Тэсийн голын БНГ дагуух Төв азийн минжний тархалт

Зураг 61. Тэсийн голын байгалийн нөөц газарт амьдарч байгаа Төв азийн минжний тархалт

3.3.6. Чигэртэйн голын БЦГ-ын амьтны аймаг

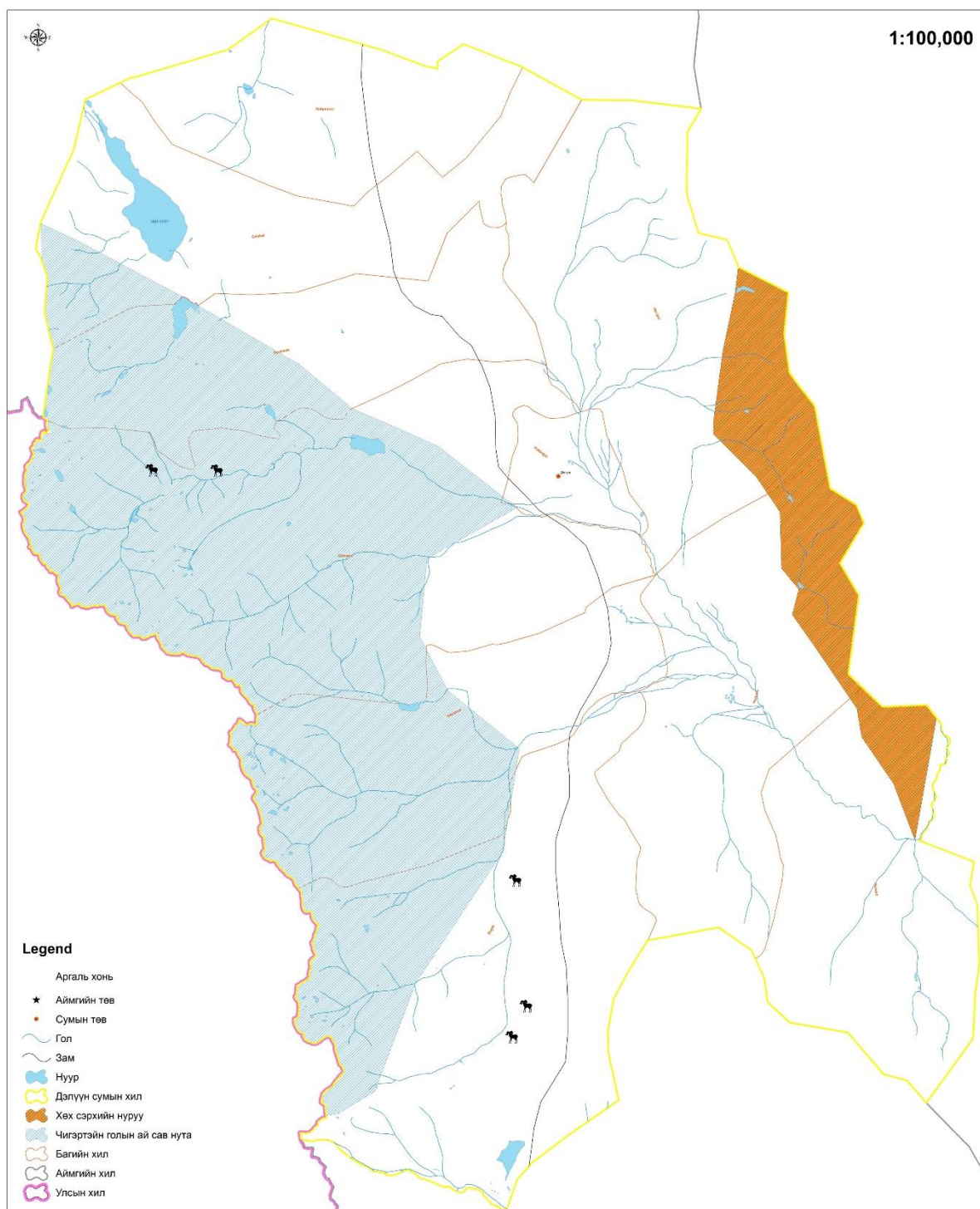
Амьтны аймгийн хувьд Иран-Туран, Алтай-Соён, Сибирийн тайга, Төв Азийн цөл, хээрийн амьтны төрөл зүйл харилцан нэвтэрч тархсан уулзвар нутаг юм. Олон улсын болон Монгол улсын улаан номонд орсон, цаашид оруулбал зохих олон зүйлийн ховор амьтан энд бий. Монгол Алтайн бүс нутаг нь дэлхий дээр өөр хаана ч байхгүй байгалийн өвөрмөц нандин цогцолбор мөн.

Чигэртэйн голын эх нь Монгол Алтайн нурууны төв хэсгийн дэд мужид багтдаг болохоор тэнд амьдардаг бүхий л амьтад бий.

Өндөр уулын бүслүүрийн экосистемийн онцлогийг илэрхийлэх түгээмэл тархалттай гол амьтад гэвэл цоохор ирвэс (*Uncia uncia*), янгир ямаа (*Capra sibirica*), Алтайн аргал хонь (*Ovis ammon*), Тагийн огодой (*Ochotona alpina ssp. hoffmanni*), Алтайн тарвага (*Marmota baibacina*), Хадны барагчин (*Alticola argentatus*), Алтайн хойлог (*Tetraogallus altaicus*), Хилэн омруут ахууна (*Gavia arctica*), Цармын бүргэд (*Aquila chrysaetos*) зэрэг хөхтөн, мэрэгчид, шувуудыг нэрлэж болно. Түүнчлэн аль ч экосистемд тохиолддог саарал чоно (*Canis lupus*), Шар үнэг (*Vulpes vulpes*) элбэг бий. Мэрэгчид болон уулын хээрийн амьтдаас монгол тарвага (*Marmota sibirica*), урт сүүлт зурам (*Citellus undulatus*), монгол огодой (*Ochotona pallasi*), бор туулай (*Lepus tolai*), дорго (*Meles meles*), хярс (*Vulpes corsac*), тарважи бүргэд (*Aquila rapax*), сар (*Buteo hemilasius*), зээрд шонхор (*Falco naumanni*), начин шонхор (*Falco tinnunculus*), тоодог (*Otus tarda*) мэтийн амьтад тохиолдоно.

Сүүлийн жилүүдэд нэн ховор амьтан болох цоохор ирвэсийн идэш тэжээл хомсдоны улмаас малчдын хотон дахь мал руу дайрах, бэлчээрт яваа мал барих зэрэг үзэгдлүүд гарч байна. Иймээс янгир ямаа, тарвага болон идэш тэжээл бологч бусад амьтдын тоо толгойг өсгөх замаар идэш тэжээлийн нөөцийг нэмэгдүүлэх шаардлага тулгарч байна.

Чигэртэйн аргаль хонины судалгааг 2020 оны 11 дүгээр сард ТХГ-ын мэргэжилтнүүд хийсэн. Чигэртэйн голын ай савын БЦГ-ын аргаль хонины байршил, нөөцийн хувьд хэвийн хэмжээндээ байгаа бөгөөд 280-350 орчим толгой нөөцтэй байна (Асылбек ба бусад).

Зураг 62. Чигэртэй голын ай савын аргалийн тархалт

Орчны бүс нутаг дахь аргаль хонины тоо толгой нөөц, байршлын хувьд Тоошины нуруу, Улаагчингийн давааны баруун энгэр, Улаан хөндийн таг зэрэг газруудаар сүүлийг жилүүдэд байрших болсон нь нэгэнт тодорхой болсон бөгөөд ингэж шилжилт хөдөлгөөн хийж байгааг уур амьсгалын өөрчлөлт, бэлчээрийн хүрэлцээ, даац, хүн малын нөлөөллөөр тайлбарлаж болох байна.

3.3.7. Хар Ус нуурын БЦГ-ын амьтны аймаг

Хар ус нуурын эрэг, голын хөндий, эргэн тойрны чийглэг орчноор жижиг хөхтөн амьтад тархан амьдрах экологийн таатай нөхцлүүд бүрэлдсэн байна. Ийм ч учраас

хөхтөн амьтдын зүйлийн бүрдэл, тоо толгойгоороо нууруудын эрэг хаяа, хөндийнүүд бусад нутгаасаа илүү баялаг байдаг онцлогтой юм. Хар-ус нуурын байгалийн цогцолборт газарт 54 зүйл хөхтөн, 268 зүйл шувууд, 455 зүйл ургамал, 4 зүйл загас, 6 зүйл мөлхөгч, 131 зүйл шавж бүртгэгдсэн байна

Бидний судалгаанд хамрагдах газар нутагт том хөхтөн амьтдаас зэгэсний зэрлэг гахай, Аргалант ууландаа аргаль хонь, янгир ямаа зэрэг хөхтөн амьтан байршихаас гадна бөхөн, хар сүүлт зээр тохиолдоно.

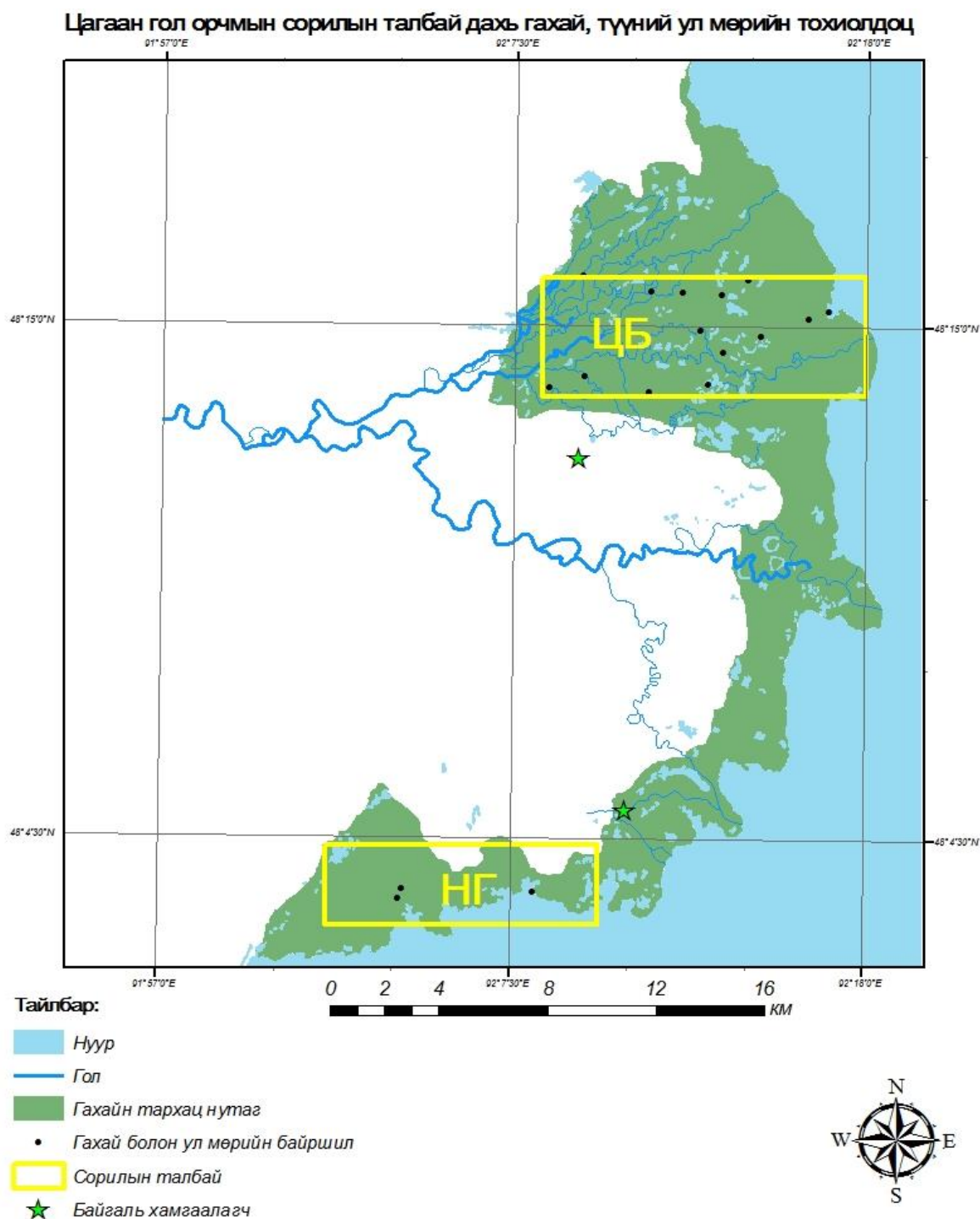
Тус цогцолборт газар нь олон янзын амьдрах орчноос тогтох ба үүнийг дагаад олон төрөл, зүйлийн шувуудтай. Нийт 280 орчим зүйлийн шувуу цогцолборт газарт бүртгэгдээд байгаа ба Борцгор хотон, Цагаан-толгойт ямаансүүлт, Реликт цахлай, Усны нөмрөг бүргэд, Өгөөлэй шулганаа гэх мэт дэлхийн болон бүс нутгийн хэмжээнд ховордсон олон зүйлийн шувууд тархан нутагладаг.

Зэгэсний гахай бол зэгс, хулс бүхий нишингэтэй арал, ус намгархаг газрыг сонгон байршдаг бөгөөд зэгэсний болон бусад ургамлын үндэсээр хаяа амьтны сэг, зэм үлдэглээр хооллож өөрийн удаан хөдөлгөөнтэй том биеэ далдлахын тулд өндөр ургасан зэгсэн дунд амьдарна.

Хар ус нуурын гахайны байршил тархац нутгийн нэг онцлог бол Хар ус нуурыг тойрон байрласан Буянт, Мянгад, Дөргөн, Чандмань, Манхан зэрэг 5 сумын нутаг дээрх хамгийн их бэлчээрийн даацтай, ургамлын арви, бүрхэцийн хувьд өндөр бэлчээрийн бүс нутагт багтана. Ялангуяа цас, зуд ихтэй өвлийн улиралд дээрх 5 сумын төдийгүй зэргэлдээ сумуудын хүн, мал өвөлжих таатай нөхцөл болдог. Хүйтэн, цас ихтэй өвөл Хар ус нуурын гахай болон зэрлэг амьтдын хувьд идэш тэжээлийн хомсдол, эцэлт туралтаас гадна хүн малын нөлөө их болж бэлчээрийн шахагдал, амьдрах орчны дарамтанд хүчтэй орсноор тоо толгой их хэмжээгээр хорогдох гол шалтгаан болдог.

Хар-Ус нуурын зэгэсний гахай 10 км² талбайд 3 бодгаль ноогдох нягтшилтай нийт 120 бодгаль нөөцтэй болохыг М.Отгонбаатар /2018/ нар тогтоосон байна.

Гахайн нөөцийн тархалт нь Нарийн гол орчмын 73 км² тархац нутаг дэвсгэрт 2 бодгаль, Цагаан булангийн орчимд 127 км² талбай бүхий тархац нутагт 38 бодгаль, Агбашын зүүн хэсгээр 65 км² тархац нутагт 19 бодгаль, Агбашын өмнөд хэсгээр 135 км² нутагт 61 бодгалийн тус тус нөөцтэй гэж тооцов (М.Отгонбаатар, бусад).

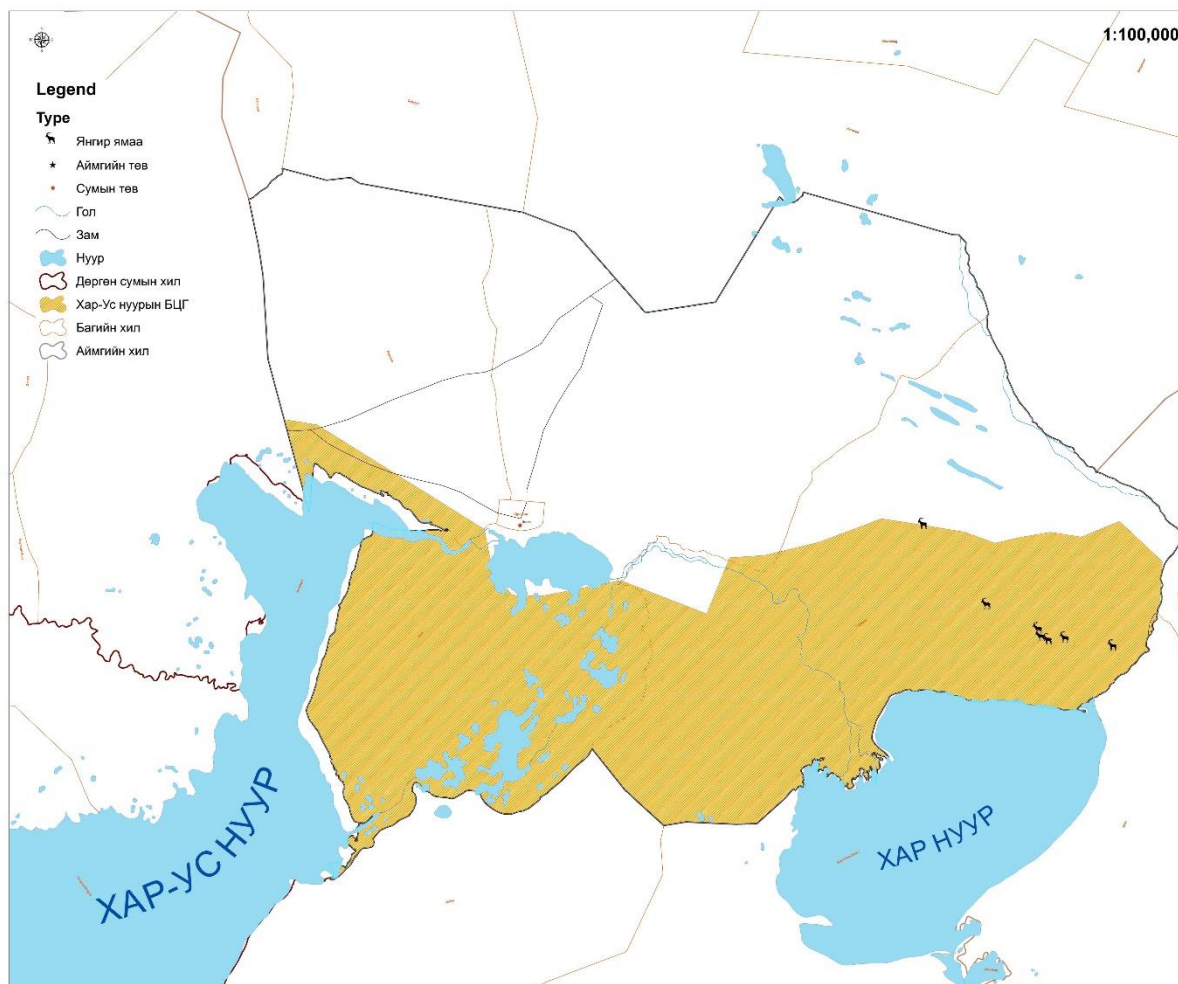
Зураг 63. Цагаан гол орчмын гахайны ул мар

Аргалант уулын янгирын популяцийн нягтшил, тоо толгой

Ууландаа цас орой унаж, эрт хайлах бөгөөд шанд булаг байхгүй учраас уулын туруутан амьтад гадаргын саад бартаа, аараг толгодыг даган Хар нуур, Чоно харайх гол, Тээлийн хоолой хүрч ус ууна. Өвлийн улирлын цастай үед Аргалантийн уулын дтд 1400-1600 м хүртлэх өндөрлөг хэсгүүдээр байршиж өвөлжих бөгөөд цасгүй үед эсвэл өвс хатсан хавар, намрын улиралд Тээлийн хоолой, Хар нуурт ойртож дтд 1150-1300 м хүртлэх өндөртэй цав толгод бүхий нам газраар бууж тархаж байршина.

М.Отгонаатар нарын 2017 оны судалгаагаар янгир тархсан нам цав толгод, аараг бүхий 90 км² бүхий газар нутагт нийт 103 ± 15 толгой бодгаль тархсан гэж үзэв.

Тээлийн хоолойн нам толгод, аараг бүхий бартаат газрыг бараадаж янгир ямаа тархсан байсныг гэж судлаачид тогтоосон ба энэ нь ууландаа өвстэй үед усанд явах коридор нутаг байж болохыг үгүйсгэхгүй. Үүнийг нарийн судлах шаардлагатай. Янгирын популяцийн өвлийн байршил нутаг нь Аргалант уулын хамгийн өндөр (дтд 1640 хүрнэ) хэсэг болох Аргалантийн уул, Шовгор цахир, Оцон уулын хэсгээр байршдаг бол цасгүй улиралд нам дор цав толгодоор тархдаг байна (М.Отгонбаатар).

Зураг 64. Аргалант уулын янгир ямаанн тархалт

3.3.8. Мянган угалзатын нурууны БЦГ-ын амьтны аймаг

Мянган угалзатын хөхтөн амьтны хамгийн гол төлөлөгч бол аргал хонь юм. Энэ амьтныг олон жилийн турш тухайн нуруунаас трофейн ан хэлбэрээр олборлож, шилмэл эврүүдийг нь дэлхийн анчдын үзэсгэлэнд явуулж байсан.

Энэ нутагт нийт шавж идэштэн, туулайтан, мэрэгчтэн, махчин ба ац туруутан гэсэн 5 багийн 28 зүйл тэмдэглэгдсэн байна.

Баруун хойд Монголын тойргийн шинжийг илэрхийлэгч гол индекатор амьтанд мэрэгчдээс монгол тарвага, урт сүүлт зурам, туулайтнаас монгол оготно, дагуур оготно, тагийн оготно зонхилох ба ац туруутнаас халиун буга, янгир ямаа, аргал хонь тархсан байдаг (Банников, 1954). Бидний судалгаагаар дээр зонхилох амьтан тааралдахын зэрэгцээ шавж идэштний багаас нугын малтаахай, туулайтнаас бор туулай, мэрэгчдээс соён барагшин, Говь-Алтайн барагшин, сибирийн алагдаага тохиолдох боломжтой нь

амьтанд идүүлсэн үлдэгдэл, нүхний бүтэц, мөр, баас зэргээс нь харагдаж байв. Түүнээс гадна энэ нутгийн зонхилох амьтны тоонд саарал чоно, шар үнэг, хярс зэрэг мах идэшт амьтан тохиолдож болохыг тэдгээрийн тэжээлийн үлдэгдэл, мөр, баасаар илэрхийлж болох юм.

Мянган угалзатын ТХГ-ын зүүн үзүүр буюу Ар булаг уул, Ар булгийн гол, Тахилт товоо уулс хооронд аргаль хонь идэвхтэй шилжин гүйдэг нь ажиглагдав. Харин энэ шилжилт хөдөлгөөний замд хөндөлсөн байрласан засмал зам ба гол дагуух айлууд нь тухайн зүйлийн хэвийн хөдлөлд ихээхэн бэрхшээл учруулж байгаа нь илт байна. Ялангуяа засмал зам хөндлөн гарах “коридоргүй” учраас хоёр ууланд байгаа бичил популяци, сүргүүд өөр хоорондоо бодгаль солилцох, генетик мэдээлэл сэлгэх процесст ихээхэн саад учруулдаг болох нь тодорхой.

Засмал замаар зэрлэг амьтан хөндлөн гарах гарцуудын талаарх мэдээлэл судалгааг Кластер 2-ын менежмент төлөвлөгөөн дээр тодорхой тусгаж өгсөн байна (Амгаланбаатар нар).

Бид 2022 оны 6 сарын 20-нд төсөлт ажлын хүрээнд Мянган угалзатын УТХГ-ийн мэргэжилтнүүдтай хамтран аргаль хонинны судалгаа хийсэн.

Мянган угалзатын нуруу Мөнххайрхан уул хоёрын хооронд Бөөрөг Балагтай, Гавжийн нуруу, Улаан даваа зэрэг нутгуудаар аргаль хонь байршилт шилжилт хөдөлгөөн хийдэг учраас эдгээр газрыг коридор нутгаар сонгож авч болох юм /Зураг.. /Гэвч зам нутагт нь Баянсалаа нутгийн айл мал хаваржихаас гадна босоо тэнхэлгийн засмал зам амьтны гүйдэл шилжилтэнд саад болж байна.

Мөн Мянган, Дайрагт, Сүлжээ гэдэг газарт янгир ямаа тохиолддог ба Яргайтаар дамжин Сутай уулруу шилжилт хийх магадлалтай ч нүүрсний зам, засмал замууд саад болдог. Мөн цоохор ирвэс идэш тэжээлээ дагаад дээрх нутгаар гүйдэг байна. Нутгийн хүмүүсийн яриагаар 2018 оны орчим цоохор ирвэс зам дээр дайрагдаж үхсэн байсан нь үүний нотолгоо юм.

Энэ нутагт ац туруутны багаас өөр нэг сүрлэг амьтан цөөн тоогоор амьдардаг нь халиун буга юм. Эрийг буга, эмийг согоо, үр төлий нь илий гэж нэрлэнэ. Хэдийгээр ой хөвчийн шинжтэй ч олон газарт модгүй уулын хээрт амьдрах нь элбэг. Монгол Алтайн ой модтой, буга элбэгтэй нутгуудаас зоо нуруу дагаж гүйдэллэн энд нутагшсан байж болно. Ер нь Монгол ба Говийн Алтайн системээр эрт баларын үед буга нийтлэг тохиолдож байсан гэж үздэг ба түүний нэг жишээ бол Говь Гурван сайханы системээс бугын өгөршсөн хуучин эвэр олдож байсан тохиолдлоор харагддаг. Өвлийн улиралд буга ба согоо салж сүрэглэнэ. Харин аргил бүдүүн буга голдуу ганцаараа явдаг. Заримдаа 16 хүртэл толгойгоор сүрэглэнэ. Энэ ууланд 10 орчим толгой буга байдаг гэж үздэг. Түүний гол дайсан саарал чоно юм.

Мөн зонхилох хөхтөн амьтан бол монгол тарвага *Marmota sibirica* уулын хээр ба хээржүү газруудад хамгаалалтанд авснаас хойш элбэгшиж байгаа амьтны нэг юм.

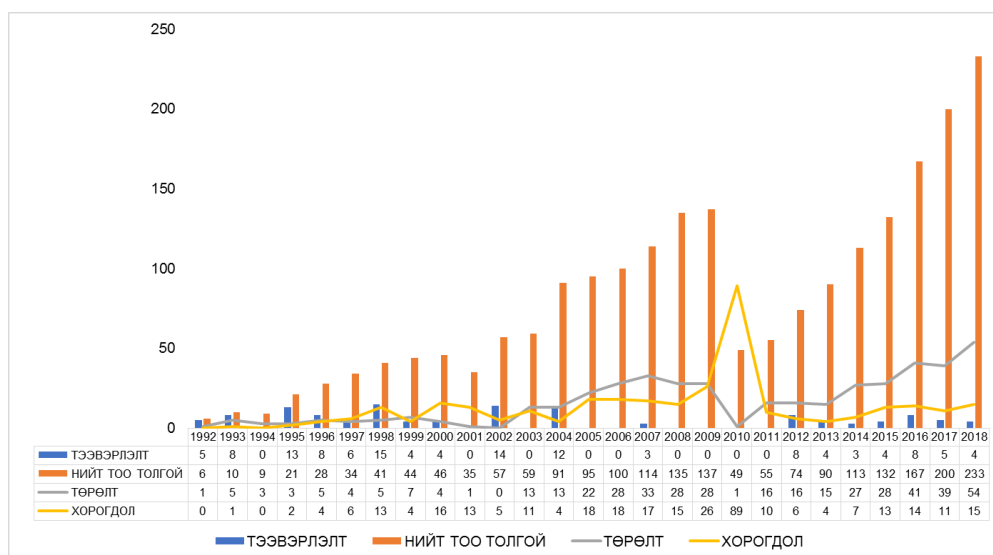
Цоохор ирвэс нь Мянган угалзтын нурууны нэгээхэн хүчирхэг махчдын төлөөлөгч болно. Хэдийгээр цөөн мэт боловч эзэмшил нутаг арвинтай, тэжээл болох гол амьтдаа даган сэлгүүцдэг тул тодорхой нэг бүс нутагт цөөн тоологддог.

Өнөөгийн байдлаар агнуурын зарим амьтад хууль ёсны агнуурт өртөөгүй ч тарвага, аргаль зэрэг амьтныг хууль бусаар агнах байдал харагдаж байна.

3.3.9. Алаг хайрхан уулын БЦГ-ын, Говийн их дархан газрын “Б” хэсэг

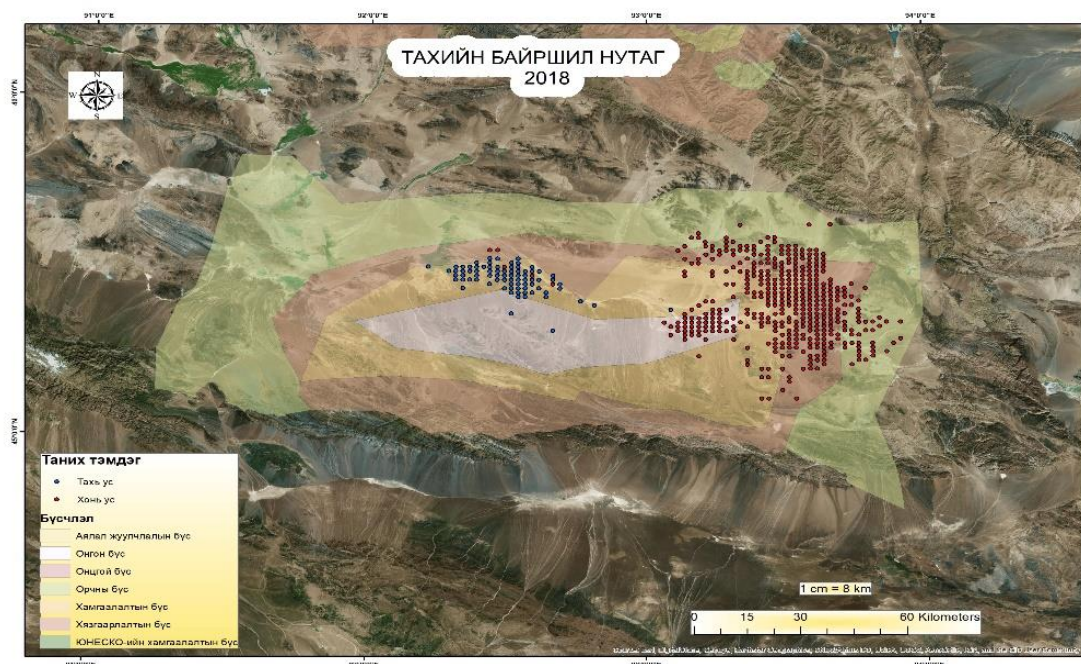
Говийн Их ДЦГ-ын “Б” хэсгийн хувьд бусад ТХГН-уудаас ялгарах гол онцлог нь Монгол оронд тахийг (*Equus ferus przewalskii* Poljakov, 1881) сэргээн нутагшуулж буй 3 газрын нэг юм. Иймээс тахь болон түүний амьдрах орчныг хамгаалах нь нэн тэргүүний асуудал юм. Энд тахь адуунаас гадна хулан, хар сүүлт, аргаль хонь зэрэг говийн гайхамшигт ховор амьтад нутагладаг билээ. Эдгээр зүйлээс экосистемийн ач холбогдол бүхий зарим ховор амьтын тархалт тоо толгойн байдлыг онцоллоо.

Тахь адууг 1992 оны 6-р сарын 6-ны өдөр Украины Аскания-Новагийн Үндэсний хүрээлэнгээс ГИДЦГ-ын “Б” хэсэгт анхны 5 тахийг авч ирж байсан бол энэ хугацаанд нийт 18 удаагийн тээвэрлэлтээр 128 тахийг авч ирсэн. 1999-2000 болон 2009-2010 онд болсон зудын улмаас тоо толгой буурсан ч бусад хугацаанд тогтмол өсөлттэй байгаа ба 2018 оны байдлаар тахийн тоо толгой 233-т хүрээд байна (Диаграм) / ГИДЦГ-ын “Б” менежмент төлөвлөгөө/.

Зураг 65. Тахийн тоо толгойн хөдлөл зүй, жилээр

Зүүнгарын говьд Хонь ус болон Тахь усны баянбүрдүүдийг түшиглэсэн 2 үндсэн популяци бий. Энд тахийн эзэмшил нутгийн хэмжээ тогтмол нэмэгдэж байгаа ба цаашид ч тахь тархан байрших боломжтой амьдрах орчин хангалттай бий. 2017 онд хийсэн судалгааны дүнг боловсруулан тооцоо хийж үзэхэд 200 тахь нийт 495,000 га талбайд идээшилж байсан нь ДЦГ-ын 53 хувийг хамарч байв (Алтансүх ба бусад) (Зураг).

Зураг 66. Тахийн байршил

Говийн чимэг бас нэг ховор зүйл бол Хулан (*Equus hemionus hemionus* Pallas, 1975). Зүүнгарын говьд нэлэнхүй тархалттай туруутан бол хулан адуу бөгөөд Олон улсын үнэлгээ (IUCN, 2019)-ээр эмзэг зүйл, бүс нутгийн үнэлгээгээр ховордсон зүйлийн ангилалд орсон байдаг. Монгол улсын Засгийн газрын 2012 оны 7 дугаар тогтоолоор ховор амьтны хавсралтад бүртгэж, улаан номонд оруулжээ (Шийрэвдамба Ц., 2013). Үндэсний хэмжээнд 1953 оноос эхлэн агнахыг хуулиар хориглосон хэдий ч ГИДЦГ-ын “Б” хэсэг, түүний орчны бүсэд хууль бусаар агнагдсан зөрчил, тохиолдол жил бүр цөөн тоотой бүртгэгдсээр байна. Хулан адуу нь “Нүүдлийн зүйлүүдийг хамгаалах” конвенцийн дагуу гарсан “Төв азийн хөхтөн амьтанг хамгаалах санаачлага (СAMI)” болон Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (ДБХС)-гийн Говийн Гайхамшигт-6 санаачлагын гол төрөл зүйлийн нэг юм.

Хулан адуу ГИДЦГ-ын “Б” хэсэгт хамаарах нутагт тогтвортой байршиж зуны улиралд ихэвчлэн Хонь ус, Тоодог, Гүн тамгын ам зэрэг ДЦГ-ын зүүн хэсэгт, өвлийн улиралд Ёлхон, Хавтагийн уулсын ар зэрэг ДЦГ-ын баруун хэсэгт, хавар, намрын улиралд Ёлхон-Хонь усны хоолой зэрэг ДЦГ-ын төвийн хэсгээр идээшилж харилцан адилгүй тоо толгойгоор сүрэглэдэг. Зарим жилүүдэд 2000-3000 тоо толгой хүртэл томоохон сүрэг үүсгэн бэлчээрлэдэг. Жишээ нь: 2016 оны 8-р сарын 02 нд Хонь усны баян бүрдэд 2000 орчим, бусад баян бүрдийн орчимд 1000 гаруй хулан идээшилж байсан /О.Ганбаатар, байгаль хамгаалагч нар/. ГИДЦГ-ын “Б” хэсгийн хамгаалалтын захиргаанаас 2010, 2015 онуудад хэрэгжүүлсэн цэгэн тооллого, судалгаагаар хулан адуу 2010 онд 5671, 2015 онд 9337 тоо толгой тоологдож 164.6%-аар өссөн дүнтэй байв. Энэ нь ГИДЦГ-ын “Б” хэсэг хулан адууны амьдрах таатай орчин мөн болохын зэрэгцээ хамгаалалтын ажил бодитой хэрэгжиж байгааг илтгэсэн үзүүлэлт болно. 2018 онд байгаль хамгаалагчдын хийсэн мониторинг судалгаагаар нийт 2872 хулан адуу тоологдсон.

Аргаль хонь (*Ovis ammon Linnaeus, 1758*) Өнгөрсөн хугацаанд хууль бусаар агнасан, зүй бусаар хорогдсон тохиолдол бүртгэгдээгүй. ГИДЦГ-ын “Б” хэсэгт алтайн аргаль хонины тоо толгой, өсөлт хорогдол, тархац нутаг, учирч буй аюул заналын талаар тодорхой мэдээлэл, судалгаа хангалтгүй байгаа учир эдгээрийг тодруулах, түүнд үндэслэн цаашид хамгааллын арга хэмжээг авч хэрэгжүүлэх, улмаар төлөөлүүлэн уулын экосистемийг хамгаалах шаардлагатай.

ГИДЦГ-ын “Б” хэсгийн Тахийн шар нуруу, Цахирын нуруу, Хөх өндөр, Их Хавтагийн нуруу, түүний ар бэлийн уулс, толгод, Аргаль шанд, Зөөлөн хургад зэрэг нутгуудад алтайн аргаль тогтвортой идээшилдэг. Мониторинг судалгааны үеэр 2010, 2015 онд цөөн тооны аргаль хонь тоологдсон ба аргаль хонины амьдрах орчныг хангалттай хамруулаагүй тул тоо толгой, тархацын талаар ямар нэгэн дүгнэлт гаргах боломжгүй гэж үзсэн / ГИДЦГ-ын “Б, мэргэжилтнүүд/.

Хар сүүлт зээр (*Gazella subgutturosa Guldenstadt, 1780*) агнахыг хуулиар хориглосон хэдий ч ГИДЦГ-ын “Б” хэсэг, түүний орчны бүсэд хууль бусаар агнагдсан зөрчил, тохиолдол жил бүр цөөн тоотой бүртгэгддэг. “Нүүдлийн зүйлүүдийг хамгаалах” конвенцийн дагуу гарсан “Төв азийн хөхтөн амьтанг хамгаалах санаачлага (СAMI)” болон ДБХС-гийн Говийн гайхамшигт-6 санаачлагын гол төрөл зүйлийн нэг юм.

Хар сүүлт нь ГИДЦГ-ын “Б” хэсгийн нутаг, түүний орчны бүсэд тогтвортой байршиж тухайн жилийн цаг уурын нөхцөлөөс шалтгаалан хулан адуутай төстэй байдлаар шилжилт хөдөлгөөн хийдэг хэдий ч хулан адууны олон тоотой томоохон сүргүүдээс зайцан байрших хандлагатай. Хаврын адаг, зуны эхэн сар болмогц ихэнхи шаргагчин Хонь ус, Тоодог, Гүн тамгийн ам, Бижийн голын адаг, Аргалантай, ДЦГ-ын нутгаас зүүн, хойд чиглэлд гарч Хөвчийн бэл, Алагнуурын говь хүрч төллөнө. Бие гүйцсэн оонын сүрэг Ёлхон-Хонь усны хоолой, Их, Бага Хавтагийн уулсын ар бэлд зуны улиралд ихэвчлэн идээшилнэ (О.Ганбаатар, байгаль хамгаалагч нар). 2009-2010 оны өвлийн зудаар олон тоогоор хорогдсоны дараа хар сүүлтийн тоо толгой 2010 онд 5909, 2015 онд 13531 тоологдож 5 жилийн хугацаанд 228,9%-аар өссөн дүн гарсан.

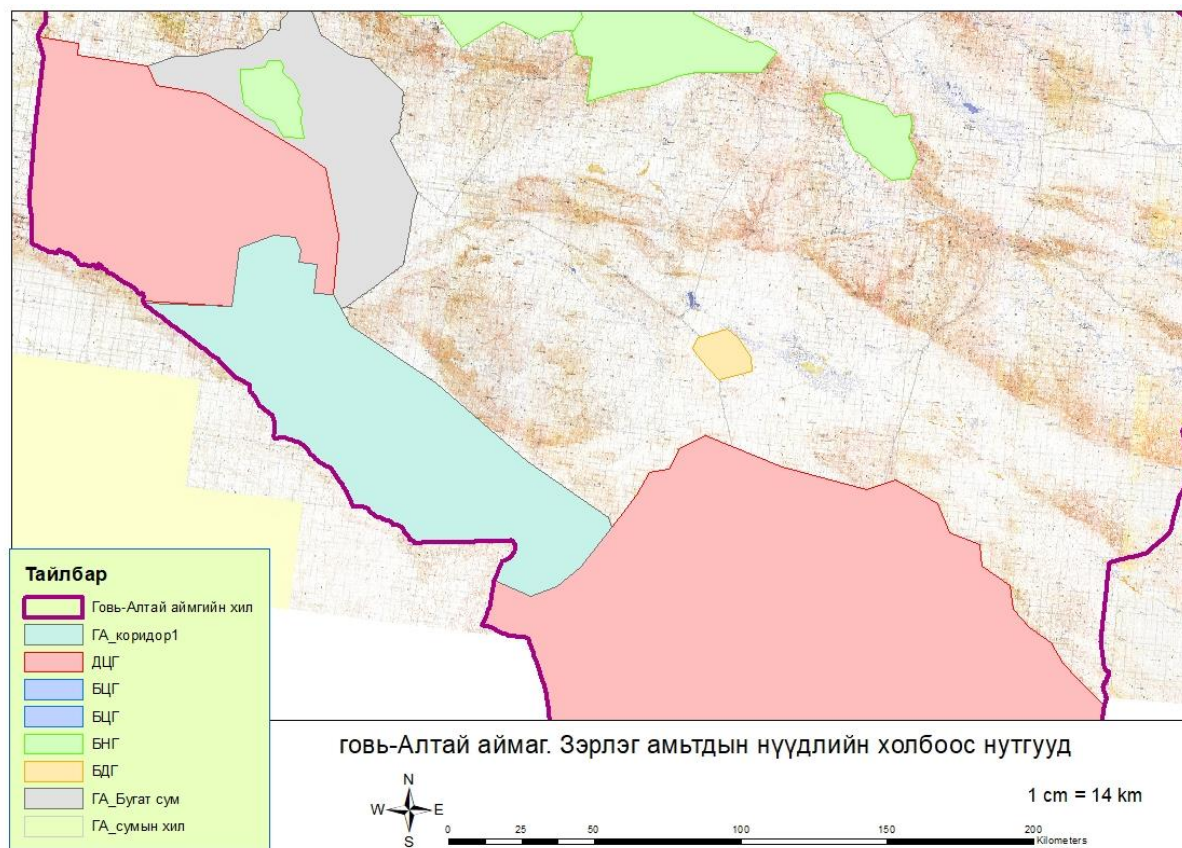
Зүүнгарын говийн харсүүлт зээрийн улирлын шилжилт хөдөлгөөн, үржлийн болон сүрэглэлтийн зан төрх, ус, бэлчээр ашиглалтын байдал бусад өвсөн тэжээлтнүүдээс хэрхэн хамаардаг зэрэг нь бүрэн судлагдаагүй.

ГИДЦГ-ын “Б” хэсгээс ГИДЦГ-ын “А” хэсэгрүү хоолойгоор дамжин говийн болон тал хээрийн зэрлэг амьтан шилжилт хөдөлгөөн хийдэг. Одоогийн байдлаар Таяангаас Бургастайн боомтоор сайжруулсан замаар хүдэр гаргаж байгаа бөгөөд энэ хооронд засмал зам тавигдахаар төлөвлөгдөж байна. Хэрвээ засмал зам тавихаар бол амьтны шилжилт хөдөлгөөнд саад болж ГИДЦГ-ын “Б” хэсгээс ГИДЦГ-ын “А” хэсэгрүү шилжин нүүх зэрлэг амьтдын шилжилт хөдөлгөөн саатна. Иймд шинээр тавигдах гэж байгаа засмал замд Шар сайрын хөтөл орчимоор зэрлэг амьтны 1-2 нүхэн гарцыг хийх саналтай байгааг уламжилж байна.

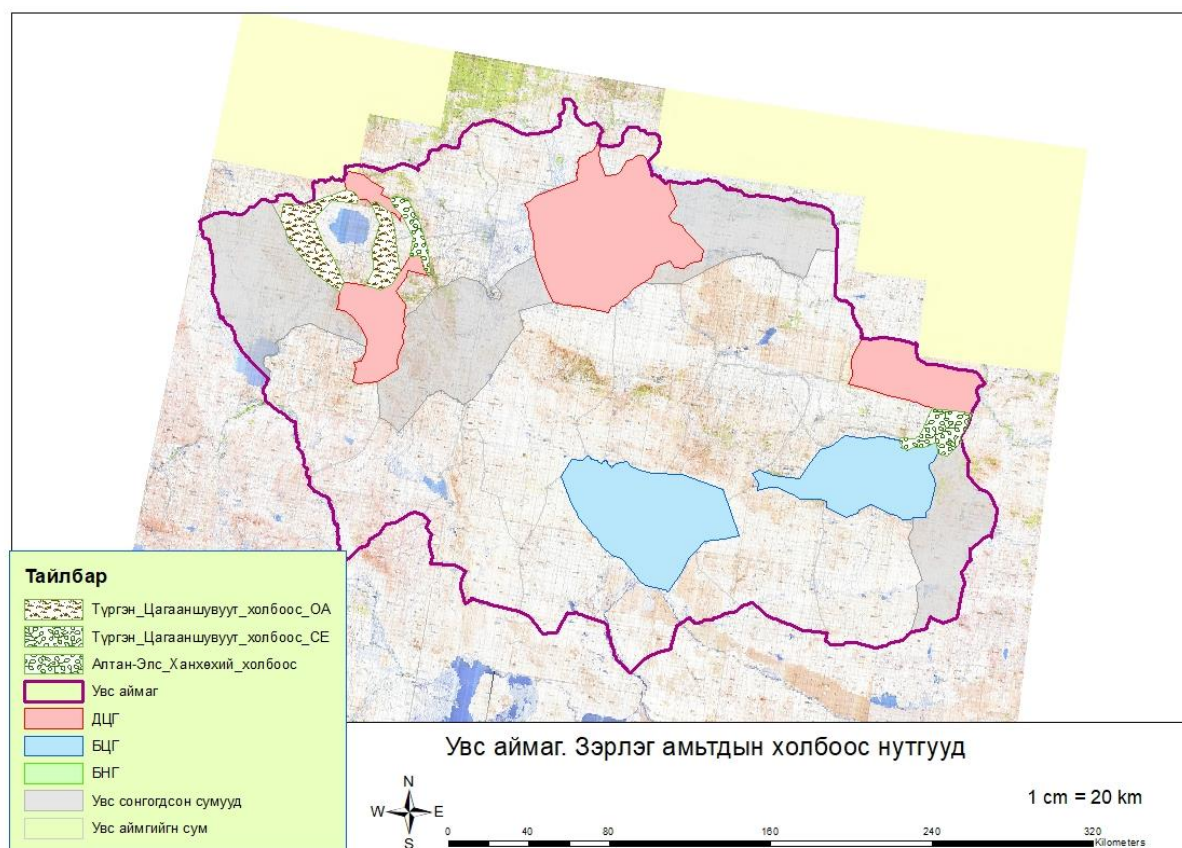
Зэрлэг амьтны экологийн коридор буюу холбоос нутгийн саналыг 3.3.11-д зургаар харууллаа.

3.3.10. Зэрлэг амьтдын экологийн холбоос нутаг

Зэрлэг амьтдын экологийн коридор буюу холбоос нутгийг амьтдын тархалт, шилжилт хөдөлгөөнийг үндэслэн судалгаанд хамрагдсан аймаг тус бүрийн хилээр газрын зурганд буулгалаа. Гэвч энэ нь санал төдий, цааш нарийвчлан судлах шаардлагатай.

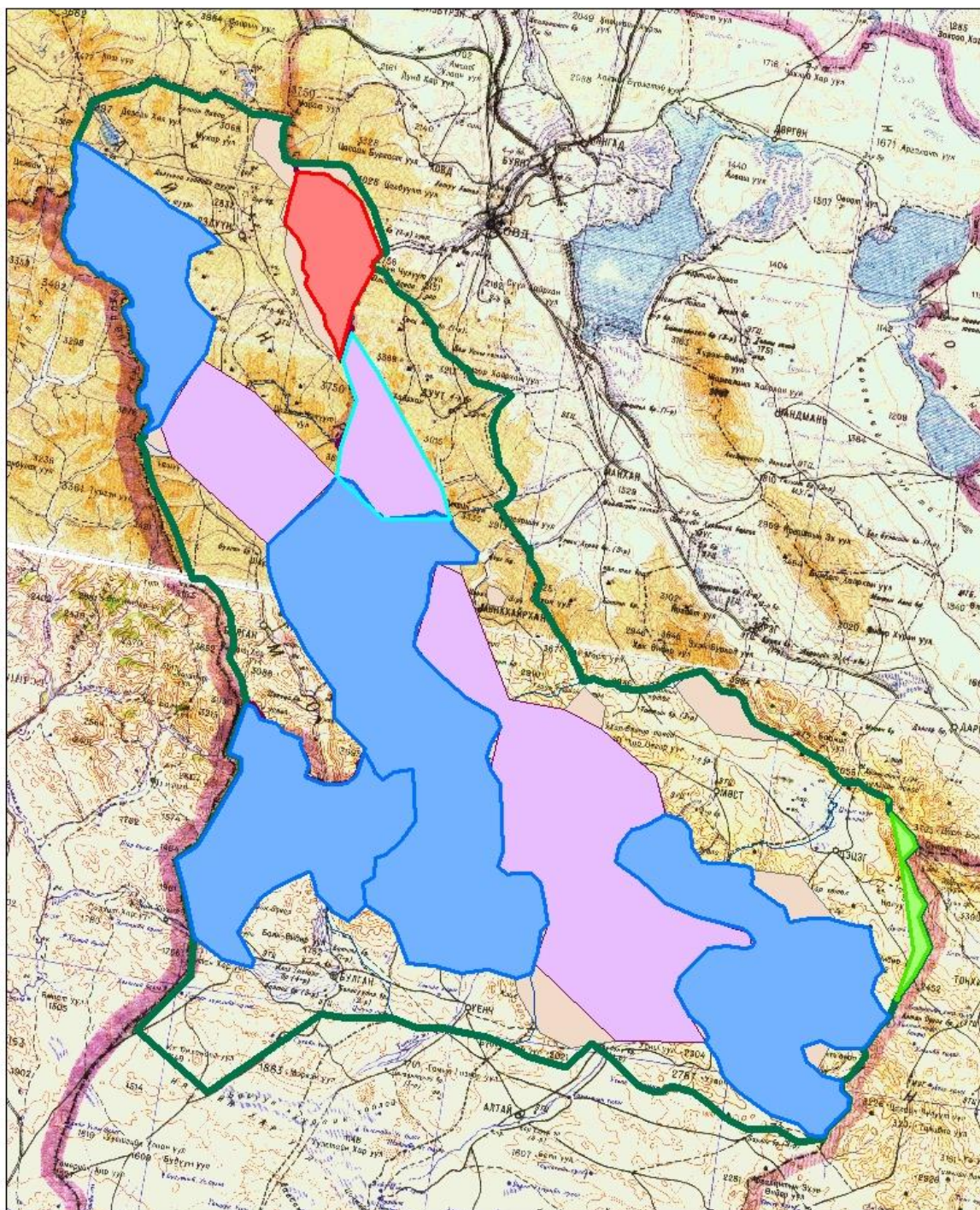

Зураг 67. Говийн коридор нутгийн хэмжээ 6602.89 км²

Зураг 68. Увс аймгийн ТХГ дахь холбоос нутаг

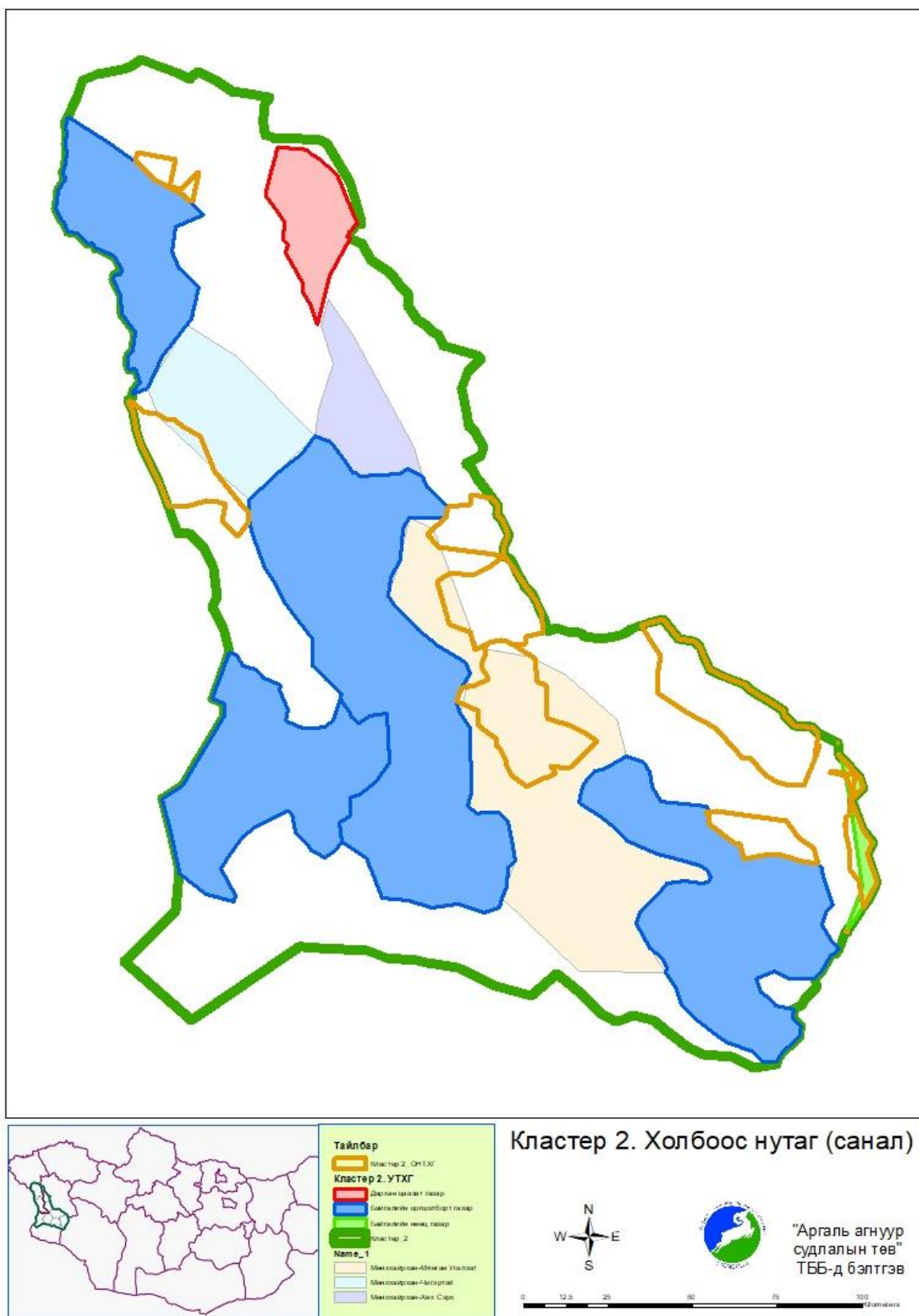
Тайлбар: Холбоос нутгийн хэмжээ 445.6 км², Түргэн цагаан шувуутын аргалийн холбоос нутаг 735.2 км², Түргэн цагаан шувуутын бугын холбоос нутаг 333.3 км², Хан хөхий Алтан элс бор гөрөөсний холбоос нутаг 446.8 км² хэмжээтэй байна.

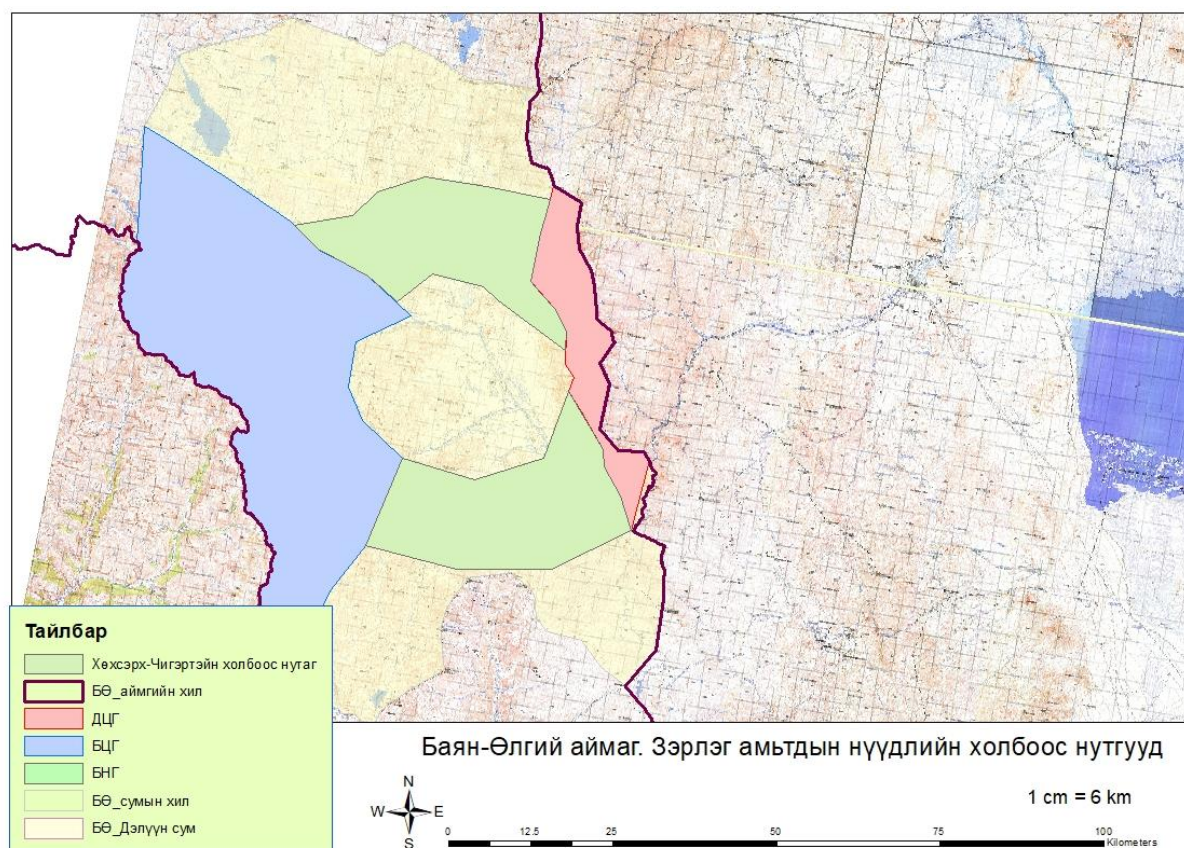
Холбоос нутгууд

Зураг 69. Мянган угалзатын нурууны ТХГ-ын холбоос нутаг

Зураг 70. Мянгын угалзатын БЦГ-ын зэрлэг амьтдын холбоос нутаг

Зураг 71. Баян-Өлгийн аймгийн ТХГ дахь холбоос нутаг

Тайлбар: Хөх сэр Чигэртэйн 2 холбоос нутаг 510.7 км, 580.6 км талбайг хамарна.

3.4. Бэлчээр ашиглагчдаас авсан анкетын судалгааны үр дүн

Хээрийн судалгааны явцад 4 аймгийн 10 сумын 54 багийн 532 малчидаас 20 асуултаар анкетын судалгааг авч боловсрууллаа.

6. Өвөлжөө, хаваржаа шинээр гаргах, эзэмших үү, тийм бол газрын нэр, эзэмшигчийн нэр, хаяг?

Нийт оролцогчдын 218 буюу 40.97 % нь шинээр өвөлжөө, хаваржаа гаргах хүсэлтэй, 272 буюу 51.12% нь үгүй шаардлага байхгүй гэж хариулсан. Шаардлага байхгүй оролцогчийн 58 буюу 21.32% өвөлжөө, хаваржаагаа эзэмшдэг гэж хариулсан. Залуу малчдад шинээр, өвөлжөө хаваржаа эзэмших боломж байдаггүй.

7. Худаг уст цэг шинээр гаргах төлөвлөгөө бий юу? газрын нэр, байршил, эзэмшигчийн нэр, хаяг?

Нийт оролцогчийн 226 буюу 42.48% тийм, 276 буюу 51.87% үгүй, 18 буюу 3.38% нь сэргээх шаардлагатай гэж хариулсан. Оролцогчидтой ярилцах явцад худаг гаргахаар тухайн өвөлжөө хаваржааны хүн дангаараа эзэмших, бэлчээр талхлагдлаа гээд булж дарах асуудал гардаг гэж байлаа.

8. Өвөл, хаврын улирлын бэлчээрийг гэрээгээр ашигладаг уу? тийм хүсэлтэй юу? Газрын нэр, байршил?

Нийт оролцогчийн 128 буюу 24.06% тийм, 384 буюу 72.18% үгүй, гэрээ зохицуулалттай ашиглах хүсэлтэй байгаагаа 14 буюу 2.63% илэрхийлсэн.

9. Хадлангийн талбай гэрээгээр ашигладаг уу? ашиглах хүсэлтэй юу? газрын нэр, байршил, хэмжээ?

Оролцогчийн 122 буюу 22.93% ашигладаг, 392 буюу 73.68% үгүй, 26 буюу 4.88% ашиглах хүсэлтэй байгаагаа илэрхийлсэн.

10. Бэлчээрийн талхлагдалд орж буй бэлчээр хаана байна вэ? тэмцэх арга хэмжээний санал? Байршил, талбай?

Оролцогчийн 150 буюу 28.19% нийт газар нутаг талхагдсан, 162 буюу 31.27% зарим газар талхагдсан, 206 буюу 39.76% байхгүй.

11. Малчдын бүлэг, баг, сум дундын отрын нөөц нутаг бий болгох газар бий юу? газрын нэр, байршил, талбай?

Оролцогчийн 136 буюу 25.56% тийм, 396 буюу 74.43% үгүй гэж хариулсан.

12. Хортон мэрэгчид ихэссэн нутаг бэлчээр, ямар аргаар тэмцэх талаар таны санал? газрын нэр, байршил?

Оролцогчдын 350 буюу 69.16% байхгүй, 156 буюу 30.83% устгал хийх хэрэгтэй гэж хариулсан.

13. Ашиглалтгүй байгаа бэлчээрийг хэрхэн ашиглаж болох талаар та ямар саналтай байна вэ? газрын нэр, байршил?

Оролцогчийн 468 буюу 86.84% санал байхгүй, 44 буюу 8.27% усгүй, 26 буюу 4.88% бартаатай учраас ашиглаж чаддаггүй гэж хариулсан.

14. Бэлчээр, хадлан эзэмшиж, ашиглах талаар гарч байгаа маргаан, зөрчил? маргалдагч талууд хэн байх бэ?

Оролцогчийн 378 буюу 73.25% зөрчил гардаггүй, 124 буюу 24.03% малчид хооронд, 14 буюу 2.71% өөр сумын малчидтай өвлжөө, хаваржааны газар, хадлантай холбоотой маргаан үүсдэг гэж хариулсан.

15. Цаг агаар хэвийн үед отор нүүдэл хийх шаардлага бий юу?

Оролцогчийн 172 буюу 32.33% тийм, 354 буюу 66.54% үгүй гэж хариулсан.

16. Та ган, зуд тохиолдсон үед нүүдэллэх отор нутаг, түүний хугацаа, малын тоо, төрөл зэргийг бичнэ үү?

Оролцогчийн 286 буюу 54.78% оторлох газаргүй, 236 буюу 45.21% өөр сумдад отор нүүдэл хийдэг.

17. Та ашиглаж байгаа бэлчээр, худаг уст цэг, хадланг сайжруулах (хашиж хамгаалах, үр цацах, чулуу түүх) арга хэмжээг бололцоогоороо санаачлан хэрэгжүүлэх сонирхолтой байдаг уу? газрын нэр, байршил?

Оролцогчийн 252 буюу 49.90% тийм, 244 буюу 46.38% үгүй, 30 буюу 5.7% мэдэхгүй гэж хариулсан.

18. Өвөлжөө, хаваржааны бэлчээрийг малаас чөлөөлөх талаарх таны санал?

Оролцогчийн 228 буюу 43.01% өөрсдөө хамгаалдаг, 302 буюу 56.98% хамгаалдаггүй гэж хариулсан.

19. Танд бэлчээрийг ашиглах, хамгаалах, нөхөн сэргээх, сайжруулах чиглэлээр ямар төрлийн сургалт, зөвлөгөө, сурталчилгаа хэрэгтэй байна вэ?

Оролцогчийн 336 буюу 64.86% тийм, 134 буюу 25.86% үгүй, 48 буюу 9.26% мэдэхгүй гэж хариулсан.

20. Таны бэлчээр, хадлангийн газар ашиглалт, хамгаалалт, зохион байгуулалттай холбоотой бусад санал, хүсэлтийн талаараа бичнэ үү!

Хүснэгт 29. Судалгаанд хамрагдсан малчдын ирүүлсэн санал

№	Санал	Хариултын тоо
1	Малын тоо анхаарах, тоог цөөлөх, чанаржуулах	45
2	Малыг төрөлжүүлэх	52.5
3	Худаг ус хэрэгтэй. Усан хамгамж сайжруулах	27.5
4	Адуу ихсэж байна тоог цөөлөх хэрэгтэй	15
5	Хадлангийн талбай хэрэгтэй	10
6	Бэлчээр сэлгэлт хийх	7.5
7	Судалгаа хийдэг буцаагаад үр дүнг хэлдэггүй	32.5
8	Цаг хугацааг баримтлах хугацаандаа нүүх хэрэгтэй байна	40
9	Мал малладаг хүнгүй болсон	22.5
10	Фермерийн аж ахуй эрхлэх	2.5
11	Тэжээлийн ургамал тариалах	12.5
12	Малын түүхий эдийн үнийг өсгөх борлуулахад анхаарах	17.5
13	Улирлын чанартай хугацааны нүүдэлтэй байх	7.5
14	УИХ болон орон нутгаас ямар нэг ажил зохион байгуулах	5
15	Бэлчээрийн талаар багц сургалтууд хийх шаардлагатай байна.	20
16	Залуу малчдыг дэмжих	22.5
17	Газрын тухай хууль мөрдүүлэх	7.5
18	Нэг өрхөд байх малын тоог тогтоож өгөх хэрэгтэй	12.5
19	Санал бичээгүй	72.5

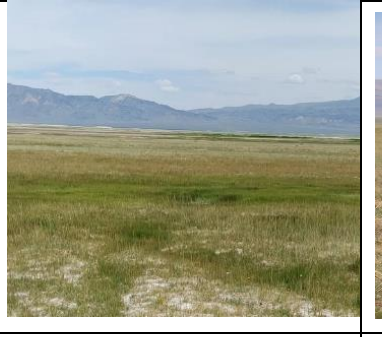
IV БҮЛЭГ. БЭЛЧЭЭРИЙН ӨНӨӨГИЙН ТӨЛӨВ БАЙДАЛ

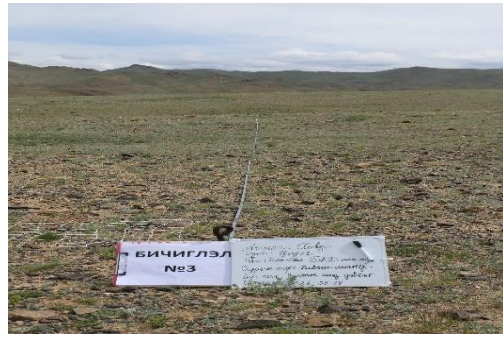
4.1. Бэлчээрийн хэв шинж

Судалгаанд хамрагдсан сумдын бэлчээрийн ургамалжлын бичиглэл

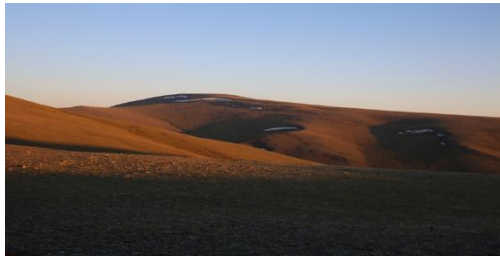
Судалгааны хугацаанд Увс нуур Тэсийн голын сав газарт 11, Ханхөхийн нурууны районд 8, Хархираа Түргэний районд 9, Цагаан шувуутын нутаг дэвсгэрт 6, Ачит нуурын районд 6, Алтан элсний районд 1, Чигэртэй голын байгалийн цогцолборт газрын орчинд 6, Мянган угалзатын нуруунд 16, Алаг хайрханы орчимд 6, Говийн Б хэсгийн районд 9, Хар –Ус нуурын байгалийн цогцолборт газар Дөргөн сумын нутагт 10, Буянт суманд 7 нийт 10 сумдын нутагт фотомониторингийн аргазүйн дагуу 95 цэгт 475 удаагийн бичиглэл хийсэн байна. Бичиглэлийг нэгтгэн үзүүлэв (Хүснэгт 30).

Хүснэгт 30. Бэлчээрийн ургамалжлын бичиглэл

БИЧИГЛЭЛ-1	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 93°14'5.81", N 46°36'16.78" Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян овоо баг Цэцэг нуурын хөвөө
Өндөр, рельеф	h-1701 м, гадаргын налуу 0.180° Нуурын дэнж
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 8%, хагд 5%, халцгай 88%
	Баглуур дэрст хужир мараат нуурын эрэг
	Ахар навчит баглуур – <i>Anabasis brevifolia</i> C.A.Mey Өвдөгт хиаг- <i>Agropyron geniculatum</i> (Trin) Гялгар дэрс- <i>Achnatherum splendens</i> (Trin)
Хөрс	Говийн хужирлаг бор
БИЧИГЛЭЛ-2	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 93°10'24.77", N 46°37'30.20" Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян овоо баг Цэцэг нуурын хөвөө
Өндөр, рельеф	h-1699 м, гадаргын налуу 0.830° Намгархаг нуурын татам
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 60%, халцгай 40% Баглуур хиагт намгархаг нуга

	Ахар навчит баглуур- <i>Anabasis brevifolia</i> C.A.Mey Өвдөгт хиаг- <i>Agropyron geniculatum</i> (Trin)	
Хөрс	Нугат намгийн хужирлаг глейт бор	
БИЧИГЛЭЛ-3		
Ландшафтын төрх		Ургамлын бичиглэл
		
Байршил	E 93°07'0.49 ^{II} , N 46°35'28.1 ^{II} Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян овоо баг Алдар толгой	
Өндөр, рельеф	h-1834 м, гадаргын налуу 1.935 ⁰ Уулс хоорондын хөндий	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 5%, халцгай 95%	
	Жижиг дэгнүүлт үетэнт цөлжүү хээр	
	Ахар навчит баглуур- <i>Anabasis brevifolia</i> C.A.Mey	
	Хэвтээ үрлэг цэцэг- <i>Hymanolobus procumbens</i> (L) Fourr	
	Бор бударгана- <i>Salsola passerine</i> Bge	
Хөрс	Ахар цэцэгт хялгана- <i>Stipa brevifolara</i> Griseb	
	Зөөлөн навчит үлд өвс- <i>Orostachys malacophylla</i> (Pall) Frish	
	Хуурайсаг шарилж- <i>Artemisial xerophytica</i> Krasch	
	Олон наст багдай- <i>Dontostemon parennis</i> C.A.Mey	
Хөрс	Хуурай хээрийн сайргархаг цайвар хүрэн	
БИЧИГЛЭЛ-4		
Ландшафтын төрх		Ургамлын бичиглэл
		
Байршил	E 93°03'54.21 ^{II} , N 46°32'3.37 ^{II} Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян овоо баг Хавчиг шанд	
	h-2130 м	
Өндөр, рельеф	Уулын ар хормой	
	Ногоон 8%, хад чулуу 50%, халцгай 42%	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Баглуур сэдэргэнэт хуурай хээр	
	Ахар навчит баглуур- <i>Anabasis brevifolia</i> C.A.Mey	
	Амманий сэдэргэнэ- <i>Convolvulaceae Ammanii</i> Desr	
	Сөөгөн боролз- <i>Dasiphora Fruticosa</i> (L)	
Хөрс	Уулын хээрийн чулуурхаг цайвар хүрэн	
БИЧИГЛЭЛ-5		
Ландшафтын төрх		Ургамлын бичиглэл

	
Байршил	E 93°01'38.54 ^{II} , N 46°30'43.79 ^{II} Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян овоо баг Хавчиг шанд уулын орой
Өндөр, рельеф	h-2598 м Уулын оройн ар хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 38, хагд 3, чулуу 24, халцгай 35 % Жижиг дэгнүүл үетэн – алаг өвст өндөр уулын хээр Цагаан авлис- <i>Smeloveskia alba</i> (Pall) Имт гичгэн- <i>Potentilla bifurca</i> (L) Эмийн багваахай- <i>Taraxacum officinale</i> (Wigg) Өргөст ортууз- <i>Oxytropis aciphylla</i> (Ldb) Дэрэн ажигана- <i>Stellaria pulvinata</i> (Grub) Үслэг хялгана- <i>Stipa capillata</i> (L) Утсан зурман сүүл- <i>Puccinellia filifolia</i> (Trin) Нарсаг бүрзэг- <i>Clausia aprica</i> Steph Хангайн шарилж- <i>Artemisia changaica</i> Krasch Үмхий буржгар- <i>Thalictrum foetidum</i> L Ганц үрт зээргэнэ- <i>Ephedra monasperma</i> C.A. Mey Таана хөмүүл- <i>Allium odorum</i> L Хонгио хошуу будаа- <i>Avena fatua</i> L Зөөлөн навчит үлд өвс- <i>Orostachys malacophylla</i> (Pall) Frish Хадны бөгтөргөнө- <i>Amblynotus rupestris</i> (Pall) Хадны хаг
Хөрс	Уулын хээрийн чулуурхаг хүрэн хөрс
БИЧИГЛЭЛ-6	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	E 93°09'44.22 ^{II} , N 46°20'20.7 ^{II} Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян овоо баг Ар булгийн ам
Өндөр, рельеф	h-2536 м Уулын ар хажуугийн голын татам
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 88%, хагд 2%, халцгай 10% Улалж үетэн – алаг өвст бүс дундын голын татмын нуга Дэлгэмэл холтсон цэцэг- <i>Ranunculus reptans</i> L Ширэг улалж- <i>Carex duriuscula</i> C.A.Mey Галуун гичгэнэ- <i>Potentilla anserine</i> L Хангайн шарилж- <i>Artemisia changaica</i> Krasch Одой далан товч- <i>Androsace chamaejasme</i> Host
Хөрс	Аллювийн глейт
БИЧИГЛЭЛ-7	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл

	
Байршил	E 93°05'0.58", N 46°19'50.59"
	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян овоо баг Урд ар булгийн эх
Өндөр, рельеф	h-3048 м
	Улалж – бушилзат уулын орой
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 77%, хагд 33%, халцгай 20%
	Өндөр уулын тагийн нуга
	Дэрэн ажигана- <i>Stellaria pulvinata</i> (Grub)
	Одой далан товч- <i>Androsace chamaejasme</i> Host
Хөрс	Марал навчит гичгэнэ- <i>Potentilla tanacetifolia</i> Willd
	Ширэг улалж- <i>Carex duriuscula</i> C.A.Mey
	Хялгасан бушилз- <i>Kobresia capilliformis</i> Ivanova
	Өндөр уулын бараан

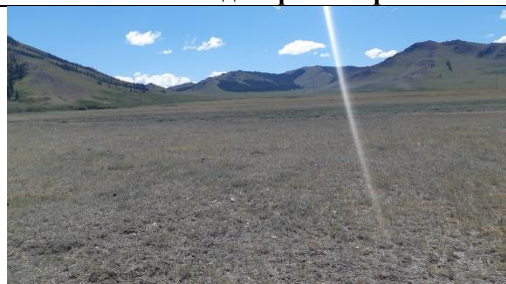
БИЧИГЛЭЛ-8	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	E 93°07'23.45", N 46°17'6.44"
	Ховд аймгийн Цэцэг сумын Баян овоо баг Өвөр бэлчрийн эх
Өндөр, рельеф	h-3058 м
	Уулын орой
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 35, хагд 30, чулуу 6, халцгай 29%
	Бушилз- улалжит өндөр уулын хүйтсэг нуга
	Биллярдын бушилз- <i>Kobresia Bellardii</i> (All)
	Нягт хувиаланги- <i>Pedicularis compacta</i> Steph
Хөрс	Цагаан уул- <i>Arctagrostis latifolia</i> (R.Br)
	Одой далан товч- <i>Androsace chamaejasme</i> Host
	Ширэг улалж-- <i>Carex duriuscula</i> C.A.Mey
	Өндөр уулын бараан
БИЧИГЛЭЛ-9	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл

 	
Байршил	E 93°02'52.97 ^{II} , N 46°10'3.38 ^{II} Ховд аймгийн Цэцэг сумын Баян Овоо баг Шар хөтөл
Өндөр, рельеф	h-2581 м Уулын ар хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 76, хагд 3, чулуу 3, халцгай 19 % Ботууль – алаг өвс – улалжит уулын хээр Одой далан товч-- <i>Androsace chamaejasme</i> Host Торгон гичгэнэ-- <i>Potentilla sericea</i> L Сүүн багваахай-- <i>Taraxacum officinale</i> (Wigg) Ацан ажигана-- <i>Stellaria dichotoma</i> L Шүдэн цагаан хунчир-- <i>Astragalus galactites</i> Pall Цагаан уул- <i>Arctagrostis latifolia</i> (R.Br) Ширэг улалж-- <i>Carex duriuscula</i> C.A.Mey Зурман сүүл-- <i>Puccinellia</i> Parl
Хөрс	Уулын хээрийн чулуурхаг цайвар хүрэн
БИЧИГЛЭЛ-10	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	E 93°04'47.15 ^{II} , N 46°07'4.77 ^{II} Ховд аймгийн Цэцэг сум Баян Овоо баг Тохойн хойд орлого
Өндөр, рельеф	h-2130 м Уулын өвөр хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 30, хагд 3, халцгай 65, чулуу 2% Ботууль – алаг өвст уулын хээр Ахар сорт арвай-- <i>Hordeum brevisubulatum</i> Trin Ишгүй гичгэнэ-- <i>Potentilla acaulis</i> L Тагийн хунчир-- <i>Astragalus alpinus</i> L Имт гичгэнэ-- <i>Potentilla bifurca</i> L
Хөрс	Уулын хээрийн чулуурхаг цайвар хүрэн
БИЧИГЛЭЛ-11	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
Байршил	E 93°12'8.98 ^{II} , N 45°56'23.74 ^{II} Ховд аймгийн Алтай сумын Барлаг баг, Шил булаг
Өндөр, рельеф	h-1958 м Уулсын хормой
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 25, чулуу 6%, халцгай 69 % Алаг өвс – тэсэгт цөлжүү хээр

	Өвдөгт хиаг- <i>Agropyron geniculatum</i> (Trin) Орог тэсэг-<i>Eurotia ceratoides</i> L Амманий сэдэргэнэ--<i>Convolvulaceae Ammanii</i> Desr Цагаан хунчир- <i>Astragalus galactites</i> Pall Саман ерхөг-<i>Eremopyrum pevtimatum</i> (C.Koch) Нарийн хунчир-<i>Astragalus tenuis</i> Turch
Хөрс	Чулуурхаг бор
БИЧИГЛЭЛ-12	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 93°54'5.05^{II}, N 45°35'32.43^{II} Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Биж баг
Өндөр, рельеф	h-1925 м Уулс хоорондын хөндий
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 8, хагд 1, чулуу 9, элсэн 82% Харгана – дэрст цөлжүү хээр Үслэг хялгана-<i>Stipa capillata</i> L агь шарилж-<i>Artemisia frigida</i> Willd амманий сэдэргэнэ- <i>Convolvulaceae Ammanii</i> Desr Ямаан харгана- Гялгар дэрс-<i>Achnatherum splendens</i> (Trin)
Хөрс	Цөлөрхөг хээрийн сайргархаг цайвар бор
БИЧИГЛЭЛ-13	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 94°04'14.96^{II}, N 45°37'18.34^{II} Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Биж баг Цахирын ам Алаг хайрхан уул
Өндөр, рельеф	h-2659 м Уулын өвөр хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 52%, хад чулуу 13%, халцгай 35% Жижиг дэгнүүл үетэнт өндөр уулын хээр Дэрэн ажигана- <i>Stellaria pulvinata</i> (Grub) Туулайн хунчир- <i>Astragalus baitagensis</i> Sancz Саман ерхөг-<i>Eremoperum distans</i> (C.Koch) Алтайн ботууль <i>Festuca altaica</i> Trin Агь шарилж- <i>Artemisia frigida</i> Willd Хадны бөгтөргөнө-<i>Amblynotus rupesteis</i> (Pall) Сарвуун сонгино-<i>Allium anisopodium</i> Ldb. Бунгийн шимэлдэг-<i>Dracocephalum bungeanum</i> Schischket Serg Ишгүй гичгэнэ- <i>Potentilla acaulis</i> L

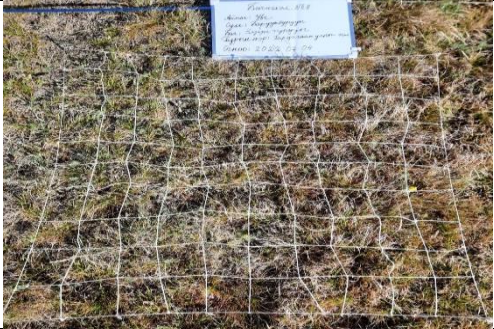
	Ганц үрт зээргэнэ - <i>Ephedra monosperma</i> G.G.Gmel.ex C.A.Mey
Хөрс	Уулын хээрийн чулуурхаг хүрэн
БИЧИГЛЭЛ-14	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 94°03'55.04 ^{II} , N 45°37'35.14 ^{II} Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Биж баг Цахирын ам Алаг хайрхан уул
Өндөр, рельеф	h-2557 м Уулын хормой
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 53, халцгай 40, хагд 3, чулуу 4% Ботууль – алаг өвст уулын хээр Агь шарилж- <i>Artemisia frigida</i> Willd Алтын ботууль- <i>Festuca altaica</i> Trin Саман ерхөг- <i>Eremoperum distans</i> (C.Koch) Бунгийн шимэлдэг- <i>Dracocephalum bungeanum</i> Schischket Serg Ишгүй гичгэнэ- <i>Potentilla acaulis</i> L Ганц үрт зээргэнэ- <i>Ephedra monosperma</i> G.G.Gmel.ex C.A.Mey Цагаан хунчир- <i>Astragalus galactites</i> Pall Хар толгойт улалж- <i>Carex melanocephala</i> Turcz Одой далан товч- <i>Androsace chamaejasme</i> Host Зөөлөн навчит үлд өвс- <i>Orostachys malacophylla</i> (Pall) Frish Дэрэн ажигана-- <i>Stellaria pulvinata</i> (Grub)
Хөрс	Уулын хээрийн чулуурхаг цайвар хүрэн
БИЧИГЛЭЛ-15	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 94°09'13.16 ^{II} , N 45°41'42.22 ^{II} Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Биж баг Алаг хайрхан уулын ар хажуу Дөрвөлж
Өндөр, рельеф	h-2707 м Уулын ар хажуугийн хормой
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 36, халцгай 53, чулуу 6, хагд 5% Жижиг дэгнүүлт үетэн- алаг өвс- агьт уулын хээр Агь шарилж- <i>Artemisia frigida</i> Willd Алтын ботууль- <i>Festuca altaica</i> Trin Сам ерхөг-- <i>Eremoperum distans</i> (C.Koch) Дэрэн ажигана- <i>Stellaria pulvinata</i> (Grub) Эмийн багваахай- <i>Taraxacum officinale</i> (Wigg)

	Цагаан хунчир- <i>Astragalus galactites</i> Pall
Хөрс	Уулын хээрийн цайвар хүрэн
БИЧИГЛЭЛ-16	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Биж баг Алаг хайрхан уул
Өндөр, рельеф	h-2130 м Уулын ар хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 55, халцгай 37, чулуу 3, хагд 5%
	Жижиг дэгнүүлт үетэн – алаг өвс – бушилзат өндөр уулын нуга Буурал далан товч- <i>Androsace incana</i> Lam Алтайн ботууль- <i>Festuca altaica</i> Trin Цагаан авлис- <i>Smelovskia alba</i> (Pall) Одой далан товч- <i>Androsace chamaejasme</i> Host Зуувгар тарна- <i>Polygonum ellipticum</i> Willd Богино шонтонт багваахай- <i>Taraxacum brevirostre</i> Hand Bazz
Хөрс	Өндөр уулын бараан
БИЧИГЛЭЛ-17	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 94°10'59.19", N 45°28'14.67" Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Ганханч баг Алаг хайрхан уулын өвөр бэл Улаан хурууны шил
Өндөр, рельеф	h-2525 м Уулын өвөр бэл
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 13, хагд 3, халцгай 22, чулуу 62 %
	Жижиг дэгнүүлт үетэн – алаг өвс- агьт өндөр уулын хээр Өтлүүн багдай- <i>Dontostemon senilis</i> Maxim Агь шарилж-- <i>Artemisia frigida</i> Willd Сайрын хялгана- <i>Stipa glareosa</i> P.Smirn Орог тэсэг- <i>Eurotia ceratoides</i> (L) Зуувгар хунчир- <i>Astragalus ellipsoideus</i> Ldb Богино шонтонт багваахай- <i>Taraxacum brevirostre</i> Hand Bazz
Хөрс	Уулын хээрийн чулуурхаг цайвар хүрэн
БИЧИГЛЭЛ-18	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл

	
Байршил	Е 94°15'38.21 ^{II} , N 49°05'47.06 ^{II} Увс аймгийн Цагаанхайрхан Морьт
Өндөр, рельеф	h-1469 м Уулс хоорондын хөндий, ИНХ
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 6, хагд 1, чулуу 93%
	Таана – Монгол өвст цөлжүү хээр
	Ахар навчит баглуур – <i>Anabasis brevifolia</i> C.A.Mey
	Согсооторхуу лавай - <i>Asterothamnus heteropappoideas</i> Novopokr
	Улаан харгана - <i>Caragana leucophloea</i> Pojark
	Дэлхээ тогторгоно - <i>Kovhia prostrata</i> (L)
	Дэлхээ лууль - <i>Chenopodium prostratum</i> Bge
	Сарвуун сонгино - <i>Allium anisopodium</i> Ldb
Хөрс	Цөлөрхөг хээрийн сайргархаг бор
БИЧИГЛЭЛ-19	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 95°21'58.12 ^{II} , N 49°01'52.49 ^{II} Увс аймгийн Зүүнхангай сум Далан булаг баг
Өндөр, рельеф	h-1522 м Уулс хоорондын хөндий
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 15%, халцгай 85 %
	Монгол өвс –таанат хуурай хээр
	Сайрын хялгана- <i>Stipa glareosa</i> P.Smirn
	Цав цагаан хунчир- <i>Astragalus galactites</i> Pall
	Согсооторхуу лавай- <i>Asterothamnus heteropappoideas</i> Novopokr
	Сарвуун сонгино-- <i>Allium anisopodium</i> Ldb
Хөрс	Хуурай хээрийн цайвар хүрэн хөрс
БИЧИГЛЭЛ-20	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 95°25'5.67 ^{II} , N 49°26'54.57 ^{II} Увс аймгийн Зүүнхангай сум Далан булаг баг
Өндөр, рельеф	h-1710 м Уулс хоорондын хөндий

Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 80%, хагд 5%, 15%
	Алаг өвс – сөөгөн ширэнгэт ойт хээр
	Ширэг улалж- <i>Carex duriuscula</i> C.A.Mey Шар цахилдаг- <i>Iris flavissima</i> Pall Агь шарилж - <i>Artemisia frigida</i> Willd Алаг башир - <i>Dianthus superbus</i> L Сөөгөн шимэрс- <i>Hedysarium fruticosum</i> Pall Сибирь хотой- <i>Leonurus sibiricus</i> L Хэрчлээст бивлэнцэр- <i>Schizonepeta multifida</i> L Газрын хаг
	Хөрс
	Уулын бараан
БИЧИГЛЭЛ-21	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 95°12'16.36 ^{II} , N 49°30'43.59 ^{II}
	Увс аймгийн Зүүнхангай сум Далан булаг баг Хожуулын ам
Өндөр, рельеф	h-1731 м
	Уулын ар хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 97%, хагд 3%
	Алаг өвс – үетэнт ойт хээр
	Ширэг улалж- <i>Carex duriuscula</i> C.A.Mey Сийрэг нохойн хошуу- <i>Rosa laxa</i> Retz Нугын мягмансанжаа- <i>Geranium pratense</i> L Сибирь шинэс- <i>Larix sibirica</i> Ldb Сөд өвс- <i>Sanguisorba alpine</i> Bge Юмдүүжин- <i>Dianthus superbus</i> L Дорнодын гүзээлзгэнэ- <i>Fragaria orientalis</i> Losinsk
	Хөрс
	Ойн ширэгт глейрхэг бараан
БИЧИГЛЭЛ-22	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 94°59'7.35 ^{II} , N 49°25'38.51 ^{II}
	Увс аймгийн Өндөрхангай сум Далан булаг баг Улаан чулуут уул
Өндөр, рельеф	h-1918 м
	Уулын оройн өвөр хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 56%, хагд 44%
	Алаг өвс – үетэнт ойт хээр
	Дорнодын гүзээлзгэнэ- <i>Fragaria orientalis</i> Losinsk сибирь нарс- <i>Pinus sibirica</i> Du Tour хуш- Мөлхөө хиаг- <i>Agropyron repens</i> (L).P.B Нугын мягмансанжаа- <i>Geranium pratense</i> L
	Хөрс
	Уулын бараан

	Ахар сорт арвай- <i>Hordeum brevisubulatum</i> (Trin)
Хөрс	Ойн ширэгт глейрхэг бараан
БИЧИГЛЭЛ-23	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 94°54'59.42 ^{II} , N 49°18'44.74 ^{II}
	Увс аймгийн Өндөрхангай сум Далан булаг баг Зүүн хөхий уул
Өндөр, рельеф	h-2139 м
	Уулын өвөр хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 90%, хагд 7%, халцгай 3%
	Алаг өвс – улалжит өндөр уулын нуга
	Имт гичгэнэ- <i>Potentilla bifurca</i> L
	Агь шарилж- <i>Artemisia frigida</i> Willd
	Марал навчит гичгэнэ- <i>Potentilla tanacetifolia</i> Willd
	Ширэг улалж- <i>Carex duriuscula</i> C.A.Mey
Хөрс	Алтайн биелэг- <i>Poa altaiva</i> Trin
	Хамар давааны шээрэнгэ- <i>Silene chamarensis</i> Trucz
	Богино шонтогт багваахай- <i>Taraxacum brevirostre</i> Hand Bazz
	Түмэн тана-
	Буурал гандбадраа- <i>Veronica incana</i> L
	Цагаан уул-- <i>Arctagrostis latifolia</i> (R.Br
Хөрс	Дайралдмал хунчир- <i>Astragalus inopinatus</i> Boriss
	Уулын бараан
БИЧИГЛЭЛ-24	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 94°58'25.02 ^{II} , N 49°32'36.14 ^{II}
	Увс аймгийн Өндөрхангай сум Могойн голын бэлчир
Өндөр, рельеф	h-1625 м
	Уулын ар хормой
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 97 %, хагд 3 %
	Алаг өвс – үетэнт ойт хээр
	Нугын мягмансанжаа- <i>Geranium pratense</i> L
	Мөлхөө хиаг- <i>Agrimonia repens</i> (L). P.B
	Сөөгөн боролзгоно- <i>Dasiphora fruticosa</i> (L)
	Ахар сорт арвай-- <i>Hordeum brevisubulatum</i> Trin
Хөрс	Ойн ширэгт глейрхэг бараан
БИЧИГЛЭЛ-25	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл

	
Байршил	E 94°02'12.62 ^{II} , N 49°36'59.97 ^{II} Увс аймгийн Баруунтуруун сумын Зүүнтуруун баг Хар цагаан гол
Өндөр, рельеф	h-1440 м Уулс хоорондын хөндий
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 87%, хагд 5%, халцгай 8% Алаг өвс – бушилзат татмын нуга Бушилз-Kobresia robusta Maxim Бамбалзуурыз өрөмтүүл-Galium uliginosum L Хар шарилж-Artemisia santolinifolia Trucz Согсооторхуу лавай- Asterothamnus heterorappoideas Novopokr Хөх тариархуу арвай-Hordeum bogdanii Wilensky Цуулбар багваахай-Taraxacum dissectum (Ldb)
Хөрс	Уулын бараан хөрс
БИЧИГЛЭЛ-26	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	E 95°02'16.99 ^{II} , N 49°47'16.5 ^{II} Увс аймгийн Баруунтуруун сумын Зүүнтуруун баг Хар цагаан гол
Өндөр, рельеф	h-1310 м, гадаргын налуу Уулс хоорондын хөндий
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 49%, хагд 12%, халцгай 39 Дэгнүүл үетэн – харганат цөлжүү хээр Агь Ямаан харгана Ботууль Согсооторхуу лавай Үлд өвс Ишгүй гичгэнэ Газрын хаг
Хөрс	Хуурай хээрийн цайвар хүрэн
БИЧИГЛЭЛ-27	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл

Байршил	E 94°58'27.38 ^{II} , N 49°48'12.45 ^{II}
	Увс аймгийн Баруунтуруун сумын Зүүнтуруун баг Алтан элс
Өндөр, рельеф	h-1317 м
	Бөөрөг элс
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 6%, хагд 11%, элс 82 %
	Дэгнүүлт үетэн – харганат жинхэнэ цөл
	Хар шаваг Шүдэн цагаан хунчир Ширэг улалж Ямаан харгана Агъ шарилж Таана Газрын хаг
	Хөрс Сийрэг элсэн хөрс
БИЧИГЛЭЛ-28	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
Байршил	E 93°48'22.00 ^{II} , N 50°21'56.64 ^{II}
	Увс аймгийн Тэс сумын Цагаантолгой баг Бор үзүүрийн хөдөө
Өндөр, рельеф	h-833 м
	Талархаг гадарга
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 7%, хагд 1, элс 92 %
	Дэгнүүлт үетэн – харганат хэт гандуу цөл
	Ширэг улалж Ганц үрт зээргэнэ Толгодын хамхуул Амманий сэдэргэнэ
	Хөрс Элсэн хөрс
БИЧИГЛЭЛ-29	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
Байршил	E 93°37'26.83 ^{II} , N 50°33'58.49 ^{II}
	Увс аймгийн Тэс сумын Нурагт баг Хаалгаадын ам Тэс мөрөн

Өндөр, рельеф	h-797 м
	Голын татам
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 97 %, халцгай 3%
	Алаг өвс – хиагт татмын нуга
	Тагийн тэмээн хавирга
	Шар царгас
	Голын хиаг
	Урал чихэр өвс
Хөрс	Шургаа хунчир
	Галуун гичгэнэ-Potentilla anserine L
	Ледебурийн бургас
	Таван дохиурт бургас
БИЧИГЛЭЛ-30	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	 Бичиглэл №13 Аймаг: Увс Сум: Тэс Баг: Эндэрт Тогруу нэр: Түнгийн зах Огноо: 2022.07.05
Байршил	Е 93°35'42.18 ^{II} , N 50°26'54.3 ^{II}
Өндөр, рельеф	Увс аймгийн Тэс сумын Эндэрт баг Түнгийн зах
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	h-800 м
	Талархаг гадарга
	Ногоон 11%, элсэн гадарга 89%
	Алаг өвс – хялганат хээржүү цөл
	Говийн хялгана
	Сортой лууль
Хөрс	Таана
	Өргөст ортууз
	Ганц үрт зээргэнэ
	Шургаа хунчир
Хөрс	Согсооторхуу лавай
	Говийн элсэрхэг цайвар бор

БИЧИГЛЭЛ-31	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	 Бичиглэл №14 Аймаг: Увс Сум: Тэс Баг: 3-р Тогруу нэр: Хар ус гол, Увс нуур Огноо: 2022.07.06
Байршил	Е 93°26'8.51 ^{II} , N 50°17'13.69 ^{II}
Өндөр, рельеф	Увс аймгийн Тэс сумын 3-р баг Хар ус гол, Увс нуур
Өндөр, рельеф	h-767 м

	Гол нуурын татам
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 88%, халцгай 12%
	Алаг өвс – ширэгт татмын нуга
	Намгийн холтсон цэцэг
	Ширэг уулалж
	Мөлхөө гичгэнэ
Хөрс	Голын хиаг
	Их таван салаа
	Цахилдаг
	Аллювийн элсэнцэр
БИЧИГЛЭЛ-32	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 93°25'17.23", N 50°16'11.69"
	Увс аймгийн Тэс сумын 3-р баг Увс нуур
Өндөр, рельеф	h-754 м
	Нуурын хөвөө татам
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ургамлын бүрхэцгүй
Хөрс	Намгийн хүлэрлэг
БИЧИГЛЭЛ-33	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 93°14'14.62", N 50°13'58.8"
	Увс аймгийн Тэс сумын 5-р баг Жаргалантын овооны зүүн ганууд
Өндөр, рельеф	h-781 м
	Талархаг гадарга
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 6%, хагд 2%, элс 92%
	Ортууз хялганат хэт гандуу цөл
	Ортууз
	Крыловын хялгана
	Өвдөгт хиаг
Хөрс	Сам ерхөг
	Шүдэн цагаан хунчир
	Элсэрхэг цайвар бор хөрс
БИЧИГЛЭЛ-34	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл

			
Байршил		E 92°23'56.29 ^{II} , N 50°06'16.09 ^{II}	
		Увс аймгийн Тариалан сумын Тарвагатай багийн нутаг Увс нуур	
Өндөр, рельеф		h-769 м	
		Нуурын хөвөө татам	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 22%, Хагд 3%, Шавар 75%	
		Зэгс хулст татмын нуга	
		Ипполитын зэгс	
		Хулс	
		Намгийн сургар	
		Нугын биелэг өвс	
Хөрс		Намгийн холтсон цэцэг	
		Шүдэн цагаан хунчир	
		Татмын хайрган хөрс	
БИЧИГЛЭЛ-35			
Ландшафтын төрх		Ургамлын бичиглэл	
			
Байршил		E 92°23'38.68 ^{II} , N 50°05'52.21 ^{II}	
		Увс аймгийн Тариалан сумын Тарвагатай баг	
Өндөр, рельеф		h-770 м	
		Уулс хоорондын хөндий	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 5, хагд 1, чулуу 10, элс хайрга 84	
		Ортууз хялганат цөл	
		Ортууз	
		Говийн хялгана	
Хөрс		Сайрын хайргархаг	
БИЧИГЛЭЛ-36			
Ландшафтын төрх		Ургамлын бичиглэл	
			
Байршил		E 90°23'16.15 ^{II} , N 49°39'27.27 ^{II}	
		Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Байшинт баг Ачит нуур	
Өндөр, рельеф		h-1469 м	
		Нуурын татам	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 100%	

	Алаг өвс үетэнт голын нуга
	Холтсон цэцэг Ширэг улалж Шургаа хунчир цахилдаг Нугын биелэг Хар толгойт улалж Дааган сүүл Иддэг азаргана Бунгийн харгана Шар харгана Ямаан харгана
Хөрс	Бараан
БИЧИГЛЭЛ-37	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 90°23'25.34 ^{II} , N 49°42'42.7 ^{II}
	Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Байшинт баг Хар адарганы хөдөө
Өндөр, рельеф	h-1488 м
	Талархаг гадарга
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 3, хагд 1, чулуу 85, элс хайрга 11
	Баглуур хялганат цөлжүү хээр
	Ахар навчит баглуур – <i>Anabasis brevifolia</i> C.A.Mey Хуурайсаг шарилж - Крыловын хялгана
Хөрс	Говийн чулуун хучаастай бор
БИЧИГЛЭЛ-38	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 90°27'12.99 ^{II} , N 49°44'19.11 ^{II}
	Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Хар алт баг Алтан гадас гол
Өндөр, рельеф	h-1492 м
	Голын татам
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 94 %, хагд, 6 %
	Улалж – биелэгт татмын нуга
	Мөлхөө гичгэнэ Ширэг улалж Хар толгойт улалж Үнэгэн сүүлхэй тарна Зурман сүүл Намгийн холтсон цэцэг Голын хиаг Хөх дэгд

	Их таван салаа Улаан толгойт биелэг
Хөрс	Аллювийн ширэгт хөрс
БИЧИГЛЭЛ-39	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 90°37'53.24 ^{II} , N 49°45'45.42 ^{II} Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Хар алт баг Хатуугийн нарийны хөдөө
Өндөр, рельеф	h-1607 м Талархаг гадарга
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 15, хагд 20, хайрга 25, элс 40 Харгана шавагт цөлжүү хээр Хар шаваг Ямаан харгана
Хөрс	Говийн элсэн хучаастай бор хөрс
БИЧИГЛЭЛ-40	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 91°07'20.09 ^{II} , N 49°48'38.38 ^{II} Увс аймаг Бөхмөрөн сум, Ямаатын гол
Өндөр, рельеф	h- 2668 м, гадаргын налуу Уулын орой
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 10%, хагд 90 % Улалж – бушилзат уулын нугат хээр Смирновын бушилз Зуувгар тарна Хар толгойт улалж Өвдөгт хиаг Алтайн биелэг
Хөрс	Уулын чулуурхаг бараан
БИЧИГЛЭЛ-41	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 91°07'35.50 ^{II} , N 49°48'33.84 ^{II} Увс аймаг Бөхмөрөн сум, Ямаатын гол
Өндөр, рельеф	h- 2479 м Уулын өвөр хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 8, хагд 7, халцгай 75, чулуу 10 Алаг өвс –үетэнт уулын хээр

	Сайрын хялгана алтайн сонгино зуувгар тарна үмхий буржгар имт гичгэнэ
Хөрс	Уулын хээрийн чулуурхаг хүрэн
БИЧИГЛЭЛ-42	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 91°07'18.01", N 49°48'5.63"
	Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Хар алт баг Ямаатын гол
Өндөр, рельеф	h-2257 м
	Голын дэнж
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 30%, хагд 70%
	Алаг өвс –үетэнт ойт хээр
	Дэвхэргийн цагаан Агь галуун гичгэнэ-Potentilla anserine L. хар толгойт улалж ширэг улалж биелэг хунчир багваахай хувиаланга
Хөрс	Уулын хээржүү бараан
БИЧИГЛЭЛ-43	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 91°06'59.45", N 49°47'28.31"
	Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Хар алт баг Түргэний салбар уул Ямаат уул
Өндөр, рельеф	h-2743 м
	Уулын орой ар хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 90%, хагд 10%
	Алаг өвс – үетэн- сөөгөн ширэнгэт өндөр уулын нуга
	Дайралдмад хунчир Бугын цагаан Ширэг улалж Бушилз Том цэцэгт тарна Ягаан хорс Хурган засаа Тагийн тэмээн хавирга Хамар давааны шээрэнгэ Төгрөг навчит хус Газрын хаг
Хөрс	Уулын бараан (хүлэрлэг)

БИЧИГЛЭЛ-44	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 91°06'56.00 ^{II} , N 49°47'54.72 ^{II}
	Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Хар алт баг Түргэний салбар уул Ямаат уул
Өндөр, рельеф	h-2345 м
	Уулын ар хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 80%, хагд 20%
	Алаг өвс –үетэнт ой
	Хөвд
	Нугын биелэг Сибирь шинэс Зуувгар тарна Сибирь удвал Чүйн сүүт өвс Жавхаалаг башир
Хөрс	Тайгын хөрс
БИЧИГЛЭЛ-45	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 91°07'6.69 ^{II} , N 49°48'1.78 ^{II}
	Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Хар алт баг Түргэний салбар уул Ямаат уул
Өндөр, рельеф	h-2292 м
	Уулын ар хормой
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 31%, хагд 69%
	Алаг өвс – биелэгт ойт хээр
	Алтайн биелэг
	Хиаг Имт гичгэнэ Сибирь шинэс
Хөрс	Уулын бараан
БИЧИГЛЭЛ-46	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 90°54'25.69 ^{II} , N 49°48'24.79 ^{II}

	Увс аймгийн Бөхмөрөн сум Хар алт баг Нарны хөдөө
Өндөр, рельеф	h-1978 м
	Талархаг гадарга
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 21%, хагд 79%
	Хялгана – зээргэнэ - харганат цөлөрхөг хээр
	Цөлийн тайр Говийн хялгана Сам ерхөг Дэрэвгэр хависгана Ганц үрт зээргэнэ Ямаан харгана
Хөрс	Хуурай хээрийн цайвар хүрэн
БИЧИГЛЭЛ-47	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 92°54'47.38 ^{II} , N 48°19'26.49 ^{II} Ховд аймгийн Дөргөн сум Аргалант баг Аргалант уулын хөдөө
Өндөр, рельеф	h-1164 м
	Талархаг гадарга
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 3, хагд 8, чулуу 75, халцгай 14 Баглуур – бударгнат хээржүү цөл
	Толгодын бударгана Ахар навчит баглуур Говийн хялгана
Хөрс	Сайрын хайргархаг хөрс
БИЧИГЛЭЛ-48	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 92°54'22.22 ^{II} , N 48°19'2.19 ^{II} Ховд аймгийн Дөргөн сум Аргалант баг Чоно харайхын гол
Өндөр, рельеф	h-1133 м
	Голын татам
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 90%, хагд 3%, халцгай 7%
	Ширэг улалжит татмын нуга
	Ширэг улалж Намгийн холтсон цэцэг
Хөрс	Аллювийн элсэнцэр
БИЧИГЛЭЛ-49	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл

			
Байршил		E 92°49'8.92 ^{II} , N 48°17'6.50 ^{II}	
		Ховд аймгийн Дөргөн сум Аргалант баг	
Өндөр, рельеф		h-1178 м	
		Аараг толгод	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 4, хагд 0.5, чулуу 15, элс хайрга 80	
		Баглуур- харганат хээржүү цөл	
		Ахар навчит баглуур Ямаан харгана	
Хөрс		Говийн сайргархаг бор	
БИЧИГЛЭЛ-50			
Ландшафтын төрх		Ургамлын бичиглэл	
			
Байршил		E 92°48'35.85 ^{II} , N 48°16'21.82 ^{II}	
		Ховд аймгийн Дөргөн сум Аргалант баг Хар ус нуур	
Өндөр, рельеф		h-1154 м	
		Нуурын зүүн эргийн татам	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 10%, хагд 10%, шавар 80%	
		Зэгс хулст намагт нуга	
		Ипполитын зэгс хулс	
Хөрс		Нуга намгийн хүлэрлэг хөрс	
БИЧИГЛЭЛ-51			
Ландшафтын төрх		Ургамлын бичиглэл	
			
Байршил		E 93°08'23.67 ^{II} , N 48°12'20.17 ^{II}	
		Ховд аймгийн Дөргөн сум Аргалант баг Чоно харайх голын цутгал Хар нуур	
Өндөр, рельеф		h-1130 м	
		Нуурын хойд татам	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 82 %, хагд 8%, халцгай 10 %	
		Дэрс – улалжит татмын нуга	
		Лууль	
		Ширэг улалж	
		Галуун гичгэнэ-Potentilla anserine L Марцын гэгц Намгийн холтсон цэцэг	

	Гялгар дэрс
Хөрс	Нугат намгийн хүлэрлэг бараан
БИЧИГЛЭЛ-52	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 93°09'17.94 ^{II} , N 48°15'25.74 ^{II}
	Ховд аймаг Дөргөн сум Аргалант баг Аргалантын уул
Өндөр, рельеф	h-1200 м
	Уулын өвөр хормойд
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 5%, халцгай 5%, хар чулуун 90 %
	Харгана тэсэгт цөлжүү хээр
	Ахар навчит баглуур
	Толгодын бударгана
	Ямаан харгана Орог тэсэг Сайрын хялгана Чаргай
Хөрс	Хуурай хээрийн сайргархаг цайвар хүрэн
БИЧИГЛЭЛ-53	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 92°31'39.30 ^{II} , N 48°16'14.76 ^{II}
	Ховд аймгийн Дөргөн сум Агваш багийн нутаг Агваш арал Их майхан
Өндөр, рельеф	h-1266 м
	Ухаа толгод
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 3%, хагд 1%, чулуу 159, элс 81%
	Хуурайсаг шарилж харганат цөлжүү хээр
	Хуурайсаг шарилж
	Говийн хялгана
	Аммоний сэдэргэнэ Ямаан харгана
Хөрс	Говийн элсэрхэг бор
БИЧИГЛЭЛ-54	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл

	
Байршил	Е 92°32'31.53", N 48°18'35.15" Ховд аймгийн Дөргөн сум Агваш багийн нутаг Агваш арал Хэвх Чоно харайх
Өндөр, рельеф	h-1152 м Нуурын хоолойн татам
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 85%, хагд 2%, халцгай 13%
	Ширэг улалжит татмын нуга
	Холтсон цэцэг
	Ширэг улалж
	Марцын гэгц
Хөрс	Мөлхөө гичгэнэ Аллювийн элсэнцэр
БИЧИГЛЭЛ-55	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 92°21'35.72", N 48°22'30.07" Ховд аймгийн Дөргөн сум Агваш багийн нутаг Хар ус нуур, Загийн тойруу
Өндөр, рельеф	h-1157 м Нуурын татам
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 94%, хагд 5%, халцгай 1%
	Ширэг улалжит татмын нуга
	Холтсон цэцэг
	ширэг улалж
	мөлхөө гичгэнэ
Хөрс	лууль, Татмын элсэнцэр
БИЧИГЛЭЛ-56	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 92°4'37.27", N 48°09'35.70" Ховд аймгийн Буянт сум Нарийн гол багийн нутаг Шаргууны хэв
Өндөр, рельеф	h-1160 м Нуурын хөвөө татам
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 90%, халцгай 10%

	Алаг өвс – улалжит татмын нуга
	Улаан толгойт улалж Их таван салаа Шар царгас Ишгүй гичгэнэ Таана
Хөрс	Нугат намгийн бараан
БИЧИГЛЭЛ-57	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 92°1'47.94 ^{II} , N 47°50'17.31 ^{II} Ховд аймгийн Буянт сум Цагаанбургас багийн нутаг Цагаан голын төмөрт
Өндөр, рельеф	h-1164 м Нуурын хөвөө татам
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 93%, хагд 3%, элс 4%
	Алаг өвс улалжит татмын нуга
	Намгийн холтсон цэцэг
	Ширэг улалж Марцын гэгц Сорвоо Шорной лууль Голын хиаг
Хөрс	Татмын ширэгт
БИЧИГЛЭЛ-58	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 91°54'52.96 ^{II} , N 47°49'39.49 ^{II} Ховд аймгийн Буянт сум Цагаанбургас баг
Өндөр, рельеф	h-1411 м Талархаг гадарга
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 8, хагд 2, чулуу 16, элс 74
	Баглуур харганат цөлжүү хээр
	Ахар навчит баглуур— <i>Anabasis brevifolia</i> C.A.Mey
	Амманий сэдэргэнэ Крыловын хялгана Согсооторхуу лавай Ямаан харгана
Хөрс	Говийн сайргархаг цайвар бор
БИЧИГЛЭЛ-59	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл

	
Байршил	E 91°38'48.12", N 47°49'18.00" Ховд аймгийн Буянт сум Наранхайрхан баг Хар цохио
Өндөр, рельеф	h-1821 м Уулын ар хажуугийн бэл хормой
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 22, хагд 2, чулуу 10, элс 66
	Харганат хуурай хээр
	Агь Хазаар өвс Ямаан харгана Крыловын хялгана Сам ерхөг Цөлийн тайр Амманий сэдэргэнэ Хөмүүл Ганц навчит салжир
Хөрс	Хуурай хээрийн цайвар хүрэн хөрс
БИЧИГЛЭЛ-60	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	E 91°33'49.46", N 47°57'12.87" Ховд аймгийн Буянт сум Цагаан эрэг баг Бугат үзүүр Буянт гол
Өндөр, рельеф	h-1440 м Голын татам
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 95%, халцгай 5%
	Ширэгт татмын нуга
	Хахуун холтсон цэцэг Ширэг улалж Иддэг азаргана Их таван салаа
Хөрс	Аллювийн ширэгт
БИЧИГЛЭЛ - 61	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	

Байршил	Е 91°54'22,99", N 48°06'30,87"
	Ховд аймгийн Буянт сум Цагаанбургас баг Зумъяагийн гол
Өндөр, рельеф	h-1192 м
	Голын татам
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Дэрст голын татмын нуга
Хөрс	Аллювийн глейт
БИЧИГЛЭЛ -62	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 91°52'47.89", N48°05'56.65"
	Ховд аймгийн Буянт сум Цагаанбургас багийн нутаг Зумъяагийн гол
Өндөр, рельеф	h-1201 м
	Голын дэнжид
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 40 %, халцгай 50 %, чулуу 10 %
	Дэрст татам
Хөрс	Гялгар дэрс
	Нугархаг говийн хужирлаг бор хөрс
БИЧИГЛЭЛ -63	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
Байршил	Е90°34'078", N47°50'116"
	Баян-Өлгий аймаг Дэлүүн сум Чигэртэй багийн нутаг Чигэртэй гол
Өндөр, рельеф	h-2273 м, гадаргын налуу
	Голын дэнжид
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 80%, хагд – 10%, халцгай – 10%
	Алаг өвс – улалжит голын татам
Хөрс	Ширэг улалж
	Гялгар дэрс
БИЧИГЛЭЛ - 64	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 90°22 '985", N 47°44 '137"
	Баян-Өлгий аймаг Дэлүүн сум Чигэртэй баг Чигэртэйн рашааны эхэд
Өндөр, рельеф	h-2736 м
	Уулын ар хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 87 %, халцгай 10 %, хагд 3%
	Өндөр уулын нугат хээр

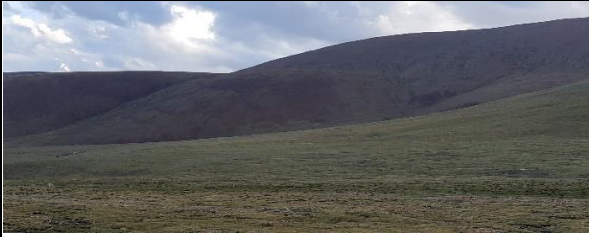
	Дэрэн ажигана - <i>Stellaria pulvinata</i> (Grub) Хүйтний ортууз Галуун гичгэнэ - <i>Potentilla anserine</i> L Ойн дурсгалж Тагийн буржгар Ширэг улалж Газрын хаг
Хөрс	Уулын бараан
БИЧИГЛЭЛ - 65	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 90°23'417", N 47°44'788" Баян-Өлгий аймаг Дэлүүн сум Чигэртэй баг Рашаантын голын Замт сайрын ам
Өндөр, рельеф	h-2528 м
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 50%, хад чулуу 40, халцгай 10 % Дэрт алаг өвст өндөр уулын хээр Ботууль Алтайн биелэг Ширэг улалж Дэрэн ажигана- <i>Stellaria pulvinata</i> (Grub) Газрын хаг
Хөрс	Өндөр уулын чулуурхаг бүдүүн ялзмагт
БИЧИГЛЭЛ - 66	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 91°33'49.46", N 47°57'2.87" Баян-Өлгий аймаг Дэлүүн сум Чигэртэй баг уулын өвөр хажуу
Өндөр, рельеф	h-1440 м Уулын өвөр хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 20, хагд 2, чулуу хайрга 66, халцгай 12% Алаг өвс – ботууль уулын хээр Хангайн шарилж Сам ерхөг Ботууль Алтайн биелэг Дэрэвгэр хависгана Сарвуун сонгино Өргөст ортууз Согсооторхуу лавай
Хөрс	Уулын хээрийн чулуурхаг хүрэн
БИЧИГЛЭЛ - 67	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл

		
Байршил		E 90°26'36.61", N 47°52'43.76" Баян-Өлгий аймаг Дэлүүн сум Чигэртэй баг Чигэртэй нуур, Чигэртэй гол
Өндөр, рельеф		h-2314 м Нуур голын татамд
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 100 % Алаг өвс – биелэгт татмын нуга Бор толгойт улалж Хар цэцэгт улалж Хахуун холтсон цэцэг Мөлхөө гичгэнэ Голын хиаг Нугын биелэг
Хөрс		Аллювийн хайрган
БИЧИГЛЭЛ -68		
Ландшафтын төрх		Ургамлын бичиглэл
		
Байршил		E 90°12'50.48", N 47°55'54.8" Баян-Өлгий аймаг Дэлүүн сум Ангирлаг баг Тугал нуур
Өндөр, рельеф		h-2700 м Уулс хоорондын хотгор
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 50, хагд 42, чулуу 4, халцгай 4 % Алаг өвс – бушилзат өндөр уулын нуга Газрын хаг Смирновын бушилз Хүйтний гичгэнэ Хөх дэгд Буурал далан товч Туулайн хунчир Бавгар хувиаланги
Хөрс		Өндөр уулын хээржүү бараан
БИЧИГЛЭЛ -69		
Ландшафтын төрх		Ургамлын бичиглэл

	
Байршил	E 91°16'17.96", N 50°15'27.76" Увс аймгийн Сагил сум Цагаан шувуут уул Ёлын ам
Өндөр, рельеф	h-2100 м Уулын ар хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 70%, хагд 20%, халцгай 10% Алаг өвс – биелэг – хөвдөт шинэсэн ой Хөвд Сибирь шинэс Хөх удвал Азийн жамъянмядаг Нугын биелэг Агь Хангайн шарилж
Хөрс	Тайгын хөрс
БИЧИГЛЭЛ – 70	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	E 91°16'16.71", N 50°15'32.24" Увс аймгийн Сагил сум Цагаан шувуут уул Ёлын ам
Өндөр, рельеф	h-2121 м Уулын өвөр хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 65, хагд 10, халцгай 21, чулуу 4% Алаг өвс – биелэгт уулын хээр Ишгүй гичгэнэ Торгон гичгэнэ Алтайн биелэг Өвдөгт хиаг Үмхий буржгар Агь Гоо юлт Сүүт өвс Өргөст ортууз Үлд өвс
Хөрс	Уулын хээрийн чулуурхаг хүрэн
БИЧИГЛЭЛ – 71	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл

		
Байршил	E 91 ⁰ 16 ^I 32.65 ^{II} , N 50 ⁰ 15 ^I 32.27 ^{II}	
	Увс аймгийн Сагил сум Цагаан шувуут уул Ёлын ам	
Өндөр, рельеф	h-2031 м	
	Уулын өвөр хажуу, хажуугийн доод хэсэг	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 52, хагд 10, халцгай 18, чулуу 20%	
	Алаг өвс – биелэгт уулын хээр	
	Ишгүй гичгэнэ	
	Алтайн биелэг	
	Өвдөгт хиаг	
Хөрс	Уулын хээрийн цайвар хүрэн	
	Умхий буржгар	
Агь		
БИЧИГЛЭЛ – 72		
Ландшафтын төрх		Ургамлын бичиглэл
Байршил	E 91 ⁰ 16 ^I 46.6 ^{II} , N 50 ⁰ 15 ^I 53.1 ^{II}	
	Увс аймгийн Сагил сум Цагаан шувуут уул Ёлын Ёлын амын зүүн талын салбар уул	
Өндөр, рельеф	h-2050 м, гадаргын налуу 11.074 ⁰	
	Уулын өвөр хажуу	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 68, хагд 8, халцгай 18, чулуу 6%	
	Алаг өвс – биелэгт уулын хээр	
	Ленийн ботууль	
	Ишгүй гичгэнэ	
	Алтайн түмэн тана	
	Бунгийн яргуй	
	Туулайн хунчир	
	Хадны бөгтөргөнө	
Хөрс	Одой далан товч	
	Сунагар биелэг	
Хувирамтгай шарилж		
Уулын бараан		
БИЧИГЛЭЛ – 73		
Ландшафтын төрх		Ургамлын бичиглэл
Байршил	E 91 ⁰ 16 ^I 58.6 ^{II} , N 50 ⁰ 15 ^I 14.3 ^{II}	
	Увс аймгийн Сагил сум Цагаан шувуут уул Ёлын амын баруун талын салбар уул	
Өндөр, рельеф	h-2050м, гадаргын налуу 16.445 ⁰	
	Уулын ар хормой	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 53%, хагд 47%	
	Алаг өвс биелэгт ойт хээр	
	Алтайн жамъянмядаг	
	Гагнамал шимэрс	
	Төллүүр тарна	
	Талын зохимон	
	Хөдөөний тооронцор	
	Хүйтний гичгэнэ	
Хөвд		

	Маралхай шарилж Нугын биелэг Агь
Хөрс	Ойн бараан
БИЧИГЛЭЛ – 74	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
Байршил	Е 91°15'44.2", N 50°13'46.3" Увс аймгийн Сагил сум Цагаан шувуут уул Жоожийн хар толгойн бэл
Өндөр, рельеф	h-1863 м гадаргын налуу 2.395° Уулын бэл хормой
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 40, хагд 30, халцгай 25, чулуу 10% Алаг өвс – улалжит уулын хээр Ишгүй гичгэнэ Торгон гичгэнэ Алтайн биелэг Өвдөгт хиаг Үмхий буржгар Агь Гоо юлт Сүүт өвс Өргөст ортууз Үлд өвс
Хөрс	Элсэнцэр хүрэн
БИЧИГЛЭЛ – 75	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 91°28'25.22", N 49°33'15.02" Увс аймгийн Тариалан сум, Мянган баг, Хархираа уул, Намирын голын эх
Өндөр, рельеф	h-3125м, гадаргын налуу 12.024° Уулын оройн ар хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 64%, хагд 10%, чулуу 16%, халцгай 10% Бушилзат уулын ар хажуу Бушилз Хурган чих Бугын идээ Газрын хаг Хадны хаг Ширэг улалж
Хөрс	Уулын чулуурхаг хүлрэнцэр
БИЧИГЛЭЛ – 76	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл

	
Байршил	Е 91°29'35.44 ^{II} , N 49°32'55.99 ^{II}
	Увс аймгийн Тариалан сум, Мянган баг, Хархираа уул
Өндөр, рельеф	h-2902 м
	Уулын ар хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 60, хагд 10, чулуу 14, халцгай 16%
	Хүйтсэг нуга
	Бушилз
	Дөрвөлсөн мүйгээ
	Агь Хунчир Хурган чих Ширэг улалж Хурган засаа
Хөрс	Уулын чулуурхаг бараан
БИЧИГЛЭЛ -77	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 91°34'45.98 ^{II} , N 49°32'33.31 ^{II}
	Увс аймгийн Тариалан сум, Мянган баг, Хархираа уул
Өндөр, рельеф	h-2678 м, гадаргын налуу 4.216°
	Уулын ар хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 25%, Хагд 40%, Халцгай 5%, Чулуу 30%
	Улалж бушилзат өндөр уулын нуга
	Улалж
	Бушилз Цагаан уул
Хөрс	Чулуурхаг бүдүүн ялзмагт
БИЧИГЛЭЛ - 79	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 94°13'23.93 ^{II} , N 50°32'35.72 ^{II}
	Увс аймгийн Тэс сум, Нуурын эхэн баг, Тэсийн голын хөвөө,
Өндөр, рельеф	h- 859 м
	Голын хөвөө татамд
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 30%, хагд 30%, халцгай 40%
	Зэгст голын татмын нуга
	Нугын биелэг

	Ипполитын зэгс
Хөрс	Аллювийн элсэнцэр
БИЧИГЛЭЛ – 80	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 94°17'34.60 ^{II} , N 50°31'54.43 ^{II} Увс аймгийн Тэс сум, Нуурын эхэн баг, Шар суурийн боомт, Тэсийн гол
Өндөр, рельеф	h- 886 м Голын татамд
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 60, хагд 10, халцгай 30 % Биелэг хиагт татмын нуга Нугын биелэг Сам ерхөг Крыловын хялгана Өвдөгт хиаг Хазаар өвс Агь шарилж Өргөст ортууз
Хөрс	Голын татмын аллювийн
БИЧИГЛЭЛ – 81	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 94°16'38.31 ^{II} , N 50°31'43.52 ^{II} Увс аймгийн Тэс сум, Нуурын эхэн баг
Өндөр, рельеф	h- 890 м Уулс хоорондын хөндий ИНХ
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 7%, Хагд2%, Элс 91% Хялганат цөлжүү хээр Говийн хялгана
Хөрс	Сайргархаг бор
БИЧИГЛЭЛ – 82	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 93°10'17.72 ^{II} , N 48°18'16.72 ^{II} Ховд аймгийн Дөргөн сум Аргалант баг, Аргалантын нуруу
Өндөр, рельеф	h- 1310 м Уулын энгэр хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 12 %, чулуу 88 % Баглуур бударганат цөлжүү хээр

	Ямаан харгана Орог тэсэг Сайрын хялгана Ахар навчит баглуур Чаргай Толгодын бударгана
Хөрс	Хуурай хээрийн чулуурхаг цайвар хүрэн
БИЧИГЛЭЛ – 83	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	E 93°16'55.34 ^{II} , N 46°14'23.66 ^{II} Ховд аймгийн Цэцэг сум Баянгол баг Ар булаг уул
Өндөр, рельеф	h- 2806 м, гадаргын налуу 11.503° Уулын ар хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 48, хагд 16, чулуу 8, халцгай 40 % Алаг өвс – улалж – бушилзат уулын нугат хээр
	Исгэлэн хурган чих Цагаан уул Ширэг улалж Бушилз Төллүүр тарна Үлдэн могой идээ Имт гичгэнэ Холтсон цэцэг Түмэн тана
Хөрс	Өндөр уулын бараан
БИЧИГЛЭЛ - 84	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	E 93°17'11.02 ^{II} , N 46°14'47.05 ^{II} Ховд аймгийн Цэцэг сум Баянгол баг Буга боодгийн хойд энгэр
Өндөр, рельеф	h- 2806 м гадаргын налуу 18.013° Уулын энгэр хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 36, хагд 4, чулуу 44, халцгай 16% Алаг өвс – үетэнт уулын хээр
	Цагаалин навчит банздоо Сам ерхөг Өвдөгт хиаг Ортууз Царван шарилж
Хөрс	Өндөр уулын хээрийн бага ялзмагт
БИЧИГЛЭЛ – 85	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл

		
Байршил	Е 93°16'55.34", N 46°14'23.66"	
	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баянгол баг Ар булаг уулын ар хажуу	
Өндөр, рельеф	h- 2610 м, гадаргын налуу	
	Ар хажуугийн доод хэсэг	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 58, хагд 14, чулуу 3, халцгай 25 %	
	Уулын нугат хээр	
	Цагаан уул	
	Ширэг улалж	
	Бушилз	
	Төллүүр тарна	
	Үлдэн могой идээ	
	Имт гичгэнэ	
Хөрс	Холтсон цэцэг	
	Түмэн тана	
Өндөр уулын хээржүү бараан		
БИЧИГЛЭЛ - 86		
Ландшафтын төрх		Ургамлын бичиглэл
		
Байршил	Е 93°30'12.86", N 46°12'32.96"	
	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баянгол баг Хулман нуур	
Өндөр, рельеф	h- 2238 м	
	Нуурын хөвөө татам	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 85 %, халцгай 15%	
	Алаг өвс – улалжит татмын нуга	
	Ширэг улалж	
	Нугын биелэг	
	Мөлхөө гичгэнэ	
	Холтсон цэцэг	
	Дайралдмал хунчир	
	Марцын гэгц	
Хөрс	Голын хиаг	
	Татмын ширэгт	
БИЧИГЛЭЛ - 87		
Ландшафтын төрх		Ургамлын бичиглэл
		
Байршил	Е 93°27'24.27", N 46°13'1.32"	

	Ховд аймгийн Цэцэг сум Баянгол баг Хулман нуурын хойд хөдөө
Өндөр, рельеф	h- 2238 м, гадаргын налуу 0.633 ⁰
	Улс хоорондын хөндий
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 30%, хайрга 47%, чулуу 23 %
	Ерхөг хялганат хуурай хээр
	Сам ерхөг Крыловын хялгана Дэрэвгэр хависгана Согсооторхуу лавай
Хөрс	Хуурай хээрийн сайргархаг цайвар хүрэн
БИЧИГЛЭЛ - 88	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 92°29'55.75 ^{II} , N 45°36'57.54 ^{II}
	Ховд аймгийн Алтай сум Алтангадас баг Алтайн өвөр говь Аргалант уул
Өндөр, рельеф	h- 1258 м, гадаргын налуу 2.261 ⁰
	Уулын өвөр бэлд
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 10 %, элс хайрга 77%
	Шарилж –хялганат цөлжүү хээр
	Говийн хялгана Хуурайсаг шарилж
Хөрс	Сайргархаг бор саарал
БИЧИГЛЭЛ - 89	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 92°30'47.44 ^{II} , N 45°29'3.47 ^{II}
	Ховд аймгийн Алтай сум Алтангадас баг Тахь ус
Өндөр, рельеф	h- 1223 м, гадаргын налуу 0.370 ⁰
	Талархаг гадарга
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 25 %, хагд 12 %, чулуу 63%
	Заг бударганат цөл
	Давссаг заг Толгодын бударгана
Хөрс	Цөлийн чулуун хучаастай борсаарал (Борзон)
БИЧИГЛЭЛ - 90	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл

			
Байршил		E 92 ⁰ 30'23.43 ^{II} , N 45 ⁰ 28'47.55 ^{II} Ховд аймгийн Алтай сум Алтангадас баг Тахь ус	
Өндөр, рельеф		h- 1224 м, гадаргын налуу 0.507 ⁰ Говийн баянбүрд	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 90%, халцгай 10%	
		Алаг өвс – зэгст давсархаг нуга	
		Богино шонтонт багваахай	
		Ширэг улалж	
		Марцын гэгц	
		Голын хиаг	
		Ипполитын зэгс	
Хөрс		Нуга-намгийн хужирлаг	
БИЧИГЛЭЛ – 91			
Ландшафтын төрх		Ургамлын бичиглэл	
			
Байршил		E 92 ⁰ 23'54.34 ^{II} , N 45 ⁰ 9'55.40 ^{II} Ховд аймгийн Алтай сум Алтангадас баг Нүхний нуруу	
Өндөр, рельеф		h- 1741 м, гадаргын налуу 0.501 ⁰ Говийн уулс хоорондын хөндий	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 23, халцгай 10, хайрга чулуу 67%	
		Баглуур бударганат хээржүү цөл	
		Толгодын бударгана	
		Ахар навчит баглуур	
		Говийн хялгана	
Хөрс		Чулуун хучаастай цайвар бор	
БИЧИГЛЭЛ - 92			
Ландшафтын төрх		Ургамлын бичиглэл	
			
Байршил		E 92 ⁰ 52'37.44 ^{II} , N 45 ⁰ 8'37.91 ^{II} Ховд аймгийн Алтай сум Алтангадас баг Хөх өндөр уулын салбар. Улаан хад	
Өндөр, рельеф		h- 1755 м, гадаргын налуу 4.831 ⁰ Уулын ар хажуу	
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт		Ногоон 13%, чулуу 84%, халцгай 3%	

	Заг бударганат хээржүү цөл Давссаг заг Говийн хялгана Шаргал шарилж Ахар навчит баглуур Толгодын бударгана Морин зээргэнэ
Хөрс	Говийн чулуурхаг бор саарал
БИЧИГЛЭЛ – 93	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 94°09'39.26", N 45°22'36.43" Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Гаханч баг Хөвчийн нуруу
Өндөр, рельеф	h- 2280 м, гадаргын налуу 1.292° Нурууны ар хажуу
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 24, хагд 3, халцгай 59, чулуу 14%
	Алаг өвс – үетэн – агьт цөлжүү хээр
	Алтайн биелэг Агь шарилж Ямаан арц Согсооторхуу лавай Морин зээргэнэ Крыловын хялгана Бунгийн харгана
Хөрс	Цөлөрхөг хээрийн нугархаг бор хөрс

БИЧИГЛЭЛ – 94	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	Е 94°19'43.73", N 45°23'17.11" Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Гаханч баг Хөвчийн нурууны алаг нуур луу явах хөдөө, Хулсны адаг
Өндөр, рельеф	h- 1752 м, гадаргын налуу 1.473° Уулс хоорондын хөндий
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 5%, халцгай 5%, чулуу 90%
	Баглуур бударганат хээржүү цөл
	Говийн хялгана Ахар навчит баглуур

Хөрс	Хээржүү цөлийн сайргархаг цайвар бор
БИЧИГЛЭЛ – 95	
Ландшафтын төрх	Ургамлын бичиглэл
	
Байршил	E 94°28'22.48", N 45°10'9.08" Говь-Алтай аймгийн Бугат сум Гаханч баг Алаг нуур
Өндөр, рельеф	h- 1037 м, гадаргын налуу 1.259° Нуурын хойд татам
Ургамлын бүрхэц, бүлгэмдэл, ургамалжилт	Ногоон 60% шавар хужиртай гадарга 40%
	Алаг өвс- зэгст давсархаг татам
	Ипполитын зэгс
	Шүдэн цагаан хунчир Хөх тариархуу суль Голын хиаг Арц навчит сухай
Хөрс	Хужир мараат

Судалгааны замналын явцад 34 овгийн 87 төрлийн 120 зүйл ургамал бичиглэж ховордлын зэрэг болон ареалын анализ хийв. Ховордлын зэргийн анализ хийхэд ховор ургамал 10 зүйл (*Glycyrrhiza uralensis* Fisch, *Oxytropis aciphylla* Ldb, *Allium Altaicum*. Pall, *Allium odorum* L, *Allium anisopodium* Ldb, *Stellaria pulvinata* Grub, *Sedum aizoon* L, *Nymphaea tetragona* Georgi, *Iris flavissima* Pall, *Pedicularis dasystachys* Schrenk), нэн ховор 4 зүйл (*Gueldenstaedtia monophylla* Fisch, *Iljinia Regelii* Korov, *Rosa laxa* Retz, *Nuphar pumilum* DC), улаан номонд орсон 4 зүйл (*Allium Altaicum*. Pall, *Iljinia Regelii* Korov, *Nymphaea tetragona* Georgi, *Nuphar pumilum* DC), реликт 2 зүйл (*Allium Altaicum*. Pall, *Nymphaea tetragona* Georgi), субэндемик 2 зүйл (*Allium Altaicum*. Pall, *Allium mongolicum* Rgl), Endengared 2 зүйл (*Nymphaea tetragona* Georgi, *Nuphar pumilum* DC), Vulnareble 3 зүйл (*Stellaria pulvinata* Grub, *Allium Altaicum*. Pall, *Iljinia Regelii* Korov, *Nymphaea tetragona* Georgi), Эмийн ач холбогдол бүхий 26 зүйл ургамал бичиж тэмдэглэсэн (Хүснэгт 31).

Хүснэгт 31. Бэлчээрийн судалгааны явцад бичиглэсэн ургамлын зүйлийн жагсаалт

№	Овог	№	Төрөл	№	Зүйлийн нэр		Ховордлын зэрэг				Ареал			Замна	
					Монгол	Латин	Rare R	Very rare VR	Red book RB	Relict RL	Suben demic	Endengared EN	Vulnareble VU		
1	Poaceae Barnhart	1	Хиаг	1	Өвдөгт хиаг	Agropyron geniculatum C.Koch									
				2	Голын хиаг	Agropyron repens P.B								1	
		2	Хялгана	3	Крыловын хялгана	Stipa Krylovii Roshev									
				4	Сайрын хялгана	Stipa glareosa P.Smirn									
				5	Говийн хялгана	Stipa gobica Roshev									
		3	Будаа	6	Хоног будаа	Setaria viridis P.B									
		4	Арвай	7	Ахар сорт арвай	Hordeum brevisubulatum Link									
		5	Ерхөг	8	Саман ерхөг	Agropyron cristatum P.B								1	
		6	Суль	9	Үсхий суль	Psammochloa villosa Bor									
		7	Биелэг	10	Нугын биелэг	Poa prantensis L									
				11	Алтайн биелэг	Poa altaica Trin									
		8	Нишингэ	12	Эгэл нишингэ	Phragmites communis Trin									

		9	Зурман сүүл	13	Зурман сүүл	Puccinellia							
		10	Дааган сүүл	14	Том цэцэгт дааган сүүл	Koeleria macrantha Schult							
		11	Үнэгэн сүүл	15	Нишингэдүү үнэгэн сүүл	Alopecurus arundinaceus Poir							
		12	Сорвоо	16	Улбалзуур сорвоо	Calamagrostis purpurea Trin							
		13	Хазаар өвс	17	Дэрвээн хазаар өвс	Cleistogenes squarrosa Keng							
		14	Дэрс	18	Гялгар дэрс	Achnatherum splendens (Trin.) Nevski							
2	Fabaceae Lindl	15	Хунчир	19	Шүдэн цагаан хунчир	Astragalus galactites Pall							
				20	Тагийн хунчир	Astragalus alpinus L							
				21	Ямаан харгана	Caragana pygmaea DC							
				22	Туулайн хунчир	Astragalus laguroides Pall							
				23	Дайралдмал хунчир	Astragalus inopinatus Boriss							
				24	Хүйтний хунчир	Astragalus frigidus Bge							
				25	Шургаа хунчир	Astragalus hypogaeus Ldb							
		16	Чихэр өвс	26	Урал чихэр өвс	Glycyrrhiza uralensis Fisch	1						1
		17	Ортууз	27	Өргөст ортууз	Oxytropis aciphylla Ldb	1						
				28	Тагийн ортууз	Oxytropis alpina Bge							
		18	Салжир	29	Ганц навчит салжир	Gueldenstaedtia monophylla Fisch		1				1`	
3	Rosaceae Juss	20	Гичгэнэ	31	Имт гичгэнэ	Potentilla bifurca							1
				32	Торгон гичгэнэ	Potentilla sericea L							
				33	Ишгүй гичгэнэ	Potentilla acaulis L							
				34	Галуун гичгэнэ	Potentilla anserina L							

				35	Марал навчит гичгэнэ	Potentilla tanacetifolia Willd								
		21	Нохойн хошуу	36	Сийрэг нохойн хошуу	Rosa laxa Retz		1						1
		22	Сөд өвс	37	Сөд өвс	Sanguisorba officinalis L								1
		23	Гүзээлзгэнэ	38	Дорнодын гүзээлзгэнэ	Fragaria orientalis Losinsk								1
4	Amaranthaceae Juss	24	Баглуур	39	Ахар навчит баглуур	Anabasis brevifolia C.A.Mey								1
		25	Тэсэг	41	Орог тэсэг	Eurotia ceratoides C.A.Mey								
		26	Тогторгоно	42	Дэлхээ тогторгоно	Kochia prostrata Schrad								
		27	Лууль	43	Дэлхээ лууль	Chenopodium prostratum Bge								
				44	Сортой лууль	Chenopodium aristatum L								
		28	Баглуур	45	Марцны баглуур	Anabasis salsa Benth								
		29	Заг	46	Давссаг заг	Haloxylon ammondendron Bge								
		30	Бударгана	47	Толгодын бударгана	Salsola collina Pall								
				48	Регелийн будараа	Iljinia Regelii Korov		1	1				1	
				49	Навчирхаг бадаргана	Kalidium foliatum Moq								
5	Asterveae Bercht	31	Боролз	50	Сөөгөн боролз	Ajania fruticulosa Poljak								
		32	Багваахай	51	Богино шонтонт багваахай	Taraxacum brevirostre Hand Mazz								1
		33	Лавай	52	Согсооторхуу лавай	Asterothamnus heteropappoides Novopokr								
		34	Азаргана	53	Иддэг азаргана	Cirsium esculentum L								
		35	Хависгана	54	Дэрэвгэр хависгана	Scorzonera divaricata Turcz								

		36	Шарилж	55	Хуурайсаг шарилж	Artemisia xerophytica Krasch								
				56	Агъ	Artemisia frigida								
		37	Банздоо	57	Цагаалин навчит банздоо	Saussurea leucophylla Schrenk								
6	Ranunculaceae Juss	38	Буржигар	58	Үмхий буржгар	Thalictrum foetidum L								1
		39	Холтсон цэцэг	59	Намгийн холтсон цэцэг	Ranunculus pseudohirculus Schrenk								
		40	Хорс	60	Алтайн хорс	Aconitum altaicum Steinb								
		41	Удвал	61	Сибирь удвал	Aquilegia sibirica Lam								
		42	Гэц	62	Марцын гэц	Halerpestes salsuginosa Greene								
		43	Жамъянмядаг	63	Азийн жамъянмядаг	Trollius asiaticus L								
7	Amaryllidaceae	44	Сонгино	64	Монгол сонгино	Allium mongolicum Rgl					1			1
				65	Алтайн сонгино	Allium Altaicum. Pall	1		1	1	1		1	1
				66	Анхил сонгино	Allium odorum L	1							1
				67	Сарвуун сонгино	Allium anisopodium Ldb	1							
				68	Таана	Allium polyrhizum Turcz								
8	Caryophyllaceae Juss	45	Башир	69	Алаг башир	Dianthus versicolor Fisch								1
				70	Юмдүүжин	Dianthus superbus L								1
		46	Шээрэнгэ	71	Хамар давааны шээрэнгэ	Silene chamarensis Turcz								
		47	Ажигана	72	Дэрэн ажигана	Stellaria pulvinata Grub	1						1	
		48	Таар	73	Зараа таар	Nanophyton erinaceum Bge								
9	Cyperaceae Juss	49	Улалж	74	Ширэг улалж	Carex duriuscula C.A.Mey								
				75	Хар толгойт улалж	Carex melanocephala Turcz								

				76	Хар цэцэгт улалж	Carex meanantha C.A.Mey								
		50	Бушилз	77	Смирновын бушилз	Kobresia Smirnovii Ivanova								
				78	Биллярдын бушилз	Kobresia Bellardii Degl								
		51	Зэгс	79	Ипполитын зэгс	Scirpus Hippolytii V.Krecz								
10	Polygonaceae Vent	52	Хурган чих	80	Бага хурган чих	Rumex acetosella L								1
				81	Исгэлэн хурган чих	Rumex acetosa L								
		53	Тарна	82	Зуувгар тарна	Polygonum ellipticum Willd								
		54	Мэхээр	83	Төллүүр мэхээр	Polygonum viviparum L								1
11	Brassicaceae Burnet	55	Үрлэг цэцэг	84	Хэвтээ үрлэг цэцэг	Hymenolobus procumbens Fourr								
		56	Багдай	85	Өтлүүн багдай	Dontostemon senilis Maxim								
		57	Авлис	86	Цагаан авлис	Smelovskia alba Rgl								
		58	Бүрзэг	87	Нарсаг бүрзэг	Clausia aprica Korn								
12	Crassulaceae	59	Үлд өвс	88	Хатгуурт үлд өвс	Orostachys spinosa Fisch								
		60	Мүгээ	89	Дөрвөлсөн мүгээ	Rhodiola quadrifida Fisch								1
		61	Могойн идээ	90	Үлдэн могойн идээ	Sedum aizoon L	1							1
13	Lamiaceae Martinov	62	Хотой	91	Сибирь хотой	Leonurus sibiricus L								1
		63	Бивлэнцэр	92	Хэрчлээст бивлэнцэр	Schizonepeta multifida Briq								
		64	Шимэлдэг	93	Молдав шимэлдэг	Dracocephalum moldavicum L								
14	Boraginaceae Juss	65	Бөгтөргөнө	94	Хадны бөгтөргөнө	Amblynotus rupestris Pall								
		66	Дурсгалж	95	Үнэрт дурсгалж	Myosotis suaveolens Waldst								
15	Nymphaeaceae Salisb	67	Бөлбөө	96	Дөрвөлсөн бөлбөө	Nymphaea tetragona Georgi	1		1	1		1		

		68	Саахуу цэцэг	97	Бяцхан саахуу цэцэг	Nuphar pumilum DC		1	1			1		
16	Iridaceae Juss	69	Цахилдаг	98	Шар цахилдаг	Iris flavissima Pall	1							
				99	Цагаалин цахилдаг	Iris lactea Pall								
17	Plantaginaceae Juss	70	Таван салаа	100	Их таван салаа	plantago major L								1
				101	Олон үрт таван салаа	Plantago polysperma Kar								
18	Primulaceae Batsch Ex Borkh	71	Далан товч	102	Буурал далан товч	Androsace incana Lam								
				103	Одой далан товч	Androsace chamaejasme Host								
19	Tamaricaceae Link	72	Сухай	104	Арцан цэцэгт сухай	Tamarix arceutoides Bge								
		73	Бударгана	105	Зүүнгарын бутаргана	Reaumuria soongarica Maxim								
20	Salicaceae Mirb	74	Бургас	106	Хуурамч 5 дохиурт бургас	Salix pseudopentandra Flod								
				107	Ледебурын бургас	Salix Ledebouriana Trautv								1
22	Gentianaceae Juss	75	Дэгд	108	Хуурамч усны дэгд	Gentiana pseudoaquatica Kusn								
23	Ericaceae Juss	76	Сургар	109	Намгийн сургар	Ledum palustre L								
24	Plumbaginaceae Juss	77	Юлт	110	Гоо юлт	Gonolimon speciosum Boiss								
25	Convolvulaceae Juss	78	Сэдэргэнэ	111	Амманий сэдэргэнэ	Convolvulus ammanii Desr								1
26	Menyanthaceae Dumort	79	Шарилж	112	Хангайн шарилж	Artemisia changaica Krasch								
27	Ephedraceae Dumart	80	Зээргэнэ	113	Ганц үрт зээргэнэ	Ephedra monosperma G.G.Gmel								1
28	Euphorbiaceae Juss	81	Сүүт өвс	114	Чүйн сүүт өвс	Euphorbia tschuiensis Serg								
29	Pinaceae Spreng	82	Шинэс	115	Сибирь шинэс	Larix sibirica Ldb								1
30	Orobanchaceae Vent	83	Хувиланга	116	Бавгар хувиланги	Pedicularis dasystachys Schrenk	1							

31	Betulaveae Gray	84	Хус	117	Төгрөг навчит хус	Betula rotundifolia Spach								
32	Rubiaceae Juss	85	Өрөмтүүл	118	Жинхэнэ өрөмтүүл	Galium verum L								1
33	Papaveraceae Juss	86	Намуу	119	Хуурамч цайвар намуу	Papaver pseudocanescens M.Pop								
34	Apiaceae Lindl	87	Тэмээн хавирга	120	Тагийн тэмээн хавирга	Pachypleurum alpinum Ldb								
НИЙТ							10	4	4	2	2	2	3	26

4.2. Ургац, даац

Малын бэлчээрийн даац гэж бэлчээрийн ургамлын өсөлт, хөгжилт, нөхөн сэргэлтэд сөрөг нөлөө үзүүлэхгүйгээр тодорхой хугацааны туршид нэг га бэлчээрт бэлчээж болох малын тоог ойлгоно.

Бэлчээрийн даацыг 1 га бэлчээрийн бодит ургацыг малын бэлчээрлэх хугацаа болон 1 толгой малын бэлчээрээс өдөрт идэх өвсний (хүснэгт 5) хэмжээний үржвэрт харьцуулж тооцно. Бэлчээрийн даацын нэгж нь мал/га байна.

Бэлчээрийн даац тооцох томъёо:

$$\text{Бд} = \frac{\text{Убодит}}{(X \cdot \Theta)}$$

Бд - Бэлчээрийн даац

Убодит - Бэлчээрийн бодит ургац, кг/га

X - Бэлчээрлэх хугацаа, өдрөөр

Θ - Нэг толгой малын бэлчээрээс өдөрт идэх өвсний хэмжээ, кг-аар

Бэлчээрийн бодит ургацыг аргачлалын 4.3-т зааснаар тодорхойлно. Бэлчээрт мал бэлчээрлэх хугацаа өдөр, сар, улирал зэрэг харилцан адилгүй байж болох ба улирлын бэлчээрийн даац тооцох тохиолдолд ургамалжлын бүс, бүслүүр тус бүр дэх улирлын үргэлжлэх хугацааг (хүснэгт 4) баримтална. Нэг толгой малын бэлчээрээс өдөрт идэх өвсний хэмжээг тооцохдоо хүснэгт 6-д заасны дагуу хонин толгойд шилжүүлж, хүснэгт 5 дах нэг хонины бэлчээрээс өдөрт идэх өвсний хэмжээгээр үржүүлж тооцно.

Бэлчээрийн даацын хэтрэлт гэж 1 га бэлчээрт байгаа малын тоо бэлчээрийн даацаас давсан байхыг ойлгоно.

Бэлчээрийн зуны дээд ургац гэж зуны улиралд бэлчээрийн ургамлын биологийн ургац хамгийн их хэмжээндээ хүрснийг ойлгоно. Бэлчээрийн зуны дээд ургацыг кг/га (килограмм/гектар) нэгжээр илэрхийлнэ.

Бэлчээрийн улирал, сарын ургац тооцох итгэлцүүр гэж сорьцын талбайд тодорхойлсон ургацын үзүүлэлтэд тулгуурлан тодорхой улирал, сарын ургацыг тооцоход ашиглагдах итгэлцүүрийг ойлгоно.

Бэлчээрийн зургийн контур гэж бэлчээрийн зургийн битүү шугамаар хязгаарлагдсан, дугаар бүхий хэсгийг ойлгоно.

Сорьцын талбай гэж бэлчээрийн ургац тодорхойлж буй талбайг ойлгоно.

Дээрх аргачлалын дагуу судалгаанд хамрагдсан 10 сумын зун намрын улирлын бэлчээрийн даацыг баг тус бүрээр сүүлийн 3 жилээр буюу 2019, 2020, 2021 онуудаар тооцож гаргасан /Хүснэгт 32-6/.

Хүснэгт 32. Бэлчээрийн даац тооцсон үзүүлэлт/2019он/

			Бэлчээрийн мониторингийн цэгийн ургацын мэдээгээр бэлчээрийн даац тооцсон үзүүлэлт /2019 он/																
Аймаг	Сумын нэр	Багийн нэр	Зогсоол цэгийн нэр	Ургац ц/га	Малын тоо 5 төрлөөр										Бүх хонин толгой	Бүс	Хугацаа, өдрөөр	1х/т идэх өвс кг	Бэлчээрийн даац мал/га
					Адуу	Хонин	Тэмээ	Хонин	Үхэр	Хонин	Хонь	Хонин	Ямаа	Хонин					
Ховд	Buyant	Cambagarav XII bag	Hatuu hutul	20	3142	21994	102	510	6285	37710	21954	21954	25566	23009	105177.4	Хээр	169	1.8	0.06575
	Buyant	Bugat IV bag	Hashaalaagui talbai /	50	2462	17234	63	315	4744	28464	19473	19473	25721	23149	88634.9	Хээр	169	1.8	0.16437
															193812.30000				0.11506
	Altai	Taxilt IV bag	Hashaalaagui talbai	60	997	6979	34	170	2215	13290	3858	3858	8462	7616	31912.8	Цөл	211	1.5	0.18957
	Altai	Altangadas II bag	Elhon, /Tsonj/	240	4440	31080	882	4410	4408	26448	41515	41515	52793	47514	150966.7	Цөл	211	1.5	0.75829
	Altai	Barlag III bag	Seer	70	2256	15792	238	1190	1675	10050	20440	20440	33870	30483	77955	Цөл	211	1.5	0.22117
	Altai	Bodonch I bag	Hundii	170	1979	13853	284	1420	5117	30702	17267	17267	44248	39823	103065.2	Цөл	211	1.5	0.53712
															363899.7000				0.42654
	Do'rgo'n	Ogoomor IV bag	Hashaalaagui talbai	40	372	2604	928	4640	1798	10788	2571	2571	6056	5450	26053.4	ЦХ	187	1.5	0.14260
	Do'rgo'n	Argalant III bag	Sul har, /Balbarhai/	230	1351	9457	818	4090	2117	12702	11695	11695	28073	25266	63209.7	ЦХ	187	1.5	0.81996
	Do'rgo'n	Seer II bag	Aravj uul	220	1157	8099	1166	5830	1118	6708	5603	5603	26142	23528	49767.8	ЦХ	187	1.5	0.78431
	Do'rgo'n	Agvash I bag	Nuht	120	2708	18956	36	180	2832	16992	1517	1517	37819	34037	71682.1	ЦХ	187	1.5	0.42781
															210713.00000				0.54367
	Tsetseg	Cegeg nuur IV bag	Hashaalaagui talbai	90	935	6545		0	1034	6204	8044	8044	9756	8780	29573.4	ӨУ	164	1.6	0.34299
	Tsetseg	Bayangol II bag	Bayan gol, Zaisan	60	2717	19019	10	50	1676	10056	30555	30555	28615	25754	85433.5	ӨУ	164	1.6	0.22866
	Tsetseg	Bayan-Ovoo III bag	Olon hudag	30	2146	15022	67	335	3263	19578	29797	29797	33698	30328	95060.2	ӨУ	164	1.6	0.11433
	Tsetseg	Xajinga I bag	Huren	160	1734	12138	210	1050	1158	6948	19269	19269	30644	27580	66984.6	ӨУ	164	1.6	0.60976
															277051.70000				0.32393

Bo'xmoro'n	Baishint 3r bag	Huh tolgoi	480.0	1060	7420	9	45	2136	12816	7030	7030	13593	12234	39544.7	ӨҮ	164	1.6	1.82927
Bo'xmoro'n	hadnii usII bag	Must	140.0	2572	18004	97	485	2963	17778	26375	26375	29348	26413	89055.2	ӨҮ	164	1.6	0.53354
Bo'xmoro'n	Cagaan tu'nge/ Jigertei/	Har hadiin denj	180.0	1075	7525	7	35	2080	12480	29240	29240	23638	21274	70554.2	ӨҮ	164	1.6	0.68598
														199154.10000				0.76220
Zu'unxangai	Dalanbulag	Gozooroi	510.0	3253	22771	84	420	2590	15540	24096	24096	14865	13379	76205.5	YOX	167	1.8	1.69661
Zu'unxangai	Bayangol	Hurdleg	200.0	3167	22169	0	0	3002	18012	34807	34807	19047	17142	92130.3	YOX	167	1.8	0.66534
Zu'unxangai	Jargalant 3bag / tsetser	Tsetserleg	200.0	3065	21455	23	115	2461	14766	20230	20230	15383	13845	70410.7	YOX	167	1.8	0.66534
Zu'unxangai	Xairxan	Erdenetolgoi	620.0	594	4158	0	0	1083	6498	7339	7339	5619	5057	23052.1	YOX	167	1.8	2.06254
														474513.70000				1.37690
Tarialan	Burgastai	Havchigiin ehen	130.0	807	5649	535	2675	796	4776	23392	23392	13809	12428	48920.1	ӨҮ	164	1.6	0.49543
Tarialan	Toli	Arsai	260.0	161	1127	13	65	360	2160	7339	7339	4369	3932	14623.1	ӨҮ	164	1.6	0.99085
Tarialan	Myangan	Nutsegnii zoo	220.0	718	5026	121	605	1335	8010	21039	21039	13167	11850	46530.3	ӨҮ	164	1.6	0.83841
Tarialan	Xar Tarvagatai	Havtgai	200.0	574	4018	153	765	917	5502	20545	20545	9872	8885	39714.8	ӨҮ	164	1.6	0.76220
Tarialan	Xarxiraa	Tahilt	280.0	383	2681	55	275	1168	7008	7012	7012	6261	5635	22610.9	ӨҮ	164	1.6	1.06707
Tarialan	Xo'xoo	Huren had	470.0	359	2513	38	190	1572	9432	10338	10338	12061	10855	33327.9	ӨҮ	164	1.6	1.79116
														205727.10000				0.99085
Tes	I bag		290.0	1549	10843	685	3425	2340	14040	21292	21292	5679	5111	54711.1	IIХ	187	1.5	1.03387
Tes	II bag		290.0	2464	17248	680	3400	3549	21294	19003	19003	5832	5249	66193.8	IIХ	187	1.5	1.03387
Tes	III bag		290.0	1381	9667	261	1305	2741	16446	11950	11950	5444	4900	44267.6	IIХ	187	1.5	1.03387
Tes	IX bag		290.0	1223	8561	39	195	2956	17736	15365	15365	9445	8501	50357.5	IIХ	187	1.5	1.03387
Tes	IY bag		290.0	1301	9107	184	920	2634	15804	12047	12047	5614	5053	42930.6	IIХ	187	1.5	1.03387
Tes	X bag	Ih gatлага	540.0	1286	9002	32	160	3040	18240	16541	16541	8465	7619	51561.5	IIХ	187	1.5	1.92513
Tes	XI bag		290.0	1609	11263	32	160	3684	22104	16276	16276	6743	6069	55871.7	IIХ	187	1.5	1.03387
Tes	Y bag	Gurvan bulag	60.0	1394	9758	327	1635	2682	16092	18531	18531	8679	7811	53827.1	IIХ	187	1.5	0.21390
Tes	YI bag	Hashaalaagui talbai	280.0	1014	7098	62	310	2843	17058	10836	10836	6382	5744	41045.8	IIХ	187	1.5	0.99822
Tes	YIII bag / Gants tolgoi/	Gants tolgoi	#####	1344	9408	34	170	6232	37392	10478	10478	5292	4763	62210.8	IIХ	187	1.5	8.59180
														522977.50000				1.79323

Баян өлгий	Deluun	Saralahaz	Baga huurai	120	5720	40040	8	40	85	510	7129	7129	3725	3353	51071.5	ӨУ	164	1.6	0.45732
	Deluun	Bugat	Hag	140	1418	9926	49	245	2665	15990	13328	13328	1176	1058	40547.4	ӨУ	164	1.6	0.53354
	Deluun	Hohserh	Har usnii eh	100	1.66	11.62	69	345	3159	18954	9641	9641	15434	13891	42842.22	ӨУ	164	1.6	0.38110
	Deluun	Har-Uul	Har-Uul	150	2.137	14.96	5	25	3067	18402	1808	1808	14455	13010	33259.459	ӨУ	164	1.6	0.57165
	Deluun	Huhtolgoi sumiin tuv	Hashaalaagui talbai/z	160	1.197	8.379	25	125	1764	10584	4411	4411	5861	5275	20403.279	ӨУ	164	1.6	0.60976
	Deluun	Chihertei	Hozl olmes	350	1.605	11.24	22	110	2529	15174	16798	16798	16197	14577	46670.535	ӨУ	164	1.6	1.33384
	Deluun	Burged	Ovoot	110	0.625	4.375	65	325	2365	14190	5622	5622	1437	1293	21434.675	ӨУ	164	1.6	0.41921
	Deluun	Huitennuur	Salaa hutul	150	610	4270	0	0	1058	6348	9419	9419	6027	5424	25461.3	ӨУ	164	1.6	0.57165
	Deluun	Dalahul/Talnuur/	Tal nuur	60	481	3367	0	0	1306	7836	11235	11235	5193	4674	27111.7	ӨУ	164	1.6	0.22866
	Deluun	Rashaant	Tugrugiin am	180	973	6811	38	190	1318	7908	6413	6413	8225	7403	28724.5	ӨУ	164	1.6	0.68598
Говь Алтай															337526.56800				0.57927
	Бугат	Биж	Хар дэл	160	1262	8834	214	1070	779	4674	13256	13256	26174	23557	51390.6	Цөл	211	1.5	0.50553
	Бугат	Гаханч	Гоогийн хар	60	1009	7063	972	4860	412	2472	11996	11996	33356	30020	56411.4	Цөл	211	1.5	0.18957
	Бугат	Сүж	Хөх хошуу	70	1919	13433	846	4230	188	1128	18324	18324	30954	27859	64973.6	Цөл	211	1.5	0.22117
	Бугат	Перм		60	1061	7427	323	1615	462	2772	13379	13379	26343	23709	48901.7	Цөл	211	1.5	0.18957
															221677.3000				0.2765

2019 оны байдлаар Дөргөн, Бөхмөрөн, Тариалан, Тэс, Дэлүүн сумд зун намрын улирлын даац нь хэвийн байсан бол Буянт сумын бэлчээрийн даац 357%, Цэцэг сум 145%, Зүүнхангай 29%, Бугат 46 хувиар хэтэрсэн үзүүлэлттэй (Хүснэгт 33.)

Хүснэгт 33. Бэлчээрийн даацын тооцооны нэгтгэл

Бэлчээрийн даацын тооцоо /2019он/

Аймаг	Сум	Байгалийн бүс бүслүүр	Одоо байгаа бүх хонин толгой	Талбай /га/	2019	Боломжит даац /Хонин толгой/	Хонин толгойн зөрүү	Даац хэтрэлтийн хувь	
Ховд	Алтай	Цөлийн	363899.7000	1314426.00	0.42654	560655.6411	196755.94	64.91	Хэвийн
	Буянт	Хээрийн	193812.3000	367950.00	0.11506	42334.81262	-151477.49	457.81	357%
	Дөргөн	Цөлөрхөг хээрийн	210713.000	412812.00	0.543672	224434.3316	13721.33	93.89	Хэвийн
	Цэцэг	Өндөр уулын	277051.70000	349199.00	0.323933	113117.0541	-163934.65	244.92	145%
Увс	Бөхмөрөн	Өндөр уулын	199154.1	373475.00	0.762195	284660.8247	85506.72	69.96	Хэвийн
	Зүүнхангай	Уулын ойт хээрийн	474513.7	265823.00	1.376896	366010.5188	-108503.18	129.64	29%
	Тариалан	Өндөр уулын	205727.10000	247799.00	0.990854	245532.5457	39805.45	83.79	Хэвийн
	Тэс	Цөлөрхөг хээрийн	460766.7	308506.00	1.793226	553221.098	92454.40	83.29	Хэвийн
Говь- Алтай	Бугат	Цөлийн	399737.368	992086.16	0.276461	274273.425	-125463.94	145.74	46%
Баян- Өлгий	Дэлүүн	Өндөр уулын	221677.3	559499.00	0.579268	324100.0305	102422.73	68.40	Хэвийн

Фотомониторингийн аргачлалын дагуу судалгаанд хамрагдсан 10 сумын 2020 оны зун намрын улирлын бэлчээрийн даацыг баг тус бүрээр тооцож гаргасан /Хүснэгт 34/.

Хүснэгт 34. Бэлчээрийн даац тооцсон үзүүлэлт/2020 он/

			Бэлчээрийн мониторингийн цэгийн ургацын мэдээгээр бэлчээрийн даац тооцсон үзүүлэлт /2020 он/																
Аймаг	Сумын нэр	Багийн нэр	Зогсоол цэгийн нэр	Ургац ц/га	Малын тоо 5 төрлөөр										Бүх хонин толгой	Бүс	Хугацаа, өдрөөр	1х/т идэх өвс кг	Бэлчээрийн даац мал/га
					Адуу	Хонин тол	Тэмээ	Хонин тол	Үхэр	Хонин тол	Хонь	Хонин тол	Ямаа	Хонин тол					
Ховд	Buyant	Cambagarav XII bag	Hatuu hutul	100	3196	22372	217	1085	4177	25062	19272	19272	27387	24648.3	92439.3	Хээр	169	1.8	0.32873
	Buyant	Bugat IV bag	Hashaalaagui talbai /Bugat	100	2670	18690	171	855	4144	24864	14415	14415	20538	18484.2	77308.2	Хээр	169	1.8	0.32873
															169747.50000			0.32873	
	Altai	Taxilt IV bag	Hashaalaagui talbai	60	1249	8743	21	105	2964	17784	9597	9597	16830	15147	51376	Цөл	211	1.5	0.18957
	Altai	Altangadas II bag	Elhon, /Tsonj/	50	3639	25473	687	3435	5944	35664	36675	36675	55072	49564.8	150811.8	Цөл	211	1.5	0.15798
	Altai	Barlag III bag	Seer	50	3458	24206	295	1475	2187	13122	26121	26121	46214	41592.6	106516.6	Цөл	211	1.5	0.15798
	Altai	Bodonch I bag	Hundii	60	2233	15631	139	695	5877	35262	17488	17488	46942	42247.8	111323.8	Цөл	211	1.5	0.18957
															420028.20000			0.17378	
	Do'rgo'n	Ogoomor IV bag	Hashaalaagui talbai	360	459	3213	40	200	387	2322	2111	2111	7362	6625.8	14471.8	ЦХ	187	1.5	1.28342
	Do'rgo'n	Argalant III bag	Sul har, /Balbarhai/	200	2542	17794	1890	9450	1404	8424	14767	14767	40352	36316.8	86751.8	ЦХ	187	1.5	0.71301
	Do'rgo'n	Seer II bag	Aravj uul	330	1110	7770	2792	13960	1496	8976	9032	9032	30383	27344.7	67082.7	ЦХ	187	1.5	1.17647
	Do'rgo'n	Agvash I bag	Nuht	290	3238	22666	1056	5280	3990	23940	16992	16992	38998	35098.2	103976.2	ЦХ	187	1.5	1.03387
															272282.50000			1.05169	
	Tsetseg	Ceceg nuur IV bag	Hashaalaagui talbai	20	1196	8372	0	0	983	5898	9201	9201	10610	9549	33020	ӨУ	164	1.6	0.07622
	Tsetseg	Bayangol II bag	Bayan gol, Zaisan	40	2945	20615	29	145	1711	10266	34186	34186	33534	30180.6	95392.6	ӨУ	164	1.6	0.15244
	Tsetseg	Bayan-Ovoo III bag	Olon hudag	30	2939	20573	286	1430	4447	26682	24622	24622	31765	28588.5	101895.5	ӨУ	164	1.6	0.11433
	Tsetseg	Xajinga I bag	Huren	160	2431	17017	1004	5020	1412	8472	20476	20476	30721	27648.9	78633.9	ӨУ	164	1.6	0.60976
															308942.00000			0.23819	

Bo'xmoro'n	Baishint 3r bag	Huh tolgoi	290.0	1081	7567	9	45	2008	12048	7441	7441	13728	12355.2	39456.2	ӨY	164	1.6	1.10518
Bo'xmoro'n	hadnii usII bag	Must	60.0	2682	18774	110	550	3030	18180	24862	24862	28787	25908.3	88274.3	ӨY	164	1.6	0.22866
Bo'xmoro'n	Cagaan tu'nge/ Jigertei/	Har hadiin denj	160.0	1197	8379	8	40	2179	13074	29477	29477	23870	21483	72453	ӨY	164	1.6	0.60976
													200183.50000					0.64787
Zu'unxangai	Dalanbulag	Gozooroi	110.0	3566	24962	108	540	2957	17742	27174	27174	18225	16402.5	86820.5	YOX	167	1.8	0.36593
Zu'unxangai	Bayangol	Hurdleg	40.0	3377	23639	2	10	3521	21126	37651	37651	21185	19066.5	101492.5	YOX	167	1.8	0.13307
Zu'unxangai	Jargalant 3bag / tsetser	Tsetserleg	30.0	3081	21567	25	125	2633	15798	21546	21546	17306	15575.4	74611.4	YOX	167	1.8	0.09980
Zu'unxangai	Xairxan	Erdenetolgoi	250.0	768	5376	0	0	1247	7482	8051	8051	6005	5404.5	26313.5	YOX	167	1.8	0.83167
													289237.90000					0.35762
Tarialan	Burgastai	Havchigiin ehen	160.0	772	5404	515	2575	777	4662	21527	21527	11399	10259.1	44427.1	ӨY	164	1.6	0.60976
Tarialan	Toli	Arsai	290.0	167	1169	14	70	361	2166	6886	6886	3839	3455.1	13746.1	ӨY	164	1.6	1.10518
Tarialan	Myangan	Nutsegniin zoo	170.0	764	5348	131	655	1393	8358	21423	21423	12339	11105.1	46889.1	ӨY	164	1.6	0.64787
Tarialan	Xar Tarvagatai	Havtgai	360.0	574	4018	155	775	979	5874	20113	20113	8784	7905.6	38685.6	ӨY	164	1.6	1.37195
Tarialan	Xarxiraa	Tahilt	420.0	353	2471	66	330	998	5988	6432	6432	6013	5411.7	20632.7	ӨY	164	1.6	1.60061
Tarialan	Xo'xoo	Huren had	370.0	384	2688	35	175	1640	9840	10256	10256	11103	9992.7	32951.7	ӨY	164	1.6	1.41006
													197332.30000					1.12424
Tes	I bag		240.0	1549	10843	694	3470	2467	14802	21640	21640	6961	6264.9	57019.9	IIY	187	1.5	0.85561
Tes	II bag		240.0	2588	18116	664	3320	3913	23478	18910	18910	6508	5857.2	69681.2	IIY	187	1.5	0.85561
Tes	III bag		240.0	1628	11396	239	1195	3137	18822	12579	12579	6708	6037.2	50029.2	IIY	187	1.5	0.85561
Tes	IX bag		240.0	1436	10052	21	105	3450	20700	17295	17295	11522	10369.8	58521.8	IIY	187	1.5	0.85561
Tes	IY bag		240.0	1314	9198	184	920	2739	16434	12489	12489	6074	5466.6	44507.6	IIY	187	1.5	0.85561
Tes	X bag	Ih gatлага	390.0	1447	10129	37	185	3557	21342	17939	17939	9589	8630.1	58225.1	IIY	187	1.5	1.39037
Tes	XI bag		240.0	1696	11872	32	160	3950	23700	17134	17134	7554	6798.6	59664.6	IIY	187	1.5	0.85561
Tes	Y bag	Curvan bulag	60.0	1533	10731	278	1390	2935	17610	18789	18789	9959	8963.1	57483.1	IIY	187	1.5	0.21390
Tes	YI bag	Hashaalaagui talbai	290.0	1160	8120	68	340	3165	18990	11854	11854	7381	6642.9	45946.9	IIY	187	1.5	1.03387
Tes	YIII bag / Gants tolgoi/	Gants tolgoi	1050.0	1480	10360	35	175	2913	17478	10461	10461	6247	5622.3	44096.3	IIY	187	1.5	3.74332
													545175.7000					1.15152

Баян өлгий	Deluun	Saralahaz	Baga huurai	220	473	3311	3	15	848	5088	7287	7287	3488	3139.2	18840.2	ӨУ	164	1.6	0.83841
	Deluun	Bugat	Hag	300	1467	10269	53	265	3055	18330	13218	13218	12266	11039.4	53121.4	ӨУ	164	1.6	1.14329
	Deluun	Hohserh	Har usnii eh	200	1595	11165	7	35	3276	19656	9094	9094	14778	13300.2	53250.2	ӨУ	164	1.6	0.76220
	Deluun	Har-Uul	Har-Uul	180	1729	12103	47	235	2617	15702	12138	12138	11547	10392.3	50570.3	ӨУ	164	1.6	0.68598
	Deluun	Huhtolgoi sumiin tuv	Hashaalaagui talbai/Zuulhu	150	952	6664	29	145	1342	8052	329	329	4077	3669.3	18859.3	ӨУ	164	1.6	0.57165
	Deluun	Chihertei	Hozii olmes	350	715	5005	0	0	1035	6210	7047	7047	6776	6098.4	24360.4	ӨУ	164	1.6	1.33384
	Deluun	Burged	Ovoot	140	693	4851	72	360	2462	14772	6141	6141	14472	13024.8	39148.8	ӨУ	164	1.6	0.53354
	Deluun	Huitennuur	Salaa hutul	340	525	3675	0	0	1167	7002	10277	10277	5688	5119.2	26073.2	ӨУ	164	1.6	1.29573
	Deluun	Dalahul/Talnuur/	Tal nuur	20	45	315	0	0	1167	7002	10274	10274	4829	4346.1	21937.1	ӨУ	164	1.6	0.07622
Говь Алтай	Deluun	Rashaant	Tugrugiin am	350	1024	7168	36	180	1513	9078	6737	6737	9483	8534.7	31697.7	ӨУ	164	1.6	1.33384
														337858.60000					0.85747
	Бугат	Биж	Хар дэл	320	1394	9758	208	1040	93	558	14639	14639	2778	2500.2	28495.2	Цөл	211	1.5	1.01106
	Бугат	Гаханч	Гоогийн хар	70	1207	8449	997	4985	44	264	10591	10591	30088	27079.2	51368.2	Цөл	211	1.5	0.22117
	Бугат	Сүж	Хөх хөшуу	240	1884	13188	701	3505	169	1014	14461	14461	25053	22547.7	54715.7	Цөл	211	1.5	0.75829
	Бугат	Перм		350	1294	9058	362	1810	508	3048	13766	13766	28474	25626.6	53308.6	Цөл	211	1.5	1.10585
														187887.70000					0.77409

2020 оны байдлаар Дөргөн, Тариалан, Дэлүүн, Бугат сумдын зун намрын улирлын даац нь хэвийн байсан бол Цэцэг сумын бэлчээрийн даац 271%, Зүүнхангай 204%, Тэс 53 хувиар хэтэрсэн үзүүлэлттэй (Хүснэгт 35)

Хүснэгт 35. Бэлчээрийн даацын тооцооны нэгтгэл/2020 он/

Бэлчээрийн даацын тооцоо /2020 он/

Аймаг	Сум	Байгалийн бүс бүслүүр	Одоо байгаа бүх хонин толгой	Талбай /га/	2020	Боломжит даац /Хонин толгой/	Хонин толгойн зөрүү	Даац хэтрэлтийн хувь	
Ховд	Алтай	Цөлийн	420028.2000	1314426.00	0.173776	228415.2612	-191612.94	183.89	84%
	Буянт	Хээрийн	169747.50000	367950.00	0.32873	120956.6075	-48790.89	140.34	40%
	Дөргөн	Цөлөрхөг хээрийн	272282.50000	412812.00	1.05169	434151.6578	161869.16	62.72	Хэвийн
	Цэцэг	Өндөр уулын	308942.00000	349199.00	0.23819	83174.3045	-225767.70	371.44	271%
Увс	Бөхмөрөн	Өндөр уулын	200183.5	373475.00	0.647866	241961.701	41778.20	82.73	
	Зүүнхангай	Уулын ойт хээрийн	289237.90000	265823.00	0.35762	95063.11544	-194174.78	304.26	204%
	Тариалан	Өндөр уулын	197332.30000	247799.00	1.12424	278585.0038	81252.70	70.83	Хэвийн
	Тэс	Цөлөрхөг хээрийн	545175.7	308506.00	1.151515	355249.3333	-189926.37	153.46	53%
Говь-Алтай	Бугат	Цөлийн	187887.70000	992086.16	0.77409	767965.59	580077.89	24.47	Хэвийн
Баян- Өлгий	Дэлүүн	Өндөр уулын	337858.6	559499.00	0.85747	479753.3346	141894.73	70.42	Хэвийн

Фотомониторингийн аргачлалын дагуу судалгаанд хамрагдсан 10 сумын 2020 оны зун намрын улирлын бэлчээрийн даацыг баг тус бүрээр тооцож гаргасан /Хүснэгт 36/.

Хүснэгт 36. Бэлчээрийн даац тооцсон үзүүлэлт/2021 он/

		Бэлчээрийн мониторингийн цэгийн ургацын мэдээгээр бэлчээрийн даац тооцсон үзүүлэлт /2021 он/																	
Аймаг	Сум	Багийн нэр	Зогсоол цэгийн нэр	Ургац ц/га	Малын тоо 5 төрлөөр										Бүх хонин толгой	Бүс	Хугацаа өдрөөр	1х/г идд	Бэлчээрийн даац мал/га
					Адуу	Хонин	Тэмээ	Хонин т	Үхэр	Хонин	Хонь	Хонин	Ямаа	Хонин т					
Ховд	Buyant	Cambagarav XII bag	Hatuu hutul	100	3093	21651	213	1065	4424	26544	17155	17155	29900	26910	93325	Хээр	169	1.8	0.32873
	Buyant	Bugat IV bag	Hashaalaagui talbai /Bugat	130	2620	18340	64	320	3721	22326	14275	14275	28897	26007	81268.3	Хээр	169	1.8	0.42735
															174593.30000				0.37804
	Altai	Taxilt IV bag	Hashaalaagui talbai	20	760	5320	32	160	2312	13872	6736	6736	10298	9268.2	35356.2	Цөл	211	1.5	0.06319
	Altai	Altangadas II bag	Elhon, /Tsonj/	140	4041	28287	870	4350	4599	27594	27504	27504	42233	38010	125744.7	Цөл	211	1.5	0.44234
	Altai	Barlag III bag	Seer	60	2822	19754	327	1635	1977	11862	18894	18894	36710	33039	85184	Цөл	211	1.5	0.18957
	Altai	Bodonch I bag	Hundii	210	2053	14371	159	795	4890	29340	11566	11566	36493	32844	88915.7	Цөл	211	1.5	0.66351
															335200.60000				0.33965
	Do'rgo'n	Ogoomor IV bag	Hashaalaagui talbai	20	509	3563	154	770	596	3576	2987	2987	8787	7908.3	18804.3	ЦХ	187	1.5	0.07130
	Do'rgo'n	Argalant III bag	Sul har, /Balbarhai/	80	1861	13027	1714	8570	1061	6366	10943	10943	37292	33563	72468.8	ЦХ	187	1.5	0.28520
	Do'rgo'n	Seer II bag	Aravj uul	40	1068	7476	2349	11745	647	3882	7802	7802	29630	26667	57572	ЦХ	187	1.5	0.14260
	Do'rgo'n	Agvash I bag	Nuht	120	2619	18333	1030	5150	2469	14814	14605	14605	33985	30587	83488.5	ЦХ	187	1.5	0.42781
															232333.60000				0.23173
	Tsetseg	Ceceg nuur IV bag	Hashaalaagui talbai	60	971	6797	0	0	1054	6324	5487	5487	7235	6511.5	25119.5	ӨУ	164	1.6	0.22866
	Tsetseg	Bayangol II bag	Bayan gol, Zaisan	110	1696	11872	64	320	25420	152520	23105	23105	52847	47562	235379.3	ӨУ	164	1.6	0.41921
	Tsetseg	Bayan-Ovoo III bag	Olon hudag	70	2189	15323	162	810	2482	14892	20011	20011	26115	23504	74539.5	ӨУ	164	1.6	0.26677
	Tsetseg	Xajinga I bag	Huren	370	1430	10010	634	3170	910	5460	11667	11667	19130	17217	47524	ӨУ	164	1.6	1.41006
															382562.30000				0.58117

УБС	Bo'xmoro'n	Baishint 3r bag	Huh tolgoi	140	1176	8232	7	35	2127	12762	8209	8209	15293	13764	43001.7	ӨҮ	164	1.6	0.53354
	Bo'xmoro'n	hadnii usII bag	Must	80	2884	20188	114	570	3471	20826	26382	26382	30632	27569	95534.8	ӨҮ	164	1.6	0.30488
	Bo'xmoro'n	Cagaan tu'nge/ Jigertei/	Har hadiin denj	40	1210	8470	3	15	2337	14022	29389	29389	24305	21875	73770.5	ӨҮ	164	1.6	0.15244
														212307.00000					0.33028
	Zu'unxangai	Dalanbulag	Gozooroi	310	4390.000	29330	170	850	3990	23940	32890	32890	20630	18549	105559	VOX	167	1.8	1.03127
	Zu'unxangai	Bayangol	Hurdleg	120	3870	27090	10	50	4460	26760	45330	45330	23430	21069	120299	VOX	167	1.8	0.39920
	Zu'unxangai	Jargalant 3bag / tsetser	Tsetserleg	115	3740	26180	40	200	3630	21660	27670	27670	20950	18855	94565	VOX	167	1.8	0.38257
	Zu'unxangai	Xairxan	Erdenetolgoi	435	730	5110	0	0	530	9060	7660	7660	5770	5193	27023	VOX	167	1.8	1.44711
														347446.00000					0.81504
	Tarialan	Burgastai	Havchigiin ehen	40	841	5887	523	2615	833	4998	21114	21114	12434	11191	45804.6	ӨҮ	164	1.6	0.15244
	Tarialan	Toli	Arsai	200	153	1071	3	15	582	3492	2086	2086	1978	1780.2	8444.2	ӨҮ	164	1.6	0.76220
	Tarialan	Myangan	Nutsegnii zoo	30	884	6188	128	640	1583	9498	21701	21701	13104	11794	49820.6	ӨҮ	164	1.6	0.11433
	Tarialan	Xar Tarvagatai	Havtgai	230	660	4620	148	740	1097	6582	18620	18620	9339	8405.1	38967.1	ӨҮ	164	1.6	0.87652
	Tarialan	Xarxiraa	Tahilt	270	431	3017	34	170	1110	6660	6416	6416	6341	5706.9	21969.9	ӨҮ	164	1.6	1.02896
	Tarialan	Xo'xoo	Huren had	250	501	3507	37	185	1784	10704	10671	10671	11934	10741	35807.6	ӨҮ	164	1.6	0.95274
						0		0		0				200814.00000					0.64787
	Tes	I bag		447	4985	34895	187	935	10629	63774	30671	30671	22069	19862	117230.1	ЦХ	187	1.5	1.59358
	Tes	II bag		46	284	1988	2	10	1005	6030	2437	2437	3031	2727.9	13192.9	ЦХ	187	1.5	0.16399
	Tes	III bag		50	284	1988	2	10	1005	6030	2437	2437	3031	2727.9	13192.9	ЦХ	187	1.5	0.17825
	Tes	IX bag		70	284	1988	2	10	1005	6030	2437	2437	3031	2727.9	13192.9	ЦХ	187	1.5	0.24955
	Tes	IY bag		1000	1303	9121	8	40	4254	25524	4712	4712	6663	5996.7	45393.7	ЦХ	187	1.5	3.56506
	Tes	X bag	Ih gatлага	280	1438	10066	36	180	3398	20388	17236	17236	9036	8132.4	56002.4	ЦХ	187	1.5	0.99822
	Tes	XI bag				0		0		0		0		0	0	ЦХ	187	1.5	0.00000
	Tes	Y bag	Gurvan bulag	70	270	1890	30	150	1185	7110	4282	4282	4524	4071.6	17503.6	ЦХ	187	1.5	0.24955
	Tes	YI bag	Hashaalaagui talbai	290	284	1988	2	10	1005	6030	2437	2437	3031	2727.9	13192.9	ЦХ	187	1.5	1.03387
	Tes	YIII bag / Gants tolgoi/	Gants tolgoi	290	4985	34895	187	935	10629	63774	30671	30671	22069	19862	150137.1	ЦХ	187	1.5	1.03387
														439038.50000					1.00733

Баян өлгий	Deluun	Saralahaz	Baga huurai	70	1491	10437	54	270	3182	19092	12706	12706	13833	12450	54954.7	ӨУ	164	1.6	0.26677
	Deluun	Bugat	Hag	180	1924	13468	49	245	2643	15858	11401	11401	14516	13064	54036.4	ӨУ	164	1.6	0.68598
	Deluun	Hohserh	Har usnii eh	170	1621	11347	65	325	3466	20796	8186	8186	16795	15116	55769.5	ӨУ	164	1.6	0.64787
	Deluun	Har-Uul	Har-Uul	170	540	3780	3	15	1006	6036	7121	7121	4678	4210.2	21162.2	ӨУ	164	1.6	0.64787
	Deluun	Huhtolgoi sumiin tuv	Hashaalaagui talbai/Zuulhu	80	996	6972	31	155	1402	8412	3190	3190	5475	4927.5	23656.5	ӨУ	164	1.6	0.30488
	Deluun	Chihertei	Hozl olmes	180	781	5467	0	0	1142	6852	7973	7973	9259	8333.1	28625.1	ӨУ	164	1.6	0.68598
	Deluun	Burged	Ovoot	160	637	4459	76	380	2657	15942	5526	5526	15572	14015	40321.8	ӨУ	164	1.6	0.60976
	Deluun	Huitennuur	Salaa hutul	170	456	3192	0	0	962	5772	7832	7832	6993	6293.7	23089.7	ӨУ	164	1.6	0.64787
	Deluun	Dalahul/Talnuur/	Tal nuur	150	505	3535		0	1.16	6.96	8688	8688	6505	5854.5	18084.46	ӨУ	164	1.6	0.57165
	Deluun	Rashaant	Tugrugiin am	90	939	6573	31	155	1429	8574	5756	5756	10116	9104.4	30162.4	ӨУ	164	1.6	0.34299
															349862.76000				0.54116
Говь Алтай	Бугат	Биж	Хар дэл	20		0	217	1085	978	5868	14218	14218	26375	23738	44908.5	Цөл	211	1.5	0.06319
	Бугат	Гаханч	Гоогийн хар	20	1301	9107	947	4735	401	2406	10319	10319	30834	27751	54317.6	Цөл	211	1.5	0.06319
	Бугат	Сүж	Хөх хошуу	60	1976	13832	655	3275	155	930	13207	13207	2482	2233.8	33477.8	Цөл	211	1.5	0.18957
	Бугат	Перм		40	138	966	36	180	556	3336	12655	12655	25754	23179	40315.6	Цөл	211	1.5	0.12638
															173019.50000				0.11058

2021 оны байдлаар Алтай, Дэлүүн сумдын зун намрын улирлын даац нь хэвийн байсан бол Цэцэг сумын бэлчээрийн даац 231%, , Бугат 219%, Дөргөн 142%, Зүүнхангай 101%, Тэс 57 хувиар хэтэрсэн үзүүлэлттэй (Хүснэгт 37).

Хүснэгт 37. Бэлчээрийн даацын тооцооны нэгтгэл /2021 он/

Аймаг	Сум	Байгалийн бүс бүслүүр	Одоо байгаа бүх хонин толгой	Талбай /га/	2021	Боломжит даац /Хонин толгой/	Хонин толгойн зөрүү	Даац хэтрэлтийн хувь	
Ховд	Алтай	Цөлийн	335200.6	1314426.00	0.33965	446448.0105	111247.41	75.08	Хэвийн
	Буянт	Хээрийн	174593.30000	367950.00	0.37804	139100.0986	-35493.20	125.52	25%
	Дөргөн	Цөлөрхөг хээрийн	232333.6	412812.00	0.23173	95660.53476	-136673.07	242.87	142%
	Цэцэг	Өндөр уулын	382562.30000	349199.00	0.581174	115335.0356	-267227.26	331.70	231%
Увс	Бөхмөрөн	Өндөр уулын	212307.00000	373475.00	0.33028	142035.1717	-70271.83	149.47	49%
	Зүүнхангай	Уулын ойт хээрийн	347446.00000	265823.00	0.38031	172217.6448	-175228.36	201.75	101%
	Тариалан	Өндөр уулын	200814.00000	247799.00	0.64787	160540.5107	-40273.49	125.09	25%
	Тэс	Цөлөрхөг хээрийн	439038.5	308506.00	0.90660	279690.1098	-159348.39	156.97	57%
Говь-Алтай	Бугат	Цөлийн	173019.50000	992086.16	0.11058	109709.37	-240153.39	318.90	219%
Баян-Өлгий	Дэлүүн	Өндөр уулын	349862.76	559499.00	0.54116	302777.6601	129758.16	57.14	Хэвийн

4.3. Бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөөнд хийсэн шинжилгээ

Судалгаанд хамрагдсан сумдын ИТХ нь Бэлчээр ашиглалтын журам баталж биелэлтэнд сумын засаг дарга хяналт тавин ажилладаг. Сонгогдсон 10 сумын малчдын бэлчээр ашиглалтыг сайжруулах, бэлчээрийн эрүүл, хэвийн байдлыг сайжруулах зорилгоор хэрэгжүүлдэг үйл ажиллагаанууд нь нийтлэг байна. Өнөөгийн байдлаар бэлчээр ашиглалттай холбоотой Бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөө, Бэлчээр ашиглалтын журам мөрдөж байна. Мөн Бэлчээр ашиглалтын гурвалсан гэрээг Сумын ЗДТГ, малчин, Хилийн застав, ТХГН-ын захиргаадуг байгуулж мөрдөж ажилладаг туршлагууд байна. Ингэснээр бэлчээрийг хуваарьтай ашиглах ажилд илүү дөхөм болсон байна. Тухайлбал: Говийн их дархан газрыг Б хэсгийн хамгаалалтын захиргаа, малчин, Хилийн застав гурвалсан гэрээ байгуулсанаар ТХГН-ын орчны бүсэд малчид өвөлжиж хаваржих нөхцөл бүрдсэн байна. Мөн хил орчмын бүсэд хэт ойр байж мал маллах боломжгүй тул ийм төрлийн гэрээ байгуулаагүй сумууд ч мөн байна. Жишээлбэл: Тэс сум хил орчмын нутаг дэвсгэрт мал бүхий айл ойртохгүй, мал бэлчээхийг хорьдог тул Хил хамгаалах газар, малчин, сумын ЗДТГ хамтын гэрээ байгуулдаггүй байна.

Ер нь Бэлчээр ашиглалтын гэрээний хууль эрх зүйн үндэслэл нь Газрын тухай хуулийн 52.2, 52.4, 52.5 дахь заалт, Иргэний хуулийн 195-199 дүгээр заалт бэлчээрийг малчдад гэрээгээр ашиглуулах эрх зүйн үндэслэл болгоно. Бэлчээр ашиглалтын гэрээ нь шинээр газар олгох тухай биш, харин малчин өрхийн бэлчээр ашиглаж ирсэн уламжлалт эрхийг хүлээн зөвшөөрч баталгаажуулахад чиглэнэ. Нийгмийн зөрчил болон маргаантай асуудал гаргахгүй байх, үүний тулд малчин өрхийн газар ашиглалтын албан бус эрхийг зохих ёсоор хүндэтгэн зөвшөөрч, бүртгэлжүүлэхэд гэрээ тулгуурлана. Бэлчээр ашиглалтын гэрээ нь БАХ-ийн төвшинд улирлын нүүдэл ба урт хөлийн малын бэлчээр нутгийг зохицуулах, түүнчлэн мал сүргийн бүтэц, чанарыг сайжруулах замаар бэлчээрийн ачааллыг зохицуулах үйл ажиллагааны нягт уялдаа, харилцан нийц дээр тулгуурласан болно.

Бэлчээрийг гэрээгээр ашиглуулахад доорх зарчмуудыг баримтална. Үүнд

- Газрын тухай хуулийн дагуу гэрээг бэлчээр ашиглагчдын хэсэг (БАХ), малчдын бүлэг/нөхөрлөлтэй байгуулна.

Малчдын байгууллагын гишүүн бус эсэхээс үл хамааран бэлчээр нэгтэй малчин өрхийг бэлчээр ашиглагч мөн гэсэн үндэслэлээр нийтээр нь гэрээ байгуулахад хамруулах. Учир нь ямар ч малчны бэлчээрээ ашиглах эрхийг хасах эрх хэнд ч байдаггүй.

- Ган, зуд зэрэг байгалийн гамшиг болоход харилцан орж гарах нь нээлттэй байх, гэхдээ малаа бэлчээрийн даацыг нь тооцдог байх.
- Гэрээгээр ашиглах бэлчээрийн байршил, хил зааг нь бэлчээр ашиглаж ирсэн уламжлал, нутаглалын одоогийн хэв маягт суурилсан байх.
- Хөрш нутагладаг малчдын бэлчээр ашиглах эрхийг хүндэтгэх, өөрийн эрхийг хүндэтгүүлэх
- Отрын нөөц нутаг, ил задгай ус, хужир мараа зэрэг онцгой газрыг сум, багийн мэдэлд авч үлдэх.

Доройтсон бэлчээрийг нөхөн сэргээх, сайжруулах, байгалийн бэлчээрийг унаган төрхөөр нь хадгалах, хамгаалах нь нэг талаас төр бодлогоор зохицуулж хянах, нөгөө талаас

малчид өөрсдийн зүгээс санал санаачилга гаргаж байж хэрэгжих асуудал мөн. Энэ хүрээнд Бугат сумын малчид Бэлчээр ашиглах талаархи УРИАЛГА гаргасан байна. Энэхүү уриалга нь сумын нийт малчдын зөвлөгөөнөөс гарсан байна.

Бугат сумын ИТХ-ын 2021 оны ᠙ дугаар сарын ᠙-ны өдрийн ᠘᠕ дугаар тогтоолын хавсралт

НУТАГ БЭЛЧЭЭРИЙГ ЖИЛИЙН ДӨРВӨН УЛИРАЛД ХУВААРЬТАЙ АШИГЛАХАД МӨРДӨХ ЖУРАМ

Нэг: Нийтлэг үндэслэл

1.1. Монгол улсын Газрын тухай хууль, Газрын төлбөрийн тухай хууль, Хөрс хамгаалах, цөлжилтөөс сэргийлэх тухай хуулийн хүрээнд хөдөө аж ахуйн салбарт бэлчээрийн мал аж ахуй эрхэлж байгаа иргэн, хуулийн этгээд, аж ахуйн нэгж байгууллага дагаж мөрдөнө.

Хоёр. Журмын зорилго

2.1. Бэлчээр ашиглалтыг орон нутгийнхаа бэлчээрийн экологийн чадавхид суурилсан аргачлалаар төлөвлөх, бэлчээрийг түүний нөөц, даацад нь тохируулан байгалийн жамаараа нөхөн сэргэх боломжийг бүрдүүлсэн төлөвлөгөөний дагуу улирлын хуваарьтайгаар зүй зохистой ашиглаж, хамгаалах дадлыг төлөвшүүлэхтэй холбогдон нутгийн удирдлага, малчид, мал бүхий иргэдийн хооронд үүсэх харилцааг зохицуулахад оршино.

Гурав. Бэлчээр ашиглалтыг төлөвлөх

3.1. Бэлчээр ашиглалтыг төлөвлөхдөө дараах зарчмыг баримтална.

3.1.1. Бэлчээрийн экологийн чадавхид суурилах

3.1.2. Бэлчээр ашиглагчдын тэгш оролцоог хангах

Дөрөв. Нутаг бэлчээрийг жилийн дөрвөн улиралд хуваарьтай ашиглах журмыг хэрэгжүүлэхэд төрийн байгууллага, малчид, мал бүхий иргэдийн хэрэгжүүлэх үйл ажиллагаа

Нутаг бэлчээрийг жилийн дөрвөн улиралд хуваарьтай ашиглах журмыг хэрэгжүүлэхэд зөвшөөрөлгүй орж ирсэн мал, айл өрхийг бэлчээр чөлөөлүүлэх ажлыг холбогдох эрх бүхий хүмүүсийн бүрэлдэхүүнтэй ажлын хэсэг /Байгаль орчны хяналтын улсын байцаагч, Татварын улсын байцаагч, Хөдөө, аж ахуйн тасаг, Цагдаагийн албан хаагч, багийн иргэдийн нийтийн хурлын дарга, багийн Засаг дарга/ хариуцан зохион байгуулна.

4.1. Сумын Засаг дарга дараах үйл ажиллагааг хэрэгжүүлнэ.

4.1.1. Сумын бэлчээр ашиглалтын төлөвлөгөөний хэрэгжилтийг зохион байгуулах, тайлагнах

4.1.2. Газрын тухай хуулийн 52.2-т заасны дагуу тухайн жилийн бэлчээрийн гарц, иргэдийн саналыг харгалзан өвөлжөө, хаваржааны бэлчээрийг малаас чөлөөлөх, мал оруулах хугацааг сумын Засаг дарга тогтооно. /52.2. Зуслан, намаржаа болон отрын бэлчээрийг баг, хот айлаар хуваарилж нийтээр ашиглана. Тухайн жилийн бэлчээрийн гарц, иргэдийн саналыг харгалзан өвөлжөө, хаваржааны бэлчээрийг малаас чөлөөлөх, мал оруулах хугацааг сум, дүүргийн Засаг дарга тогтоож, баг, хорооны Засаг дарга, иргэд мөрдөж хэрэгжүүлнэ. Өвөлжөө, хаваржааны

тодорхой нутаг бэлчээрийг талхлагахаас хамгаалах, нөхөн сэргээх зорилгоор тухайн бүс нутгийн онцлог, бэлчээр ашиглаж ирсэн уламжлал, газрын даац, чадавхийг харгалзан, багийн иргэдийн Нийтийн Хурлын саналыг үндэслэн сумын Засаг дарга малчдад болзол, гэрээний дагуу хэсэг бүлгээр ашиглуулж болно. /

4.1.3. Малчид, мал бүхий иргэдийг улс, аймаг, сумын аварга малчин, тэргүүний баг хамт олны тодорхойлолт гаргах, шагнаж урамшуулах, төрийн дэмжлэг тусламжинд хамруулахдаа Нутаг бэлчээрийг жилийн дөрвөн улиралд хуваарьтай ашиглах журмыг хэрэгжүүлсэн байдлыг харгалзан үзнэ.

4.1.4. Нутаг бэлчээрийг жилийн дөрвөн улиралд хуваарьтай ашиглах журмыг мөрдөн ажиллаж байгаа баг, малчин өрхөд давуу эрхтэйгээр хөрөнгө санхүү, бодлогын дэмжлэг үзүүлэх

4.1.5. Гол, горхи, булаг шандны эх ундаргыг хамгаалахаас бусад

тохиолдолд бэлчээрийг хашиж хамгаалахгүй байх арга хэмжээг авах

4.1.6. Сумын бэлчээрийн даац хүрэлцээтэй жил өөр аймаг, сумын нутгаас отроор өвөлжиж, хаваржих малыг оруулахдаа Сумын ИТХ-аар тогтоосон төлбөр хураамжийг төвлөрүүлсний дараагаар гэрээ байгуулж, бэлчээр нутгийг зааж өгч, нутаглуулах

4.1.7. Нутаг бэлчээрийг жилийн дөрвөн улиралд хуваарьтай ашиглах журмыг хэрэгжүүлэхээр багийн засаг дарга, малчин, мал бүхий иргэнтэй хариуцлагын гэрээг байгуулж хэрэгжилтийн байдалд хяналт-шинжилгээ, үнэлгээ хийж сумын ИТХ-д тайлагнах

4.1.8. Худаг, уст цэг гаргах саналыг авахдаа бэлчээрийн төлөв байдал бод, бог малын бэлчээрийн зайг харгалзан хүлээн авах

4.1.9. Багийн Засаг даргын ажлыг үнэлэхдээ тухайн жилийн бэлчээр ашиглалтын төлөвлөгөө болон журмын хэрэгжилтийн үр дүнд үндэслэх

4.2. Багийн Засаг дарга дараах үйл ажиллагааг хэрэгжүүлнэ.

4.2.1. Нутаг бэлчээрийг жилийн дөрвөн улиралд хуваарьтай ашиглах журмыг малчдад хүргэх, журмын хэрэгжилтийг хангахаар сумын Засаг дарга, малчинтай гурвалсан гэрээ байгуулах

4.2.2. Малын хөлийн татварыг хуулийн хугацаанд төвлөрүүлэхэд татварын улсын байцаагчтай хамтарч ажиллах, багийн нутаг дэвсгэрийн бэлчээрт хийгдэх төсөл арга хэмжээг багийн ИТХ-аар олонхийн санал авч шийдвэрлүүлсэн байх

4.2.3. Нутаг бэлчээрийг жилийн дөрвөн улиралд хуваарьтай ашиглах журмыг зөрчсөн малчдад албан шаардлагыг тавьж биелүүлээгүй тохиолдолд шат дараалсан арга хэмжээг авахуулах

4.3. Хөдөө аж ахуйн тасгийн Бэлчээр, газар тариалан хариуцсан мэргэжилтэн дараахь үйл ажиллагааг хэрэгжүүлнэ.

4.3.1. Малчдад уламжлалт бэлчээр ашиглалт, бэлчээрийг зөв зохистой ашиглах мэдлэг олгох, доройтсон бэлчээрийг нөхөн сэргээх, сайжруулах талаар сургалт өгөх

4.3.2. Багийн иргэдийн нийтийн хурлаас гаргасан саналыг харгалзан тухайн багийн бэлчээрийн усан хангамжийг нэмэгдүүлэхэд сум,багийн удирдлагутай хамтарч санаачилгатай ажиллах

4.3.3. Бэлчээрийн хөнөөлт мэргчид, хортон шавьжтай тэмцэх ажлыг БЗД, малчдын оролцоотой зохион байгуулах

4.4. Сумын цаг уурын өртөө дараах үйл ажиллагааг хэрэгжүүлнэ.

4.4.1. Тухайн сум,багийн саналыг үндэслэн Фотомониторингийн цэгийн тоог нэмэгдүүлэх арга хэмжээг авах

4.4.2. Сум,багийн түвшинд бэлчээрийн даацыг тогтоон өвөлжиж,хаваржих боломжит малын тоог тодорхойлсон дүнгийн хамт жил бүрийн 9 дүгээр сарын 10-наас 20-ны дотор аймаг,сум,багийн Засаг даргад хүргүүлэх

4.4.3. Ургац муу бэлчээрт үүлэнд зориудаар нөлөөлөх генератор байрлуулах, мэргэжил арга зүйн зөвлөгөөгөөр хангаж ажиллуулах

4.5. Газрын даамал дараах үйл ажиллагааг хэрэгжүүлнэ.

4.5.1. Сумын нийт бэлчээрийн хэмжээ,байршлыг газрын нэгдмэл сангийн бусад ангиллын газартай давхцуулахгүйгээр зураглан мэдээллийн санд оруулах

4.5.2.Газрын тухай хуулийн 58.5-д заасны дагуу бэлчээр,хадлангийн газрын төлөв байдал,чанарын хянан баталгааг 5 жил тутамд мэргэжлийн байгууллагаар хийлгэх талаар санал өгөх

4.5.3. Өвөлжөө,хаваржаа,худаг уст цэгийн байршлыг тогтоож мэдээллийн сан үүсгэх,тогтмол шинэчлэх

4.5.4. Сумын хилийн маргаантай байгаа асуудлыг судлан шийдвэрлүүлэх,санал боловсруулан холбогдох байгууллага,Засаг даргад хүргүүлэх

4.5.5.Фотомониторингийн цэг байгуулж жил бүрийн 8 дугаар сард багтаан ашиглалтын үр нөлөөг хянах фотомониторингийн мэдээлэл цуглуулах,мэдээлэл боловсруулж улсын хэмжээний нэгдсэн санд оруулах,шийдвэр гаргагчид болон малчдыг мэдээллээр хангах

4.5.6.Бэлчээр ашиглалтын төлөвлөгөөний төслийг боловсруулж холбогдох багийн Иргэдийн нийтийн хурлаар хэлэлцүүлэхээр хүргүүлнэ.

4.6. Байгаль орчны хяналтын улсын байцаагч, татварын байцаагч,цагдаа нар дараах үйл ажиллагааг хэрэгжүүлнэ.

4.6.1. Татвар,Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль болон бусад хууль тогтоомжид заагдсан эрх, үүргээ хэрэгжүүлэн ажиллах

4.6.2. Зөрчлийн тухай хуулийн дагуу шат дараалсан арга хэмжээг тооцох

4.7. Малчид,мал бүхий иргэдийн эрх, үүрэг, хариуцлага

4.7.1. Малчин,мал бүхий иргэн дараах эрхийг эдэлнэ.
4.7.1.1. Бэлчээр ашиглалтын жилийн төлөвлөгөө боловсруулахад оролцох

4.7.1.2. Малын хөлийн татвараас хэрэгжүүлэх арга хэмжээний талаар санал гаргах,уг арга хэмжээний явц, гүйцэтгэлд хяналт тавих

4.8. Малчид,мал бүхий иргэд дараах үүрэг хүлээнэ.

4.8.1.Монгол улсын газрын тухай хуульд заасны дагуу өвөлжөө,хаваржааны бэлчээрийг чөлөөлөх, зун намрын бог малын оторлолтын арга хэмжээг дагаж мөрдөн бэлчээрийг өнжөөж чөлөөлөх,сэлгэх,отор нүүдэл хийх талаар гаргасан Засаг даргын шийдвэрийг дагаж мөрдөнө.

4.8.2. Бэлчээрийн даацад тохируулан малыг өсгөж маллах

4.8.3. Малын тоо толгойн албан татварыг хуулийн хугацаанд төвлөрүүлэх

4.8.4. Өөр аймаг, сумаас дур мэдэн айл өрх,мал сүрэг оруулж ирүүлэхгүй, өвөлжөө,хаваржааны буудал бууцыг дамжуулан ашиглуулахгүй байх,

4.8.5. Газрын тухай хуулийн /52.7.өвөлжөө, хаваржааны доорхи газрыг Монгол Улсын иргэн хот айлаар дундаа хамтран эзэмшиж болно./гэсэн заалттай тул өвөлжөө хаваржааны ойролцоо бэлчээрлэж байгаа малыг хөөх, хууль бус үйлдэл гаргаж байгаа иргэний буудал эзэмших гэрчилгээг цуцлах арга хэмжээ авах

4.8.6. Гэрээгээр ашиглаж байгаа бэлчээрт байгаа малын сэг,зэм,хог хаягдлыг цэвэрлэх

4.8.7. Малаас чөлөөлсөн өвөлжөө,хаваржааны бэлчээрт заасан хугацаанд мал оруулахгүй

4.8.8. Нутаг бэлчээрийг жилийн дөрвөн улиралд хуваарьтай ашиглах журам, төлөвлөгөөнд тусгасан бэлчээрээс өөр бэлчээрт дур мэдэн нутаглахгүй байх

4.8.9. Нийтээр ашиглах нөөц бэлчээр бүхий уст цэгийг малчин дундын хэрэгцээнд ашиглах

4.9.Малчид, мал бүхий иргэд, байгууллага, ААН-ийн малчид жилийн дөрвөн улиралд дараах нутаг бэлчээрт дурьдсан хугацааг баримтлан бэлчээрийг ашиглана. Үүнд:

4.9.1. Зулсангийн нутаг

Зулсангийн нутагт жил бүрийн 6 дугаар сарын 20- оос өмнө гарч, 9 дүгээр сарын 01-ээс хойш намаржааны нутагт орно.

Цаг агаар, ургамлын гарцыг харгалзан зулсангийн нутаг заасан хугацаанаас өмнө гарч, намаржаандаа хугацаанаас хойш орохыг зөвшөөрнө.

Энэ асуудлыг багийн хэмжээнд багийн засаг дарга нар зохицуулна. Гагцхүү намаржаа, өвөлжөө, хаваржааны нутагт нутаглах хугацааг энэ журамд заасны дагуу хатуу мөрдөнө.

Зулсангийн нутгийн бүсийг дор дурьдсанаар тогтооно.

Сумын хэмжээний малчин,мал бүхий өрхүүд нь зулсангийн бүсийн нутагт баг харгалзахгүйгээр нутаглана. Үүнд: Бижийн голын

Бураат булгаас дээш Тамчийн бэлчир, Холбоо,Цагуу, Арцагаан сайр, Цахир ам, Хавчигийн нуруу, Өвөр цагаан сайрын улаан жалгын амнаас дээш.

Цалуугийн цагаан чулуут, Бургасан энгэр, Баруунсалаа, Чандмань ам, Хүрэн өндөр, Чулуутын өвдөг, Уст ам, өвөртал нь Хөх сайрын бэлчирээс дээш,Доод улаан богоч, Голын хөшөөгөөс дээш, Хэцийн хөтөл, Цахир бураат, Хярын нуур, Хатуугийн бэлчир, Асгат, Хөх энгэр, Хөх жалгын амнаас дээш, Боомын дугуй, Суварган энгэрээс дээш, Босгын хөтлөөс Шар хөтлөөр дамжуулан Өндрийн булгийн ирмэг бариулан Хөшөөтийн хөтөл, Намаржааны бэлчир, Мааньт, Хавцгайтын эхнээс дээш тус тус нутаглаж зусна.

Намаржааны нутаг

Намаржааны нутагт жил бүрийн 9 дүгээр сарын 01-нээс хойш орж, хүн малын унд тавих хүртэл буюу 12 дугаар сарын 01-ыг хүртэл нутаглах дор дурьдсан бус нутгийг ашиглана.

1-р баг: Бижийн голын Хөх хошуу, Дэрсэнэ эх, Хужирт, Могойн боом, Богоч, Дардантын эх,Ар гашуун, Улаан булаг

2-р баг: Дардамтын улаан толгой, Гатлагаас доош Гашуун бэлчир, Ар гашуун, Хөх толгой, Цагаан голын өргөн ширгээс доош, Сэрүүн, Тахилт, Богдын гол, Төхөм, Хоолойн худаг

3-р баг: Бугын хөтөл, Улиастайн голын Улаан үзүүр, Хэцийн амнаас доош Хавчиг булаг, Харширэг, Бага голын огторго, Баянголын боом, Онгоцын хөндий, Бор булаг, Тал булаг, Лонх,Төхөм, Гаханч, Нохонч, Хулсны гол

4-р баг: Хөх жалгын ам, Босгын бэлчир, Шар хөтлөөс доош Хөшөөтийн Улаан хадын ам, Гурваннуур, Шар бэлчирэн эх, Намаржаан, Могойн хоолой, Хавцгайтын эх.

Өвөлжөөний нутаг

Өвөлжөөний нутгуудад цас орсноос хойш бууж, хавар 3 дугаар сарьж 01-ыг хүртэл нутаглаж дор дурьдсан газар нутгийг ашиглана.

1-р баг: Хөндлөн, Ширээ хайрхан, Цахирын нуруу, Оросын хүрэн, Бор үзүүр, Хар дэл, Бор хургат, Бор энгэр, Бамбил, Хэнгэрэгт, Борлог морьт, Тоосгот, Хөх бухт

2-р баг: Харганат хүрэнгээс урагш Зөөлөнгийн ар, Хөвчийн нурууны Агуйтын хөндийн эх, Эрдэнэчулуут, Далт, Ямаан ус, туунээс баруун тийш Чанзав, Цагаан морьт, Улаан хуруу хүртэл

3-р баг: Агуйтын хөндий, Алагнуур, Бортаг, Цүрэм, Нохонч, Гаханч, Улаанхуруу, Шанд, Цагаантолгой, Баянголын ам, өвөр хад, Ламын эх, Ламын ам, Хар сондогийн ам, Дундаагийн үзүүрийн улаантолгой, Хавчиг өтөг, Нусхайн хар, Талын хар, Зөөлөн сүүж, Багуунтын хар, Усан сангийн Улаантолгой, Хасуу худаг, Хонхор загийн Хүрэн үзүүр

4-р баг: Ар цагаан бургас, Нарийны хүзүүвч, Салаа, Шаттын бэлчир, Элст, Шархад, Хөх хошуу, Сүжийн энгэр, Хужиртын эх, Гэдгэр, Мааньтын хөтөл, Шувуун бааст, Хайрхан шил, Онгоцын эх.

Хаваржааны нутаг

Хаваржаанд жил бүрийн 2 дугаар сарын 15-наас хойш гарч доорх нутгуудыг ашиглана.

1-р баг: Гашуун харын Шовгор хар, Гангана хар, Бэрх, Нарийн хар, Хартолгой, Дуутын бэл, Элмэн, Сэрвэн, Могойн бэл, Могойн хар, Улаанбулаг Харганатын ам, Тамга, Гашуун, Тоодог, Хайрхан булаг, Таван овоо

2-р баг: Ширээгийн Мухар хад, Шовгор хараас урагш, Явар, Цагаан морьтын агуйт, Улаанхуруу, Чанзав, Жаргалан, Шовгор хар, Хөвчийн өвөр бэл

3-р баг: Эхийн бэлийн өндөр хашаатаас урагш, Улаан хуруу, Хулс, Цагаан голын Хар толгой, Асгатын бэлчирээс дээш Хөвчийн нуруу, Хөндлөн, Цагаан дэрс, Хужирт, Мааньтын ам, Дээврийн амнаас дээш.

4-р баг: Өвөлжөөнийхөө бололцоотой нутгуудыг хаваржаандаа ашиглах ба Хөх энгэр, Нөмөр, Нөмрийн ширээ, Доод хөндлөн, Голын хашаат, Мухар цармын ханан хад, Эхийн бэлийн урд улаан толгойгоос хойш, Хөх сайрын ам, Хөх жалгын бэл, Их хавчигийн ам, Хөххошуу, Дэрсэн эх, Дардамт, Хөх толгой, Бор толгой.

Бэлчээр ашиглалтын төлөвлөгөөг багийн иргэдийн нийтийн хурлын саналыг тусган Газрын тухай хуулийн 20.1.2-т заасны дагуу сумын ИТХ батална./ 20.1.2.тухайн шатны Засаг даргын өргөн мэдүүлсэн аймаг, нийслэлийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө, түүнд нийцүүлэн боловсруулсан сум, дүүргийн тухайн жилийн газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөг хэлэлцэн батлах;

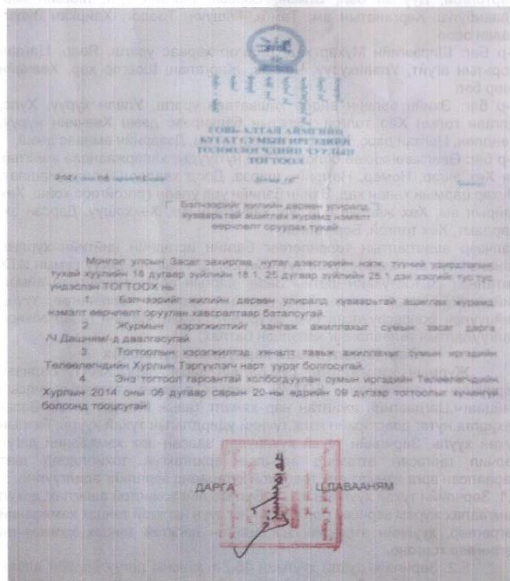
Тав. Хяналт тавьж хариуцлага хүлээлгэх

Журмын хэрэгжилтэд сум,багийн засаг дарга,ХААТ, бэлчээр хариуцсан мэргэжилтэн, БОХУБ, газрын даамал, татварын улсын байцаагч,цагдаагийн ажилтан нар хяналт тавьж Монгол улсын Засаг захиргаа,нутаг дэвсгэрийн нэгж,түүний удирдлагын тухай хууль, Газрын тухай хууль, Зөрчлийн тухай хуулиудад заасан эрх хэмжээнд дагуу зөрчил гаргасан этгээдэд зөрчлөө арилгахгүй тэхмолдолд шат дараалсан арга хэмжээ авч тодорхой хугацаанд зөрчлийг арилгуулна.

5.1. Зөрчлийн тухай хуулийн 8.1. 6. Бэлчээрийг зохистой ашиглах, эсхүл хамгаалах журам зөрчсөн бол хүнийг нэг зуун нэгжтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр, хуулийн этгээдийг нэг мянган нэгжтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр торгоно.

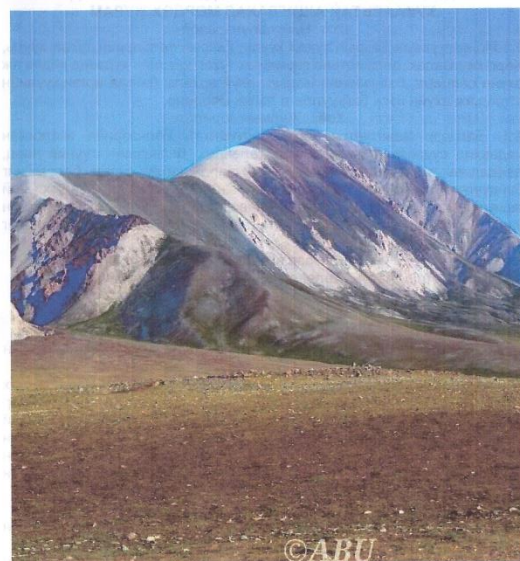
5.2. Зөрчлийн тухай хуулийн 15.2-т заасны дагуу Төрийн албан хаагч, эсхүл улсын байцаагчийн эрхтэй этгээдийг хуулиар хүлээсэн үүргээ биелүүлэх зорилгоор тавьсан хууль ёсны шаардлагыг биелүүлээгүй, эсхүл биелүүлэхгүй байхыг бусдад уриалсан, хууль ёсны

дагуу шаардсан холбогдох мэдээ, мэдээллийг цаг хугацаанд нь гаргаж өгөөгүй, эсхүл санаатайгаар худал мэдээлэл өгсөн, эсхүл төөрөгдүүлсэн, хийсэн үйл ажиллагаанд нь саад учруулсан, эсхүл хөндлөнгөөс нөлөөлөхийг оролдсон бол хүнийг тавин нэгжтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр, хуулийн этгээдийг таван зуун нэгжтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр торгоно.

Бэлтгэсэн: БГТХМ Ц.Байгальмаа

ГОВЬ-АЛТАЙ АЙМГИЙН БУГАТ СУМЫН МАЛЧДЫН ЗӨВЛӨГӨӨН -2022

ЗОХИОН БАЙГУУЛАГЧ: ГАА-ИЙН ЗДТГ,
ГАМШИГТ ТЭСВЭРТЭЙ ОРОН НУТАГ ТӨСӨЛ,
БУГАТ СУМЫН ИТХ, ЗДТГ

2022 он

Зураг 72. Бугат сумын бэлчээр ашиглалтын журам

Сумдын бэлчээрийн экосистемийн үржил шим буурч байгаа, цөлжилт нэмэгдсэн, биологийн олон янз байдал алдагдсан зэргийг шийдвэрлэхэд чиглэгдсэн байгаас харахад Тэс болон Бугат сумдын Бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөө нь

- Бэлчээрийг ашиглах нүүдлийн хуваарь гаргаж зохицуулах;
- Бэлчээр ашиглалт болон өмчлөлийн асуудлыг зохицуулах, сумын нутаг дотор бэлчээрийн талаар гарсан маргааныг судлах;
- Газрын доройтлын байдлыг дэлгэрэнгүй үнэлэх ажлыг сум, багийн түвшинд хийх;
- Газар ашиглалтын байдлыг хянах үр дүнтэй тогтолцоо бүрдүүлэх;
- Цаг уур, орчны шинжилгээний газрын урьдчилан сэрэмжлүүлэх тогтолцоог бэхжүүлэх;
- Тэжээлийн ургамал тариалах; хөрс хамгаалах, сайжруулах;
- Бэлчээрийн усан хангамжийг сайжруулах, ган болон эрсдлийн менежментийг тодруулах, хөнөөлт шавжтай тэмцэх;
- Усан хангамж дутагдалтай бэлчээрийг усжуулах, газрын нэр тодруулах;
- Малын эрүүл мэнд, чанарыг сайжруулах;
- Газар тариалангийн талбайн ашиглалтыг сайжруулах;
- Бэлчээрийг зохистой ашиглах талаар сургалт зохион байгуулах.

Малчидтай бүлгийн ярилцлага хийхэд зарим сумдад бэлчээр ашиглалтыг зохицуулах хууль эрх зүйн зохицуулалт байхгүй, журам байлаа ч малчид мэдээгүй гэх, бэлчээрийн зохион байгуулалтын журмуудын хэрэгжилт сул зэрэг нь дасан зохицох үйл ажиллагаа явуулах, сайжруулахад хамгийн их саад болж байгаа хэмээн малчид, орон нутгийн төрийн

захиргааны ажилтнууд тодорхойлжээ. Мөн тэд орон нутгийн засаг захиргааны зүгээс бэлчээрийн менежментийн чиглэлээр үйл ажиллагаагаа явуулахад нь техникийн болон санхүүгийн чадавх дутмаг, малчдад бэлчээрийн менежментийн чиглэлийн үйл ажиллагаа явуулах хөрөнгө байхгүй, боловсруулах болон борлуулах боломж хязгаарлагдмал болохыг онцлон тэмдэглэж байв. Бүс нутагт хөгжил нэмэгдэж байгаа, зах зээл байгаа хэдий ч эдгээр боломжуудыг ашиглах малчдын чадавх сул байна. Албан ба албан бус малчдын бүлэг гишүүн өрхүүдийн нүүдэл хөдөлгөөнийг зохицуулах, улирлын бэлчээрийг хамгаалах тал дээр амжилттай ажиллаж байсан боловч олон малтай малчдын зохицуулалтгүй нүүдэл энэхүү хүчин чармайлтыг хэд хэдэн удаа үр дүнгүй болгосныг малчид болон орон нутгийн захиргааны ажилтнууд онцлон тэмдэглэв. Нэг малчин өрхөд 5 хошуу мал бүгд байдаг тул малын бэлчээрийн хэрэглээ замбараагүй болсон учраас малыг төрөлжүүлэн хариулдаг уламжлалт бог, бодын төрөлжсөн сууриар мал маллахыг санал болгохын зэрэгцээ уламжлалт зохицуулалтын аргыг ашиглан цаашид үр дүнтэй зохион байгуулалт хэрэгтэй байна.

1

БУГАТ СУМЫН БЭЛЧЭЭРИЙН МЕНЕЖМЕНТИЙН 2022 ОНЫ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

2021.12.10. Баянгол

№	Төлөвлөлт	Хэрэгжүүлэх үйл ажиллагаа	Хугацаа	Хөрөнгө оруулалт	Хариуцах эзэн	Хяналт тавих
Бэлчээрийг доройтуулалгүй хуваарьтай даацад нь тохируулж ашиглах, сайжруулах болон бусад арга хэмжээ						
1.	Бэлчээрийг ашиглах	1.1.Бэлчээрийг жилийн 4 улиралд хуваарьтай ашиглах журмыг мөрдүүлэх	Жилд		ЗДТГ, БЗД, малчид	
		1.2.Бэлчээрийг улирлаар сэлгэн ашиглах, өнжөөх, амраах, газар нутгуудыг товлон, мал оруулах, гаргах хуваарь, төлөвлөгөө гаргах	Жилд		БЗД, малчид	
		1.3.Бэлчээрийн даац ачааллыг тогтоож малын тоо толгойг бэлчээрийн даацад тохируулах	Жилд		БЗД, малчид	
		1.4.Бэлчээрийн ургац даац тодорхойлох фотомониторинг хийж тайланг малчдад мэдээлэх	8 сард		ГД,БГТХМ,Цаг уурын өртөө	
		1.5.Малчид газар нутгаа тэлж нутаглан зарим бэлчээрийг өнжөөх	Жилд			
2.	Бэлчээрийг сайжруулах	Малын тоо толгойн албан татварыг орон нутагт тогтоож сумын ИТХ-аар батлуулах	6 сард		Татварын улсын байцаагч	
		Үүлэнд зориудаар нөлөөлөх генераторыг ажиллуулж хур бороо оруулах	5-8 сард	Сумын ОНХСХ	ЗДТГ,Цаг уурын өртөө	
		Царцаа,дэвхрэг,үлийн цагаан оготно механик аргаар устгах	Тухай бүрд	Аймгийн ХХААГ	ХААТ,БЗД, малчид	
3.	Бэлчээрийг хамгаалах	Нөөц бэлчээрийг цаг бусаар болон зөвшөөрөлгүй ашиглах дайран өнгөрөхөөс хамгаалах ЗД-ын захирамж боловсруулах, бэлчээр ашиглуулах журмыг мөрдөх, бэлчээр ашиглалтын гэрээний хэрэгжилтийг хангаж ажиллах	Жилд		ЗДТГ, ХААТ	
4.	Эрсдэлийн менежмент буюу Нэмэлт тэжээлийн нөөц бүрдүүлэх	1.1.4. Багуудад ногоон тэжээл тариалах, инженерийн хийцтэй худаг гаргах	5-7 сард	Аймаг,сумын ОНХСХ болон төсөл хөтөлбөрийн газраас	ЗДТГ Бүлэг нөхөрлөл хоршоо	
		Малчдыг бүлэг нөхөрлөлийн зохион				

		байгуулалтад орж хадлан тэжээл бэлтгэх тал дээр Сумын Засаг даргаас үүрэг чиглэл, албан даалгавар хүргүүлэх Сүм, багуудын аюулгүйн нөөц бүрдүүлэх	7-8 сард	Багийн сангаас		
		Сумын аюулгүйн нөөцөд өвс, тэжээл бэлтгэх, сумын нөөц дууссан тохиолдолд аймгийн ОК-д хүсэлт уламжлах	8-10 сард	Сумын ОНХСХ 12.8 сая		
		Малын халдварт өвчин, түүнийг тандан судлах өвчлөлөөс урьдчилан сэргийлэх сургалт, сурталчилгааны арга хэмжээг зохион байгуулах	Байнга	Дэлхийн зөн Монгол ОУБ-ын гамшигт тэсвэртэй орон нутаг төсөл	Төслийн сургагч багш нар, БЗД	
		Багийн иргэд хөдөлмөрөө хоршин өвөлжөө, хаваржааны буудлаа засварлах			Багийн ЗД	
5.	Бэлчээрийг усжуулах	Усан хангамж дутагдалтай бэлчээрийг усжуулах ажлыг хийх / нэр зааж өгөх /				
Малын эрүүл мэнд, чанарыг сайжруулах						
6.	Малын эрүүл мэнд, чанарыг сайжруулах	6.1. Малчин өрх бүр Мал эмнэлгийн урьдчилан сэргийлэх тарилга, вакцин, угаалга, ариутгал халдваргүйжүүлэх арга хэмжээнд хамрагдах	Тухай бүрд	Малчид өөрсдийн хөрөнгөөр	МЭ-ийн нэгжүүд МЭТ-ийн эмч нар, малчид	
		Мал сүргээ бэлчээрийн даацад тохируулах, нутгийн онцлогт дасан зохицсон тэсвэрлэх чадвар бүхий мал сүргийг өсгөн үржүүлж маллах	Байнга		Малчид	
		Сүргийн бүтцийн зохистой харьцааг барьж ажиллах талаар малчдад үүрэг чиглэл өгөх	Байнга		Малчид	
		Отор нүүдэл хийж малдаа тарга хүч авахуулах, хадлан тэжээл бэлтгэх	7-8 сар		ЗДТГ, малчид	
		Өвөлжөө, хаваржааны буудлыг задалж ариутгал халдваргүйжүүлэлтийн ажлыг хийлгэх	7-8 сард	Малчид өөрийн хөрөнгөөр	БЗД, малчид МЭҮН	
Чадавхжуулах ажлын хүрээнд:						
	Сургалт сурталчилгааны ажил зохион байгуулах	Малчид болон иргэдийг тэжээлийн ургамал, хүлэмжийн тариалан эрхлэх сургалтанд хамруулах			Төсөл хөтөлбөрийн хүрээнд БГТХМ	
		Бэлчээр ашиглалтын чиглэлээр гарч буй тэргүүн туршлагыг сурталчилах			ХААТ	

		Сумын малчдын зөвөлгөөнийг зохион байгуулах	Жилд		Засаг дарга, ХААТ, БЗД	
		Цагаан идээ, шилмэл малын үзэсгэлэн худалдааг зохион байгуулах			ЗДТГ, ХААТ	
	Мэдээлэл цуглуулах	Худаг, уст цэгийн 1үн өрөм, богино яндант, энгийн уурхай\ газарзүйн байрлал нягтлах, мэдээлэл цуглуулах, шинээр гаргах уст цэгийг тодорхойлох, ашиглалтгүй болсон уст цэгийг сэргэн засварлах, шинээр худаг гаргах, булгийн эхийг хашиж хамгаалах	Тухайн жилд		БЗД, ГД, БХМ, БОХУБ, байгаль хамгаалагч, төсөл хөтөлбөрүүд	
		Өвөлжөө хаваржаа, зуслан, намаржаа, уст цэгийн мэдээллийг эцэслэн шалгаж, мэдээллийн системд оруулж, зурагт буулгах	Тухайн жилд		Газрын даамал, бэлчээр хариуцсан мэргэжилтэн, БОХУБ	

БОЛОВСРУУЛСАН : БГТХМ

Ц.БАЙГАЛЬМАА

Зураглал хийсэн арга болон сумдын газрын зургийн тайлбар

Бэлчээрийн тогтвортой менежментийн суурь судалгаанд сонгогдсон сумдын бэлчээр ашиглалтын нэгтгэсэн зураглал гаргах ажлын даалгаварын дагуу сум тус бүрээр 1:100000 масштаб бүхий ургамлын бүлгэмдлийн суурьтай хэвлэлийн эх бэлтгэв.

1:100000 масштабтай зургийнхаа суурийг ургамлан бүрхэвчийн бүлгэмдлийн суурь бүхий оронзайн тархцын мэдээлэл дээр үндэслэн өөрсдийн хээрийн судалгааны явцад цуглуулсан хөрс, ургамал, амьтан, худаг уст цэг, өвөлжөө хаваржаа буюу малчдын дөрвөн улирлын байршлын мэдээлэл зэргээр баяжуулан хийлээ.

Бид газарзүйн мэдээллийн систем дээр суурилсан мэдээллийн санг тодорхой агуулгаар бүрдүүлэхээр зорисон бөгөөд ингэхдээ ГМС-ийн програм хангамж болох ArcGIS 10.8 хувилбарыг ашиглаж, зураглалын боловсруулалтыг мөн энэ програм дээр хийж гүйцэтгэв. Ингэж ажиллахдаа дараах өгөгдөл болон програм хангамжийн хэрэглүүрүүдийг ашиглав.

SRTM загварын 30м-н оронзайн ялгах чадвар бүхий тоон загвар ашигласан ба түүнд тулгуурлан slope буюу налуугийн, aspect буюу зовхисын, hillshade surface буюу сүүдэртсэн гадаргын болон elevation буюу өндрийн зургуудыг тус тус гаргаж авсан.

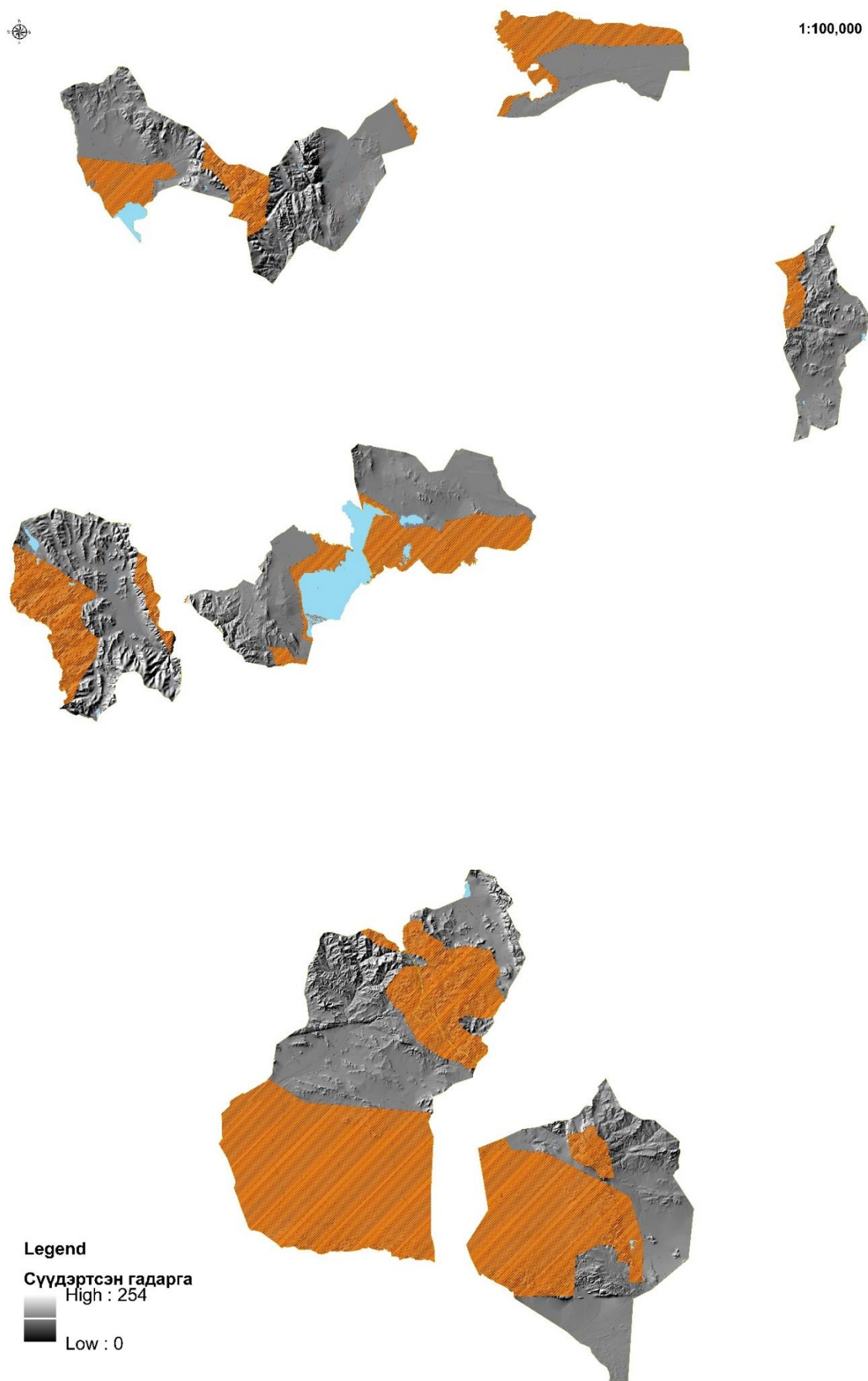
ArcGIS 10.8 програмын analysis tools, conversion tools, geoprocessing болон data management tools зэргийг ашигласан бөгөөд боловсруулалт болон өгөгдлийн сан байгуулах, нэгтгэл хийхэд ашиглав. Мөн 1:100,000 масштабтай суурь байрзүйн зургийг суурь болгосон.

Нийт судалгаанд хамрагдаж буй 10 сумдын нутаг дэвсгэрийн хэмжээгээр харуулсан өндөршил, сүүдэртсэн гадарга, зовхис, налуугийн зургуудыг гаргасан. Харин сум тус бүрээр нь 1:100000 масштаб бүхий нэгтгэсэн зураглалыг хийж гүйцэтгэв.

Хийж гүйцэтгэсэн зураглалууд:

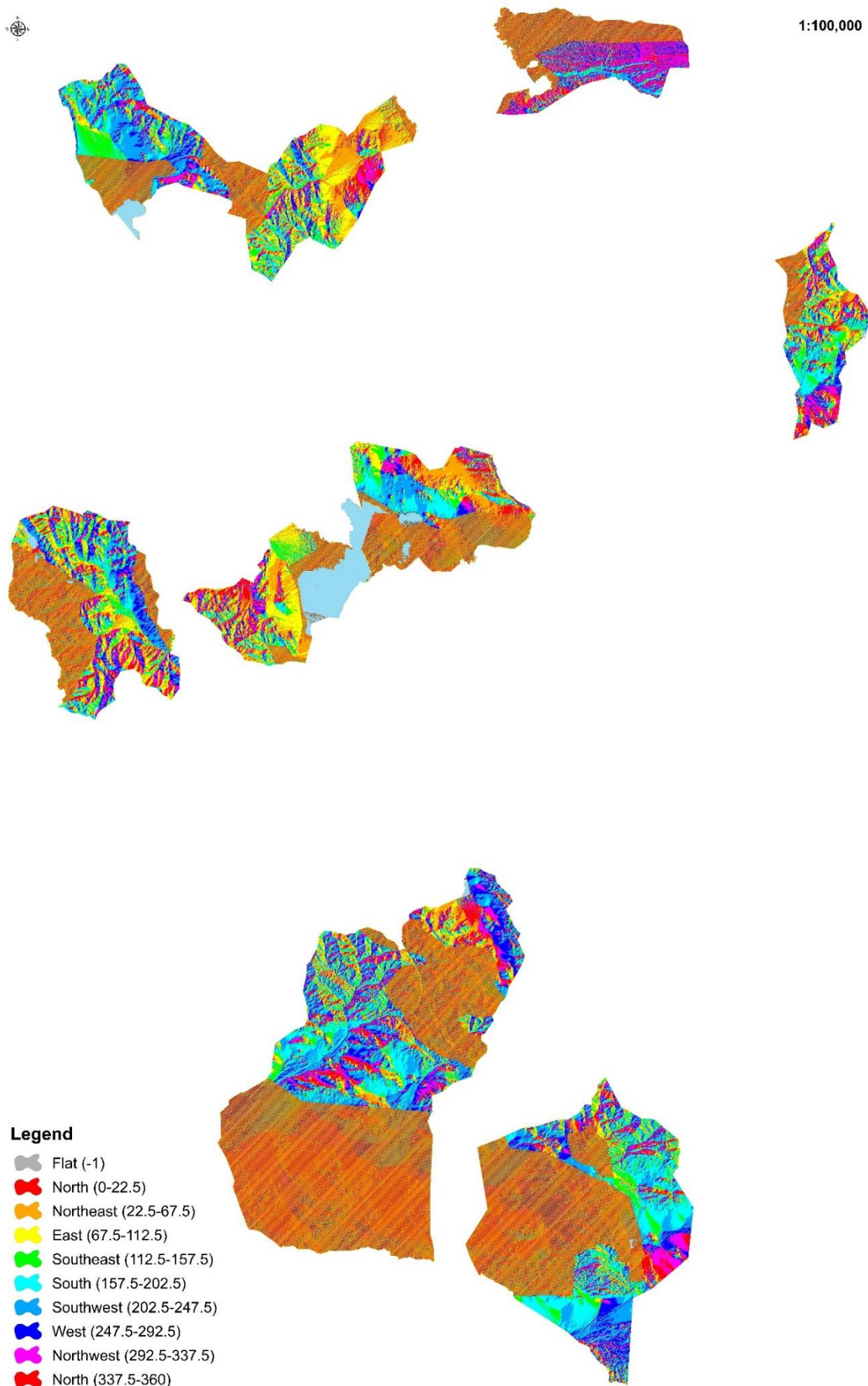
Зураг 73. Судалгааны сумдын нийт нутаг дэвсгэрийн өндөршлийн зураг

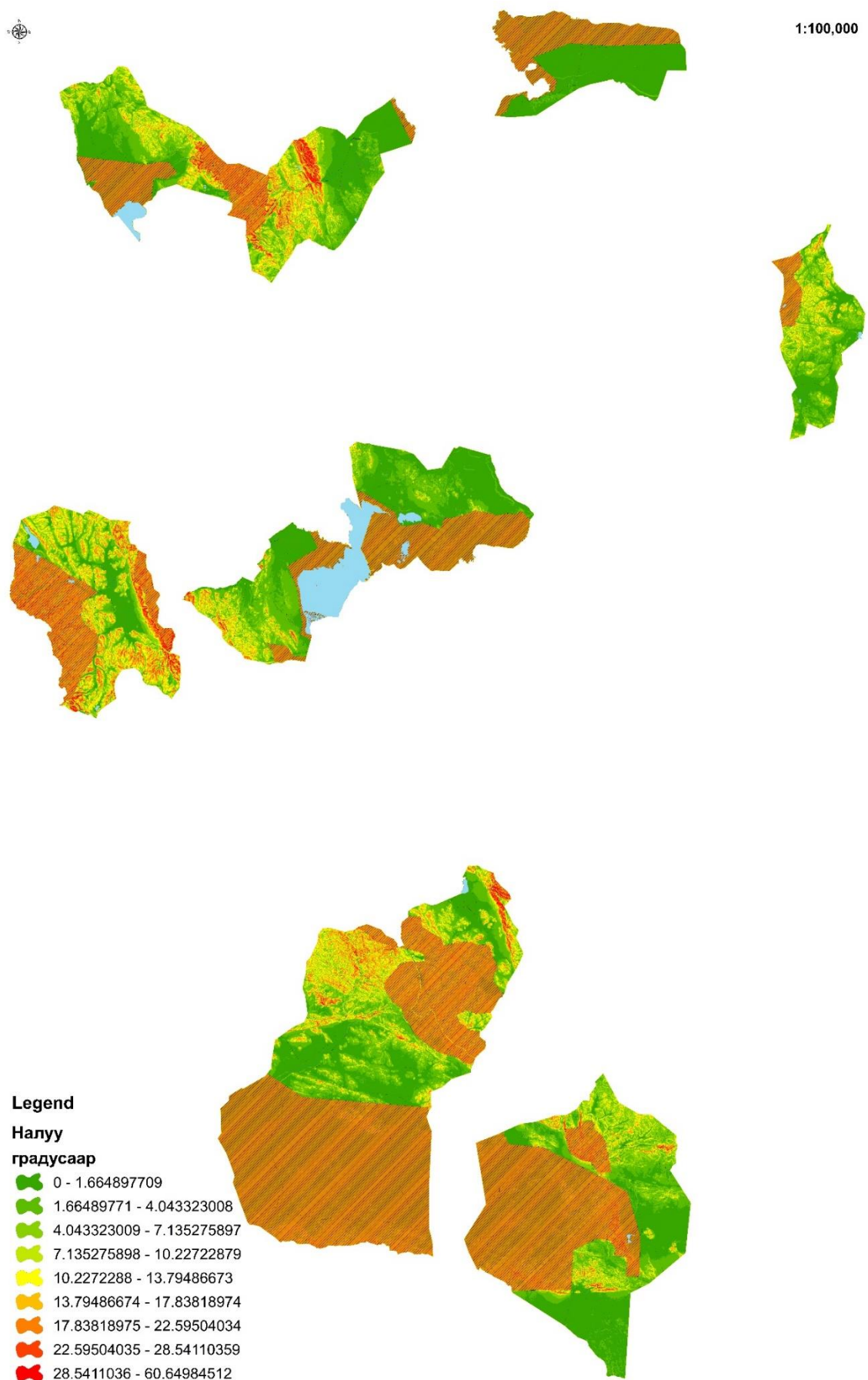
Зураг 74. Судалгааны сумдын нийт нутаг дэвсгэрийн сүүдэртсэн гадаргын зураг

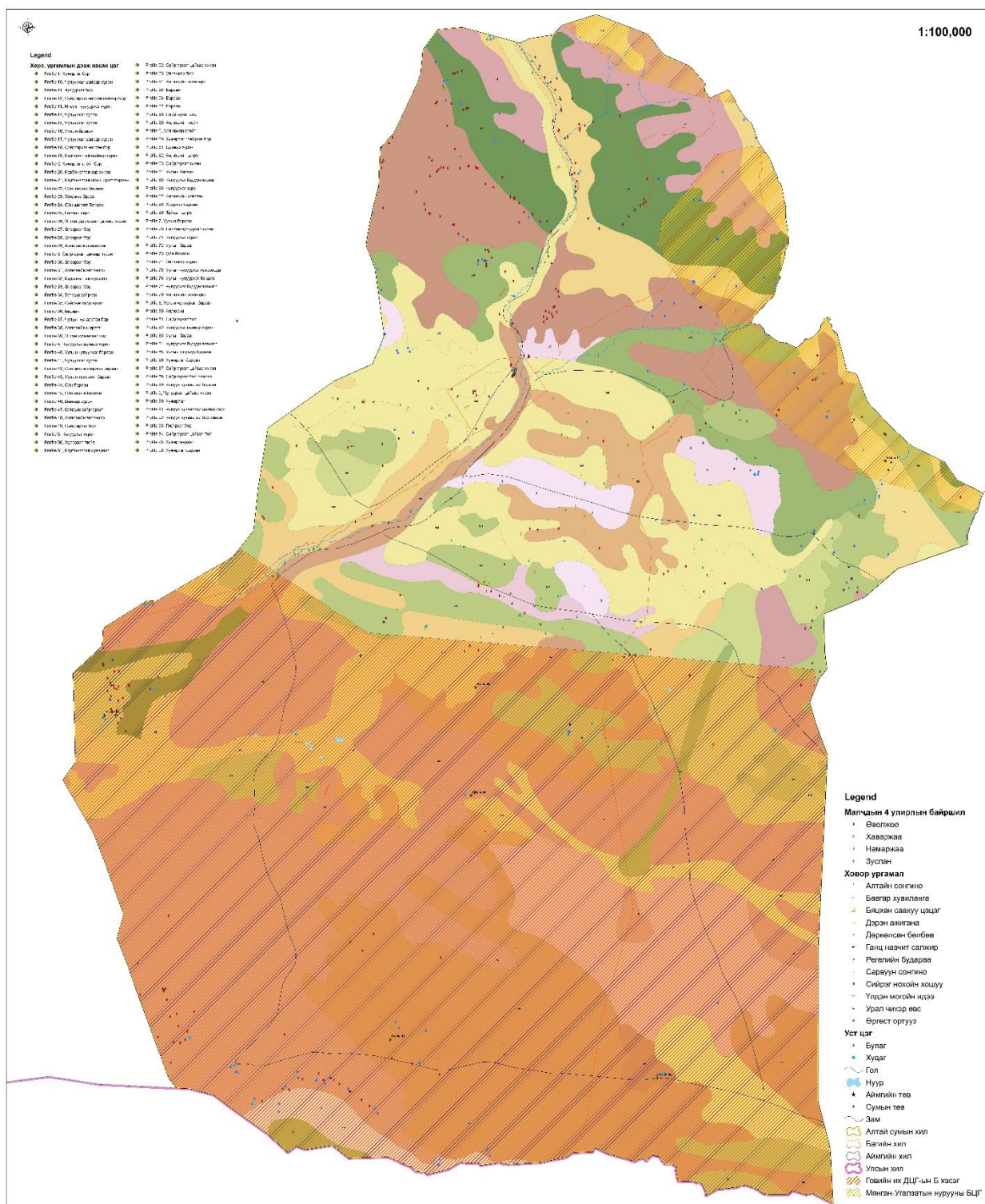
1:100,000

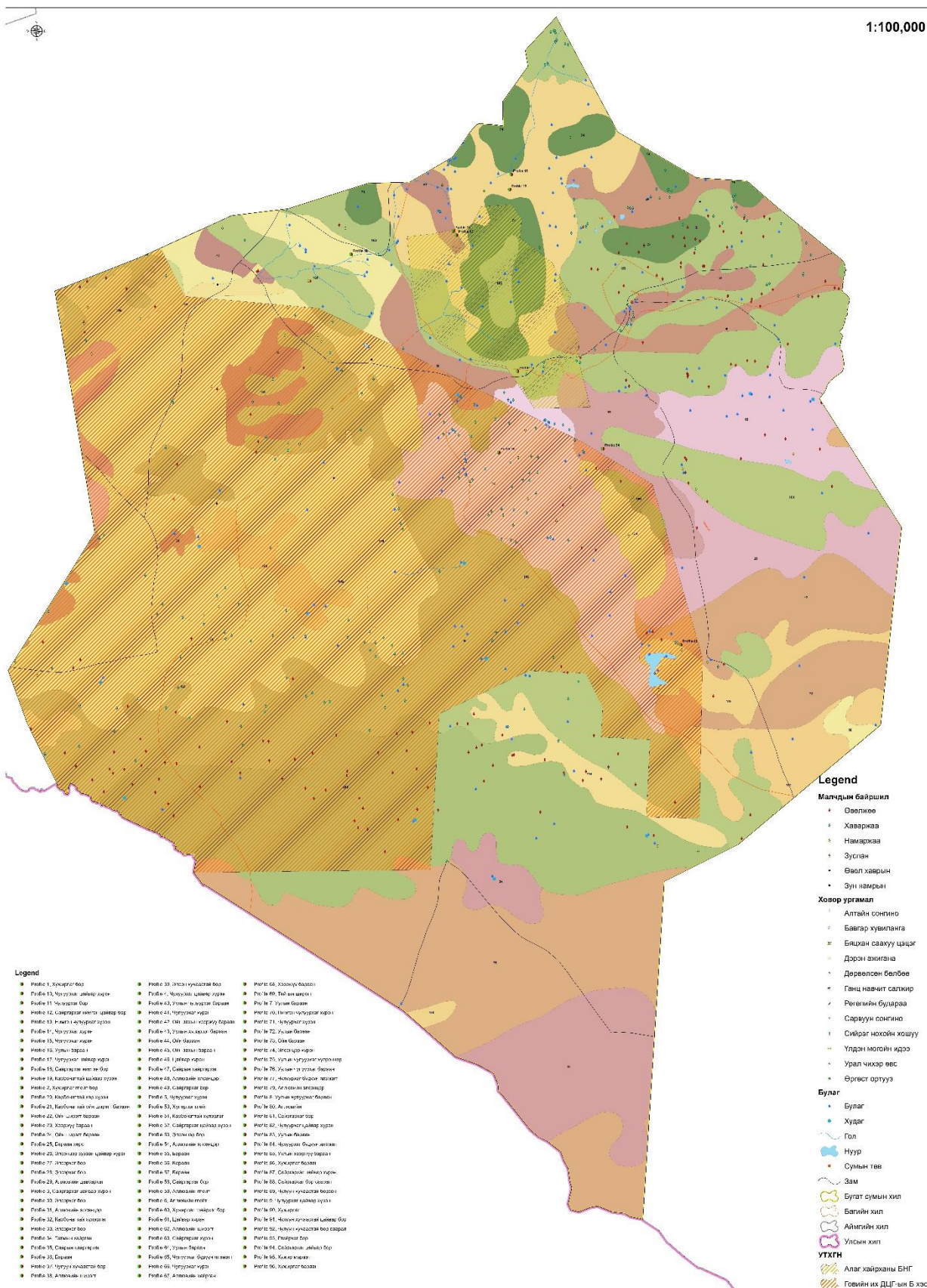
Зураг 75. Судалгааны сумдын нийт нутаг дэвсгэрийн зовхисын зураг

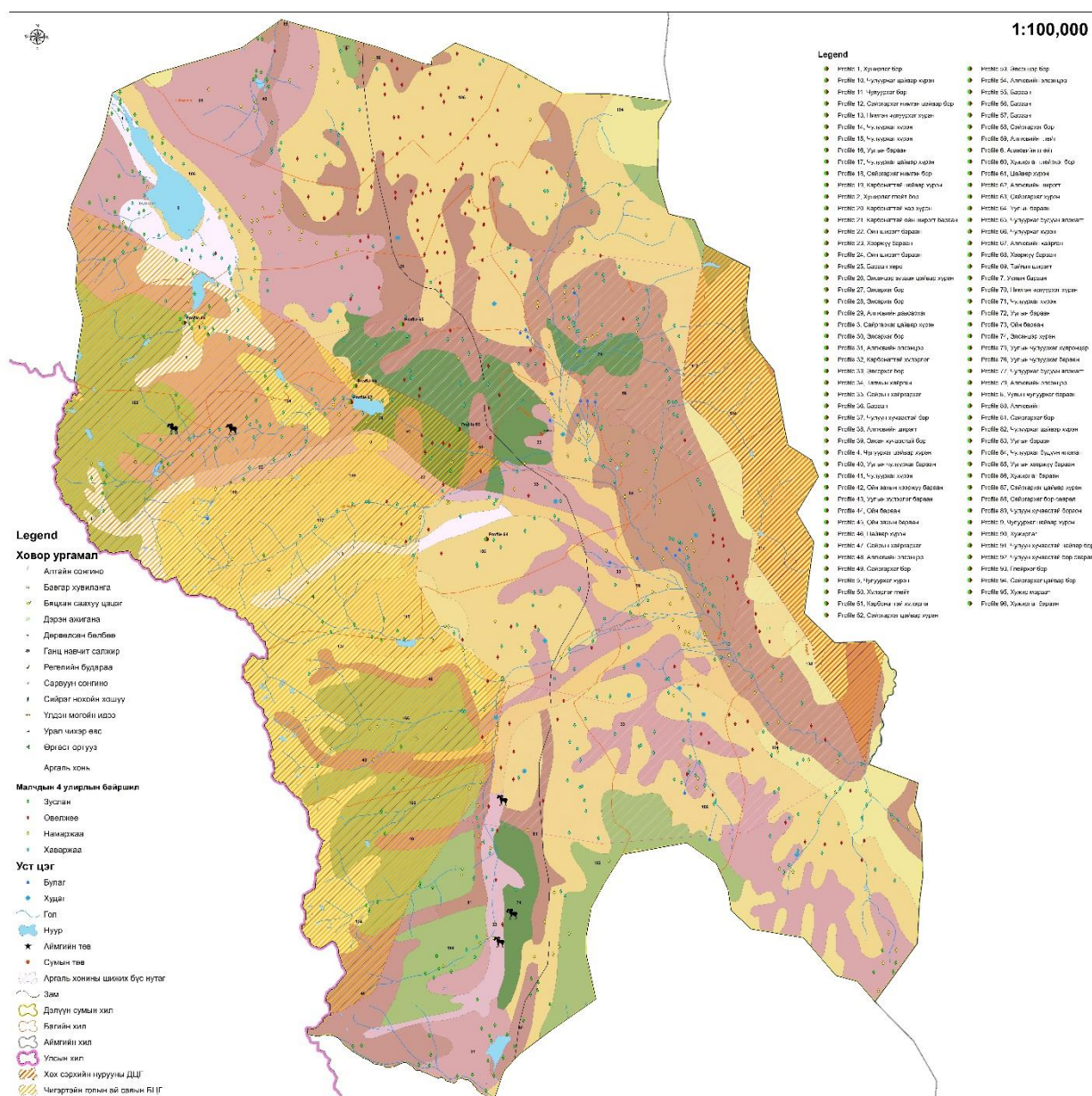
Зураг 76. Судалгааны сумдын нийт нутаг дэвсгэрийн налуугийн зураг

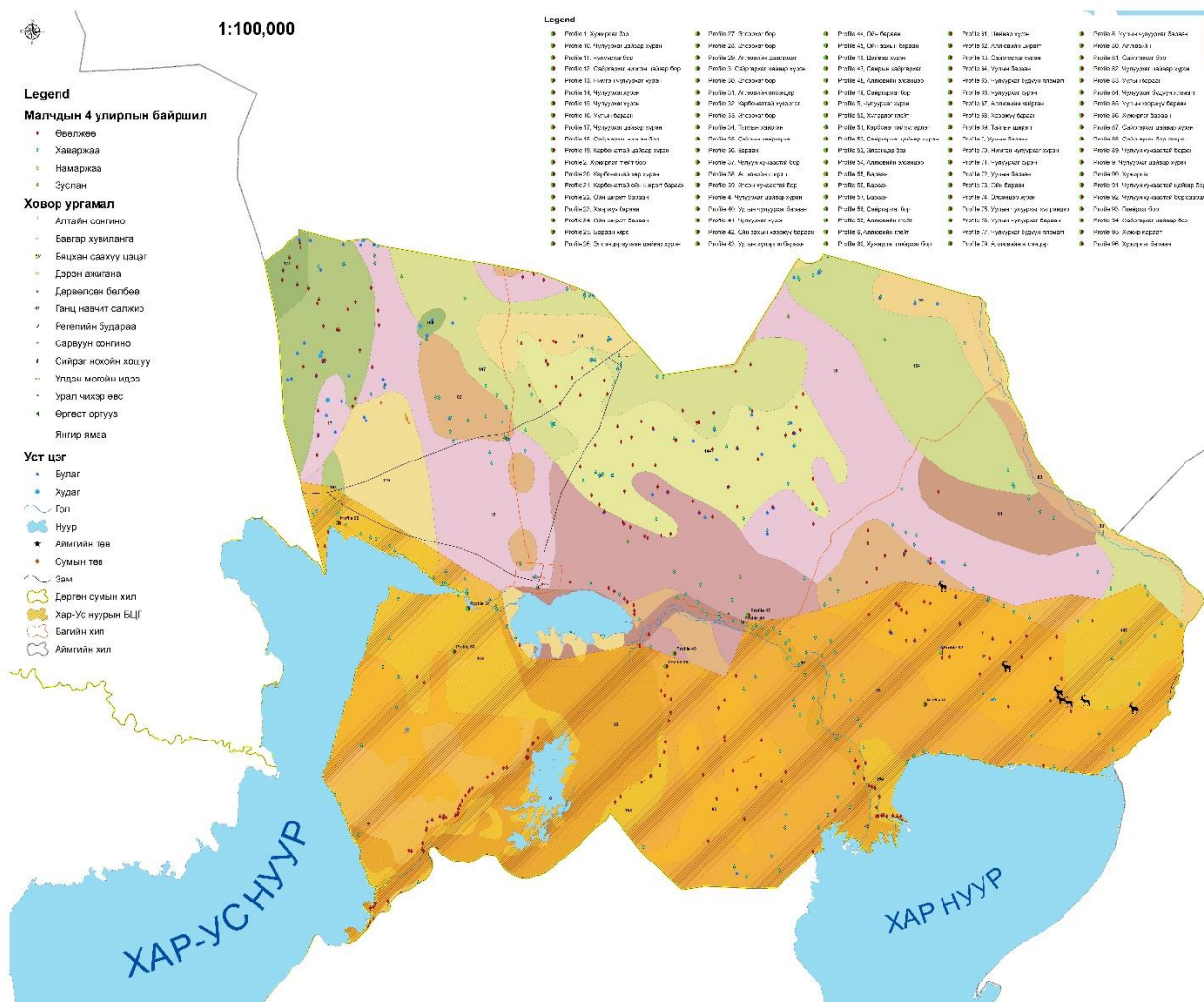
Зураг 77. Алтай сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг

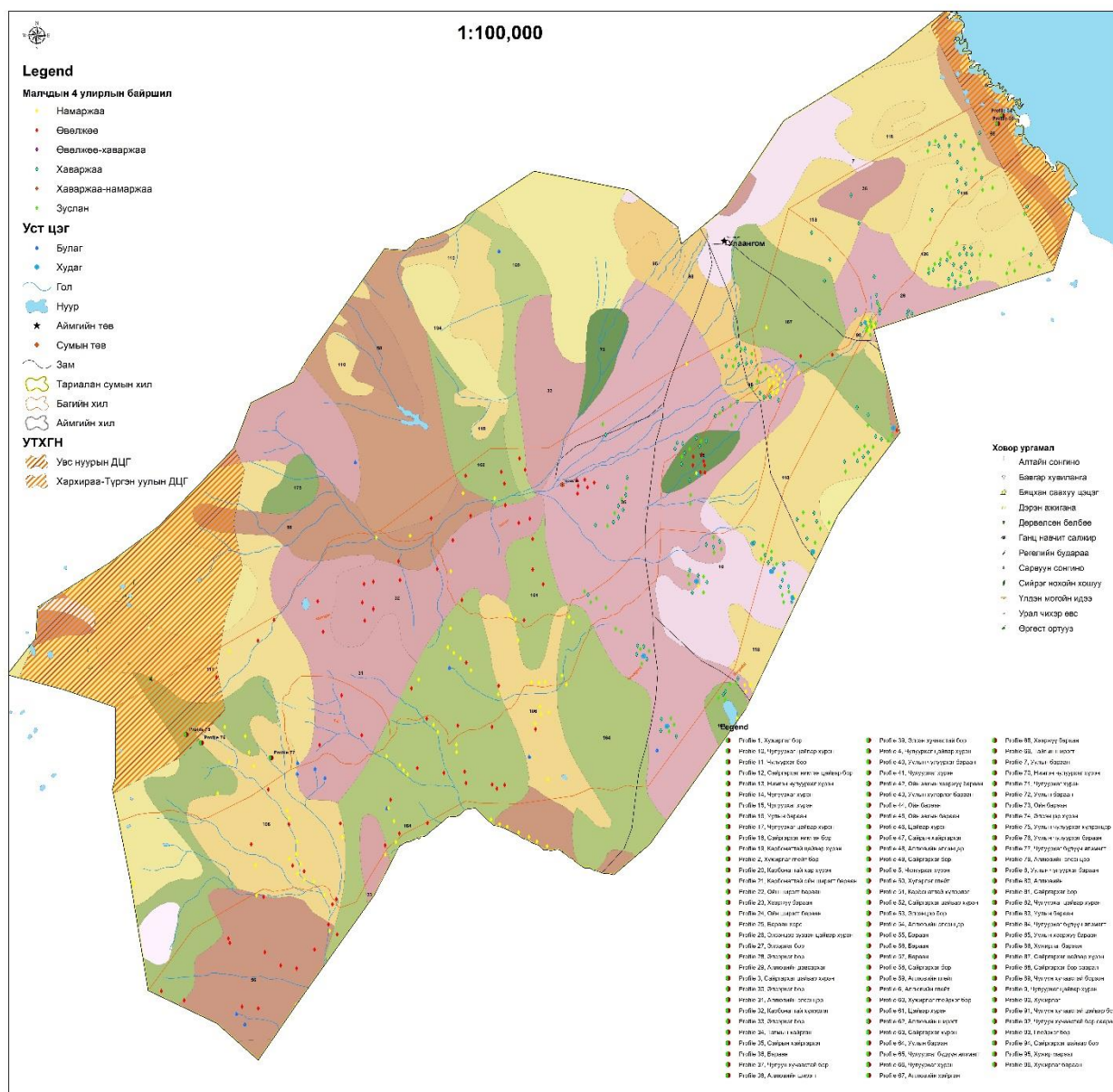
Зураг 78. Бугат сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг

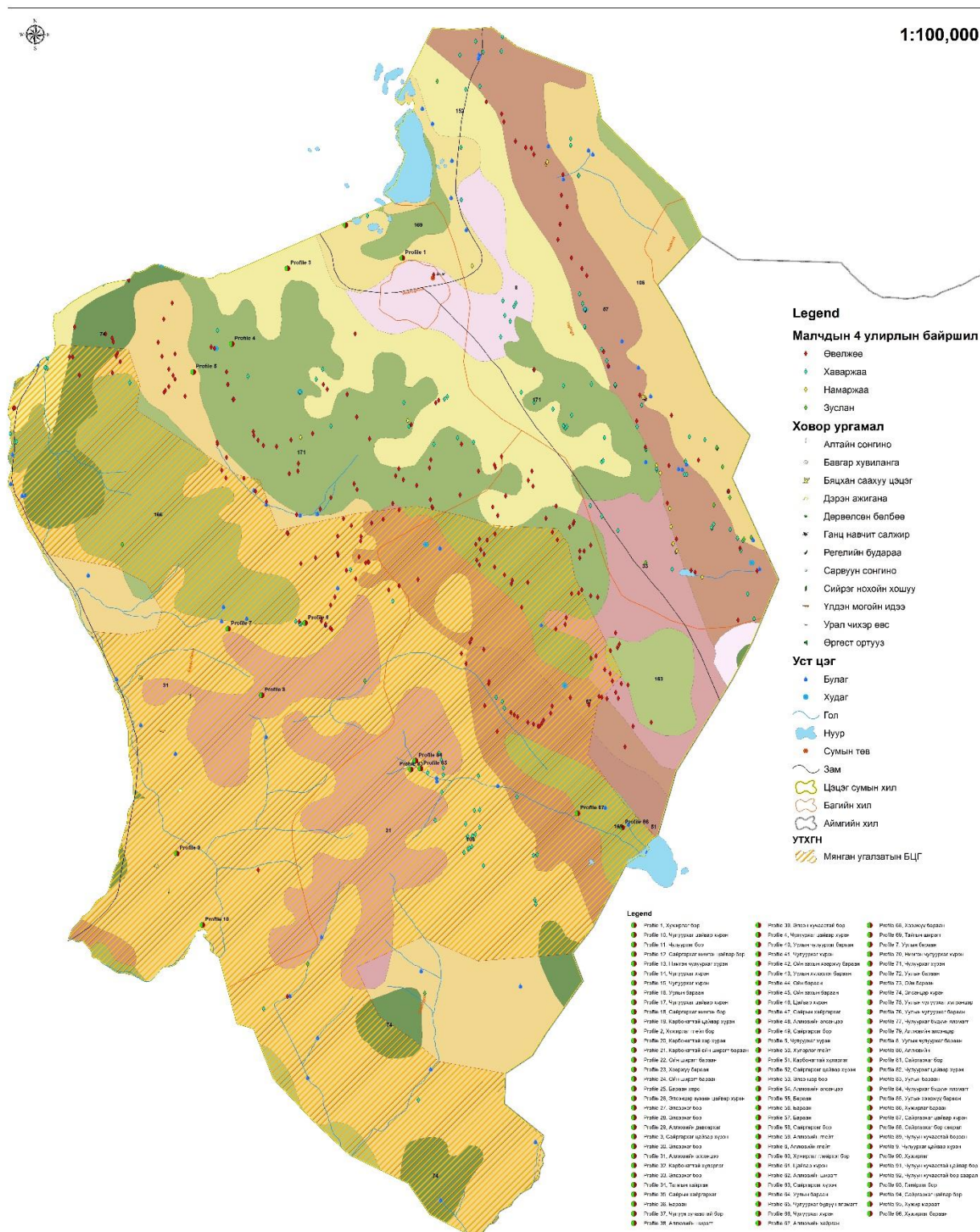
Зураг 81. Дэлүүн сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг

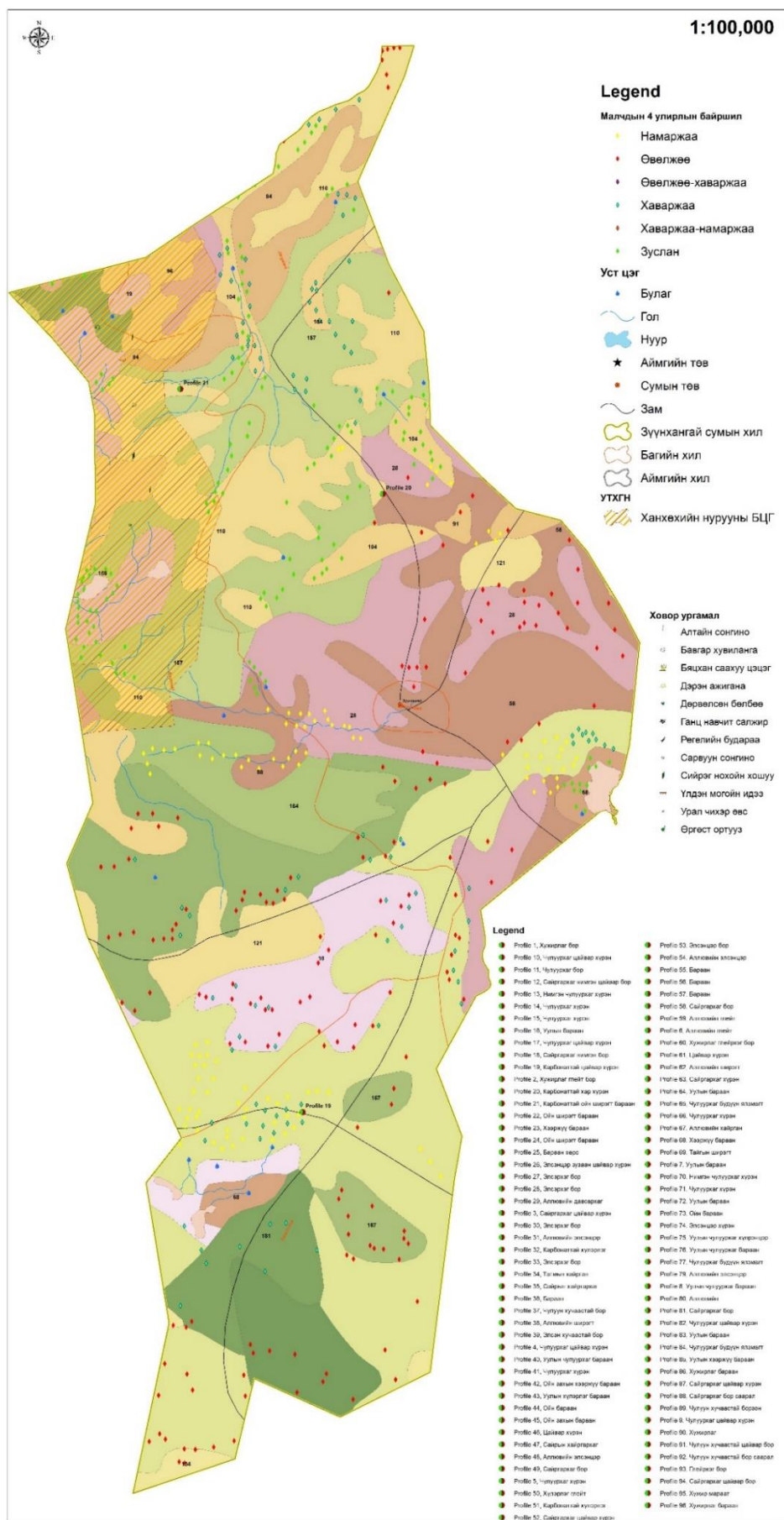
Зураг 82. Дөргөн сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг

Зураг 83. Тариалан сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг

Зураг 85. Цэцэг сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг

Зураг 86. Зүүнхангай сумын бэлчээр ашиглалтын цогц зураг

ДҮГНЭЛТ, САНАЛ

Бэлчээрийн тогтвортой менежментийн үр дүнг үнэлэх үндсэн шалгууруудыг тодорхойлох зорилгоор төслийн кластеруудад хамрагдах ТХГН, тэдгээрийн орчны бүс, экологийн холбоос нутгийг хамруулан бэлчээрийн тогтвортой менежментийн суурь мэдээлэл бүрдүүлэх ажлыг төсөлд хамрагдаж буй нутаг дэвсгэрийн 5 аймгийн 10 сум, 11 ТХГН буую Увс аймгийн Тариалан, Бөхмөрөн, Тэс, Зүүнхангай, Ховд аймгийн Цэцэг, Дөргөн, Буянт, Алтай, Говь-Алтай аймгийн Бугат, Баян-Өлгий аймгийн Дэлүүн сумдын нутагт хамрагдах Түргэн уулын дархан цаазат газар, Цагаан шувуут уулын дархан цаазат газар, Ачит нуурын байгалийн цогцолборт газар, Увс нуурын ай савын дархан цаазат газар, Ханхөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газар, Алтан элсний дархан цаазат газар, Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолборт газар, Хар Ус нуурын байгалийн цогцолборт газар, Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсэг, Алаг хайрхан уулын байгалийн цогцолборт газар, Чигэртэйн голын ай савын байгалийн цогцолборт газар орчны бүсүүд хамрагдлаа. Энэхүү судалгаанд 10 сумын 41 багийн 21753,2 км.кв нутаг дэвсгэр хамаарагдсан бөгөөд тус 10 сумын нийт 58 багийн 53359 км.кв нутаг дэвсгэрийн 40,8% юм.

Бэлчээрийн тогтвортой менежментийн суурь судалгааны ажлын хүрээнд 2 удаагийн маршрутаар 96 цэгээс 254 дээж авч хөрсний хими, физик, биологийн шинжийн үндсэн 10 үзүүлэлтийн 2540 ширхэг анализын дүнд боловсруулалт хийж дараах дүгнэлтэд хүрч байна.

- Судалгааны районд тархах хөрсөн бүрхэвч, хөрсний шинж чанар бүрэлдэн бий болоход гадаргын өндөршил, урсац, хотгорын бүсшилийн нөлөөллөөс хамааран олон хэв шинжийн хөрс бүрэлдэн бий болох нөхцөлийг бүрдүүлж 10 бүлгийн 21 хэв шинжийн 55 төрлийн хөрсний шинж чанарын мэдээлэл боловсруулж бэлтгэлээ.
- Судалгааны талбай нь хөрсний механик бүрэлдэхүүний зүй тогтлын хувьд уулын ар хажуугийн чийгэрхэг нөхцөл, нуур, голын татам, баян бүрдүүдээр тархах хөрс ихэвчлэн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, бусад хөрс элсэнцэр механик бүрэлдэхүүнтэй байна. Тэс голын хөндий, Увс нуурын Тариалан талын татмын нугад тархах хөрсүүд ихэвчлэн элсэнцэр, хайргархаг механик бүрэлдэхүүнтэй байгаа нь энэ районы хөрсний үржил шимийн түвшин бага байх нөхцөлийг бүрдүүлж байна.
- Хөрсний органик бодисын агууламж *Ой, Тайга, Уулын бараан* хөрсүүдэд агуулалт маш өндөр байгаа хэдий ч нуур, голын татмын *Бараан* хөрсний агуулалт багаас дунд түвшинд байгаа нь малын бэлчээрийн гол бүс нутаг болон ашиглагдаж байгаатай холбоотой. Хөрсний үржил шимт чанар В, С үерүү буурах зүй тогтолтой байна. Гэхдээ Говийн баян бүрдүүд, нуурын голын татмын хөрсүүдэд хөдөлгөөнт калийн агуулалт өндөр байгаа нь талхагдалд их өртөж байгааг харуулж байна.
- Цөл, говь, хээрийн бүсийн бэлчээрийн мал аж ахуйн гол бүс нутаг болдог гол, нуурын татмын хөрсний өнгөн үеүдэд давсны агууламжтай, карбонатлаг болсон байна. Энэ нь нэг талаас байгалийн үйл явцтай холбоотой (ууршилт, шилжилт, эрдэст ихээр агуулагддаг) бий болох боловч бэлчээрийн талхлагдлаас болж бий болох, нэмэгдэх үйл явц их байдаг.
- Ачаалалд их өртөж байгаа газруудын хэт төвлөрлийг саармагжуулах үйл ажиллагааг зохион байгуулах, хяналт тавьж ажиллах нь зүйтэй.
- Малыг тоо толгойг бэлчээрийн даацад тохируулах, хөрсний талхлагдал, үржил шим буурахаас сэргийлж, бэлчээрийг сэлгэн ашиглахыг орон нутгийн малчдын үйл ажиллагаанд хэвшүүлэх.
- Өвөлжөө, хаваржаа, зуслан, намаржаандаа тогтсон цаг хугацаандаа буудаг, нүүдэг байдлыг мөрдлөг болгох, хяналт тавих.

Судалгааны ажлын хүрээнд кластерын сумдын газрын нэгдмэл сангийн үндсэн ангилалын (ГТ-1) 2019, 2020, 2021 онуудын тайланг цуглуулж, бэлчээрийн төрөл, онцлог, биологийн ургацын хэмжээ (ц/га), бүтээмжит чанар, бэлчээрийн даац, малын тоо, төрлөөр, аймгуудын хадлангийн ургацын хэмжээ (ц/га), өвөлжөө, хаваржаа, зуслан, намаржааны байршил, нүүдэл, Ус цаг уур орчны

шинжилгээний газрын бэлчээрийн мониторингийн 63 цэгийн тоо, хамрах хадлан, судалгааны багийн 480 цэгийн фотомониторингийн цэгийн бичиглэл түүнд тулгуурласан бэлчээрийн төлөв байдал, доройтлын зэрэг, даацын тоон мэдээлэл, ТХГН-уудын шүхэр зүйл ховор туруутан амьтдын шилжин нүүдэллэх боломжтой 4 коридорийн талбайн мэдээлэл, бэлчээрийн менежментийн эрхзүйн баримт бичгүүд, тэдгээрийн хэрэгжилтийн байдал, тулгамдаж буй асуудлууд, өвөлжөө, хаваржаа, зуслангийн 6609 цэгийн байршил, малчдын нүүдлийн чиглэл, бэлчээрийн 647 ус, уст цэгийн байршил, 10 бүлгийн 21 хэв шинжийн 55 төрлийн хөрсний тархалт, морфологи, үржил шим, хими шинжийн тоон мэдээлэл, цаг уур орчны шинжилгээний 10 өртөөний 2019, 2020, 2021 онуудын цаг агаарын төлөв байдлын түүвэр, 1:100000 масштабын 17 зураг, орон зайн мэдээлэлийн санг нэгтгэж Бэлчээрийн менежментийн суурь судалгааны мэдээлэлийн санг үүсгэлээ. Бэлчээр ашиглалтын өнөөгийн байдалд дүн шинжилгээ хийх үүднээс асуулгын аргаар 54 багийн иргэдээс 532 судалгаа авч, багийн иргэд болон бэлчээрийн харилцаанд ашиглагч талуудын дунд 8 хэлэлцүүлэг зохион байгууллаа.

Бэлчээрийн менежментийн суурь судалгааны мэдээллийн сан үүсгэх ажил нь бэлчээр ашиглалтыг одоогийн нөхцөлтэй уялдуулж өөрчлөн сайжруулах зорилгоор цаашид бэлчээрийн менежментийн шийдлүүд боловсруулах, байгаль орчны болон нийгмийн нөлөөлөл бүхий нөхцөлд мал аж ахуйн үйлдвэрлэл, байгаль орчны бүтээгдхүүний тогтвортой байдлыг хангахад чиглэгдэх болно. Суурь судалгааны мэдээлэлийн сан бүрдүүлэх ажил нь бэлчээрийн ашиглалтанд оролцогч талуудын харилцаанд тулгуурласан бэлчээр ашиглалтын уламжлалт мэдлэг мэдээллийг орчин үеийн үзэл баримтлалд уялдуулан нэгтгэснээрээ онцлог юм.

Бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөөгөө мөрддөггүй, журмаа биелүүлдэггүйгээс улбаалан олон малтайгаар ямар ч зохицуулалтгүй нүүдэллэж байгаа учраас нүүдлийг зохицуулах, улирлын бэлчээрийг нөөцлөхөд хүндрэл учирч байгааг бэлчээрийн харилцаанд оролцогчид онцолж байв. Мөн сүргийн зохистой бүтцийн харьцааг мөрдөн маллах, малыг ялангуяа адууг хариулгатай маллахыг малчид уриалан тэмдэглэж байна. Иймд бэлчээрийн менежментийн төлөвлөлтийн ажлын хүрээнд нүүдэллэх байдлыг дэмжихэд чиглэгдсэн үйлчилгээ, хууль эрх зүйн болон байгууллагын тогтолцоо, мал малалгааны уламжлалт хэв шинж буюу малын бэлчээр нутгийг бог малын бэлчээр, бод малын бэлчээр гэж ялган байгалийн нөхцөл, нөөцөд тулгуурлан ашиглах аргыг сэргээн мөрдөх шаардлагатай. Малчид хоорондоо байгалийн нөөцийг (бэлчээр, хадлан, уст цэгийг) давуу ашиглах байдлаар маргаантай байдаг боловч дотроо тохиролцох, сумын ЗДТГ-аас гаргасан журмын хүрээнд мөн шийдэж байна. Зарим суманд бэлчээрийг хуваарилахдаа бүх улирлын нүүдлийн бэлчээрийг хамруулж чадахгүй байгаагаас зарим газарт мал ихээр төвлөрч байгаа нөхцөл байдал үүссэн.

Санал болгож буй нэг шийдэл нь цаашид маргаан гаргахгүйн үүднээс малыг байгаль, газарзүйн онцлогт нь уялдуулан төрөлжүүлэн малласанаар шийдэх арга зам байна. Мөн фотомониторингийн цэгийг сонгохдоо байгаль газарзүйн онцлогийг харгалзан сонгох, бэлчээрийн даацыг тооцож зураглахдаа багийн болон засаг захиргааны хилийг баримталахаа болих, малын тооллологыг малчин өрхийн асан тоогоор бус заавал биечлэн уламжлалт аргаар тоолдог тооллогыг зохион байгуулах нь зүйтэй байна.

НОМ ЗҮЙ

Алтан элсний дархан цаазат газрын менежментийн төлөвлөгөө, 2022

Банзрагч Д., Лувсанжав Чой. Улсын нэр томъёоны комиссын мэдээ. ¹ 59-60. УБ. 1965. 107.

Батхишиг О. (2010) Хөрсний чанарын үнэлгээний аргачлал. ШУТ төслийн тайлан. Улаанбаатар 2010. х 13.

Батхишиг О. (2016). Монгол орны хөрсний ангилал. Монголын хөрс судлал. 2016 (1). Хөрс судлалын холбоо. Улаанбаатар. №1. 18-31.

БНМАУ-ын Ус цаг уурын атлас. УБ. 1985. Хууд. 19-20, 42.

Буданцев А.Л., Харитонов Н.П. Ресурсоведение лекарственных растений. С.-П.бург. 2006. 3-82-р тал.

В.Энхмаа., нар Монгол орны бэлчээрийн төлөв байдал, чанар 2011., УБ

Газрын нэгдмэл сангийн тооллого хийх журам, 2009

Газрын нэгдмэл сангийн үндсэн ангиллын тайлан. ГХГЗЗГ. (2014, 2015, 2016).

Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсгийн менежментийн төлөвлөгөө, 2019

Грубов, В.И. (1982). Определить сосудистых растений Монголий (с атласом). – Л.: Наука

Губанов, И.А. (1996). Конспект флоры Внешней Монголии (сосудистые растения). – М.: «Валанг»

“Гулзат” орон нутгийн тусгай хамгаалалттай газарт хийсэн аргаль хонины идэш тэжээлийн судалгааны тайлан. УБ., 2011

Д.Оюунчимэг, Д.Дарьханд, Н.Тэгшжаргал, Б.Буянцог “Гулзат” орон нутгийн тусгай хамгаалалттай газрын бэлчээрийн судалгааны дүнгээс // Увс нуурын ай савын судалгаа шинжилгээний ажлын ажлын эмхэтгэл №1 Улаангом., 2011 хуу.243

Дагвацэрэн Б., нар. Ургамлын эмийн зохистой хэрэглээний гарын авлага. УБ. 2005. 300.

Дарьханд Д., нар Ховд аймгийн зарим ургамал. УБ.2014.400.

Даш Д. (2001). Их нууруудын хотгорын элсэн хуримтлалын ландшафт, байгаль хамгааллын асуудал. Улаанбаатар. 180х.

Даш Д. (2010). Монгол орны ландшафт экологийн асуудлууд. Улаанбаатар. 415

Дикорастущие полезные растения флоры Монгольской Народной Республики. Биологические ресурсы и природные условия Монгольской Народной Республики. Том XXIII. Изд. “Наука”. Л. 1985. 235.

Доржготов Д. (2003) Монгол орны хөрс. Улаанбаатар. 288:1-8

Лигаа У. Монгол орны ашигт ургамал. Тэргүүн боть. ШУАХэвлэл. УБ. 231.

Лигаа У. Монгол орны жимс, жимсгэнэт ургамал. УБ. 1982. 173.

Лхагвасүрэн Ч. (2014). Монгол Алтайн экобүс нутгийн байгаль экологийн хувьсал өөрчлөлтийн тандан судалгаа. ШУТС-ийн төслийн тайлан. Ховд. 395 х

Малчдын бүлэгт суурилсан бэлчээр эрсдэлийн менежмент (Сургагчдад зориулсан гарын авлага) УБ., 2005

Монгол Алтайн нуруу, их нууруудын хотгор, нууруудын хөндийн экологийн бүс нутагт “Хөгжлийг байгаль орчинд нөлөө багатай төлөвлөх нь” Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам, Газрын харилцаа, Геодези, зураг зүйн газар Theature Conservance Mongolia, НҮБХХБ, 2017.

Монгол Алтайн нуруу, их нууруудын хотгор, нууруудын хөндийн экологийн бүс нутагт хөгжлийг байгаль орчинд нөлөө багатай төлөвлөх нь. Хамгаалах шаардлагтай, экологийн хувьд чухал ач холбогдолтой газар нутгийн хүрээлэн буй орчны тодорхойлолт, 2017.

Монгол орны бэлчээрийн төлөв байдал, өөрчлөлтийн загварууд УБ, 2016

Монгол орны бэлчээрийн төлөв байдлын үндэсний тайланУБ, 2015

Монгол орны бэлчээрийн төлөв байдлын үндэсний тайланУБ, 2018

Монгол орны бэлчээрийн тулгамдсан асуудал: Гарц ба Шийдэл УБ, 2019

Монгол улсын үндэсний атлас. 2009. Шинжлэх ухааны академи. Газарзүйн хүрээлэн. Улаанбаатар.

Мянган угалзатын нурууны байгалийн цогцолбор газрын байгаль орчны төлөв байдлын судалгаа, 2018

Нямдаваа Г. (2005). Монгол Алтайн нурууны экологи газарзүйн үнэлгээ. ШУТС-ийн төслийн тайлан. Ховд. 380 х

Олон улсын ач холбогдол бүхий ус, намгархаг газар нутаг Ачит нуур. 2022 он

Оюунгэрэл Б.2004. Монгол орны тусгай хамгаалалттай газар нутаг. УБ

Оюунчимэг, Д. 2003. Ховд аймгийн ургамалжилт (Ангилал, тархац, тэжээлийн нөөц). Улаанбаатар. х.18-36.

Өлзийхутаг, Н. (1989). Монгол орны ургамлын аймгийн тойм. Улсын хэвлэлийн газар, Улаанбаатар:

Өлзийхутаг, Н. 1985. БНМАУ-ын бэлчээр хадлан дахь тэжээлийн ургамал таних бичиг. Улсын Хэвлэлийн Газар, Улаанбаатар. х. 105-122.

Серебряков, И.Г. 1962. Экологическая морфология растений. Высшая школа. Москва. стр.360. Атлас ареалов и ресурсов лекарственных растений СССР, 1983.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний сүлжээ, түүний үнэлгээ, 2003

Увс аймгийн байгаль орчны төлөв байдлын 2019- 2020 оны тайлан УБ.,2021

Увс нуурын ай савын судалгаа шинжилгээний ажлын эмхэтгэл №1. УБ, 2011

Увс аймгийн Бөхмөрөн сумын нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн төлөвлөгөө, 2017, “ВЕКТОР МЭП” ХХК, УБ

Увс аймгийн Бөхмөрөн сумын Хар-Алтад багийн нутагт Дүйцүүлэн хамгааллын арга хэмжээг хэрэгжүүлэхээр сонгосон талбайд хийсэн суурь судалгааны тайлан. Ховд., 2018 он

Хан хөхийн нурууны байгалийн цогцолборт газрын менежментийн төлөвлөгөө (2022–2026 он). 2022 он

Ховд аймгийн байгаль орчны төлөв байдлын 2019- 2020 оны тайлан УБ.,2021

Цолмон, Г. (1993). Монгол орны бэлчээр хадлангийн ангилаа, ГБХ.

Цэрэндулам, Р. (1980). Тэжээлийн шимт чанарын хүрд. УБ.

Энэбиш, Т. (2011). Монголын бүсчилсэн хөгжлийн онол-практик Улаанбаатар.

Urgamal, M., Oyuntsetseg, B., Nyambayar, D. and Dulamsuren, Ch. (2014). Conspectus of the vascular plants of Mongolia. Ulaanbaatar. “Admon Printing” Press.

Түвшинтогтох, И. (2014). Монгол орны хээрийн ургамалжил. УБ.

Raunkiaer, C. 1934. The Life Forms of Plants and Statistical Plant Geography. The Clarendon Press. pp. 36.

WRB-World reference base for soil resources. (2006) World soil resources reports №.103, FAO, Rome. 145 p

WRB-World reference base for soil resources. (2014) World soil resources reports №.106, FAO, Rome. 203 p